

ВРАЊСКИ
ГЛАСНИК

III

ВРАЊЕ
1967

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. III

ВРАЊЕ, 1967.

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. III

ВРАЊЕ, 1967.

Миодраг Митровић		
Порекло породице Џиноли, оснивача Пашиног конака у Врању		277
M. Mitrović		
Die Herkunft des Gründers von Paschakonak in Vranje Džinoli		279
Радош Требјешанин		
Грађа за историју врањског школства из 1878. год.		281
R. Trebješanin		
Matériaux pour l'histoire de l'instruction publique à Vranje datant de l'année 1878		286
Т. П. Вукановић		
Учешиће Шиптара Косовско-Метохијске Покрајине у окто- барској револуцији 1917. год.		287
Т. П. Вуканович		
Участие албанцев из Косовско-Метохийской Покраины в Ок- тябрьской революций в 1917. году		288
Др Јосиф Трајковић		
Одјаци октобарске револуције у јужној Србији		289
Др Јосиф Трајкович		
Отклики Октябрьской революции в Южной Сербии		297
Момчило Златановић		
Однос између Турака и хришћанки у песмама које се пева- ју у Врању и околини		299
M. Zlatanović		
Rapport entre les Turcs et les femmes chrétiennes d'après les chants populaires chantés à Vranje et aux environs de cette ville		306
Т. П. Вукановић		
Владимир Илић Лењин у фолклору наших народа		307
Т. П. Вуканович		
Владимир Ильич Ленин в фольклоре наших народов		310
	ИЗВЕШТАЈИ И АРХЕОЛОШКА ТОПОГРАФИЈА	
Милан Јовановић		
Археолошка истраживања у 1966. и 1967. години		313
M. Jovanović		
Recherches archéologiques en 1966 et 1967		334
	КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ	
Dr S. Rizaj		
N. Beldiceanu: Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, t. I: Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. fonds turc anc. 39; t. II Règlements miniers 1390—1512, Paris — La Haye, 1960—1964		337

- М. Митровић**
Славко Трнски: Неотдавна, треће издање, изд. ДПК „Дмитър Благоев“ Софија, 1965 343
- Т. П. Вукановић**
Др Милисав Лутовац: Гора и Опоље. — Антропогеографска проучавања. — Срп. етн. зб. књ. XLIX, Насеља и порекло становништва, књ. 35, Београд, 1955. 346
- Т. П. Вукановић**
Момчило Златановић: Игличе венче над воду цвета. Народне песме из Врања и околине. Врање, 1967. Издао Раднички универзитет у Врању. Уводни чланак: Народне песме из врањског краја (поводом збирке Момчила Златановића) написао Владан Недић. Момчило Златановић: Нишна се звезда по ведро небо. — Народне песме које се певају у Врању и околини. Врање, 1967. Издао Раднички универзитет у Врању 348
- Т. П. Вукановић**
Душан Недељковић: Развитак црнотравских и лесковачких народних песама ослободилачког рата и револуције и Сергије Димитријевић: Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата и револуције (текстови). САНУ, СЕЗб. књ. LXXIX, Треће одељење српске народне умотворине, књ. 2. Издао „Научно дело“, Београд, 1967. 351
- ANNEXUS**
- RASPRAVE I ČLANCI**
- Dr. Ž. Martinović i dr. M. Kostić**
Ilinska pećina (Shpella e Ilinces)
Nov prilog proučavanju krasa na Karadagu 357
- Dr. Ž. Martinović and dr. M. Kostić**
Ilinska cave 368
- Jovan Tucakov**
Lekovito bilje na zapadnim stranama Besne kobile 371
- J. Tucakov**
Plantes médicinales des versants ouest de Besna Kobila 403

Касноантички портрет

Касноантички портрет
из Моштанице код Брања

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

МИЛАН ЈОВАНОВИЋ

ЈЕДАН КАСНОАНТИЧКИ ПОРТРЕТ ИЗ МОШТАНИЦЕ КОД ВРАЊА

Археолошко одељење Народног музеја у Врању у својој збирци поседује један антички бронзани портрет пронађен 1964. године у селу Моштаници приликом археолошког рекогносцирања Јужноморавске долине¹.

Како поменути примерак, по својим стилским особинама и намени, представља изузетан налаз на овом подручју, то налазимо за потребно да исти на овај начин прикажемо, са жељом да дамо један допринос ка решавању неких проблема везаних за развој и примену портретне уметности на територији наше земље у античко доба.

* * *

Портрет приказује попрсје средовечног мушкарца (сл. 1). Изливено је у бронзи чија се дебљина зидова креће у просеку од 2 мм. Унутрашњост попрсја испуњена је оловом.

Димензије: висина од темена до основе на којој попрсје лежи износи 17 см; распон од врха браде до завршетка косе на затиљку 23 см; распон од темена до браде 12 см; ширина лица 6,5 см; ширина попрсја у висини рамена 10,5 см; ширина попрсја у основи 12,5 см. Садашња тежина попрсја износи 6,1 кг.

Лице попрсја је дугуљасто са релативно ниским челом, које је окружено веома стилизованим венцем косе, издуженом брадом и облим образима. Обрве су готово равне са једва наглашеним очним луковима. Очи су бадемасте и пластичне са наглашеним горњим капцима. Неједнако су моделоване, тако да је на десном оку зеница назначена плићим убодом, док се на левом овај детаљ једва назире. Нос је маркантан, са нешто проширеним ноздрвама, а гледан из профила незнатно излази из линије чела. И овај детаљ не одликује се неком прецизношћу у раду. Размак

између носа и уста приближно је сразмеран димензији лица и на средини има вертикално плиће удубљење. Брада је јаче наглашена и у профилу даје лицу веома издужен облик. Уста су правилна и природна са наглашенијом горњом усном и незнатно развучена у једва приметан осмејак. Уши су доста велике и не баш тако прецизно рађене. Гледано с лица, десно уво се несразмерно више истиче и види, што, међутим, није разлог непрецизности у раду овог детаља главе, већ оштећење — напрстина бронзаног омотача која иде готово са врха главе, непосредно иза ува и завршава код самог врата, услед чега је и уво добило овај асиметричан положај. Врат је доста добро и реално урађен. Коса је дата пластично и издваја се од осталог дела главе. Она покрива већи део чела, лучно је подрезана и иде до испод горњих рубова ушију, где се завршава у облику оштрог угла, а затим иде иза ушних шкољки и завршава, такође, полукружно по средини врата. Моделација косе није извршена подједнако. Док су праменови косе са стране и сасвим позади дати у облику плићих урезаних већих и мањих таласастих линија, дотле се оваква моделација на темену и потиљку, готово и не види. На темену је глава оштећена у облику једног неправилног четвртастог удубљења величине сса 1,5x1,5 см и дубине сса 0,5 см. Из оловне масе овог удубљења вири комад деформисане зарђале дебље гвоздене жице. Груди (попрсје) одевене су у тогу. Њоме је покривено цело лево раме, док је на десном рамену предњи и задњи део тоге прикачен крстастом фибулом, тако да оставља слободну целу руку. Тога је спреда дата у наборима који падају вертикално и укосо према левом рамену и руци. Са задње стране тога је моделована сасвим равно, без икаквих набора. Фибула је моделована веома стилизовано. Међутим, јасно је да се ради о такозваном типу крстасте фибуле. Попречни крак фибуле сасвим је скраћен и на његовим крајевима налазе се, као украси, пластичне куглице. На саставу лука са попречним краком налази се, такође, још једна куглица. Лук фибуле је знатно савијен и продужава се у ногу која је нешто повијена навише. Слободна десна рука, савијена у лакту (види се до испод лакта), дата је веома стилизовано и несразмерно је малих димензија у односу на главу портрета, као што је, уосталом случај и са грудима које су несразмерно мале према глави. Задња страна доњег дела попрсја завршава се звонасто. Спреда, попрсје је на овом делу оштећено, али се може претпоставити да се и овде завршавало на исти начин. Са доње стране, где се види уливено олово, портрет је, такође, оштећен у облику неправилног правоугаоног удубљења величине сса 4,5x2,5 см, дубине сса 3 см². Оно што одмах пада у очи и одудара од целог портрета, јесте нека врста гвоздене огрлице са растављеним крајевима, која се налази око врата попрсја. Неједнаке је дебљине, услед оштећења од оксидације тако да је њен првобитни изглед немогуће утврдити. Највећа очувана дебљина износи у пречнику 0,5 см.

Према казивању налазача и осталих мештана, на њој је спреда висила округла бакарна плочица, на којој је нешто писало. Пошто су покушали да је очисте плочица се распала. Читава површина попрсја покривена је зеленкастом патином неједнаког интензитета, која на појединим местима добија сиви тон, као на пример, на грудима.

* * *

*

Пажљивим посматрањем портрета и анализом појединих детаља, долазимо до једног сасвим одређеног закључка. Наиме, општи је утисак да се портрет не истиче баш тако прецизном моделацијом. Да ли се овде ради о творевини мајстора — уметника осредњих уметничких квалитета или је то можда производ једног одређеног доба и правца у уметничком обликовању портрета, када упрошћавање и стилизација имају доминантну улогу? Одговор на ово питање можемо добити тек после подробније анализе појединих детаља и стилских особина портрета.

Два детаља на нашем портрету могу нам много помоћи за добијање једне оквирне оријентације времена када је настао овај портрет. То су: фибула крстастог типа, која на десном рамену спаја тогу, и фризура портрета, односно начин чешљања косе.

Овај тип фибуле врло је познат и чест у нашој земљи. За њега је карактеристичан хоризонтални крстасти пресек као и украси у облику главице лука на попречном краку и саставу лука. Велики број налаза казује да је овај тип фибуле у једном временском периоду био врло омиљен и чест у употреби. „Ова врста фибула имала је релативно дуг развојни пут. Може се скоро са лакоћом пратити тај пут од првих појава ове врсте фибула (у трећем веку) па до њиховог нестајања (надживеле су Римску Империју)“³. Један од проучавалаца хронолошког и типолошког развоја фибула, Ковриг Илоња овај тип фибула разврстава у своју XIII групу⁴.

Ово хронолошко идентификовање фибуле на портрету из Моштанице у многоструком помага да нашу пажњу за хронолошко опредељење читавог портрета усмеримо на другу половину III века наше ере и надаље. Захваљујући овом податку добијамо једну много јаснију оријентацију у оквиру које ћемо се кретати приликом коначне идентификације и хронолошког опредељења нашег портрета.

Као један од података да је крстаста фибула употребљавана и почетком IV века наше ере у време Константинове владавине и то на исти начин држећи тогу као на нашем портрету, казује представа на једном конзуларном диптихону из Халберштата⁵. Овде крстаста фибула такође спаја тогу на десном рамену, која у наборима пада вертикално, а други набори иду ка левом рамену. Десна рука остаје слободна и откривена.

Као што је напред речено, и начин чешљања косе може веома често послужити као неопходан податак за датовање портрета.

Овај детаљ много је типичнији и важнији за датовање женских портрета, где је начин чешљања косе у појединим фазама био различит. Међутим, за мушку фризуру начин чешљања косе мање је карактеристичан⁶. Но, и поред тога, ови подаци могу бити врло значајни као један од елемената за датовање.

Као што смо видели, фибула нам већ опредељује временски период, у коме треба да се крећемо приликом проучавања фризура. У периоду који претходи Константину, у моди је била фризура у једном непрекидном луку која се спајала са брадом око лица. Ова мода се развијала у времену од Клаудија Готика 268—270. године после н. ере до Лицинија.

Новци Константина, без изузетка, показују да коса од темена у дугачким праменовима пада на чело и слепоочнице, да је сабрана у густим таласима и да су на челу крајеви скупљени у венац са нежним локнама. Исти начин чешљања остаје и код синова Константинових, на бистама Јулијана Апостате и Теодосија. Коначно, на новцима Хонорија овај начин чешљања ишчежава. Тада у дугачким праменовима коса пада са темена напред, и око чела и слепоочнице образује један густ пун венац са отсеченим крајевима. Карактеристичан пример овог последњег је колосална статуа Теодосија у Барлети⁷.

Начин чешљања косе на нашем портрету веома је близак оном из доба Константина и читавог IV века. Извесних аналогја можемо наћи чак и у поређењу са портретом самог Константина, где коса такође иде у луку ниско преко чела, а позади се завршава готово на идентичан начин као на нашем портрету (сл. 2)⁸. Лице је такође голобрадо, јер је „сада опет завладао обичај да се мушкарци брију, који траје кроз читав IV век“⁹.

На поменутом конзуларном диптихону из Халберштата¹⁰, фризура код мушких фигура, такође је дата на исти начин. Она ниско пада преко чела и лучно је повијена према горњем рубу ушију, само моделована пластичније.

Као врло блиска аналогја за фризуру портрета из Моштанице, могла би се навести једна биста из Ватикана, која датује у крај IV и почетак V века н. ере, а свакако је производ народне уметности (сл. 3)¹¹. Начин чешљања косе спреда потпуно је исти као код моштаничког примерка, с том разликом што је коса моделована пластичније са потенцираним праменовима, који скупљени у облику венца полукружно покривају чело.

У III веку, у време појаве и употребе фибуле свога типа па све до Александра Севера, у портретној уметности још увек се осећају одлике класицизма, који је у претходном веку доминирао. Међутим, сада се на ликовима који су одисали класицизмом,

складним и лепим формама, већ почињу јављати елементи стилизације, када уметник на једноставнији начин постиже оно што жели. „Тај нови импресионизам постао је у време после Александра Севера карактеристичан за римски портрет целог трећег века и продужио је да живи даље и на почетку идућег столећа“¹².

IV век је доба великих друштвених и привредних промена. Константин I, почетком овог века, преноси престоницу у Цариград, а крајем истог века Теодосије је поделио царевину на источни и западни део. Династије су се усталиле. Античке религије нестаје и влада хришћанство. Под овим новим условима „уметнички стил, четвртог века, експресионистички и стилизован, пун је канона и догми у апстрактном приказивању стварности“¹³.

Портрет из Моштанице по својим стилским особинама свакако да припада периоду IV века. Његова моделација извршена је управо на начин који сусрећемо на многим портретима овога века. Читав портрет рађен је доста непрецизно. Посједини детаљи на лицу асиметрично су распоређени и обликовани. Тако на пример, постоји разлика у моделовању очију. Као што смо поменули, док је на десном оку зеница назначена убодом на левом се она једва назире. Осим тога, и лево око је дато у нешто већим димензијама. Несразмерно издужена брада са непрецизно урађеним ушима и носем као и стилизованом косом, дају лицу смало неприродан и неодређен израз. Недостатак смисла за пропорцију огледа се и у односу главе према грудима, које су неприродно мање у односу на главу. Стилизована моделација десне руке као и фибуле, само још више употпуњује закључак да се овде ради о портрету експресионистичког и стилизованог IV века н. ере.

* * *

У какве сврхе је направљен портрет из Моштанице? Већ напред описано четвороугаоно удубљење на темену главе, у великој мери нам помаже приликом доношења одређеног закључка. Наиме, комад деформисане гвоздене жице који вири из оловне масе унутрашњости портрета, свакако је остатак алке помоћу које се портрет вешао о неки објекат. За решење овог проблема карактеристичан је, такође, још један детаљ. То је оловна маса која испуњава унутрашњост портрета. Да се ради о портрету чисто декоративног карактера, овај поступак испуњавања унутрашњости портрета оловом не би имао сврху. Зато нас ови подаци упућују на једини закључак, а то је: словом испуњен портрет у сваком случају требало је да добије у тежини. То значи, није искључиво имао декоративну намену, већ пре свега практичну, то јест, имао је функцију тега, који се помоћу алке на глави вешао о вагу. Уосталом, и ранија проучавања из области мера и помоћних средстава за мерење потврђују овај закључак.

Ова врста тегова употребљавана је као противтежа на такозваним вагама за брзо мерење. Ваге и тегови, као средства за мерење, прошли су дуги развојни пут, достигавши у римско доба свој одређени стандардни облик.

Као што је познато, проналазак ваге и тега припада Оријенту. Не зна се тачно је ли то Вавилон или Египат. Одатле су вероватно приспели у Европу преко острва Крита и Кипра. Тип тзв. ваге за брзо мерење, са које потиче и наш тег, такође, води порекло са Истока¹⁴.

Ваге за брзо мерење („брзе ваге“) имале су у римском периоду устаљени облик. Нађен је већи број вага овога типа, комплетних са теговима, без њих, или у фрагментима, од којих је добар део публикован¹⁵. Њихова конструкција састоји се од једне полуге, која је на једном крају била слободна, док је на другом крају висио тас који су држала три или четири ланца. Понекад се између ланаца, који држе тас, налазио још један краћи ланац са куком за вешање робе. У непосредној близини овог краја полуге, налазе се два, а некада и три ланца са кукама које су служиле као ручице за држање ваге. Њима су одговарала разна упутства, тако да се вага могла употребљавати за различите тежине. Полуга ваге обично садржи две скале, на којима је тежина маркирана. На полузи ваге виси тег који се креће по њој и по угравираним скалама одређује тежину предмета који се мери.

До Константиновог времена мере су биле веома различите, док су за време његове владавине устаљене одређене мере. Ваге за брзо мерење нису имале тегове уједначене тежине, јер то није било битно при мерењу тежине на овим вагама. Из тог разлога, приликом израде тега од стране мајстора — уметника, имало се пуно слободе приликом њиховог обликовања, због тога што је тек тежина тега условљавала распоред мерних јединица на скали полуге. „На брзој вази, кантару са неједнаким крацима, тежину је одређивала скала за раздајину тако да се шипка делила на дванаест делова који су означавали поделу литре (375 гр 45) у 12 унција“¹⁶.

На супрот теговима који су украшавани и моделовани у безброј различитих облика, то није случај и са вагама. Њихова употреба није дозвољавала никакву декорацију, сем што је на свега неколико нађених примерака, крај полуге декорисан животињском главом. Сем тога, и тас ваге понекад је декорисан урезаним концентричним круговима. Понекад је ове ваге могуће прецизније датовати на основу таблица са урезаним натписима на њима. Такав случај је и са „брзом вагом“ из Напуљског музеја која се према натпису датује у 77. годину н. ере, доба владавине императора Веспасијана (сл. 4)¹⁷.

Као ваге, тако су налажени и тегови, било заједно са вагама, или појединачно. Они су за време централизованог Римског Цар-

ства бројнији на тлу Рима и Помпеје, док их већ од II века н. ере, са децентрализацијом власти, налазимо и на територији провинцијских области.

Тегови су у различитим областима израђивани и од различитог материјала. Тако су у Египту велике тегсве правили од мермера, травентина и серпентина, у Грчкој, најрађе од олова, а ређе од камена и бронзе, а Рим и касније Византија производе тегове најчешће од бакра и бронзе. За време Јустинијана рађени су тегови и од стакла¹⁸.

Тегови на вагама за брзо мерење, употребљавани су у римском периоду у најразличитијим облицима. Тако, поред тегова који су имали обичну геометријску форму без икаквих орнаментата (лопте, пирамиде и др.), затим оних у облику плода (жира), животиња (пужа¹⁹, шкољке, главе вука, јагњета итд.), медаљона са главом медузе, или ваза украшених сиренама, били су и они најомиљенији у антропоморфном облику. То је форма која постаје традиционална и врло честа у употреби. Тако су приказивани тегови у облику бисте детета²⁰, младе девојке или жене²¹, бисте Ефеба, атлете²² и ратника, иконографске бисте, бисте царева²³ и царица²⁴, принчева и принцеза, бисте жанра као нпр. бисте црнаца, комичних глумаца, бисте херојских особа као нпр. амазонки, бисте бесжанстава свих врста²⁵, бисте сатира²⁶ и баханткиња. Једна збирка тегова пореклом из Египта, са честим представама ликовна Сераписа и Изиде чува се у Лувру²⁷. У времену од прве тетрархије, после 293. године н. ере, уместо представа богова и богиња на теговима, приказују се ликови царева и царица чија је представа на тегу ваге имала за задатак да гарантује тачност и важност ваге²⁸.

Наш тег припада групи антропоморфних тегова. Пошто исти нема директних аналогја ни са једним портретом из времена када је настао, са сигурношћу се може рећи да не припада групи царских портрета. Уосталом, и сама непрецизност у раду портрета, који је пун неуједначености, говори томе у прилог. Мада је ово доба стилизације и апстрактног приказивања у уметничком обликовању портрета, ипак, могу се уочити разлике у моделовању дворских портрета које раде истакнути мајстори, и оних грађанских које раде мање познати мајстори. Наиме, поред дворског портрета постајао је и грађански, и у њему се мање осећао класицизам, а више једноставнија рука слабијих уметника и уметника занатлија²⁹. Римљани насељени у новоосвојеним провинцијама и даље су наручивали разноврсну робу из Италије. Ту свакако спада и прибор за мерење робе. Чак су се и римске занатлије и уметници позивали из Италије, ради стварања велелепних дела. Тако су многа изванредна уметничка дела настала на нашем тлу. Поред римских мајстора и уметника обучавали су се и домаћи мајстори, који под њиховим утицајем такође израђују занатске и уметничке производе, али најчешће слабијих квалитета³⁰.

Можда чак и ту можемо тражити разлог слабије израде нашег тегу у портрету.

У науци је поменуто „Истицање личности у јавном и приватном животу било је код Римљана старо правило, још од раних дана републике. Оно се одржавало касније и у уметности, посебно у скулптури“³¹. У вези с овим свакако стоји и стварање портрета на тегу нађеног у Моштаници, са циљем да се једна одређена личност на овај начин истакне на јавном месту. У овом случају, могло би се радити о представи неке угледније локалне личности чији је ауторитет овим путем још више потенциран. Истицање личности преко портретног приказивања на теговима, било је, свакако, један од најпогоднијих начина да се личност истакне на јавном месту, што нам и многи слични налази говоре. Готово је сигурно да је и портрет на нашем тегу урађен у том циљу.

На тегу из Моштанице налазимо један детаљ који до сада, колико знамо, нема аналогија са сличним налазима. Ради се о гвозденој алки око врата портрета, која је, свакако накнадно стављена на тег, јер, очигледно, није у складу са портретом и његовим уметничким обликовањем. Највероватније је алка стављена из практичних разлога да би тегу надокнадила потребну тежину и прилагодила га за употребу на ваги која је већ имала издељену скалу на полузи.

* * *

Из свега изнетог, може се донети следећи закључак:

Тег у облику портрета, из Моштанице, свакако представља извзетан налаз на нашем подручју. Колико су, приликом његовог проучавања, добивени важни подаци из области портретног стваралаштва у римском периоду, исто толико су интересантни и важни подаци везани за практичну примену портрета као средства у трговини. Његова појава на овом терену представља за сада нешто изузетно и то не само из периода касне антике, коме припада наш тег, већ много шире — из читавог периода римске владавине у овим областима.

НАПОМЕНЕ

¹ О историјату и околностима налаза М. Јовановић: Археолошка истраживања у 1964. години; Јужноморавска долина од Лепенице до Врања. Врањски гласник I, Врање, 1965, 222.

² Ово оштећење извршено је непосредно после налаза портрета од стране налазача Миленковић Јована из Моштанице.

³ Владимир Кондић: Збирка римских фибула из Вршачког музеја, Рад војвођанских музеја 10, Нови Сад, 1961, 206.

⁴ Kovrig Póna: A császárkori fibulák főformái pannoniában, Disertationes Panonicae, ser. II, No 4, Budapest, 1937, 25—28, T. XVIII 182 — XIX 198; XXXII 1—9; XXXIII 1—8; XXXIV 1—9; XXXV 1—3; XXXVI 1—3; XXXVII; XXXVIII; XL 2—4, 6—10; XLI 3.

- 5 **Jacob Burckhardt**: Die Zeit Constantins des Grossen, Wien, 189, Abb. 179.
- 6 **Миодраг Грбић**: Одабрана грчка и римска пластика у Народном музеју у Београду, Београд, 1958, 57 (литература предмета тамо).
- 7 **Steininger**: Haartracht und Haarschmuck, RE VII, 1912, col. 2150.
- 8 На слици је копија Константинове бисте из Археолошког музеја у Нишу.
- 9 **М. Грбић**: Op. cit., 63.
- 10 **J. Burckhardt**, Op. cit., 189, Abb. 179.
- 11 **G. Kaschnitz — Weinberg**, Spätromische Porträts, Die Antike II, Berlin, 1926, 53, Abb. 9.
- 12 **М. Грбић**, Op. cit., 61 (литература предмета тамо).
- 13 Ibid, 62.
- 14 **Dr. Robert Forrer**, Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer, Verlag von W. Spemann in Berlin — Stuttgart, 881—884.
- 15 Ibid, 883, T. 270, Abb. 4. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. I Heft I, München, 1948, T. 38, Abb. 92. **Daremborg — Saglio**. Dictionaire des antiquités grecques et romaines s. v. Libra, tome troisième Paris, 1904, 1228, Fig. 4479. **Erich Pernice**, Römische wage aus Chiusi, Jahrbuch des kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Band XIII, Berlin, 1899, 74 sqq., Abb. 2. **Zahn**, Amtliche Berichte aus königl. Kunstsammlungen, 35, 1913, 9 f. Abb. 1. **Ernest Babelon et J. Adrien Blanchet**, Bronzes antiques, Paris, 1895, 643, Fig. 1906—1915 и 1917. Већу збирку „брзиx вага“ из Помпеје видео сам приликом посете Напуљском музеју 1965. године.
- 16 **Мирјана Татић — Бурјић**, Бронзани тег са ликом византијске царице. Зборник радова Народног музеја III, Београд, MCMLXII, 117 (литература предмета тамо).
- 17 **Daremborg — Saglio**, Op. cit., 1228, Fig. 4479.
- 18 **М. Татић — Бурјић**, Op. cit., 116 и 117.
- 19 **E. Babelon et J. A. Blanchet**, Op. cit., 643, Fig. 1907.
- 20 Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Op. cit., T. 38, Abb. 92. **Heinz Menzel**, Die Römischen bronzen aus Deutschland, I speyer, Mainz, 1960, 26, T. 37, Abb. 39.
- 21 **Branka Vikić — Belančić**, Mala antikna glava iz Siska, Музеји 7, Београд 1952, 60—65, sl. 1—4. **E. Pernice**, Op. cit., 74 sqq., Abb. 2.
- 22 **E. Babelon et J. A. Blanchet**, Op. cit., 421, Fig. 953.
- 23 **Zahn**, Op. cit., 35, 1913, 9 f. Abb. 1. **Daremborg — Saglio**, Op. cit., 1228 Fig. 4479.
- 24 **М. Татић — Бурјић**, Op. cit., T. I, IIa, IIIb, в, г. **Richard Delbreuch**, Spätantike kaiserporträts, Berlin — Leipzig, 1933, 231, Nr E. Abb. 76.
- 25 **J. Brunšmid**, Antikni figuralni brončani predmeti u Hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu, Vijesnik Hrvatskog arheološkog društva, N. S. sv. XIII, Zagreb, 1914, 222, sl. 33. **H. Menzel**, Op. cit., 26, T. 37, Abb. 40.
- 26 **Dr. R. Ferrer**, Op. cit., 883 T. 270, Abb. 4.
- 27 **Daremborg — Saglio**, Op. cit., 1228.
- 28 **М. Татић — Бурјић**, Op. cit., 117—118.
- 29 **М. Грбић**, Op. cit., 58.
- 30 **В. Vikić — Belančić**, Op. cit., 62.
- 31 **М. Грбић**, Op. cit., 46 (литература предмета тамо).

R é s u m é

UN PORTRAIT DE LA BASSE ANTIQUITÉ TROUVÉ A MOŠTANICA PRÈS DE VRANJE

La Section archéologique du Musée national de Vranje possède dans ses collections un portrait antique en bronze, découvert en 1964 au village de Moštanica.

Le portrait est coulé en bronze et il représente le buste d'un homme imberbe d'un âge moyen. La hauteur du buste est de 17 cm et il pèse 6,1 kg. L'exécution du portrait n'est pas tout à fait précise. Tout d'abord, le défaut du sens de proportion se reflète dans le rapport entre la tête du portrait et sa poitrine, la tête étant démesurément grande. La stylisation et le manque de précision dans le modelage des détails du portrait sont aussi manifestes. L'oeil droit est plus petit que l'oeil gauche et la pupille est plus profondément marquée par une piqûre, tandis que ce même détail est à peine visible à l'oeil gauche. Les cheveux sont fort stylisés et la coiffure couvre la majeure partie du front semi-circulairement. Les oreilles sont grandes et leur exécution manque de précision. Le nez est marquant et modelé d'une façon inégale. La bouche est régulière, un peu étirée en un sourire à peine perceptible. Le menton est saillant et il donne au portrait entier une forme très allongée. La poitrine est couverte d'une toge, à l'épaule droite fixée par une fibule cruciforme, très stylisée.

Deux détails de ce portrait nous aident à obtenir un cadre pour l'orientation chronologique en ce qui concerne l'origine de ce portrait. Ce sont la fibule et la coiffure. La fibule appartient au type bien connu de fibules cruciformes dont l'apparition se rattache au III-e siècle de notre ère et dont l'usage fut prolongé au-delà de l'époque romaine. Une représentation sur le diptyque consulaire de Halberstadt nous témoigne que cette espèce de fibules fut portée même au commencement du IV-e siècle de notre ère. La coiffure, c. à d. l'arrangement des cheveux, nous aide aussi à dater le portrait. Nous rencontrons de telles coiffures sur les monnaies de Constantin et, en général, sur les représentations en sculpture, en relief etc. datant du début du IV-e siècle. Nous pouvons trouver certaines analogies en ce qui concerne l'arrangement des cheveux sur le portrait de Constantin lui-même, où il est presque identique à celui de notre portrait. Un arrangement pareil des cheveux apparaît à travers tout le IV-e siècle. Sur le diptyque consulaire susmentionné de Halberstadt, datant également de l'époque de Constantin, la coiffure des figures masculines est analogue à celle sur le portrait de Moštanica près de Vranje. Comme un exemple d'une très proche analogie, on pourrait citer un buste du Vatican, datant de la fin du IV-e ou du commencement du V-e siècle de la nouvelle ère.

Au III-e siècle, l'époque où ce type de fibule avait apparu et fut utilisé, jusqu'au temps d'Alexandre—Sévère, dans l'art du portrait se font sentir toujours encore les traits du classicisme, dominant au siècle précédent. Cependant, à cette époque commencent déjà à apparaître sur les figures humaines les éléments de la stylisation grâce auxquels l'artiste atteint son but d'une façon plus simple. Par les caractéristiques de son style, le portrait de Moštanica appartient sans doute à la période du IV-e siècle. Son modelage est exécuté de cette façon que nous rencontrons justement sur nombre de portraits datant de ce siècle. Ceci est visible surtout dans le travail sans précision du portrait entier, dans la stylisation des détails particuliers, dans la disposition asymétrique de ceux-ci ainsi que dans l'absence du sens de proportions. Tout cela nous induit à conclure qu'il s'agit d'un portrait datant du IV-e siècle, expressionniste et stylisé, de notre ère.

Deux détails de ce portrait de Moštanica donnent la réponse à la question: à quelle fin fut-il fait? Le premier détail est une dépression au sommet

de la tête, dans laquelle on voit le reste d'un anneau de fer au moyen duquel le portrait était suspendu à un autre objet; la deuxième donnée est la masse de plomb qui remplit l'intérieur du buste et qui témoigne que le portrait ne fut pas fait uniquement pour des raisons esthétiques, mais aussi pour des raisons pratiques. Ce fait démontre, sans aucune ambiguïté, que ce portrait servait de poids de balance. Les autres recherches, faites antérieurement dans ce domaine, parlent d'ailleurs, en faveur d'une telle interprétation.

Cette espèce de poids était utilisée comme contrepoids sur les balances dites «bascule romaine». Ainsi que les autres instruments à peser, les «bascules romaines» proviennent aussi de l'Orient d'où elles arrivèrent en Europe par la Crète et l'île de Chypre.

Contrairement aux balances, les poids subissaient, à l'époque romaine différents façonnements: à partir des formes géométriques les plus simples, les poids ont été faits aussi en forme de fruits des plantes, ensuite en forme d'animaux et finalement il y en avait d'anthropomorphes. Ces derniers étaient les plus populaires et très souvent en usage. A ce genre de poids appartient aussi celui de Moštanica. Notre buste n'ayant aucune analogie avec les portraits impériaux, on peut affirmer avec certitude qu'il représente un notable local. La représentation d'un personnage en forme de portrait sur le poids de balance était un des moyens les plus appropriés de le mettre en relief. Ce fut, incontestablement, le cas aussi de notre exemplaire.

Il y a encore une donnée qui parle en faveur de cette opinion: c'est le manque de précision dans le travail du portrait entier qui, quoique créé à l'époque de la stylisation et de la présentation abstraite dans le façonnement du portrait, indique tout de même un travail plus primitif du maître-artiste, ce qui n'est pas, pourtant, le cas des portraits impériaux. Il est possible même qu'il fût l'oeuvre d'un maître autochtone qui créait, à l'exemple des maîtres-artistes de l'Italie, aussi les oeuvres d'art, mais d'une qualité inférieure.

Il y a, sur notre poids, un détail intéressant qui n'a point d'analogie avec les trouvailles semblables. C'est le cerceau de fer autour du cou qui, de toute évidence, fut ultérieurement posé sur le portrait pour des raisons purement pratiques, c. à d. pour rendre le poids plus pesant. Avec ce poids supplémentaire, le buste devait sans doute être adapté à une balance à l'échelle marquée d'avance.

A la fin il résulte la conclusion: cet objet découvert à Moštanica représente pour le moment une trouvaille exceptionnelle sur le territoire du Musée de Vranje. De même que son apparition dans ce terrain est intéressante comme un document du domaine de la création de portrait dans la basse antiquité, il est aussi important comme une donnée se rattachant à l'application pratique du portrait comme moyen du commerce.

Milan Jovanović

Fig. 1 Le portrait de la basse antiquité de Moštanica près de Vranje

Fig. 2 La copie du portrait de Constantin du Musée archéologique à Niš

Fig. 3 La buste du musée de Vatican (la fin du IV-e siècle et le début du V.e siècle de notre ère)

Fig. 4 «La bascule romaine» du musée de Naples (I-e siècle de notre ère)

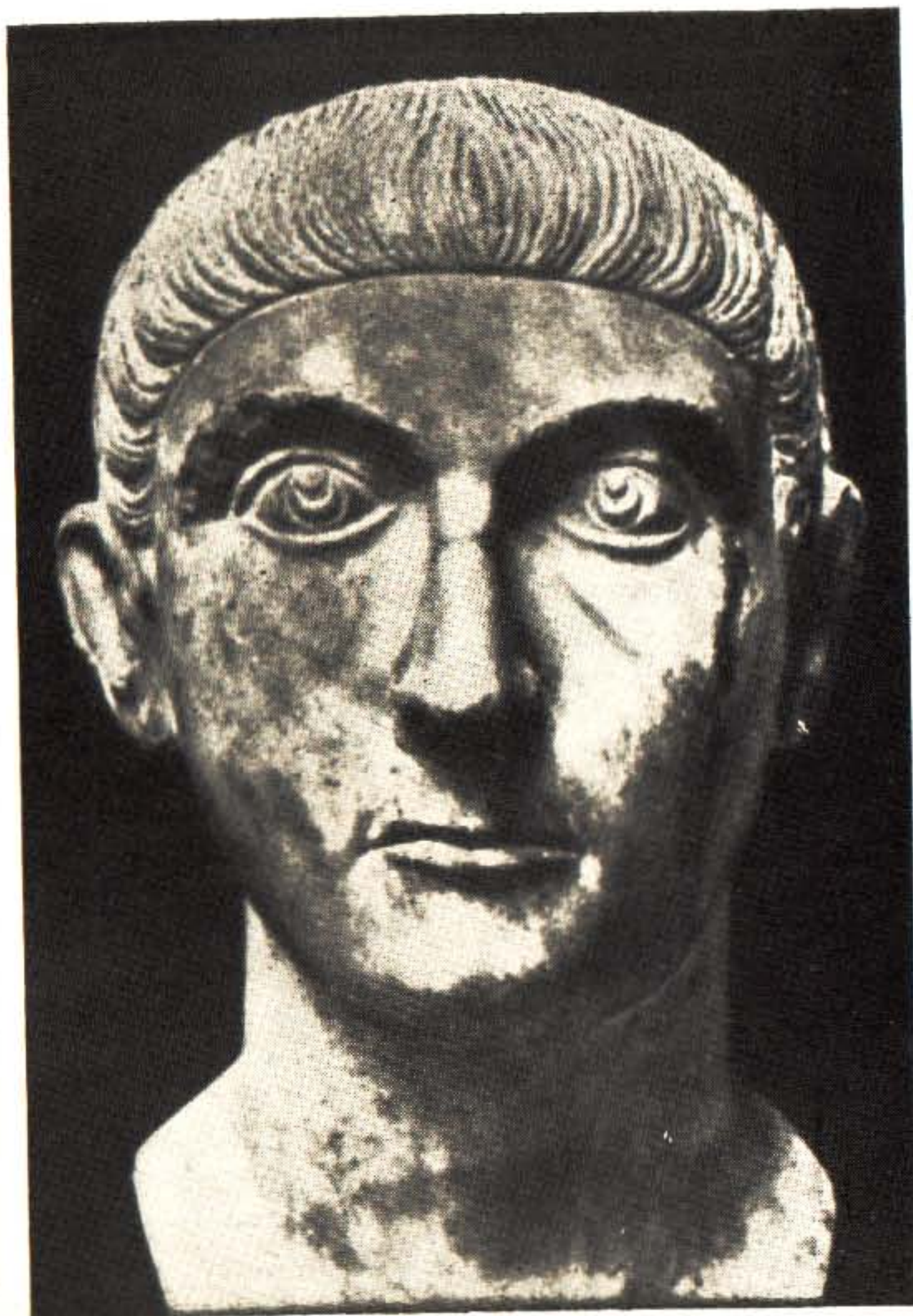

Сл. 1 Касноантички портрет из Моштанице код Врања

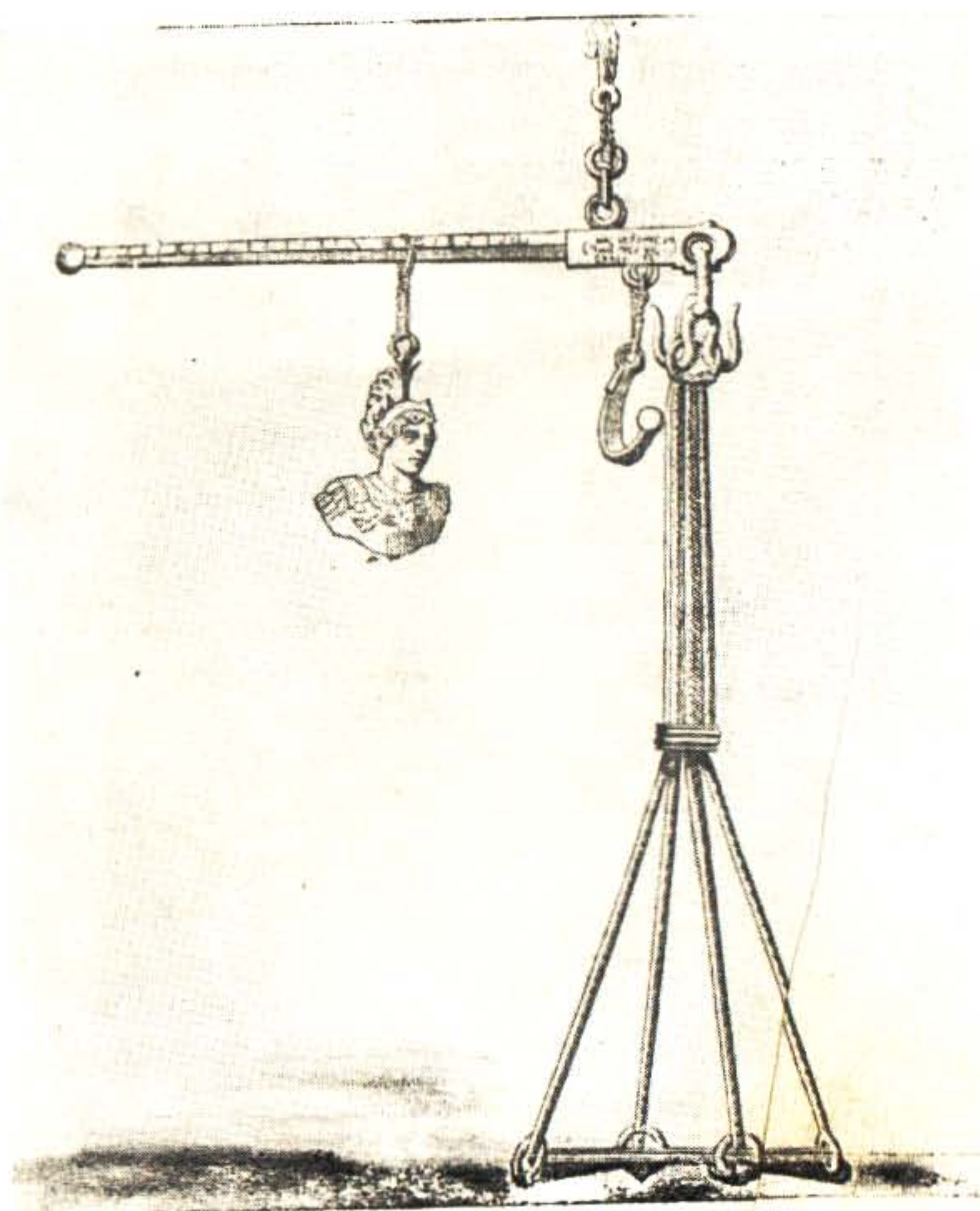
Касноантички портрет

Сл. 2 Копија касноантичког портрета
(Археолошки музеј у Нишу)

Сл. 3 Биста из Ватиканског музеја
(крај IV и почетак V в. н. ере)

Сл. 4 „Брза вага“ — I в. н. ере
(Напуљски музеј)

Arch. КРУМ ТОМОВСКИ

САБОРНА ЦРКВА СВ. ТРОЈИЦЕ У ВРАЊУ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊА МАКЕДОНСКИХ НЕИМАРА И ЗОГРАФА У 19. ВЕКУ

Архитектонска делатност у Србији током XIX века, у новонасталим друштвено економским и политичким приликама, нагло се развија. Ослобођење Србије, у почетку у њеним ужим границама, као и додељивање извесних права хришћанима који су били под Турцима, што је последица спровођења реформи у Отоманском Царству, условили су брзи развој градског живота, занатства, трговине и просвећености што представља, свакако, основу за бржи развој уметности, а посебно архитектуре.

Тако, у градовима и селима Србије, почиње изградња већег броја цркава. Ове грађевине по свом стилу припадају романтичарској архитектури и представљају мешавину византијских, романских, ренесансних и барокних мотива. То су углавном зграде великих димензија које треба да приме већи број хришћана, а и симболички, својим волуменом, да покажу моћ угњетеног народа.

Да би бар донекле добили представу о интезитету изградње цркава у овом периоду, навешћемо овде неколико, као што су на пример: саборне цркве у Београду, Смедереву, Врању, Нишу, Пироту, затим цркве у Зајечару, Лесковцу, Алексинцу, Књажевцу, као и цркве у селу Печењевцу и Турековцу у околини Лесковца и многе друге¹.

Ове цркве најчешће су базиликалне основе и то тробродне. Поред наведених стилских мотива у компоновању објеката, неимари су тражили инспирације и од средњовековне архитектуре у Србији, чији су елементи употребљавани у новим просторним композицијама. У јужној Србији, осећа се већи утицај из Македоније, што је резултат рада већег броја мајстора градитеља, који су, груписани у тајфе, долазили на рад у Србију и предузимали све послове око изградње цркве, израду живописа и иконостаса. У прилог овоме, навешћемо да је само тајфа познатог мајстора Андреје Дамјанова (1813—1878. год.) изградила цркву у Нишу, Смедереву, Пироту, Печењевцу и Турековцу².

Саборна црква Св. Тројице у Врању, која је, исто тако, дело мајстора из Македоније, по својој архитектонској концепцији, уклапа се у опште токове романтичарске архитектуре и представља посебан интерес за проучавање архитектуре XIX века у Србији.

* *

*

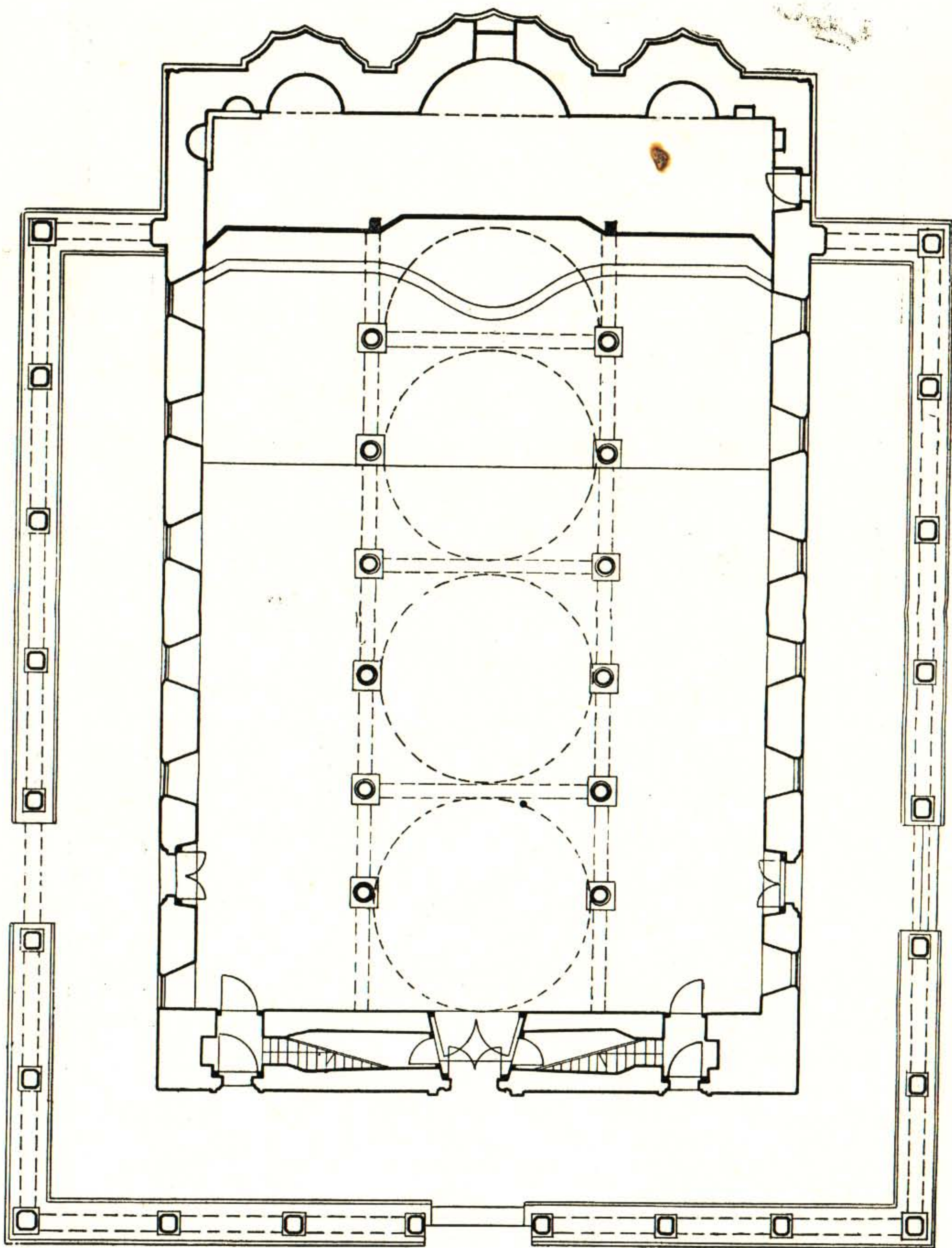
Црква Св. Тројице налази се у самом центру града. Према натпису који се налази изнад првог стуба, с леве стране, у централном броду, а који гласи: „СЕЈ СВЈАТИ ХРАМ СВЈАТИЈА ТРОЈИЦИ СОЗИДАСЈА ПЕРВО 1843 Г. РАЗОРЕН БИСТ ЉЕТА 16 ОТ БЕЗБОЖНИ АГАРЈАН. НИЊЕ ЖЕ С БОЖИЈУ ПОВЕЛЕНИЈУ СОЗИДАСЈА НОВИ ХРАМ НА 1859. Г. МЕСЕЦА СЕПТЕМВРИЈА 5 ДЕН. МАЈСТОР КОСТА ДАМЈАНОВИЧ А РУКОЈУ ЕМАНУЕЛА ИСАКОВИЧА ЗОГРАФ ОД ВЕЛЕС“, сазнајемо да је црква изграђена 1859. год.

На истом месту постојала је, нешто старија, црква изграђена 1838. године, посвећена св. Тројици, која је била порушена 1843. године³. За обнову порушене цркве добивен је и ферман од султана Меџида, 1856. године. Подизање нове цркве потпомогао је народ који је давао прилоге у новцу, материјалу и личним радом учествовао у обнављању цркве. Тако је Саборна црква Св. Тројице била освећена 1854.⁴ иако није била потпуно завршена.

Према поменутом натпису о изградњи цркве види се да је неимар цркве у Врању био мајстор Коста Дамјанович. Мајстор Коста потиче из познате фамилије Рензовски, мајстора градитеља и зографа, чији су преци, исто тако, били мајстори родом из западне Македоније. Касније су се настанили у селу Папрадишту у околини Велеса, а затим у Велесу.

Коста Дамјанович је трећи син мајстора Дамјана Рензовског, који је имао четири сина: Борба, Андреју, Косту и Николу. Најпознатији међу њима био је Андреја, и под његовим руководством изграђено је више цркава у Македонији, Србији, Босни и Херцеговини⁵. Мајсторски занат Коста је научио радећи у тајфи свога брата Андреје, а и сам је руководио тајфом. Тако на пример, у једном платном списку из 1868. године, о градњи Саборне цркве у Мостару, име мајстора Косте налази се одмах иза имена мајстора Андреје⁶. Његове способности као пројектанта и конструктора можемо да пратимо на Саборној цркви у Врању, где је остварио једну успелу архитектонску композицију, како у функционалном, тако и у конструктивном и естетском погледу. Мајстор Коста је умро 1869. године у селу Ораховцу⁷.

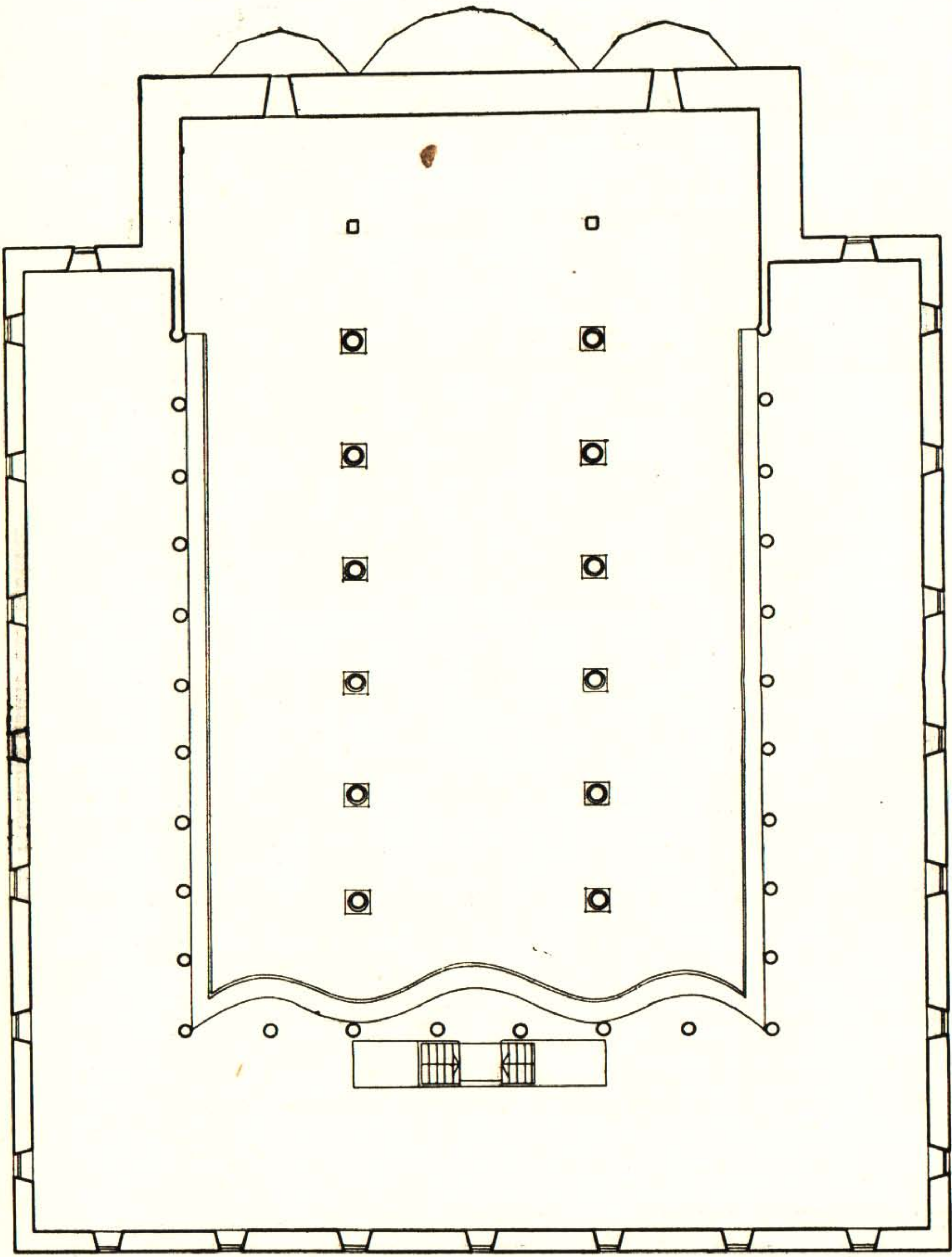
Црква Св. Тројице у Врању решена је у облику тробродне базилике опкољена са западне, јужне и северне стране тремо-

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10_м

ПРИЗЕМЉЕ

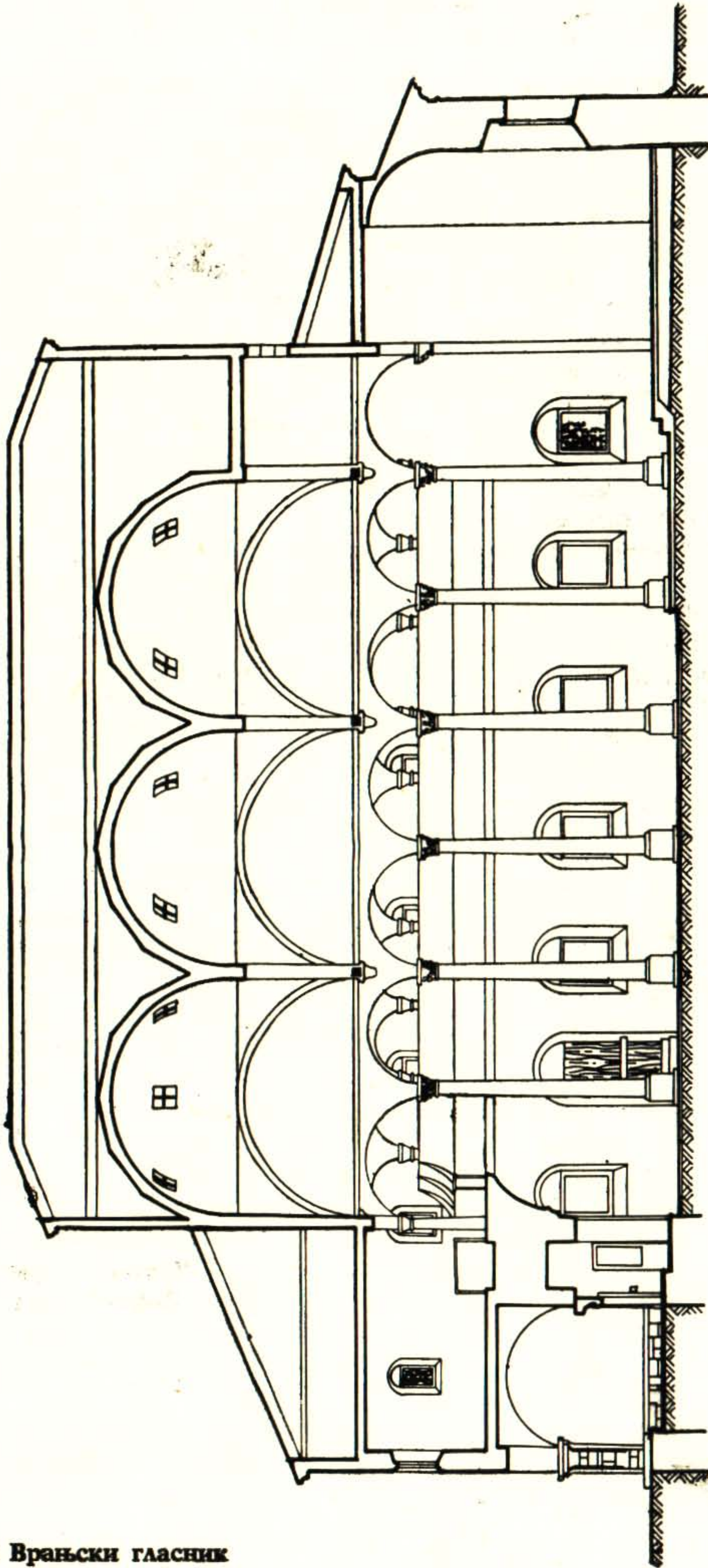
Сл. 1 Основа цркве Св. Тројице

ГАЛЕРИЈА

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10_м

Сл. 2 Основа спрата цркве Св. Тројице

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10м

ПРЕСЕК

Сл. 3 Подужни пресек

вима (сл. 1—3). Изнад тремова, на спрату, налазе се трибине и галерија—женска црква, које формирају јединствен унутрашњи простор базилике⁸. Централни брод је јаче наглашен по ширини и висини, и истиче се у општој просторној пластици и у унутрашњости објекта. Од бочних бродова раздeљен је са по шест витких стубова, висине седам метара, повезани са полукружним луцима. Засведен је са три куполе на пандантифима. Бочни бродови су засведени сводовима сегментног пресека, док су трибине, галерија и тремови покривени равном таваницом.

На западној страни цркве налазе се три портала новијег датума, док су портали са јужне и северне стране сачували свој првобитни изглед. На истоку црква се завршава са три апсиде полукружно решене са унутрашње стране, а са спољне полигонално у облику увучених сегмената.

Црква је грађена од мешовите конструкције. Обимни зидови су у камену, а сводови, куполе и луци од дрвене рабиз конструкције. Стубови у унутрашњости објекта изведени су од храстових греда опшивени летвама и обавијеним ужетом, па онда малтерисани. На овај начин добивен је кружни пресек и боље пријањање малтера, а у спољној обради могућност имитације камена или мермера. Стубци у тремовима су изведени од добро тесаног камена.

Природно осветљење цркве постигнуто је низом прозорских отвора у приземљу и на спрату, као и отворима у куполама.

У просторној пластици објекта доминира централни брод, који се снажно издиже над бочним бродовима. Нешто разубенију просторну пластику налазимо и на источној страни цркве, која је постигнута избацавањем апсида (сл. 5).

Фасаде су малтерисане и бојене, сем југоисточног и североисточног угла цркве и стубаца у тремовима који су изграђени од обрађеног камена. Обрадом фасаде иако је једноставна, чистим површинама и ритмом полукружних аркада у приземљу и прозорских отвора на спрату, постигнута је хармонична целина у композицији маса и површина.

Унутрашњост објекта како по димензијама, тако и по обради, делује импозантно и величанствено, што говори за изразити усет неимара за пропорције и обраду унутрашњег простора. Галерија пак, својим барокним формама обогаћује унутрашњи изглед цркве.

Трибине, као и галерија, заштићене су дрвеним решеткама, што представља исламски утицај⁹.

Пластична декорација заступљена је у обради капитеда на стубовима у наосу цркве. Украсни мотиви су вегетабилног карактера и представљају, у неколико, имитацију коринтског

капитела (сл. 6). Профилације налазимо код обраде отвора, портала и прозора.

По решењу основе Саборна црква у Врању је, као што смо већ навели, базиликалног типа. Ова врста грађевине нарочито је била развијена у ранохришћанској архитектури. Нешто касније, у X и XI веку, базиликална решења сусрећемо и у средњовековној архитектури Македоније. Примена оваквог решења у изградњи верских објеката у XIX веку у Македонији и Србији, одговарала је, свакако, намени коју је требало да одигра не само црквена организација већ и уопште национална тежња народа за ослобођење. Тако, црква Св. Тројице у Врању по својој основи, општој композицији објеката и унутрашњем простору, подсећа на цркву Св. Пантелејмона у Велесу из 1840. год., на цркву Св. Богородице у штипском Новом Селу, из 1850. год. и цркву Св. Николе у Куманову из 1851. год.¹⁰

И у примени конструкције налазимо на исте системе по другим црквама из овог периода у Македонији и Србији. Мешовита конструкција била је развијена и код изградње стамбених зграда. Вештина старих мајстора у изради дрвене „бондрук“ конструкције, коју налазимо на спратовима градских и сеоских кућа из XVIII и XIX века, пренела се и на сакралну архитектуру. Конструктивна решења постигнута са овим материјалом, на оваквим, по својим димензијама великим објектима, као што је и Саборна црква у Врању, заиста задивљују. Она су смела и функционално употребљена што представља праву конструктивну виртуозност.

Утицај барока пратимо у низ цркава у Србији и Македонији из XIX века. У северној Србији они су изразитији и долазе до изражаја, и код обраде фасада, нарочито куле-звоника. У цркви у Врању, барокни мотиви заступљени су у унутрашњости објекта, у галерији и у обради иконостаса. Тако, Саборна црква Св. Тројице у Врању по својој општој архитектонској композицији представља једну мешавину изразите средњовековне концепције, извесних ренесансних схватања и барокних мотива.

* *

*

Унутрашњост цркве, заправо њене горње партије у централном броду и куполе, украшене су живописом. Према наведеном натпису живопис је израдио Емануел Исакович, зограф из Велеса. Изнад натписа налазимо и на потпис: „Петрз Ніковз калфа згравовз“, исписан великим словима. Живопис је слабијих ликовних квалитета, али се по свом стилу уклапа у опште тенденције зографа овог периода. У куполама су насликане следеће композиције: у средњој куполи: Исус Христос са четири јеванђелиста и анђелима. У куполи према олтару: Бог са-

ваот са дванаест ликова старозаветних праотаца и пророка, а у куполи према улазу: Богородица Ширшаја са апостолима. Испод кубета са леве и десне стране насликане су композиције са сценама из живота Христа.

У унутрашњости цркве нарочито се истиче иконостас, како по својој архитектонској композицији, тако и по обради икона. Иконостас је насликао Дичо зограф 1859. и 1860. године, што сазнајемо из потписа на престолним иконама, где је зограф покрај свога имена означио годину и датум израде појединих икона.

Дичо зограф је најплоднији македонски зограф из XIX века. Рођен је око 1819. године у селу Тресончу, у околини Дебра, а умро је 1872. године. Ради у Македонији, Србији и Бугарској и слика иконостасе, посебне иконе и фреске. Да би добили јаснију представу о делатности овог зографа, навешћемо нека његова дела. Радио је у цркви у Лазаропољу, у цркви Св. Спаса у Скопљу, у цркви Св. Богородице, исто у Скопљу¹¹, као и иконе у многим сеоским црквама у околини Скопља. Затим, у Охриду слика фреске и иконе у цркви Св. Богородице Челнице и Богородице Болничке, и у многим другим црквама. У Бугарској ради у манастиру Св. Ивана Рилског и у цркви Св. Николе у Лому, а у Србији у манастиру Св. Прохора Пчинског и у Саборној цркви у Врању¹².

Иконостас у врањској цркви, по својој величини и архитектонској обради, уклопљен је у унутрашњи простор цркве. Решен је на „два ката“. Од икона нарочито се истиче галерија престолних икона. Оне су постављене у интерколумнима и њихова величина износи 1,50 x 0,90 м. Приложили су их, углавном, еснафи или појединци, што се види из натписа на самим иконама. Од царских двери, на десној страни, распоређене су следеће иконе:

Исус Христос, где Христос као првосвештеник седи на трону, на јастуку бадемастог облика. Десном руком благосиља а у левој руци држи отворено јеванђеље и жезал. Одевен је у стихар црвене боје и украшен гранчицама са цветовима у злату. Има омофор и набедреник. Лик је дат у *en face*, прецизно насликан, са кратком тамном брадом, кратким брковима и дугачком тамном косом, која се спушта преко рамена. На икони се налази потпис: *изъ рѣки Дича Зографа. 1859 декември 7: Приложио је: Еснафъ Боажиски (сл. 7).*

Икона Св. Јован Претеча са крилима, где св. Јован у левој руци на тањиру држи своју отсечену главу и развијени свитак, а десном руком благосиља. Обучен је у кожној одећи и има химатијон зеленкасто обојен. У позадини је дат пејсаж, а у доњем делу иконе, у угловима, дате су сцене из његовог

живота. Ова икона није потписана (једина од престолних икона), али судећи по стилским одликама и она припада Дичи зографу. Насликана је 1859. године. Икону је приложио Г. Пајсија (сл. 8).

Икона Апостоли Петар и Павле, где је приказано како у рукама држе модел цркве на којој силази св. дух. Апостол Петар у десној руци држи развијени свитак и носи кључеве. Обучен је у плав хитон и окераст химатијон. Представљени лик одаје старијег човека са проседом кратком брадом и брковима и кратком седом косом. Апостол Павле у левој руци држи мач, а у десној, поред модела цркве, држи и развијени свитак. Обучен је у зелени хитон и розе химатијон. Лик апостола Павла одаје млађег човека са тамном кратком брадом и брковима, и кратком тамном косом. Икона је потписана: „из рѣки Дича Зѡ-графа, Дѣбранца 1860: мѣа фврѣ = 4“. Приложио је: рѣфетѣ тѣрѣиски (сл. 9).

На јужним дверима насликан је **Св. Спиридон**. У левој руци држи отворено јеванђеље, а са десном благосиља. Обучен је у фелон и стихар богато украшен цветовима. Има омофор, набедреник и епитрахиљ. Лик одаје старијег човека са дугачком седом брадом и брковима и дугачком седом косом, која пада преко рамена. У доњим деловима иконе насликане су сцене из живота св. Спиридона. Икона је потписана: „из рѣки Дича зѡ. 1860: мѣа ѣанѣарѣи 24“. Приложио је еснаф: Папѣжиски.

До јужних двери налази се икона **Св. Никола Чудотворац**, где св. Никола у левој руци држи отворено јеванђеље, а десном благосиља. Обучен је у фелон и стихар, има омофор, набедреник и епитрахиљ. Лик представља старијег човека са седом брадом, брковима и седом косом. На икони се налази потпис: „1860 ферѣар: 6 ѡ Дичо“. Икону је приложио Спаса Станоевић (сл. 10).

Икона Св. Сава архиелископ српски, где св. Сава у левој руци држи отворено јеванђеље, а десном благосиља. Обучен је у црвени сакос украшен гранчицама са ружама и стихар зеленкасто обојен. Има омофор, набедреник и епитрахиљ. Лик му је представљен са густом тамном брадом и брковима и дугачком тамном косом, која пада преко рамена. На икони се налази потпис: „1859: ноември 25 ѡ Дича“. Икону је приложио Еснаф ужарски (сл. 11).

На левој страни од царских двери распоређене су следеће иконе: **Св. Богородица са Христом**, где је приказан Христос који седи на левом колену св. Богородице. Христос у левој руци, на свом колену, држи отворено јеванђеље, а са десном благосиља. Обучен је у хитон и хоматијон. Богородица у десној руци држи жезал. Обучена је у стихар и огртач црвене боје и укра-

шен цветовима. Опасана је с појасом на коме је у средини медаљон са сликом саваота. Икона је потписана: „изз рѣки Дича зѡграфа Дѣбранца ѿ село Тресѡнче. 1859 декемвриѣ 12“. Икону је приложио Симон Младен (сл. 12).

Икона Св. Тројица, на којој су представљени бог отац са отвореним јеванђељем и жезлом у левој руци, а са десном благосиља. Обучен је у зелен хитон и црвен химатијон. Лик одаје старијег човека са дугачком седом брадом и брковима и дугачком седом косом чији се праменови спуштају преко рамена. Христос држи левом руком на колену отворено јеванђеље, а у десној руци крст. Обучен је у црвени хитон и плавкасти химатијон. Глава му је мало окренута на лево, а лик је представљен са кратком црном брадом и брковима и дугачком црном косом. Над њима је св. дух и анђели. Икона је потписана: „изз рѣки Дича зѡграфа 1859 ноемвриѣ 10“. Икону је приложио раб Трајче Г. Никчев от град Скопје (сл. 13).

Икона Св. Три Јерарха. У средини иконе представљен је Јован Златоуст који држи у левој руци затворено украшено јеванђеље, а у десно жезал. Његов лик садаје млађег човека са тамном кратком брадом, кратким брковима и тамном косом. Са стране су представљени Глигорије Богослов и Василије Велики. Обојица држе у левој руци затворено јеванђеље са украшеним корицама, а са десном благосиљају. Сваки је обучен у сакос и стихар и имају омофор, набедреник и епитрахил. Одежде су богато украшене гранчицама и цветовима и позлатом. Икона је потписана: „изз рѣки Дича зѡграфа 1860 дѣкемвриѣ 25“. Приложио је Еснафз Бакалски (сл. 14).

На северним дверима је представљен Арханђел Михајло у снажном покрету са мачем у десној руци; ногама газе среброљупца, а у левој руци држи теразије. Лик одаје млађег човека голобрадог са тамном косом. Драперије његове одеће су много разигране. На икони се налази потпис: „изз рѣки Дича зѡ 1859“. Икону је приложио Стоша Влаинче.

Икона Пророк Илија, приказује моменте из његова живота и живота пророка Јелисеја који су представљени у доњој половини иконе, у богато обрађеном пејсажу. У горњем делу иконе пророк Илија представљен је у богато украшеним кочијама запрегнута са четири коња. На икони се налази потпис: „изз рѣки Дича зѡграфа Дѣбранец 1859: ноемвриѣ 15“.

Икона Прохор Пчињски, где је Прохор насликан у целом расту. У десној руци држи развијени свитак, а у левој крст. Обучен је у монашке хаљине, у плавкастој мантији и љубичасти огртач. Лик представља старијег човека са дугачком седом брадом и брковима. У доњем делу иконе, у шест медаљона приказа-

не су сцене из његовог живота. У позадини је насликан пејсаж. Икона је потписана: „из рџки Дича љ 1859: ноем. 20“. Икону је је приложио Христа Божинович (сл. 15).

Царске двери су израђене у дуборезу. Иконопис на царским дверима не припада Дичи зографу. Он је нешто слабијих ликовних квалитета (сл. 16).

Изнад галерије престолних икона налазе се иконе мањих димензија величине 75 x 50 цм, са приказаним сценама из празника, а изнад њих поређане су иконе са ликовима апостола. Иконостас завршава великим крстом који је богато обрађен у дуборезу, са насликаним распећем Христовим. У подножју крста, лево и десно, моделоване су две аждаје, а изнад њих постављене су иконе Св. Јована и Св. Богородице у целом узрасту. И ове иконе, односно њихови рамови, украшени су у дуборезу. У доњем делу крста, у једном медаљону налази се натпис који се, вероватно, односи на страдње Христово (због велике висине нисам могао да прочитам натпис).

Дуборез којег налазимо, као што смо поменули, на царским дверима и крсту, обрађен је у дубокој резби, а мстиви су изразито вегетабилног карактера.

Скутеви иконостаса насликани су нешто касније 1864. године. На две иконе налазимо потпис **Вено зограф**¹³. Потписи се налазе на композицији „Изгнање Адама и Еве из раја“, у доњем десном углу, где је исписано: „из рџки Вено зџграфа 1864“ и на композицији „Жртва Аврамова:“ „1864 из рџки Вено зџ.“ На икони Стварање Адама, потписан је Еснаф зографа.

Све композиције на скутевима иконостаса су пресликаване и знатно су оштећене.

На јужном и северном зиду цркве налазимо по једну икону већих димензија, 1,45 x 0,95 м које је израдио Дичо зограф у исто време када је радио на иконостасу. На јужном зиду је и она Св. Димитрије представљен на коњу у покрету, са копљем убија ратника, који сваљен са свога коња лежи на земљи са поломљеним копљем у левој руци и мачем у десној. Лик св. Димитрија представља младог човека, голобрадог, са тамном косом. Икона је потписана: „из рџки Дича зџ“. Приложена је 1860. године 30. марта.

На северном зиду постављена је икона Св. Харалампије који у левој руци држи отворено јеванђеље, а десном благосиља. Обучен је у фелон и стихар, има епитрахиљ и набедреник. Лик одаје старијег човека са дугачком проседом брадом и брковима и дугачком косом. У доњем десном углу иконе насликана је чума везана у ланцима са косом у руци. На икони се налази потпис: „из рџки Дича зџграфа“. Икону је приложио руфет гречески-механци 1860. године 20. марта.

У цркви се налазе и више икона мањих димензија. Неке од њих насликао је Дичо зограф.

* *
*

Иконостас Саборне цркве у Врању, Дичо је радио као оформљен зограф, дванаест година пре своје смрти, када је већ имао остварен замашан опус. Ово, може да се закључи на основу самих ликовних квалитета које је овде постигао. По обради, као што смо већ видели, нарочито се истичу престолне иконе које делују монументално, са врло прецизним цртежом и богатством колорита.

И у иконопису у врањској цркви зограф Дичо потврђује свој стил који се карактерише постепеним напуштањем византијских традиција и уношењем барока и реализма, што се огледа нарочито у обради драперија које су јако разигране, као и приказу предмета и ликова.

Ликови су сликани у окерастом тону са благим зеленкастим сенкама. Портрети Христа, Богородице и светаца, дати су реалистично. Нарочито се истичу портрети Прохора Пчињског и Св. Спиридона који су приказани као старци са седим брадама и брковима; затим, портрет Христа од кога зрачи достојанство и моћ, портрет Јована Крститеља и других. Прецизност у сликању ликова, браде, косе, орнаментике по одеждама, обрада оресала и друго, је одлика која је заступљена подједнако на свим иконама.

Нарочито су богато обрађене одежде: сакоси, стихари и фелони, у топлим тоновима, црвеном и розе, украшеним цветским насликаним златном бојом. Сенке код драперија постигнуте су интезитетом основних и златном бојом. Код сликања хитона и химатијона употребљавана су комбинације топлих и хладних тонова, обично црвени, зелени и плави. Позадине икона у горњим деловима дате су у златној боји.

У приказивању архитектуре зограф Дичо још није савладао перспективу, док у приказивању пејсажа има тенденције за постизањем дубине.

Посматрајући у целини црква Св. Тројице у Врању^{*}, по својој архитектури и иконопису представља једно значајно остварење из XIX века, које је од интереса за проучавање архитектуре и уметности овог периода на Балкану. За град Врање црква је од посебног значаја, и као споменик културе треба на одговарајући начин да буде заштићена и репрезентована.

НАПОМЕНЕ

¹ Б. Несторовић, Архитектура новог века, Београд 1964. год. К. Томовски, Мајстор Андреја Дамјанов, Скопје, 1966. год.

² К. Томовски, Оп. cit.

³ У натпису година 1843. је погрешно унесена као година изградње прве цркве. Натпис је оштећен и постављен је високо, па га је тешко про-

читати. Зато га доносим по П. Гагулићу из Споменице Саборног храма Свете Тројице у Врању.

⁴ А. Мишић, Врањска Саборна црква, Глас цркв. књиж, лист свешт. епарохије нишке, 1910. год., стр. 398.

⁵ М. Филиповић, Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу. Прошлост рода Зографских у Велесу. Споменица цркве Св. Богородице. Скопље, 1935. год. Исти, Андреја Дамјановић из Велеса, зограф и неимар, Музеји, Београд 1949. год.; К. Томовски, Велешките мајстори и зографи, Културно наследство, Скопје 1959. год. Исти, Мајстор Андреја Дамјанов, Скопје 1966. год.

⁶ К. Томовски, Мајстор Андреја Дамјанов, Скопје 1966. год., стр. 42.

⁷ Према подацима из заоставштине зографа Борба Зографског.

⁸ О цркви у Врању упућујем на следећу литературу: Ф. Kanitz, Das Königreich Serbien und Serbenvolk, Leipzig, 1909, Band II; А. Мишић, Op. cit.; Ј. Х. Васиљевић, Скопски митрополит Пајсије, Гласник српске православне патријаршије, 1934. год., П. Гагулић, Споменица Саборног храма Свете Тројице у Врању; К. Томовски, Дејноста на велешките мајстори и зографи во XIX и XX век, Сто години велешка гимназија.

⁹ Овим решеткама жене су заштићене од погледа мушкараца, слично као код махила у цамијама.

¹⁰ К. Томовски, Мајстор Андреја Дамјанов, Скопје, стр. 50, 51, 60.

¹¹ Црква данас не постоји, изгорела је за време окупације, 1944. год.

¹² Асен Василев, Дичо Зограф, Македонска мисъл, Софија, 1946. год. Енциклопедија ликовних уметности књ. 2., Загреб, 1957. год.; Ј. Маџан, Македонскиот иконопис во XIX век, Културно наследство, Скопје, 1961. год.

¹³ Иконе Вена Зографа налазимо и у црквама по селима у околини Куманова. Најчешће се потписује као Вено зограф, а понегде и као зограф Вено Илијев. Према саопштењу К. Балабанова, на чему се захваљујем.

* Сва документација која илуструје овај чланак је из планотеке и фототеке Института за народну архитектуру на Архитектонско-грађевинском факултету у Скопљу.

R é s u m é

CATHÉDRALE DE LA SAINTE TRINITÉ A VRANJE

Contribution à l'étude des architectes et peintres d'icônes macédoniens au XIXe siècle

Suivant une inscription qui se trouve à l'intérieur de l'église, la Cathédrale de la Sainte-Trinité à Vranje fut construite en 1859. Sur son emplacement se trouvait aussi l'église plus ancienne de l'année 1838 qui fut détruite un peu plus tard, en 1843.

D'après sa conception architectonique générale, la solution du plan, de la construction et du façonnement spétial, cette église a été édiflée sur le modèle des églises macédoniennes, construites un peu avant cette époque, telles que, par exemple: l'église de St. Pantéléimon à Veles, datant de l'année 1840, l'église de la Sainte-Vierge à Novo Selo près de Štip, de l'année 1850 et l'église de St. Nicolas à Kumanovo, de l'année 1851. Cette influence fut transmise par les artisans macédoniens qui, organisés en équipes, construisaient en Serbie et dans les autres régions des Balkans. Le constructeur de l'église cathédrale de Vranje, Kosta Damjanović, est natif de la Macédoine et provient de la famille de Renzovski qui avait donné plusieurs architectes et peintres d'icônes renommés.

L'église de la Sainte-Trinité est résolue comme une basilique à trois nefs, de dimensions considérables, à la nef centrale marquée. On y a appliqué la construction mixte, à savoir: les gros murs sont bâtis de pierre et les constructions des voûtes, les arcs et les colonnes sont en bois. Elle se distingue surtout par le traitement de l'espace intérieur qui produit un effet imposant et représente une composition réussie de l'architecture romantique qui se développait à cette époque en Serbie et dans les autres pays balkaniques.

La peinture se trouve à l'intérieur de l'église uniquement dans les parties supérieures de la nef centrale. La peinture a été exécutée par Emanuel Isaković, peintre d'icônes de Veles, avec le concours de Petr Nikov, compagnon du peintre.

L'iconostase est l'oeuvre de Diče Zograf, originaire du village de Tresonča aux environs de Debar (né vers 1819, mort en 1872). Les icônes ont été peintes en 1859 et 1860. L'iconographie de Diče Zograf dans l'église de Vranje est très précise et d'un coloris riche. Elle est caractérisée par une influence plus prononcée du baroque et l'abandon graduel des traditions byzantines. Dans le traitement de l'iconostase se distingue surtout la galerie des icônes d'autel.

Les bordures de l'iconostase ont été peintes un peu plus tard, en 1864 par Veno Zograf (peintre d'icônes provenant de la Macédoine dont l'activité principale se développait aux environs de Kumanovo), tandis que sur une composition on trouve aussi la signature de la corporation des peintres d'icônes — zographes.

Par son architecture et son iconographie, la Cathédrale de la Sainte-Trinité à Vranje peut être mise au nombre d'objets importants de l'architecture sacrale du XIXe siècle en Serbie.

Arch. Krum Tomovski

- Fig. 1 Plan de l'église de la Sainte-Trinité
- Fig. 2 Plan de l'étage de l'église de la Sainte-Trinité
- Fig. 3 Coupe longitudinale
- Fig. 4 Vue de l'église de la Sainte-Trinité
- Fig. 5 Vue de la façade orientale de l'église
- Fig. 6 Intérieur de l'église, détail du traitement des chapiteaux
- Fig. 7 Icône d'autel représentant Jésus-Christ
- Fig. 8 Icône d'autel représentant St. Jean le Précurseur
- Fig. 9 Icône d'autel représentant les Saints Apôtres Pierre et Paul
- Fig. 10 Icône d'autel représentant St. Nicolas le Thaumaturge
- Fig. 11 Icône d'autel représentant St. Sabbas
- Fig. 12 Icône d'autel représentant la Vierge avec Jésus
- Fig. 13 Icône d'autel représentant la Sainte-Trinité
- Fig. 14 Icône d'autel représentant les Saints Trois Hiérarques
- Fig. 15 Icône d'autel représentant St. Prohor de Pčinja
- Fig. 16 Détail de la porte centrale de l'iconostase

Сл. 4 Изглед цркве Св. Тројице

Сл. 5 Поглед на источну фасаду цркве

Сл. 6 Унутрашњост цркве
детал обрада капитета

Сл. 7 Престолна икона
Исус Христос

Сл. 8 Престолна икона
Св. Јован Претеча

Сл. 9 Престолна икона
апостоли Петар и Павле

Сл. 10 Престолна икона
Св. Никола Чудотворац

Сл. 11 Престолна икона
Св. Сава

Сл. 12 Престолна икона Богородица са Христом

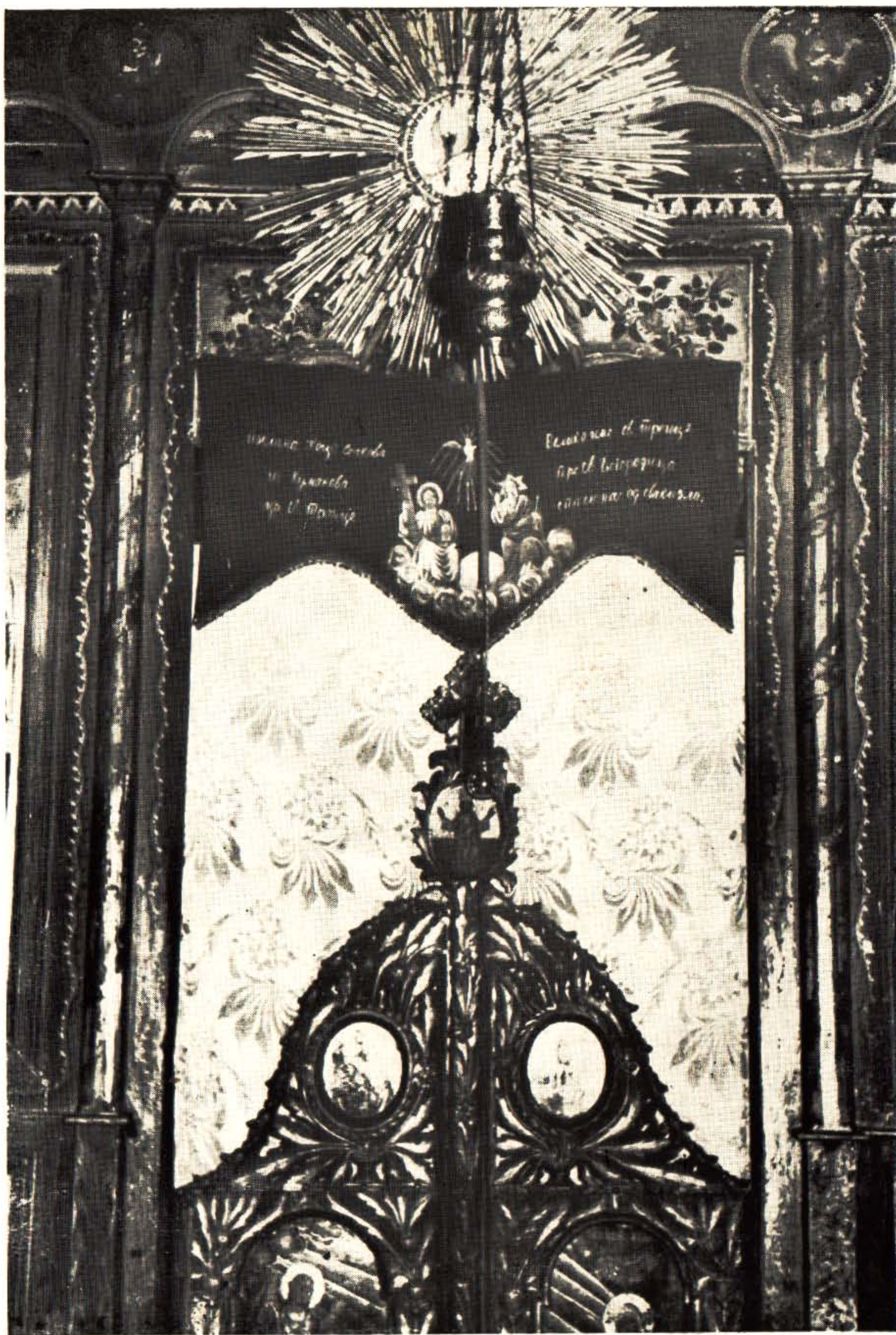

Сл. 14 Престолна икона
Св. Три Јерарха

Сл. 15 Престолна икона
Прохор Пчињски

Сл. 16 Детаљ царских двери

МИОДРАГ МИТРОВИЋ

ВРАЊСКИ ОДРЕД „СИМА ПОГАЧАРЕВИЋ“ И II ЈМПО

Проучавањем историје Врањског одреда „Сима Погачаревић“ и II јужноморавског партизанског одреда, прихватио сам се што у досадашњој нашој историографији¹ није комплексно обухваћена активност одреда и њихова револуционарна снага и делатност, као и стога што се у многим досад објављеним радовима повлаче извесне нетачности о овим веома значајним јединицама, које су на терену југоисточне Србије одиграле значајну револуционарну и ослободилачку улогу у току 1942, 1943. и делом 1944. год. Наведени одреди су, такође, имали значајну интернационалну улогу у утицају и помагању развоја и јачања покрета у суседним крајевима Македоније, Космета и НР Бугарске чији се покрет једним делом почео развијати и јачати под окриљем ових јединица, напосе II јужноморавског партизанског одреда, као и политичких и партијских кадрова југоисточне Србије. Проучавања досад некоришћених извора, као и проучавања на терену међу савременицима, пружају истраживачу нова сазнања о појединим значајним моментима из историје одреда.

Стоји чињеница да ће се у овом раду осећати недостатак оригиналних извора окупаторске бугарске архиве и архиве савезничких Енглеских мисија што би омогућило разматрање историјских догађаја са више аспеката. Аутор није у могућности у садашњим условима да овај недостатак отклони, али ће свакако уложити труд да на основу досад постојећег материјала да што више објективније историјске догађаје у овом делу јужне Србије, где је био терен делатности наших јединица које су овде предмет проучавања.

На крају треба напоменути да је аутор принуђен на делимично коришћење историјске грађе меморијалног карактера. Меморијална грађа, као непоуздана, проверавана је и настојало се да се она потврди у већини случајева. Делимично коришћење ове грађе, намеће се и из разлога непостејања, у довољној мери, грађе изворног карактера. Стога ће свака даља проучавања од историчара значити још један допринос комплекснијем сагледавању наше најновије историје.

**ФОРМИРАЊЕ ВРАЊСКОГ ОДРЕДА „СИМА ПОГАЧАРЕВИЋ“ И ЊЕГОВА
РЕВОЛУЦИОНАРНО-ОСЛОБОДИЛАЧКА АКТИВНОСТ
ДО КРАЈА 1942. ГОД.**

После разбијања Бабичког одреда, већи број партизана прешао је преко демаркационе линије (привремене границе између Недићеве Србије и дела Србије анексираног од Бугарске 1941. год.) и нашао се на терену Црне Траве и Власотинца. Групе бораца су биле знатно уситњене и као такве делимично врло слабе.

Стање партизанских снага из тог периода, најбоље илуструје извештај Василија Смајевића. Смајевић је по одлуци ОК Лесковац почетком јула дошао на овај терен. У самом извештају Василије Смајевић наглашава да је Одред нашао (мисли се на Бабички) на црнотравском-планинском терену и једну десетину на Варденику. Према извештају, Одред није вршио акције. Разбијеност и усамљеност партизанских снага карактеришу овај период на терену с десне стране Јужне Мораве. Одмах по доласку на терен, Смајевић је прихватио реорганизације Одреда. Укупан број бораца у том периоду према извештају износио је 70. Реорганизацијом, према поменутом извору, Одред је подељен у четири вода и сваки вод је добио одређен терен ближи својим делатностима. Тако је један вод имао задатак да дела на терену Бабичког одреда (између Мораве, Суве-планине и бугарске границе). Други вод, који је био састављен од људства са терена од бугарске границе до Сурдулице, добио је задатак да дела на том терену. Трећи вод, који је био састављен од људства са терена Сурдулице, Леве Реке и Врања, послат је на терен леве обале Јужне Мораве, од Кукавице према Врању и Пољаници. И најзад, четврти вод имао је задатак да дела на терену од Сурдулице према извору реке Пчиње. Наоружање Одреда састојало се од 10 пушкомитраљеза, 60 пушака, 15 пиштоља и 45 бомби².

Иако се сматрало да ће сви водови прерасти у одреде, каснији развој догађаја оповргао је овакву претпоставку. Не постоје извори који нам пружају податке о активности водова у овом периоду после формирања, која се свакако одвијала у политичком раду у народу. У овом периоду, средином месеца септембра на Варденику, на месту Јасеновац окупиле су се све партизанске снаге. Тада се са овим снагама спаја и група бораца са Душаном Девецићем Жиком, која се до тог периода кретала по селима: Мртвица, Јастребац, Репиште и др., радећи политички у народу и одржавајући везу између Кукавичког одреда и делова Бабичког одреда на терену Црне Траве и Власотинаца. Према исказима савременика тада је на месту званом Јасеновац, недалеко од Масурице, формиран 18. IX 1942. год. Врањски народноослободилачки одред „Сима Погачаревић“³.

Штаб Одрета сачињавали су: командант Живојин Николић Брка, политички комесар Душан Девеџић Жика, заменик команданта Влада Тасић Бошњак, а заменик политичког комесара Слободан Цекић Радован⁴. По свему судећи, вероватно је у том периоду формиран и Бабички одред, који се помиње у изворима из октобра и новембра 1942. год. У Штабу Бабичког одрета командни кадар сачињавали су: командант Милорад Диманић Милош, политички комесар Сениша Јањић Пера, и заменик политичком комесара Александар Николић Шипа а командир вода Живко Коцић Предраг⁵. Проблем формирања Врањског одрета „Сима Погачаревић“ у досадашњој историографији третиран је различито. По једнима⁶ Одред је формиран под називом Црнотравски, док по другим⁷ формирана су два одрета, и то: Врањски одред „Сима Погачаревић“ и Бабички одред, а тек касније у децембру 1942. год. одреди се спајају те је од њих формиран Црнотравски одред који је послужис према поменутиим ауторима као база за формирање II јужноморавског партизанског одрета. Сасвим је сигурно да у периоду септембар—новембар постоје и делују два одрета са називима Врањски одред „Сима Погачаревић“ и Бабички одред. Тенденције многих аутора⁸ да Врањски одред „Сима Погачаревић“ крајем 1942. и почетком 1943. год. прикажу као Црнотравски, сасвим су неосноване.

Назив Врањски народноослободилачки одред, који је званично прихваћен за одред који је делао с десне стране Јужне Мораве у периоду 1942—1943. год. у историографији је често замењиван називом Црнотравски одред⁹. У суштини ради се о двају назива истог одрета. То је последица важности црнотравског краја као познатог средишта НОП на овом терену, као и последица вођених дискусија, при формирању одрета о његовом називу. Чињеница, да у изворним документима аутор није пронашао назив Црнотравски одред према већ постојећег назива Врањски одред „Сима Погачаревић“¹⁰, указује на то да је тај назив и званично прихваћен.

Најзад, потребно је прокоментарисати и датуме формирања Врањског одрета. И овде постоје размимоилажења. У већини случајева, узима се месец септембар као временска ознака формирања Одрета, без ближег одређивања. У појединим радовима узима се и август¹¹. На жалост, досад нису пронађена документа на основу којих би се могао недвосмислено утврдити дан формирања Одрета. Проучавања аутора, међу учесницима, указује на то, да је Одред формиран почетком друге половине месеца септембра. За дан формирања Одрета свакако треба узети 18. септембар 1942. год., на што нас упућује индиректан податак из већ поменутог извештаја Слободана Цекића Радована, од 9. II 1943. године.

Окружни комитет Лесковац, схватајући веома велику важност повезивања народноослободилачког покрета појединих об-

ласти, донео је одлуку да се покрет са терена Црне Траве повеже са одредом на Скопској Црној гори. У вези с том одлуком Врањски партизански одред „Сима Погачаревић“, одмах после формирања, добио је задатак да успостави везу са македонским народноослободилачким покретом. Комунистима Одрода је, од стране чланова ОК Лесковац, на састанку укавано на важност продора на југ и повезивање са одредом на Скопској Црној гори и успостављање веза са партијским организацијама на терену јужно од Врања. Осим тога, Одред је имао задатак да одржавањем масовних конференција по селима шири утицај покрета на овом терену, где уопште није постајао. Врањски одред се извесно време задржао у селима: Стајковце, Несврта, Сливница, Првонек, Брезовица, Свети Илија, одржавајући конференције са народом. И поред тога што је био праћен мањим снагама окупаторске војске и полиције, Одред је успео да пређе Јужну Мораву код села Рибинца и пребаци се изнад Врања на место Сарајска кућа. Након неколико дана задржавања на овом месту, у највећој конспирацији, Одред се пребацио изнад села Горњег Вртогаша. Одред је по добијеном задатку требало да изврши напад на рудник Трновац. Међутим, како се установило да непријатељ чува рудник знатно јачим снагама, Одред је одустао од извођења акције. Након тога, Одред се пребацио на терен Курбалије у непосредној близини шиптарског села Врбан. Ту је логоровао а увече дошао у село. У селу је Одред одржао конференцију становништву, а на којој је народ упознат са циљевима народноослободилачког покрета¹². Ујутру у 4 часа, Одред је напустио село и поново се враћа на логоровање, на место Реке у близини села. У току истог дана, Одред је био блокиран и нападнут од бугарских снага пошто је био издан. Недовољно осматрање и обезбеђење омогућило је бугарским фашистима изненађење Одрода. Извештавајући о врбанској борби Василије Смајевић, у већ цитираном писму објашњавајући узрок катастрофе, нарочито је подвукао као узрок „небудност при бирању места за одмор (логор), недовољно осигурање без патрола и осматрача сем једног стражара на 10—20 корака од логора... и најгоре повратак и логоровање на место на које су били и прошлог дана.“ И поред тога што су многи од ових елемената утицали на то да одред доживи катастрофалне губитке, не треба губити из вида да је недовољно јак, у том периоду, Врањски одред упућен на извршење веома важног и часног задатка, али исто тако и веома тешког јер је Одред имао да се пробије преко терена где идеје Комунистичке партије о ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији нису продрле у народ и на концу, где је шиптарски живаљ заведен фашистичком пропагандом гледао на Србе као на завојеваче. Жестоком борбом Одред је успео да се подвојен извуче из блокаде. У овој борби Врањски одред је имао огроман број жртава. Према првим изворима погинуло је 8 а једна парти-

занка је жива ухваћена¹⁸. Губитак Одрета је био утолико већи што су погинули прекаљени борци и добри комунисти. Међу осталим погинули су: Гипра Станковић, Влада Тасић Бошњак, Бора Филиповић Илија из Масуровца и Новица Дојчиновић из Масурице.

Мања група Одрета од 6. бораца са 3. пушкомитраљеза, на челу са десетаром Драгомиром Станковићем Нишавцем, пробила се одвојена од половине Одрета ка Врању и Црној Трави. Већи део Одрета са већ непотпуним штабом пробија се ка Карадачким шиптарским селима. Из села Курбалије уз помоћ Целадинова брата, успостављена је била веза са Партијском организацијом у Прешеву, односно Селимом Селимијем и Абдулом Алијем. Након неколико дана, преко Абдуле Алије и Радована, Врањски одред је успео да успостави везу с Косметским партизанским одредом „Зејнел Ајдини“, кога је предводио Фадиљ Хоџа. Одмах после спајања Врањског партизанског одрета „Сима Погачаревић“ и Косметског одрета „Зејнел Ајдини“ формиран је заједнички штаб у који су ушли руководиоци оба одрета. У овом штабу за команданта је постављен Живојин Николић Брка, за политичког комесара Фадиљ Хоџа, за заменика команданта Целадин Реџеџи и за заменика политичког комесара Слободан Цекић Радован. Тако је формиран одред од припадника НОП-а јужне Србије и Космета, српске и шиптарске националности, који је не само јачао њихову борбену способност против заједничког непријатеља завојевача и домаће буржоазије већ и на делу започео оживотворење велике идеје братства и јединства југословенских народа.

После спајања, српско-шиптарски одред вршио је припреме за акцију на рудник „Лојане“. Акција је била потребна с једне стране како би се оповргле приче у народу, које су вешто протурале да је партизански покрет у јужној Србији угушен и с друге стране да се омогући борцима Врањског одрета успех у борби како би савладали осећај пораза на Врбану и тиме ојачали борбену способност. Акција на рудник „Лојане“, након сслидних припрема, извршена је у потпуности успешно. Наиме, мала посада чувара рудника, убрзо после првог пушкарања разбежала се. Партизани су освојили рудник. Након одржаног збора присутном српском и шиптарском радништву Одред је извршио поделу брашна и шећера присутним. Узевши експлозив за себе, напустио је рудник по кишовитој ноћи. Очекујући потеру Одред је настојао да се што више удаљи од рудника. По каљавом путу, под теретом експлозива кога су носили борци, у току ноћи Одред долази у село, Грболе код Урошевца, где је изванредно добро примљен од сатновништва које је настојало да пружи партизанима што угоднији одмор. Након успостављања везе са Обласним комитетом Космета, започеле су припреме за рушење железничког моста у Качаничкој клисури. Али како је мост био добро чуван од

фашистичке посаде, а припреме слабо извршене, од ове акције Одред је одустао, и поново се враћа на терен Космета. После извесног заједничког боравка одреди се одвајају и Врањски одред преко Гњилана, врбанског логора долази 7. новембра на Пржар изнад Врања¹⁴. Након дањења и прославе октобарске револуције, Врањски одред се упућује за Црну Траву где се спаја са групом Драг. Станковића Нишавца, која се после врбанске битке кретала самостално.

Доносећи вест о овим догађајима, партизанска штампа Србије новембра 1942. год. пише: „Почетком октобра Врањски партизански одред „Сима Погачаревић“, имао је низ успешних политичких конференција по разним селима и неколико мањих оружаних акција против бугарске окупаторске војске. У последњем већем сучкобу (мисли се на врбанску борбу) са огромно надмоћнијим непријатељем, било је са обадве стране жртава, али непријатељу није успело да разбије Одред, који се је повукао“¹⁵.

У овом периоду док је Врањски одред дејствовао на југу, Бабички партизански одред имао је задатак да пређе на Бабичку гору да би показао народу да није уништен у првој половини 1942. год. непријатељском офанзивом на овом терену. Истовремено присуство Бабичког одреда на овом терену требало је да одвоји један део непријатељских снага које су дејствовале против Врањског и Кукавичког одреда. У октобру 1942. год. Бабички одред имао је неколико успешних акција. Акције су изведене у селу Бобишту, Братмиловцу а између села Баталовца и Гложања прекинута је телефонска веза, а у селу Орашцу одржани су зборови са народом. Пратећи ове догађаје „Глас јединственог Н. О. фронта Србије“ писао је новембра 1942. год. да се Бабички одред после тешких губитака у пролеће опоравио, да изводи мање акције и развије политичку активност у народу¹⁶. У току новембра 1942. год., Бабички одред имао је значајније сучкобе са непријатељом код Јашуње и засеока Запађе где је претрпео значајне губитке. Међу погинулим у борби у Запађу био је и политички комесар одреда Сениша Јањић¹⁷.

Крајем новембра окупиле су се све снаге народноослободилачког покрета с десне стране Јужне Мораве на терену Црне Траве. Дотадашње дејство партизанских одреда дало је значајне резултате на ширењу и развоју народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције. Стога се наметала потреба разматрања дејства одреда у протеклом периоду и отклањање недостатака у активности и животу одреда. У вези с тим јединице су се пребациле на терен Кукавице где је ОК Лесковац разматрао губитке Врањског одреда у врбанској блокади. Свакако да је ово разматрање ситуације било тесно повезано са захтевом Покрајинског комитета за Србију да му се достави „детаљнији и опширнији извештај зашто се дозволило да Врањски одред страда и што је све предузето да би се он средио и ојачао“¹⁸. Нема сумње

да је у овом разматрању стања у одредима, третирано и питање кадрова одреда, на чије је решење члан ОК Лесковац Василије Смајевић инсистирао знатно раније. У познатом писму од 17. X 1942. год., Смајевић, упознајући Покрајинско повереништво са губицима Врањског одреда код Врбана, нарочито подвлачи недостатак руководећих кадрова истичући да је тражио од ОК Лесковац, „да пошаљу неког бољег руководиоца за Бабички одред који је у погледу штаба још слабији“. Истичући да је предлагао Крстића и Вујадина из Јабланице или Ратка Павловића из Пасјаче, подвлачи да од успеха одреда много зависи позадински рад и опште напредовање утицаја народноослободилачког покрета на народ. Такође је истакнута и потреба Врањског одреда за војним руководиоцем, посматрајући све то са аспекта важности терена с десне стране Јужне Мораве као „драгоценог за целу јужну Србију и сву околину Ниша“¹⁹.

Према многим подацима, тада је извршена реорганизација одреда тако да су Бабички и Врањски одред спојени у један²⁰, Врањски одред „Сима Погачаревић“. У том периоду Душан Девеџић је смењен са дужности политчког комесара Врањског одреда „Сима Погачаревић“ и постављен за руководиоца омладинске организације. На дужност пол. секретара постављен је Александар Стојановић Вузаја — Ратко. Покрајинско повереништво представљено на састанку у Калуђерици и Коприви код Лесковца, Недељком Караичићем Милисавом, највероватније под сугестијом ПК за Србију, правилније је схватило потребу стварања већих и способнијих јединица за извршавање крупних народноослободилачких и револуционарних задатака. Према мишљењу ПК за Србију обједињавањем одреда, створено је боље војно и политичко руководство Одред.

После реорганизације Одред се поново вратио на терен Црне Траве. У овом периоду диверзантске групе Врањског одреда извршиле су неколико диверзантских акција. Тако је једна диверзантска група, састављена од Томе Ивановића — Пере „Мачкатовца“, Столета и Иве, упала у Сурдулицу и извршила атентат на попа Воју Мишића, афирмисаног бугарског фашистичког агента. Друга диверзантска група извршила је акцију на путу Лесковац — Власотинце када је убијен четник Лаза Станковић.

РЕВОЛУЦИОНАРНА ДЕЛАТНОСТ И АКЦИЈЕ ВРАЊСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА ДО МАРТА 1943. ГОДИНЕ

Период јануар — фебруар 1943. год., у историји Врањског одреда „Сима Погачаревић“ означава крупан успех Одред у револуционарној, политичкој и ослободилачкој делатности.

Знатно раније, у октобру 1942. год. успостављена је веза са напредним снагама бугарског радничког покрета. Одмах по-

сле успостављања везе, на терен Црне Траве дошао је Славко Трнски и сусрео се са чланом ОК Лесковац Василијем Смајевећем. Сусрет Трнског и Смајевећа и политички разговори који су вођени том приликом оставили су веома снажан утисак на напредног бугарског радника отечественог фронта, о организацији и развоју народноослободилачког покрета у Југославији. Ради стицања конкретних искустава, Трнски је био повезан са четом Мирка Сотировића Сотира, Бабичког одреда у којој се задржао извесно време где је непосредно имао услове да посматра партизанску војску Југославије, расположење бораца и расположење и бригу народа за своје ослободиоце, партизане. Славчо Трнски био је одушевљен вољом народа да се бори за своју националну и социјалну (економску) слободу. Тиме је НОП јужне Србије почео да развија своју интернационалну улогу. Такав интернационални рад Партије свог терена, већ у јануару 1943. год., дао је прве резултате са доласком и ступањем, у одреде народноослободилачког покрета Србије, првих партизана бугарске националности да се удружено боре са братским српским партизанима против заједничког непријатеља — немачког и бугарског фашизма.

Спајање одреда, које је извршено под покровитељством Покрајинског повереништва, а свакако по раније датим директивама ПК за Србију, ојачало је Врањски одред, и војнички, и кадровски, тако да је био способнији за извршење сложенијих и тежих задатака.

Почетком 1943. год., Одред је имао 53 борца подељених у две чете, са наоружањем од 8 пушкомитраљеза и 41 пушку. Руководство Одреда сачињавали су три члана Штаба.

У Штабу су били Живојин Николић Брка као командант Одреда, Александар Стојановић Вузија—Ратко као политички комесар и Слободан Цекић Радован као заменик комесара. Одред је имао 16 чланова Партије и 5 кандидата²¹. На челу Партије Одреда стајао је Биро чији је секретар био Слободан Цекић Радован а чланови Александар Стојановић Санда и Душан Девецић Жика. Партијска организација Одреда била је подељена на мање партијске јединице — ћелије. У периоду јануар—фебруар, секретар партијског Бироа Одреда, оценио је врло повољно рад партијских ћелија Одреда које су имале доста редовних састанака и где се често излазило са припремљеним материјалом. У истом периоду састанци партијског руководства Одреда нису били редовни што је било условљено неокупљеношћу руководства на истом терену. Уопште стање у Партији Одреда било је солидно и поред тога што је било партијаца који према оцени руководства нису били довољно свесни одговорности и негде чак и недисциплиновани. Свакако, да је највећи испад међу члановима Партије извршио Драгољуб из села Орашца злоупотребом колективног новца од 1000 лева, као и неморалним држањем пре-

ма другарицама-партизанкама, због чега је био стрељан. У чланство Партије примљен је Мирко Сотировић Сотир, који се показао врло смео у борбама и акцијама, а осим њега примљени су Бата и Синадин Миленковић Дева из села Млачишта, док је почетком јануара 1943. год. кандидована за члана Партије партизанка Даница, „разумна, предана и врло смела сељанка“ — како је описује извор. За СКОЈ Одредом чији је руководиоца био Душан Девешић Жика каже се да је постављен на здравим ногама и да добро ради. Рад Одредом на политичком плану ометао је и недостатак просветно-пропагандног материјала те је Партијска организација тражила да јој се достави. А исто, осећао се недостатак познавања опште политичке ситуације због недостатка техничких средстава²².

У овом периоду Врањски одред „Сима Погачаревић“, имао је веома крупне успехе у борби против фашистичких бугарских и немачких снага. Највећи и први успех, Одред је извојевао у нападу на немачку и бугарску посаду рудника—каменолома „Момин Камен“ 15. јануара 1943. год. Пре извршења акције у Одред су дошла два одбегла бугарска војника Бенковски, Бугарин из Бустендила и Шумски. У подели Одредом на три вода — групе за напад на рудник Момин Камен, Бенковски је постао командир другог вода. Тада се Одред налазио у селу Бојинци на терену Црне Траве. Штаб одреда је врло брижљиво припремао напад на Момин Камен. Да би напад био успешан, Одред је послао патролу ради извиђања терена и прикупљања података о непријатељу. Све се радило конспиративно. По повратку курира, Штаб је позвао командире водова и партијске руководиоце да их упозна са предстојећом акцијом. На састанку је речено да исте вечери Одред треба да изврши напад на рудник кога чува посада, према прикупљеним подацима, од око 40 Немаца и око 15 бугарских окупаторских војника који су чували железничку станицу. Пред Одредом је постављен задатак да се заузме Момин Камен, набави експлозив из немачког магацина, поруши мост на путу до села Дрен, који се налазио у самом насељу, да се поруши железничка линија и мостови на њој од Моминог Камена у правцу Предејана, и да се заробе и униште фашистички камиони. Такође, ближе су одређени задаци појединих водова, а посебно је наглашено, да акција мора да се изводи у строгој тајности и брзо како би се постигао што већи ефекат изненађења посаде. Пред Одредом је био постављен веома тежак задатак, не само с тога што је посада била бројна и смештена у зградама од камена, но и с тога што су у непосредној близини Моминог Камена, у Владич. Хану, Цепу и руднику „Мачкатица“ биле стациониране велике окупаторске снаге, које могу врло брзо пристићи у помоћ посади у Момином Камену. Све је то захтевало конспиративну и брзу акцију. Пред мрак, Одред је кренуо на извршење задатка. У близини Моминог Камена чула се пуцњава. Убрзо, Штаб одреда је утвр-

дио да се ради о весељу немачких војника. Када је Одред стигао на камене стене изнад самог Моминог Камена, поново су поновљени задаци командирима и кренуло се у акцију.

Први вод блокирао је кафану, а водник са двојицом партизана ускочио је унутра међу веселе и пијане Немце. Изненађење је потпуно постигнуто. Без пуцњаве главнина немачке посаде била је у рукама Одрода. Трећи вод, нападао је магацин са динамитом. Немци који су били унутра пружили су отпор али су убрзо били ућуткани бомбама партизана. Други вод није постигао изненађење те су бугарски војници из посаде железничке станице, дали јак отпор. Ту је код железничке станице погинуо командант вода Бенковски. Једна група партизана, са узетим динамитом, дигла је у ваздух мост преко Јужне Мораве за село Дрен. За веома кратко време Момин Камен је био потпуно освојен. Немци су престали да дају отпор. Иако планом није било предвиђено рушење тунела, због његове удаљености од једног километра, с обзиром да се претпостављало да непријатељ може доћи возом у помоћ посади, а сада се осетила временска могућност извршења ове акције борци Врањског одреда натоварили су 12 заробљених немачких војника са по једним сандуком експлозива и брзо их довели до тунела. Посада тунела отворила је ватру на партизана, и док је вођена борба са посадом тунела, наишао је воз из правца Владичиног Хана са непријатељском војском. Из заустављеног воза, непријатељски војници отворили су ватру на партизана који су се још борили са посадом тунела. Истовремено су наишла четири окупаторска камиона са војницима, такође, из правца Владичиног Хана. Отварањем ватре и ових војника, партизани су се практично нашли блокирани са трију страна. То је условило одмах повлачење партизана у правцу шуме остављајући заробљене немачке војнике. При одступању остала је партизанка Борка Рајичић Љубинка и сутрадан ухваћена у селу Дупљану. Главнина снага Врањског одреда, која се у моменту доласка непријатеља железницом и путем, налазила у самом Момином Камену после пријема саопштења, одмах се извукла у брдо изнад Моминог Камена.

Изненадна појава непријатеља, онемогућила је извршење планираног рушења железничке комуникације према Предејану, па чак су остали неуништени камиони који су били пуни експлозивом јер се рачунало да буду употребљени за рушење пруге према Предејану. Свему овоме придонело је неколико пропуста које командант Одрода износи у свом извештају касније. Међу њима набраја: нетачно прикупљање података, непознавање терена на лицу места од команде Одрода, неизвршење задатака прекидање везе између Моминог Камена и Владичиног Хана од стране недовољно, за овакву акцију, припремљене групе бораца, и најзад, неизвршење задатака блокирање пута за Момин Камен од стране петорке која је била од водича заведена на другу стра-

ну²³. У овој акцији Врањски партизански одред, према изворима, убио је 3 немачка и бугарска војника, мада је сасвим могуће да је непријатељ претрпео знатно веће губитке. Поручен је мост на Јужној Морави и заплешено 13 пушака и 5 пиштоља, око 200 метака, неколико немачких шињела, панталона и торбица, око 40 пари чизама и цокула, око 10 часовника и око два милиона лева²⁴. За време борбе партизани су се добро држали, а посебно је запажено држање чланова Партије на висини. Акција је имала веома позитиван утицај на јачање и учвршћење морала и борбене способности међу борцима.

Поред истакнутих војничких резултата акције, далеко већи њен значај био је политички. Акција је одјекнула у народу, била је топло поздрављена и веома позитивно се одразила на прираштај бораца у Одреду.

После ове акције дошло је до мањег сукоба Одрода са окупаторским снагама код села Мачкатице.

Поменуте борбе које је Врањски одред водио против окупатора унеле су у његовим редовима немир. Бугарски окупатор, који је ову територију третирао интегралним делом бугарског фашистичког царства, био је јако заинтересован да се народно-ослободилачки покрет у јужном Поморављу угуши, јер је пред светом требало показати како је народ „Бугар Мораве миран и сагласан са њиховим, ослободјењем од више вековног ропства Моравских Бугара” — како су то хтели да прикажу бугарски фашисти.

Све је ово утицало на јачање окупаторске жеље за одмаздом над мирним и недужним српским становништвом јужне Србије. Акција фашистичке војске обухватила је више села ханског краја. Међу осталим обухваћена су: Ружић, Манојловац, Дупљане, Козарници и Цеп. Међу заплашеним народом појавили су се шпијуни и потказивачи. У овој одмазди фашистички бугарски војници стрељали су око 50 становника оближњих села и запалили око 40 кућа и плевњи²⁵. И поред тога што је народ заплашен, терор је изазвао мржњу и презрење према окупатору.

Половином фебруара, бугарска фашистичка полиција ухапсила је око 20 сељака из Луке и кћер Синадина Миленовића Деве, заменика команданта Одрода. Хапшење сељака био је повод да Одред изврши напад на Црну Траву. Врањски одред је одмах предузео ослобођење кћери партизана Деве, које је успешно завршено. У акцији је заробљен и разоружан фашистички бугарски полицајац који је спроводио Добрилу. Полицајцу је одузета аутоматска пушка и револвер. У току истог дана 14. фебруара, Одред је извршио напад на Црну Траву, циљем да ослободи 16 ухапшених сељака. Међутим, како су фашистички стражари приметили партизане, ослободили су ухапшене сељаке и сами побегли. Тако су борци Врањског одрода ушли без борбе у Црну Траву. У рукама бораца пао је плен од 7 жандармских шиње-

ла, 5 торбица, неколико пушака, један радио апарат и око 6000 лева. За време боравка у самом насељу, партизани су ухватили једног шпијуна трговца и стрељали га²⁶.

Последњи успеси Врањског одреда принудили су фашистичку Бугарску владу да се прихвати одлучних мера за сузбијање народноослободилачког покрета. Стога су фашисти већ идущег дана покренули знатне војничке снаге против бораца Врањског одреда. До сукоба је дошло неочекивано за партизанае, 15. фебруара у с. Млацишту са једном четом бугарске окупаторске војске. То је био само један део фашистичких снага које су наступиле према Црној Трави.

Развила се веома жестока борба која је трајала око два сата. Непријатељ је веома силовито нападао бацајући при томе запаљиве бомбе на сеоске куће. Ове бомбе изазвале су пожар тако да су куће гореле за све време борбе. Дим који се развио из пламена сеоских кућа пружио је могућност партизанима да се без губитака повуку из села. У жестоком нападу непријатељ је имао губитака око 10—14 војника, док је на страни партизана био рањен политички комесар, Александар Стојановић Вузија који је касније подлегао ранама. Дск је Врањски одред водио борбу са овом фашистичком четом, према Млацишту су наступале још јаче снаге непријатељске реакције из правца Трна, преко Власине и Црне Траве и из правца Врања преко Мачкатице и Рупља. Тако се Одред нашао у обручу из кога је успео да се правовремено извуче. Губитак Одреда у овој борби, такође је био значајан с обзиром да се ради о руководиоцу из Штаба одреда.

Све ове борбе и успеси извојевани у акцијама током јануара и фебруара, имали су веома крупан политички одјек у народу. Приврженост становништва народноослободилачком покрету неодољиво је расла и поред свих репресалија које фашистичка бугарска војска предузима против народа, како би одвојила покрет од народа и тиме га лакше угушила.

Расположење народа за ослободилачки и револуционарни покрет манифестовало се не само у материјалном, обавештајном помагању партизана већ и у слању нових бораца у Одред и његовом омасовљавању. Тако је у овом периоду у Одред дошло нових 15 партизана, те је Одред после ових борби бројао 65 бораца и поред тога што је у протеклим борбама изгубио три партизана.

Јака фашистичка реакција, која остаје са својом војском растурена по многим селима, принудила је Одред да маневрише и избегава сукоб. Отежано кретање повећаног Одреда у оваквим условима утицало је на Одред да донесе одлуку о подели на два дела. По замисли Штаба одреда једна чета требало је да буде на терену Црне Траве, Лужнице и Бабичке горе, а друга да пође јужно од Сурдулице према Прешеву и особито Козјаку и

всди борбу против Кимићевих четника као и да истовремено успостави везу са македонским одредима. Том приликом је и руководство Одрета разбијено по четама тако да су чете остале без заједничког руководства које би обједињавало њихове акције.

Штаб чете која је имала задатак да се креће на терену Црне Траве, Лужнице и Бабишке горе сачињавали су: командир Живојин Николић Брка, политички комесар Александар Стојановић Вузија—Ратко, заменик командира Станиша Миленковић Дева и заменик комесара Стева. У штаб чете која је имала задатак да продире према Козјаку, били су као командир Мирко Сотировић, његов заменик Стева и политички комесар Душан Девеџић Жика²⁷.

Половином фебруара једна чета Врањског одрета, која је често називана код савременика Врањска чета, кренула је према Масурици. На путу чета је логоровала неколико дана у Новом Селу. Ноћу 21-22. фебруара чета се повлачи на Варденик где 22. фебруара бива нападнута од бугарске окупаторске милиције из села Ржана. У борби, у којој је непријатељ имао надмоћност у броју и наоружању, која је трајала неколико сати, непријатељ је имао губитке 2 мртва и 2 рањена, док су у чети Врањског одрета била два лакше рањена партизана. Јаке непријатељске снаге, покренуте ради чишћења терена од партизана, принудиле су чету да се упути према Црној Трави.

У међувремену, док је Прва чета боравила на овом терену, Друга чета упутила се према Лужници. Но, ова чета није могла да продужи даљи пут по одређеном задатку, стога што су у селу Козилу, за време припрема за покрет према Лужници, обавештени да морају натраг за село Равна Гора, због тога што их неки партизани зову. Након прикупљених обавештења преко патроле, јединица је видела да се ради о доласку и позиву члана Врховног штаба НОВ и ПОЈ Светозара Вукмановића Темпа, који је на путу за Македонију боравио у Јабланици и са тог терена дошао на терен Црне Траве.

БОРАВАК СВЕТОЗАРА ВУКМАНОВИЋА ТЕМПА МЕЂУ ПАРТИЗАНИМА ВРАЊСКОГ ОДРЕДА „СИМА ПОГАЧАРЕВИЋ“ И РЕОРГАНИЗАЦИЈА ОДРЕДА

Иако је Покрајинско поверенство било од ПК за Србију обавештено за долазак Светозара Вукмановића Темпа, на терен Јабланице и Црне Траве још крајем јануара 1943. год., Врањски одред је сасвим неочекиванс и изненадно примио обавештење о приспелом члану Врховног штаба НОВ и ПОЈ у селу Равна Гора. Након краткотрајног сусрета руководиоца Врањског одрета са Темпом, извршен је покрет за село Стрешковац где је Темпо већ заказао састанак са партијским руководиоцима. Вукмановић, на

терену Врањског одреда, дошао је највероватније 18. фебруара. Његов боравак на путу за Македонију, на овом терену био је веома краткотрајан, али такође, и веома кортисан за даљи развој народноослободилачког покрета и револуције у овом делу Србије. Одмах по доласку Темпо је показао интересовање за стање у Одреду и Партији као и уопште о политичким догађајима. Према примљеним обавештењима од одговорних војних и политичких руководиоца, Темпо је закључио да је стање у Партији и Одреду лоше. Вукмановић у свом извештају од 21. фебруара, осврће се на поделу Одреда у две чете, о чему је раније било речи, те констатује да Одред практично не постоји већ да постоје само две чете које делују самостално и без заједничке команде. Са војничким и политичким стањем у Лужичкој чети, Темпо такође није био задовољан. Не треба губити из вида да је Темпо дошао на овај терен баш у времену буктања фашистичке реакције која је свакако имала одраза не само међу становништвом већ и на поделу Одреда у две чете која је у том периоду извршена. Бојазност народа од фашистичке реакције која је била немилосрдна у обрачунавању са недужним становништвом, после партизанских акција на Момин Камен и Црну Траву, свакако да је било присутно. Њу је и сам члан Врховног штаба уочио. Но, и поред свега тога, Одред се после поменутих извршених акција омасовљавао тако да у периоду боравка Темпа, према његовом извештају, броји преко 80 бораца, а за неколико дана повећао се и на преко 120 бораца²⁸. Недостатак руководећих кадрова, који је још у октобру 1942. године истицао Василије Смајевић, уочио је Светозар Вукмановић, па је у смислу решавања тог проблема одмах издао наредбу новоформираном I јужноморавском одреду у Јабланици да на терен Врањског одреда пошаље за команданта Одреда истакнутог револуционара и шпанског борца Ратка Павловића Ђићка, за политичког комесара Владимира Вујовића Вују и Ристу Антуновића Бају, за заменика политичког комесара и члана ОК Врање. Светозар Вукмановић сматрао је да ће са овим кадровским изменама Врањски одред добити добар штаб. Доласком на терен Црне Траве, Светозар Вукмановић Темпо исцрпно се обавестио о стању окупаторских и домаћих контрареволуционарних и издајничких снага Драже Михајловића, које су успеле да се учврсте у Власотинцу где је био њихов штаб Власинског корпуса на Козјаку, и покушавао да створи базу на Сувој-планини, што је доцније нашло пуно одраза у постављању задатака пред реорганизованим Одредом. На основу свега упознатог, а посматрајући ово подручје у склопу југословенског ратног попришта и ценећи пуну његову значајност због добрих услова који се могу користити за подстрек и развој народноослободилачких и револуционарних покрета Македоније и Космета, а напосе Бугарске, Светозар Вукмановић Темпо се одлучио на реорганизацију Врањског одреда, како би дао снажнији подстрек за јачање и учврш-

ћење покрета. Реорганизовани одред добио је назив II јужноморавски народноослободилачки партизански одред. У Одреду су формиране три чете које су имале, по делегату Врховног штаба, да убрзо прерасту у батаљоне. Командни кадар Одрода сачињавали би, према замисли Темпа: Ратко Павловић Ђићкс, командант, Владимир Вујовић Вуја, политички комесар, Синадин Миленовић Дева заменик команданта и Риста Антуновић Баја, замењеник комесара. Баја је на ову дужност дошао тек средином године.

Пред Одредом су постављена два основна задатка. Прво да политички и војнички овлада читавим тереном од Пирота до Ниша, па између Јужне Мораве и Бугарске границе све до Македоније у борби против бугарског окупатора, и друго, да политички и војнички разбије упоришта четничког покрета Драже Михајловића „око Власотинаца и Суве планине и око Врања и Криве Паланке“²⁹. Као што се види постављени задаци пред II ЈМПО одредом били су доста тешки. По замисли Темпа извршење задатка биће олакшано упордном акцијом I ЈМПО, Расинског, Косметског и Македонског одреда. У вези с овако постављеним општим задацима и формирањем, батаљони су добили конкретне задатке. Тако је Прва чета имала да дејствује на терену јужно од Сурдулице до Табановца са најважнијим задатком да ликвидира четнички покрет на Козјаку. Друга чета имала је да дејствује на терену између Сурдулице и Власотинаца, са задатком да ликвидира Дражино упориште у Власотинцима. И Трећа чета имала је да дејствује на терену између Власотинаца, Ниша и Пирота са задатком да ликвидира четнички покрет на Сувој-планини³⁰. Формирањем чета одређени су и њихови штабови, без заменика команданта и политичких комесара које је требало касније поставити. У Штаб прве чете ушли су: као командант Мирко Сотировић Сотир, резервни наредник из Црне Траве, као политички комесар Душан Девеџић Жика, студент фармације. Штаб друге чете сачињавали су: командант Дсбривоје Дикић, учитељ из Црне Траве, а политички комесар Стево, такође учитељ. Штаб треће чете сачињавали су: Живојин Николић Брка, финанси а политички комесар Драгомир Николић Аца—Шипа, студент технике. Реорганизација је коначно спроведена у дело почетком месеца марта 1944. године.

Ка ошто смо раније изнели, члан Врховног штаба није био задовољан са стањем у Партији. На партијском саветовању он је пред партијским руководиоцима поставио задатак да се Партија мсра повећати и учврстити, а такође и развити делатност у свим секторима. Истог дана, када су формиран новии штабови, 21. фебруара 1943. године, Темпо је формирао и Окружни комитет Врање. У ОК Врање ушли су Душан Пућа Жине, као секретар, а Васа Смајевић, Риста Антуновић Баја, Славољуб Петровић Бера и Чеда Стајић Плави, радник — столар из Врања, као чланови. Сви су имали и ближа задужења. Такс је Жине поред дужности

секретара био одговоран за рад АФЖ, Васа Смајевић био је задужен агитпропом, Баја је одговарао за рад партијске организације у Одреду а Славољуб Петровић Бера за рад СКОЈ-а, док је Чеда Стајић био одговоран за формирање и рад народноослободилачких одбора. У овом времену нису формиран срески комитети у ратном врањском округу већ су само предвиђена три среска комитета чија се територија делатности подударала са територијом чета (батаљона). За секретара I среског комитета био је предвиђен Аца, радник из Прешева. За секретара II среског комитета, Милован, текстилни радник из Лесковца, а за секретара III среског комитета Слободан Цекић Радован, дотадашњи заменик политичког комесара Врањског одреда³¹.

ДЕЈСТВА П ЈУЖНОМОРАВСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА ОД ФОРМИРАЊА ДО ПОГИБИЈЕ КОМАНДАНТА РАТКА ПАВЛОВИЋА БИЋКА

Одмах после формирања, Штаб одреда на партијском саветовању преузео је у планирање акције у духу датих задатака и директива. Док су чете биле на окупу и пре но што би пошле на своје терене, по добијеном задатку при формирању, Штаб одреда је одлучио да искористи концентрацију снага ради извршења напада на рудник угља Јерма, у селу Ракити, на бившој југословенско-бугарској граници. У том смислу одмах су отпочеле припреме и предузет је покрет јединица према Ракити. Док је Одред био у селу Бачев-Долу, извршене су и последње припреме за напад. Пре тога је Стојковић Милош био упућен у Јарловац³² да се састане са напредним бугарским партијским радником Денчом Деновским, који је одмах кренуо да ступи у српску партизанску јединицу да би се борио против фашизма. Денчо се прикључио II јужноморавском одреду у времену покрета за извршење задатка. У брзом налету 7. марта 1943. године, борци II јужноморавског одреда, освојили су Дирекцију рудника, убили два стражара и осталу посаду протерали. У борби Одред је запленио 4 пушке, 2 револвера, 120 кг експлозива са машином за електрично паљење, 20 кг ђона, 50 кг шећера и 20 пари опанака. У току борбе која је изведена веома неочекивано и успешно Одред није имао никаквих жртава³³. Након извршења задатака, чете су упућене на своје терене.

Врањска чета добила је задатак да поруши железнички мост на линији Ниш—Скопље код Прибоја. Са делом заплениеног експлозива при заузимању рудника Јерма чета је кренула према Прибоју. За три дана из Црне Траве чета је стигла до села Паневља у непосредној близини моста. Ноћу 17. марта чета је извршила напад на посаду моста која је била смештена у караули поред моста. Одељење које је нападало посаду није успело да је ликвидира, али је зато потпуно ућуткало њен отпор тако да је

минерима омогућено постављање мина. Експлозијом мост је био срушен те је то изазвало прекид саобраћаја 10 дана³⁴ на овој, за немачке фашисте, значајној саобраћајници. По рушењу моста Врањска чета се поново враћа на терен Црне Траве, одакле након неколикодневних боравка, почетком априла полази на врањско подручје. На путу према Црном Врху преко Стрешера и Бесне кобиле била је примећена од стране фашистичке полиције из Криве Феје која је кренула за четом. До сукоба је дошло 9. априла 1943. године код села Црни Врх. Захваљујући благовременом сазнању о покрету непријатеља чета је поставила заседу и у жестоком сукобу нанела непријатељу губитке од 3 убијена и 4 рањена, без да сама да жртве. Под снажном ватром непријатељ је био принуђен на повлачење. После овог сукоба чета се задржава неколико дана на терену Црног Врха, Првонека, Сливнице, да би се одатле упутила на терен масуричког среза где се, такође, задржава и повезује са народом, „али услед, како каже извор, ненавикнутости на нов терен као и недовољне упорности Штаба чете она се поново враћа на терен Црне Траве,“ где остаје све до акције на Црну Траву.

Друга Власотиначка чета, имала је задатак да на бабичком терену држећи конференције ради у народу. Радећи на терену, чета је 10. априла предвече напала бугарску окупаторску полицију и војску у јачини од 130 бораца у с. Црвеном Брегу. У једночасовној борби чета је успела да потпуно разбије непријатељску снагу и да је натера на бекство. У краткотрајној и жестокој борби фашисти су претрпели значајне губитке од 16 мртвих и рањених, међу којима је био и један капетан. У рукама чете пао је плен од 3 пушке, 6 бомби, око 400 пушчаних и 120 машингеверских метака и 24 ђебета. Какав је био ефекат напада, види се и по томе што је непријатељу остала храна од вечере и доста другог материјала на бојишту. Према истом извору, једна десетина Друге чете, 18. априла у селу Гару, ухватила је бугарског кмета и његовог пратиоца полицајца и стрељала их. За одмазду непријатељска казнена експедиција, која је убрзо дошла у село запалила га је, стрељала 8 грађана а остало становништво интернирала у Бугарску.

Трећа Лужничка чета, после акције на рудник Јерма, добила је задатак да се креће на терену Лужнице према Тимоку. На том путу имала је задатак да одржава зборове са народом и политички га упознаје са народносолободилачким ратом. И Лужничка чета је као и Власотиначка имала поред осталог да испита услове и могућности за будуће акције и рад. Боравећи на терену чета је одржала 6 конференција у селима где дотада снаге народносолободилачког покрета нису биле присутне. А осим тога, ликвидирала је 3 бугарска шпијуна. Чета је имала мање значајније акције. Такође 10. априла у сукобу са бугарском полицијом код села Јабуковика нанела непријатељу губитке од 2

мртва и једног рањеног. Негде око 20. априла Лужничка чета се враћа на терен Црне Траве и улази у састав Одред³⁵.

У овом временском периоду, на терену од Врања до Лужнице, беснела је фашистичка реакција. Обласни полицијски начелник у Скопљу, Асен Богданов, после хватања при саслушавању од припадника НОП-а, говорећи о непријатељској реакцији у априлу 1943. године на терену сурдуличког краја, каже да је организовао мешовиту акцију скопске и софијске полиције, са око 120 полицајаца. Рукводство чета било је поверено полицијском начелнику Петру Душкову. Поред нејасног изношења сукоба ових чета са партизанима, али се највероватније ради о борби код Црног Врха и Црвеног Брега, говорио је Асен Богданов о паљењу кућа и хватању 15—20 „јатака“ — сарадника покрета, и о њиховом стрељању у Владичином Хану од стране полицијског начелника Душкова и агента Косте Балканског, под окриљем његове и Стоилове наредбе³⁶. Број жртава фашистичке реакције је далеко превазишао број који је истакао Асен Богданов у ситуацији када је одговарао за сва гнусна недела почињена у јужној Србији и Македонији за време рата.

Свакодневно повећање Одред³⁵ у току марта и априла, навело је Штаб да приступи припремама за формирање 4. чете. Штаб је настојао да са овим постигне боље покривање терена, развлачење реакције, као и да се поспешу даље омасовљавање Одред³⁵. Четврта чета, или како је често називана Штабска, формирана је у другој половини месеца априла 1943. год. При формирању командант је био Драгољуб Петковић Столе а комесар Бранко Павловић Уча.

У другој половини априла 1943. год. све чете II јужноморавског одреда, окупиле су се на терену Црне Траве. У оваквој ситуацији Штаб одреда доноси одлуку о нападању непријатељске посаде црнотравске општине. Неопходна извиђања показала су да је непријатељска посада, у јачини око 70 добро наоружаних полицајаца и неколико војника, смештено у школској згради опасној рововима и утврђењима. Поред тога, један знатно мањи део посаде налазио се у бившој жандармеријској станици. Након разрађеног плана напада одређени су задаци појединих чета као и њихови правци кретања. За прилажење Црној Трави одлучено је да се користе сви правци прилаза. Врањска чета требало је да крене од места Џеврљанк, где је било полазно место Одред³⁵ у извршењу задатака према Самчекини ка Црној Трави, са задатком да напада посаду у згради жандармеријске станице, а по њеном ликвидирању да садејствује осталим четама у борби противу посаде у школској згради. Осим тога, чета је требало да одвоји једну десетину која би ликвидирала, још у току борбе, бугарске шпијуне у самом месту. Власотиначка и Лужничка чета имале су да се крећу реком Козарницом до села

После борбе у Црпкој Ђерави повукли смо се на висораван Црквице
Плана где нас је непријатељ дочекао у зору, који је био у току ићи
 радио вешташом извештајем оу најбољим и оштим и после
 краће борбе разбили смо шарајтева који је имао 2 мриња и 1 рањеног
 док ми нитко нисмо губио. Зајосели смо непријатељске пово-
 стаје који су били удедени за борбу још из протиме свешенског рата, са
 циљем да сачекамо непријатељске снаге које буду дошле за нас.
 На положајима смо остали до 14 часова, а у међувремену неприја-
 тељ је дошао на нас из 5 правца, али није смо се упутили у
 борбу све док ми није стигла цела авијација — 4 борбена авиона
 који су ширале и бомбардовали наше положаје. Целог дана
 у борбу непријатељских авиона дигли смо припаднике од које-
 ситно смо положаје, измочевринемо непријатељски концентрисани
 најзад и ми смо и пошло за руком. У 18 часова једна наша
 пеша сумовала се са пешом бугарске војске. Борба је трајала
 15 час. Борба је била врло тешка и црна на растојању од 30-
 80 метара у шуми. У овој борби погинуо је херојски смртну
 командант одреда Вашко Павловић — Китко цесик у авијаци-
 ји. 2. итн мриња на нашој страни није било. Непријатељ
 је имао 8 мриња и 22 рањена. Врхунама борбе у Црпкој Ђерави
 и сума да је: непријатељски губиоци 23 мриња, 32 рањена и
 4 штијна сирева; наши губиоци: 3 мриња, 6 лако и 1 тешко
 рањено и 1 заробљен друћ од непријатеља. Овом борбом задали
 смо широк непријатељу, најрали га да напусти неколико база
 и да се концентриса у веће тосаде на ширени II батаљона.
 У борди морал наших пеша био је на висини. Наши будући
 план рада јесте omasовљење одреда и проширање на југ (ка
 планини Козјоку) где још нисмо овладали ширемом, цитредо
 цинити авијација и др. тешку снагу и рачети негову комуника-
 ције, риднице и друго.

VI. Будући да је у овој борди погинуо командант одреда Вашко
Павловић а да се у одреду не налази ниједан од другова који
 би чешко могао да обавља дужности команданта одреда —

Доње Козарнице, да прегазе реку Власину код махале Пејчиновци, и нападну са источне и југоисточне стране непријатељску посаду. Четврта чета до Козарнице кретаће се са Другом и Трећом четом а затим путем Козарница — Црна Трава, упада у насеље и ликвидира непријатељско митраљеско гнездо код влачаре и продужи са осталим снагама³⁷. Напад на општинску посаду у Црној Трави извршен је ноћу 25/26. априла 1943. год., а планирано изненађење у нападу није постигнуто. Тако је пружена могућност непријатељу да се среди и пружи веома јак отпор из утврђених зграда од камена. И поред тога, што је посада у згради жандармеријске станице ликвидирана, Одред није успео да савлада посаду смештену у општинској згради. У жестокој борби која је трајала око два и по сата борци II јужноморавског одреда дали су више жртава. Рањено је три борца од којих су двојица након неколико дана подлегли ранама. Политички комесар чете Душан Деведић преболео је и ово рањавање. Међу шест лакше рањених, била су два командира чете (Животин Николић Брка и Драгољуб Петковић Столе). Када је Штаб одреда видео да је немогуће заузимање утврђења, наредио је повлачење. У овом окршају непријатељ је имао 13 мртвих и 9 рањених. Одред је заробио плен од 8 пушака 1 машингевера, 10 бомби, 5 револвера, 600 пушчаних метака, нешто ћебади и одела. Веома значајан успех Одред био је у ликвидирању 4 бугарска агента, што је од народа добро примљено. И поред тога што Одред није успео да освоји Црну Траву ова акција била је од огромне важности стога што је преплашени непријатељ већ наредних дана напустио Црну Траву, тако да до краја рата она постаје центар слободне територије на овом терену. Тиме је створена једна веома значајна партизанска база, која ће у даљем ратовању показати многе позитивне резултате ове борбе.

Повлачење из Црне Траве извршено је, према унапред утврђеном месту, на висораваи Црквена плана. Непријатељ, који је био у току борбе у Црној Трави обавештен од црнотравске посаде и који се покренуо против II јужноморавског одреда у саму зору, сукобио се са Одредом на Црквеној плани. После краткотрајне борбе, у којој су бугарски фашисти имали два мртва и једног рањеног војника, окупаторске снаге биле су одбијене. На висоравни Црквена плана, због доброг полагаја који је био подесан за успешно вођење борбе против непријатеља, Штаб одреда одлучио је да, у рововима још из I светског рата, сачека непријатеља и пружи му отпор. Против снага Одред непријатељ је покренуо огромну војску из пет праваца (из својих упоришта у Дарковцу, Власини, Црвеном Брегу, Стрезимировцу и Трну). Међутим, снаге се нису упустиле у борбу против Одред, који је имао добар стратешки положај, све до 14 сати. Око 14 сати непријатељским снагама из правца Софије пристигла су у помоћ четири борбена авиона који су у брисањем лету митраљирали

и бомбардовали положаје II јужноморавског одреда. Партизани са расположивим наоружањем нису били у могућности да се одупру налету фашистичких авиона. Одред је био принуђен да напусти положаје и да се повлачи у правцу најближе шумице како би умањио дејство непријатељске авијације. Са наступом авиона кренуле су у акцију и групе фашистичких јединица. Одред је у одступању према Преслапу био подељен на више група, тако да су даље делови партизанског Одред маневрисали и борили се самостално. Група бораца која је била са командантом одреда Ратком Павловићем Ђићком у 18 часова сукобила се са једном четом бугарске фашистичке војске. Борба је била врло оштра и водила се на остојању од 30—80 метара. У овом сукобу који је трајао више од једног часа смртно је рањен командант Одред на самом стишавању борбе и покрету партизанске јединице према Преслапу. Само што је јединица кренула а партизани Тома Ивановић Пера и Влада Јањић већ су носили мртвог омиљеног команданта и шпанског борца Ратка Павловића Ђићка. Смрт команданта II јужноморавског одреда, за борце и народ овог устаничког краја, био је огроман и непребољив губитак. У овим борбама непријатељски губици износили су 8 мртвих и 22 рањених.

У борбама у Црној Трави, ноћу 25/26. и на Црквеној плани 26. априла 1943. године II јужноморавски одред под командом познатог војсковође Ратка Павловића Ђићка нанео је окупатору наше земље губитке од 23 мртва, 32 рањена и 4 стрељана шпијуна. У овим сукобима непријатељу је задан огроман страх и принуђен је да напусти неколико својих база и да се концентрише у веће посаде на терену Друге чете тражећи могућност да се бар у концентрисаним и јачим базама може одржати и одупрети нараслом народноослободилачком и револуционарном покрету јужне Србије³⁸.

ПРОДИРАЊЕ II ЈУЖНОМОРАВСКОГ ОДРЕДА НА ТЕРЕН ПЧИЊЕ И СТВАРАЊЕ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Период мај—јули 1943. год. карактерише се стварањем слободне територије на црнотравском, бабичком и лужничком терену, као битним елементом за даљи развој народноослободилачког покрета и револуције, и продирањем и учвршћивањем покрета на крајњем југу Србије.

Партизанске акције у протеклом периоду и борба за ослобађање Црне Траве, као што смо раније истакли, принудиле су окупаторску власт да повуче многа своја утврђења и сконцентрише се у веће базе. Са повлачењем војничких и полицијских база са терена, непријатељ, је изгубио и свој управни апарат који се у појединим местима одржао до овог периода, само захваљујући оружаном фашистичкој снази. Истовремено су проте-

рани са терена окупаторски службеници и учитељи, који су имали у задатак да врше бугаризацију становништва. Тако је настала слободна територија која је обухватила: „Црну Траву, Рупље, Брод, Дарковце, Млачиште и Бојнине, Преслап, Калну, Гратско, Јабуковик, Криви Дел, Црвену Јабuku, Гаре, Добро Поље, Раков Дол, Радосињ, Лопушња, Ново Село, Козило, Јаворје, Бистрицу, Равну Гору и нека друга села“³⁹. Непријатељ је у поменутиим и другим селима изгубио управни апарат, којим је вршио национално угњетавање и економску експлоатацију редовним узимањем реквизиција и пљачком народа, нарочито при потерама за партизанима.

Пре но што је II јужноморавски одред кренуо на извршење новог задатка, који је стајао пред Одредом још од боравка Светозара Вукмановића Темпа, а то је продирање на југ према Козјаку, Одред је у току маја месеца боравио на терену Бабишке горе и Лужнице, држао конференције са народом и учвршћивао слободну територију, при чему је ликвидирао и неколико шпијуна. Знатна пажња посвећена је формирању нове народне револуционарне власти народнослободилачких одбора као и формирању партијских организација. У овом периоду, Одред је извршио и неколико акција. Тако је Прва врањска чета 18. маја убила 2 дражићеваца и једног ранила запленивши при том 4 пушкомитраљеска оквира са 360 метака. Наредног дана, иста чета је срушила телефонску везу општине Рупље. У овој акцији чета је убила бугарског телефонисту. Најзначајнију акцију против непријатеља извршила је III лужничка чета, ноћу 19/20. маја нападом на посаду од 8 бугарских полицајаца општине Стрелац. Чета је спалила зграду Општинске фашистичке управе, убила два полицајца и једног ранила. Истовремено чета је уништила мандру (млекару за прераду млечних производа) у истом селу преко које су бугарски фашисти вршили експлоатацију сеоског становништва убирајући млеко за државну млекару. У овом сукобу, Лужничка чета запленила је 7 пушака са 600 метака, три револвера, више ћебади и одећа, 100 кг качкаваља, масти, шећера, сапуна и око 14000 левова⁴⁰.

Од интереса је размотрити војничко и политичко стање на терену Одреда ради правилнијег сагледавања и оцене народнослободилачке борбе ове јединице. На основу извештаја политичког комесара Одреда од 20. маја 1943. године који базира по готову када се ради о непријатељским подацима, на раније прикупљеном материјалу, сазнајемо да је на овом терену било стално стационирано близу 4000 војника и полицајаца. Наиме, око 3000 окупаторских бугарских војника били су распоређени у два већа гарнизона (Врању и Пироту), затим у посадама дуж границе и железничке пруге као и у 8 мањих посада од 20—200 војника. Непријатељске полицијске снаге, око 750 полицајаца, биле су распоређене у 16 станица. Поред окупаторских снага,

на терену је било Дражиних четника и Недићевих жандарма, и то на Козјаку око 60 и око 50 на бабичком терену. На Бабичкој гори, Запаљу, Власотинцу било је око 210 недићевих жандарма и 120 граничара. Веома је значајно поменути да је непријатељ за време акције против партизана доводио појачања из Софије и Скопља⁴¹.

Против оваквих непријатељских снага стајале су снаге II јужноморавског одреда од 140 бораца са наоружањем од 11 пушкомитираљеза једног машингевера и неколико пушака⁴².

Политичка ситуација је била разнолика. Само присуство војних јединица, више политичких струја и убеђења, које су се створиле, водило је политичкој расцепканости и необједињености. Ова политичка необједињеност сметала је бржем развоју народноослободилачког покрета и револуције и наметала веома тешке задатке Народноослободилачкој војсци, која је морала да разбија многа конзервативна струјања у народу и обједињује народ под заставом КПЈ, јединог правог борца против непријатеља и социјалне неједнакости за нове социјалне односе и ослобођење.

Покушаји и продирања на југ (територија Пчиње), задржавање на том терену, уништавање четничког покрета на Козјаку и повезивање са македонским ослободилачким покретима вршени су у претходном периоду са мањом групом бораца Врањске чете. Међутим, искуства су показала да тај веома тежак задатак не може се постићи са тако малим снагама. У вези са овим задатком, а у духу директива Светозара Вукмановића Темпа, нови командант Одрода Милош Манојловић, одлучио је да на терен Пчиње крене са већим снагама. У циљу извршења задатка командант Одрода је крајем маја у непосредној близини Равне Горе извршио реорганизацију Одрода и 27. маја са три чете кренуо према Козјаку. На терену је остала само Четврта чета.

Покрет је извршен преко Чемерника, Бесне кобиле и Петрове горе. У току покрета партизанске снаге су биле праћене од стране фашистички јединица и заседа које су биле по разним утврђењима на терену. И поред свих настојања Одрода да се сукоб са непријатељским јединицама избегне, обзиром на постављени задатак брзог продирања до Козјака, непријатељске јединице наметнуле су сукобе. До првог значајног сукоба дошло је код Горњег Романовца 31. маја 1943. год. Чете II јужноморавског одреда у једночасовној борби разбиле су бугарску полицију и принудиле је на повлачење. Након окончања сукоба, чете су продужиле покрет. По доласку јединица у Пчињи Врх, како је била обавештена полицијска посада у Кривој Феји, кренула је у потеру за Одродом. Међутим, имајући као задатак продор до Козјака, Штаб одреда је извршио даљи покрет, тако да је овај сукоб избегнут, а ударна група преко Бабине Пољане и

Стајевца избила је на реку Пчињу код села Барбаца. У Барбацу се једна десетина партизана сукобила 6. јуна са бугарском полицијом. Групу од 40 полицајаца, десетина II јужноморавског одреда натерала је у бекство.

Након доласка чете II јужноморавског одреда на планину Козјак, добро обавештена бугарска полиција, припремила је напад на партизана. До борбе је дошло 8. јуна 1943. године изнад села Рамна под Козјаком. У двочасовној борби јединица од 120 бугарских полицајаца била је потпуно разбијена и натерана у панично бекство бацајући пушке и опрему. Према неким описима ове битке, фашистички полицајци су полудели од страха. Према извору „само захваљујући мраку и нашем непознавању терена успела је фашистичка полиција, да умакне“. У борби непријатељ је, према извору, имао само једног мртвог и два рањена. На страни партизана био је рањен командант I батаљона Петко Вуковић. Ова победа над бугарском фашистичком полицијом имала је огроман одјек у народу. То ће касније знатно помоћи Одреду за учвршћивање на овом терену. Извор је забележио: „Народ је био срећан да види српску војску која се бори против непријатеља и наноси му губитке, те нас је свуда добро примио“⁴³.

После краткотрајног задржавања на терену Пчиње и покушаја да се поједини популарни Пчињани, присталице буржоаских схватања и четничког покрета, придобију за народноослободилачки покрет, чете II јужноморавског одреда се деле. Наиме, након овлађивања тереном, Штаб одреда је извршио поделу терена. Тако је сад у новоизмењеној ситуацији I чета, имала терен од Пирота, Суве планине и Бабишке горе, између реке Мораве и бивше југословенско-бугарске границе и на југ до Црне Траве и Предејана, II батаљон имао је терен од Црне Траве и Предејана и на југ до Коћурске планине, Св. Илије и Врања, а III чета од Коћурске планине и Св. Илије и на југ до Козјака и Прешева⁴⁴. Према овој реорганизацији и подели терена Трећа чета под командом Живојина Николића, команданта и Бранка Павловића, политичког комесара и Друга чета под командом Мирка Сотировића, команданта и Душана Девеџића, политичког комесара, остале су на овом терену док се једна чета заједно са командантом одреда Милошем Манојловићем враћа на терен Црне Траве.

У повратку за Црну Траву I чета имала је два сукоба са непријатељем, на старој југословенско-бугарској граници, на Бесној кобили 14. јуна. Друга чета овог батаљона, сукобила се са бугарском сеоском милицијом и приморала је на бекство. Два дана касније исту чету напала је бугарска полиција у селу Битврћи. У кратком окршају пушкомитраљезац чете убио је два фашистичка полицајца и једног ранио.

Лужничка чета, која је при одласку главнине на југ, остала на терену, а која је реорганизацијом ушла у састав I батаљона (чете), због чега је и извор назива I чета I батаљона, у јуну кретала се на терену радећи, више политички, на јачању покрета. Из овог перисда извори бележе акцију Чете од 5. јуна 1943. године у којој је Чета убила фашистичког кмета и његову жену, запаливши притом општинску архиву. Радећи на терену Чета је 20. јуна убила из заседе једног бугарског војника, који је тог дана поцепао седам српских шајкача, и једног ранила. У овој акцији Чета је заробила две пушке и војничку опрему.

У другој половини јуна борци II јужноморавског одреда, имали су задатак, по раније постигнутом договору између Славче Трнског и Васе Смајевића, да изврше заједнички напад на полицијско упориште у селу Главановцу. Десетина Јужномораваца предвођена Буром Златковићем Милићем, кренула је да преко везе Јована Рашића пронађе Славчу Трнског и његову групу од 5 бугарских партизана. Заједничка акција српских и бугарских партизана изведена је против фашистичке бугарске полиције у Главановцу 23. јуна 1943. године. Афирмишући братство и јединство, бугарски и српски партизани стрељали су кмета и шумара, и разрушили млекарну. Фашистичка полицијска посада бежећи оставила је партизанима плен од 8 пушака, 1 немачки машингевер, два револвера и нешто одеће. Народ бугарског села Главановца позитивно је прихватио и оценио акцију⁴⁵.

Прилив нових бораца омогућио је формирање још једне Лужничке чете. За команданта ове чете био је постављен Бора Златковић Милић, а за политичког комесара Деновски Денко Запе. Чета је одмах по формирању упвћена на терен Лужнице. Убрзо, по формирању, на молбу Славче Трнског, вође бугарских партизана трнског краја у борби против фашистичког бугарског режима, упвћена је једна десетина ове чете да са бугарским партизанима изведе акцију у Стрезимировцу. У овој акцији спаљена је општина и уништена мандра у Стрезимировцу⁴⁶.

Ноћу између 9. и 10. VII, Лужничка чета је запалила архиву општине Смрдан и уништила мандру у селу Присјану, где је спалила огромну количину качкаваља. Пре почетка непријатељске офанзиве, Лужничка чета је припремила и извела напад на Општину Стрелац, против 40 фашистичких полицајаца који су дошли да обнове раније, у мају, уништenu општину и мандру. У краткотрајној борби Лужничка чета 13. јула у Стрелцу, сведећи партизанку Драгицу која је у претходном боју погинула, убила је 5, а ранила 6 полицајаца. Међу партизанима било је три рањена заједно са командиром чете. Заплењено је 1 машингевер, 3 пушке, одела, ципеле и други материјал⁴⁷.

Одласком команданта Одрода Милоша Манојловића на терен Црне Траве, на ново проширеном терену остаје III и II чета

II јужноморавског одреда са основним задатком: борба против непријатељских упоришта и учвршћивање НОП на овом терену, са подршком становништва које је веома брзо показало да је спремно да пружи помоћ својим ослободиоцима. Трећа чета, под командом Живојина Николића Брке, три дана након одласка команданта Одрода, врши напад 16. јуна на полицијску посаду светоилијске општине. У овом нападу чета је ухватила шумара и благајника општине и после разоружања пустила их на слободу. Међутим, полицијска посада која је била обавештена на време, преко четника Драже Михајловића, о доласку партизана, раније је побегла. То је био први моменат сарадње домаћих издајника и приврженика старог буржоаског система са окупатором у борби против народноослободилачког и социјалистичког покрета Југославије, на овом терену. Наиме, пре самог напада партизана на општину, Александар Борђевић Чана, касније командант Прешевске четничке бригаде, наредио је Стевану и Тенчи из села Пунушевца да Бугарима пријаве партизана. Обавештени преко сељака из Пунушевца о припремљеном нападу, бугарски полицајци побегли су са Св. Илије само на један сат пре почетка напада партизана те се на тај начин спасли, заслужене казне, захваљујући четницима. Трећој чети пао је плен од 16 пушака, 3 револвера, писаћа машина, ћебад, одела, сапун, шећер и око 25000 лева. Акција је врло позитивно одјекнула у народу. Крећући се на терену Пчиње, Штаб чете је након неколико дана одлучио да нападне Општину у Трговишту. Напад је извршен 20. јуна 1943. године. Чета је освојила Општину, али и овде се поновила сарадња четника и скупатора бугарских. Бугарски полицајци обавештени од стране четника Петруша Стефановића—Козједолског, четничког војводе, разбежали су се раније, те су тако избегли жртве. Трећа чета II јужноморавског одреда освојила је општину, спалила архиву, исписане пароле фашиста, и узевши плен од 9 пушака са 300 метака, писаћу машину, радио апарат, сапуна, 1 ксња око 77000 лева и 70 кг вуне, као и разделивши народу потребан петролеј, повлачи се⁴⁸.

До краја месеца јуна II чета II јужноморавског одреда на свом терену, извршила је две значајне акције. Чета под командом Мирка Сотировића 24. јуна, извршила је провокативни напад на варош Сурдулицу. Шездесет бугарских полицајаца — посада града разбежали су се при нападу партизана. Међутим, и поред овог заиста блиставог успеха, чета Мирка Сотировића није заузела варош. На овој пресудној улози имала је огромна немачка посада у Белом Пољу, која је чувала флотацију рудника Мачкатице. Непосредна близина моторизоване и веома добро опремљене немачке јединице у сваком моменту могла је бити на оваквом терену судбоносна за партизанску јединицу. Неколико дана касније, II чета II јужноморавског одреда припремила је напад на општину Радовницу и Корбевац. Акције су изве-

дене истовремено 27. јуна 1943. године на обадве општине. Појаве и акције партизана на овако широком терену у истом периоду још више су збуњивале непријатеља о броју и јачини снага НОП. У акцијама на поменутих општинама чета је имала плен од 25 пушака са око 1200 метака, три писаће машине, пиштољ, доглед и другу опрему⁴⁹.

Успешне партизанске акције чета II јужноморавског одреда од продирања на овом терену, придонеле су афирмацији НОП и НОВ у народу као једином и праведном борцу за национално ослобођење. Осим тога, у овим акцијама чете су дошле до врло солидног плена у оружју, што је позитивно утицало на омасовљење II јужноморавског одреда. Према извору, II и III чета за само десет дана после извршених више успешних акција и одржаних масовних конференција, имале су добар прилив нових бораца. У свим четама II јужноморавског одреда био је осетан долазак нових бораца, тако да је Одред према шифрованим документима од 20. маја, 2. јула и 1. августа 1943. године непрестано био у порасту. Од 140 бораца, колико је Одред имао другом половином маја, нарастао је до краја јула на 210 бораца са 13 пушкомитраљеза. Прилив нових бораца и у току месеца јула био је непрестан. У периоду јула Одред је нарастао за нових 30 бораца. Снаге II јужноморавског одреда крајем јула носиле су 240 бораца са 15 пушкомитраљеза, 3 машингевера и остало пушака⁵⁰.

Крајем месеца јуна Трећа чета II јужноморавског одреда донела је одлуку да изврши напад на рудник Трнову и Островицу. Пре но што је чета кренула на извршење задатка, била је успостављена веза са Кумановом и у II јужноморавски одред дошло је четири партизана са Донетом. Тако је по успостављању везе омогућено Кумановској Партијској организацији да шаље своје борце у одред. Одмах по доласку, кумановски партизани имали су да учествују у акцији на рушењу железничке комуникације Врање—Куманово. Увече, 27. јуна, Чета је минирала пругу у близини Прешева и изазвала прекид саобраћаја за 10 сати. При овој акцији било је и пушкарање са непријатељском војском која је била у возу. Због слабог минирања није дошло до тежег оштећења воза који је наишао на мину. Након краткотрајног сукоба чета се упутила према руднику Трнава, убијен је један Немац и заробљен плен од 3 пушке, 700 метака, 3 пиштоља, 150 кг експлозива, 120000 лева и другог материјала. Како је после ових акција непријатељ кренуо против бораца II јужноморавског одреда са веома јаким снагама, Трећа чета је била принуђена да одустане од напада рудника Островица и кренула према Скопској Црној гори. На овом путу, чета продира до манастира Матејче, да би се након неколико дана вратила натраг. У повратку са Скопске Црне горе, Чета је прекинула те-

лефонску везу Оштрц—Жегра, и поново се враћа на терен Карадака. Овог пута, Штаб чете није више одлагао напад на Островицу. Ноћу 6. јула извршен је напад у коме је убијен један полицајац, запаљени сви магацини и минирана једна јама. Све заплењене намирнице подељене су радницима и сељацима. Плен се састојао од једне пушке, пиштоља, 90 кг експлозива, око 15000 лева и другог материјала.

У току сутрашњег дана Чета се задржава на терену Прешева, одакле се у току ноћи пребацује на десну страну Јужне Мораве. Обзиром да покушај минирања пруге, при пребацивању преко исте, није успео, Чета је одвојила једну групу за минирање пруге која ову акцију извршава 9. јула код Летовице. Истог дана главнина снага II чете II јужноморавског одреда долази у манастир Прохор Пчињски, где напада бугарску полицију и стреља три заробљена фашистичка полицајца. Чета је у овом сукобу запленила један машингевер, 2 пушке, 2 пиштоља, 9000 лева и други материјал⁵¹.

На стрељање фашистичких полицајаца, бугари су реаговали упућивањем снага против III чете II јужноморавског одреда у манастир Прохор Пчињски, против Прве бојне чете из Трговишта са командиром Минковским и Треће чете из села Кленике са командиром Петковим. У близини манастира дошло је до сукоба у коме није било жртава.

Почетком јула 1943. године II чета II јужноморавског одреда, под командом Мирка Сотировића Сотира, одлучила је да нападне полицијску посаду у Дугој Луци, код Врањске Бање. Напад на фашистичку бугарску полицију од 65 чланова посаде извршен је 1. јула после брижљивих припрема. Борба са бугарском полицијом која се бранила из утврђене зграде била је веома жестока и трајала четири часа. После четворочасовне борбе борци херојске чете Мирка Сотировића успели су да запале зграду из које је непријатељ пружао отпор. Зграда је потпуно изгорела а с њом и четрдесет бугарских полицајаца са целокупном опремом и наоружањем. Успех партизанске Чете II јужноморавског одреда био је огроман. Но у овој борби Чета је дала такође велике жртве губећи на бојишту за увек из својих редова свог храброг командира Мирка Сотировића Сотира и десетара Десимира Милтеновића. Остављајући омиљеног командира на бојишту у Дугој Луци Чета је наставила његов започети пут. У току истог месеца пре непријатељске офанзиве, Чета је извршила акцију на Општину Орах 6. јула и Општину Сувојница 12. јула 1943. године. У овим борбама она је имала плен од 14 пушака, 100 метака и другог материјала.

Успеси II чете јужноморавског одреда на бабичком и лужичком терену као и преношење устаничког жаришта на југ Србије и повезивање са народноослободилачким покретом Ма-

кедоније, уверили су Бугарску владу у крајњу неопходност да се устаничко револуционарни покрет с десне стране Јужне Мораве мора угушити. Ради тога, фашистичка Бугарска влада преузела је две велике потере на овом терену са око 12000 војника. Јединице које су биле упућене против снага II јужноморавског одреда имале су задатак да концентричним наступањима из разних база уклеште снаге покрета у обруч и да их онда униште. То је и била најмасовнија бугарска потеря — офанзива на овом терену дотад. Исто такс, она је била и прва офанзива тако организована. Наиме, непријатељ је заузео све висове раскрснице, приређивао је заседе на партизанским пролазима и развијен у стрелце вршио претраживања шуме и сваког објекта. И поред таквих опсежних припрема и детаљније стратешке разраде офанзиве, фашистички окупатор није успео да постигне очекиване резултате. Наиме, на овом терену, окупатор је наметнуо мање сукобе снагама II јужноморавског одреда нарочито на терену Власотинаца и Лужнице. Борбе су вођене са бугарском окупаторском војском код Златановца 20. јула и 25. јула код Острозуба. У борби код Златановца борци II јужноморавског сдрета убили су једног и ранили два фашистичка војника. Из борбе се чета касније повукла. У другом сукобу који је вођен од стране Лужничке чете са окупаторским јединицама изнад села Острозуба 25. јула, Лужничка чета у борби против 20 фашистичких војника и полицајаца успела је да им нанесе губитке од три мртва војника. Из овог сукоба Чета се повукла избегавајући заокружавање⁵².

Док је на овом терену непријатељ дошао у сукоб са партизанским снагама, дотле на терену Пчиње он није успео да постигне ни ово. Снаге II јужноморавског одреда које су дејствовале на овом терену успеле су да изманевришу и да се пребаце из обруча непријатељу иза леђа. Тако су партизанске снаге у периоду јаке јулске фашистичке офанзиве потпуно сачуване за даље акције. Постављени циљ заокружавања и уништења снага II јужноморавског одреда, непријатељ није могао да постигне. Оно што је све непријатељске потере пратило, догодило се и у овој масовној непријатељској потери-офанзиви. Мучења, убијања, паљења домова, ни сад није изостало. Асен Богданов дајући изјаву на саслушању о овој акцији, рекао је да је ова акција припремљена на основу захтева Бугарске фашистичке владе, која је имала податке, да је Бугарски окупациони корпус у јужној Србији открио како се спрема устанак и чак су постојали спискови лица која треба да узму учешће у устанку. Генерал Бојдев командант V окупационе бугарске армије и генерал Поп-Димитров, командант XIV окупационе дивизије, сагласили су се да на терен упуте војску али су захтевали да војсци буду придодати агенти који ће откривати људе са спискова и ликвидирати их. Командант снага, које су биле упућене на терен среза бујано-

вачког, врањског и владичинханског, био је пуковник Попов, командант 52. врањског пука из састава 29. дивизије. Богданов каже да се не сећа колико је лица ликвидирано у овој комбинованој акцији војске и полиције али каже „било их је много“⁵³.

Осим убијања и ову офанзиву је пратило одвођење у интернацију. За рад у Бугарској многи Срби су одведени. Регрутовањем младих људи у редове фашистичке војске као и одвођење у интернацију, имало је за циљ да мушки живаљ са терена укло-ни како би се смањила база за јачање народноослободилачког покрета. Извештавајући Главни штаб народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије, Штаб II јужноморавског одреда о овој ситуацији пише: „Окупатор је на терену између Бабушнице, Предејана и Сурдулице отерао све мушкарце од 16—60 година старости у интернацију или руднике. Свакодневно убија или пали. У Црној Трави стреља жене и девојке, но народ се ипак добро држи и односи према нама“⁵⁴.

И на крају, треба напоменути, да су у периоду дејства непријатељске офанзиве, снаге II јужноморавског одреда извршиле напад на посаду недићеваца у селу Дадинцу 24. јула 1943. год. После двочасовне борбе против снага недићеваца, које су биле смештене у згради од тврдог материјала, неуспевши да је освоје партизани су се повукли са тешко рањеним командиром⁵⁵.

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА И РЕВОЛУЦИОНАРНА АКТИВНОСТ II ЈУЖНОМОРАВСКОГ ОДРЕДА У ПЕРИОДУ АВГУСТ—СЕПТЕМБАР 1943. ГОД.

Период август—септембар 1943. године обележава знатно јачање народноослободилачког покрета. И поред многих репресалија и жртава које је народ поднео у протеклој јулској офанзиви, он је са пуним поверењем гледао у партизане ослободиоце, пружао им помоћ и слао из своје средине нове борце у јединице II јужноморавског одреда. Оваква позитивна политичка атмосфера, створена на већем делу терена II јужноморавског одреда, омогућила је да Одред у овом периоду нарасте са 240 на 350 бораца. Свакако да се прилив нових стотинак бораца-партизана одразио на борбену способност јединице. Такође је ојачано и наоружање Одреда. Одред у овом периоду имао је 16 пушкомитраљеза и 3 машингевера поред пушака као основног наоружања⁵⁶. Овакав прилив бораца омогућио је ресрганизацију Одреда. Ми смо раније говорили о формирању Првог батаљона на бабичком и лужничком терену. Штаб првог батаљона сачињавали су: Петко Вуковић, командант, Драгомир Николић, политички комесар, Милорад Диманић, заменик команданта и Бура Цекић, заменик политичког комесара⁵⁷. Крајем месеца јуна, налазимо у изворном материјалу, после псгибије команданта II чете II јужноморавског одреда Мирка Сотировића да је спојен терен II и III

батаљона (чете)⁵⁸, под руководством једног штаба, тако да сад II батаљон има терен од Сурдулице и на југу до Козјака и Прешева⁵⁹. Свакако да је онда дошло до реорганизације II и III чете и да је формиран II батаљон под штабним руководством кога су сачињавали: Живојин Николић Брка командант, Бранко Павловић Уча, политички комесар, Љубомир Трајковић, заменик команданта и Душан Девеџић Жика, заменик политичког комесара⁶⁰.

Оваква организација Одрета остала је до друге половине месеца августа. Свакодневни прилив нових бораца у Одред и обавеза Штаба одрета да формира Ударни батаљон по захтеву Главног штаба Србије од 29. јуна 1943. године, условили су поновну реорганизацију Одрета крајем августа.

Наиме, Главни штаб Србије ставио је у обавезу Штабу II јужноморавског одрета да до 25. августа формира Ударни батаљон. На основу овог захтева Штаб одрета морао је да из свих својих јединица одабере најбоље и дисциплиноване борце, да их наоружа аутоматским оружјем и коначно да их стави под команду Штаба батаљона у који су могли да уђу најопробанији и проверени политички и војни руководиоци. Формирање ударног батаљона у оквиру II јужноморавског одрета било је у складу са одлуком Главног штаба Србије да се на ширем терену јужне Србије формира народноослободилачка бригада од ударних батаљона неколико одрета. Разлика између ударних батаљона и осталих јединица Одрета била је, како је подвукао Главни штаб Србије у квалитету бораца, дисциплини која влада у батаљону, наоружању и већој покретљивости⁶¹. Свакако да је на основу овог формиран Штаб ударног батаљона још 25. августа⁶². Све ово, придонело је реорганизацији Одрета која је према меморијалним подацима извршена 28. августа 1943. године на Качеру код Хајдучког кладанца. Овом реорганизацијом формирана су три батаљона (Ударни и Први и Други теренски) и једна самостална чета. Штабове батаљона сачињавали су: Ударни батаљон где је Петко Вуковић командант, Драгомир Николић политички комесар, Милорад Диманић, заменик команданта и Бура Цекић, заменик политичког комесара. Први теренски батаљон где је Бура Златковић —Милић командант, Денко Деновски Заре, политички комесар, Митровић Радослав Шумадинац заменик команданта и Илић Боривоје Бора заменик политичког комесара. Други теренски батаљон, где је Љуба Трајковић био командант, Бранко Павловић Уча, политички комесар, Раде Петровић, заменик команданта и Душан Девеџић Жика, заменик политичког комесара.

Поред батаљона формирана је једна самостална чета под командом Драгољуба Петковића Столе⁶³. Истовремено је попуњен Штаб одрета. На место одсутног команданта Милоша Манојловића који је привремено био командант II јужноморавског одрета, после погибије Ратка Павловића Ђићка ОК Врање уз са-

гласност непотпуног Штаба одреда, поставио је Живојина Николића Брку, дотадашњег команданта Другог батаљона. Тако да су Штаб сачињавали Живојин Николић Брка, командант, Владимир Вујовић, политички комесар, Синадин Миленовић, заменик команданта Одред и Риста Антуновић, заменик политичког комесара⁶⁴.

Значајна чињеница за рад овог периода стоји и у широј политичкој делатности на терену у народу. У вези с тим одржан је велики број зборована. Осим политичке активности Одред је пунски организовано радио на одбрани летине становника од окупационог система који је силом настојао да убере реквизицију. У овом задатку Одред је постигао делимичне успехе. Тако према извештају Штаба одреда, Одред је успео да скоро у потпуности одбрани летину у планинском пределу, док је на бабичком терену и Заплању непријатељ узео тражену реквизицију. Ово је била прва акција Одредана која се одвијала организовано и широко на заштити летине економско сиромашног становништва овог краја.

У оквиру револуционарне делатности и помоћи развоја покрета у Македонији и Бугарској, Одред је у овом периоду знатно постигао успеха. Наиме, осим пружања помоћи бугарском ослободилачком покрету у извођењу акција, у току овог периода, Одред је уступио борце—бугарске партизане, који су били у II јужноморавском одреду, Трнском одреду. Затим је помогао формирање Трнског одреда са наоружањем од два пушкомитраљеза и десетак пушака. Такђе је успех постигнут и са народноослободилачким покретом Пете оперативне зоне Македоније. После успостављања везе III чете са Кумановом и омогућавања долажења кумановских партизана у II јужноморавски одред, у Одред је дошао знатан број бораца—Македонаца. Стално нарастање македонских партизана створило је услове за формирање Кумановске чете под окриљем II јужноморавског одреда. Формирање самосталне Кумановске чете у оквиру Јужноморавског одреда извршено је 2. августа 1943. године на месту Св. Илија на Илиндан који за македонску нацију има веома велику важност. Кумановска чета после формирања, упућена је да делује на терену јужно према Куманову. Након двомесечног успешног делања под окриљем II јужноморавског одреда, Кумановска чета је бројно ојачала и оспособила се за самосталну делатност. Тада је 10. октобра уследила Наредба бр. 1 донета од повереништва Главног штаба Македоније, за Пету оперативну зону Љупче Арсова Гоцета да се Кумановска партизанска чета осамостали и надаље дела као Скопско-кумановски народноослободилачки партизански одред⁶⁵.

У овом периоду уочава се јачање и активизирање четничког покрета Драже Михајловића на терену Козјака с једне стране и с друге, већа одлучност јединица народноослободилачког покрета

да га војнички и политички разбије. Први извори који дају податке о дражићевим снагама на терену с десне стране Јужне Мораве, говоре да има четничких банди на бабичком терену и Козјаку, али да су то мање групе које немају дубљег корена у народу. Према доцнијим подацима на терену око Пчиње и Козјака било је око 60 четника под оружјем, а 50 на бабичком терену. Међутим, са продором народноослободилачког покрета на терен Пчиње, четнички руководиоци забринули су се за свој утицај у народу. Пред могућношћу да изгубе и територију која је била под њиховим утицајем, они су настојали да четнички покрет ојачају. У том смислу била су и повезивања са четничким покретом на Оруглици одакле се пребацују појачања. Оваква политика сасвим је одговарала немачком окупатору, који је ишао за тим да се покрет ојача, и распламса братоубилачка борба у којој је видео огромну корист у борби против народноослободилачког покрета, правог борца за национално и економско ослобођење југословенских народа. Четници врше и присилна одвођења народа у своје редове. А пред народом су настојали да се прикажу као борци за национално ослобођење, које помажу савезници. Нема сумње да им је у овом блефирању пред народом знатно помогла савезничка помоћ коју су примили. Све је ово утицало да четничке снаге на терену Козјака знатно ојачају. Захваљујући помоћи коју су примали од савезника они су били врло солидно наоружани. Групе које су у почетку избегавале сукоб са партизанима, сада се чак успешно одупиру и задале су доста потешкоћа народноослободилачком покрету док нису у марту 1944. године потпуно разбијени и ликвидирани. Говорећи о овом проблему Штаб II јужноморавског одреда у извештају од 6. октобра 1943. год. каже:

„На терену II батаљона дражиновци су се активизирали. Они имају упоришта од извора Пчиње с леве стране реке до планине Козјака. Наши продиру и освајају полако и тај терен. Но они су далеко надмоћнији у наоружању од наших јединица. Народ тога краја нерадо гледа на борбу са њима. Политички их раскринковамо јер имамо директних доказа о њиховој сарадњи са окупатором — али диференцирање међу народом још није јасно.

Њихов терен је планински масив чак до Криве Паланке. Наше јединце још нису толико ојачале да би их могле разбити. На бабичком терену су такође јачи од нас у наоружању — поред тога директно су повезани са недићевцима.

... Ми предлажемо да I јужноморавски одред по могућности продире преко границе (мисли се на демаркациону линију) од Кукавице према Врању до Мораве јер би нам другови тиме много помогли, јер би освајањем тога терена уништили везе дражичовца који прелазе са Оруглице према Козјаку“⁶⁶.

Почетком месеца августа народ с десне стране Јужне Мораве био је обрадован америчким бомбардерима који су прелетали

преко ове територије на извршење задатка, бомбардовања нафтоносних извора у Румунији. У овом, напаћени народ, видео је скори завршетак рата. Истог дана, 2. августа 1943. године, на овом терену оборена су два америчка авиона при повратку са извршеног задатка. Посада која је пала са авионом код Белог Поља, оборена од немачке артиљерије у самом Белом Пољу, спасена је, док посада која је пала код села Дарковца, на место Корубе, била је ухваћена од фашистичке полиције из Доброг Поља. Посада америчког авиона која је пала у Сурдуличком пољу прихваћена је од стране народа и предата партизанској чети II батаљона II јужноморавског одреда. Њих четворицу америчких официра Штаб одреда је упутио касније за Јабланицу, јер су изразили жељу да иду на слободну територију код Тита. Истог дана група бораца II батаљона II јужноморавског одреда са позадинским радницима, диверзионска група (како је извор назива) пресекла је жичану железницу рудник Мачкатица — фабрика Бело Поље и тиме онемогућила десетодневни пренос руде. Док је ова група изводила акцију 2. августа Друга и Трећа чета II батаљона биле су нападнуте од стране бугарске полиције. Борци и народ су се веселили, јер је био празник, а осим тога тада је била формирана Кумановска чета. У свом весељу били су нападнути од полиције. У краткој борби, партизани су непријатељску полицију разбили, рањавајући двојицу полицајаца. Неколико дана касније, Чета под командом Радисава извршила је акцију на Јелашничку централу која је снабдевала Врање са струјом. У нападу 6. августа Радисављева чета II батаљона успела је да централу заузме убивши при том два и заробивши четири бугарска војника. Међутим, иако је централа заузета, јаз срушен, минирање централе није успешно обављено јер експлозив којим је минирана није упалио. У овој акцији чета је запленила 1 пушкомитраљез са 350 метака, 6 пушака, 8 бомби и другог материјала.

Средином месеца августа, чете II батаљона кретале су се по терену одржавајући конференције са народом и кретале се према Берману и Кривој Паланци са задатком да у том крају онемогуће рад четника Драже Михајловића. За време одржавања таквог збора 14. августа са народом, батаљон је приметио кретање авиона изнад Бермана и Чупиног брда. Батаљон се исте ноћи упутио у правцу села Нерава. Тек при пристизању на терен, партизани су установили да су те ноћи четници у Неравској шуми примили помоћ савезника. Дражиновци су се још увек налазили у Неравској шуми. Батаљон је посео положаје и био је спреман за борбу. До сукоба је дошло убрзо 15. августа 1943. год. Борба је била веома тешка јер је 130 четника било добро наоружано транспортом прошле ноћи, а имали су и муницију сасвим довољно. Борба је трајала пуних четири часа. У току борбе наишле су и бугарске фашистичке снаге с намером да изврше напад на партизанима са

бочне стране. У оваквој ситуацији Батаљон је морао да се повуче подневши губитке од једног мртвог и пет рањених партизана. На непријатељској страни било је неколико мртвих. Овај неуспешан сукоб са четницима, имао је за последицу губљење утицаја народноослободилачког покрета на овом терену. Након извесног бављења на територији Црне Траве у чијем периоду је извршена реорганизација и чекана помоћ од савезника, II теренски батаљон се поново враћа на терен Пчиње и одлучује да са Ударним батаљоном, који је после мале акције 9. септембра у Горњем Романовцу дошао на свај терен, изврши напад на фашистичку базу на терену Пчиње у Трговишту. Пре ове акције једна група бораца 20. и 24. августа, запалила је Дубничку и Ратајску општину. У овим акцијама спаљене се архиве и заплењено 10 пушака, 2 револвера и један радио апарат.

Значај уништавања полицијског упоришта у Трговишту, био је веома велики, обзиром на јачање народноослободилачког покрета на терену Пчиње као и стварање прве базе на слободној територији. Одлука штабова II теренског и Ударног батаљона да се ова акција изврши била је апсолутно оправдана и далекосежна. Међутим, баш због оваквог значаја Трговишта као средишта пчињског краја, непријатељ је, такође, био добро припремљен за евентуални напад. Посаду полицијског утврђења у Трговишту сачињавало је око 150 полицајаца добро утврђених у школској и црквеној згради. Оба утврђења су била опасана дубоким рововима и изграђеним бункерима. Све је то отежавало извршење напада. Напад II теренског и Ударног батаљона отпочео је у 5 сати ујутру и трајао је до 9 сати. Непријатељ, утврђен у бункерима, рововима и у самим зградама, дао је врло живав отпор. У томе му је помогла конфигурација терена и дневна прегледност јер је напад отпочео доста касно. У жестоком четворочасовном боју партизани нису успели да униште непријатеља и заузму насеље. Осим тога што су батаљони били принуђени да се боре против добро утврђеног непријатеља у самом Трговишту били су нападнути с леђа од контрачетника и дражиноваца. Теренски и Ударни батаљон били су принуђени да се повуку, подневши губитке од 4 мртва и четири рањена партизана из Ударног батаљона⁶⁷.

Изnoseћи примере сарадње четничког покрета са окупатором у борби против народноослободилачког покрета, Штаб II теренског батаљона о овом догађају пише: „Када смо напали Бугаре у Трговишту, када су наши другови гинули убацујући бомбе у непријатељске бункере и шанчеве, када је вршен јуриш и водила се најжешћа борба, када је бугарски начелник пошао са белом заставом да се преда; тада су дражиновци из кућа из Белекарца отворили ватру на нас вичући: „Живео Краљ Петар“. На овај су начин дражиновци спасили преко сто прљавих бугар-

ских живота, сачували Бугарима муницију, неколико аутоматских оруђа и преко сто пушака.

То што су тада учинили дражиновци, чинили би и Бугари⁶⁸.

Ова сарадња четника са окупатором типичан је пример идеологије контрареволуционарних покрета које налазимо у читавом низу у светској историји.

Фашистичка бугарска полиција претрпевши у борби, 15. септембра, губитке од 9 мртвих и 12 рањених, и поред указане јој помоћи од стране домаћег контрареволуционарног и издајничког четничког покрета није се више осећала сигурном на овом терену те је стога убрзо после борбе заувек повукла сталну посаду из Трговишта.

Након боја код Трговишта, јединице II јужноморавског одреда повукле су се у правцу Рујна. Убрзо су створени планови за нове акције. Штаб одреда је одлучио да изврши акцију на Општину Кленике и железничку комуникацију. Обе акције изведене су ноћу 19. септембра. Једна чета II батаљона на прузи између Бујановца и Прешева преврнула је локомотиву и неколико вагона, а затим извршила претрес свих вагона. У акцијама, чета је убила једног немачког подофицира а два немачка војника заробила. Осим тога, заробила је три бугарска железничара, док су тројица погинула у преврнутој локомотиви. Чета је читаву композицију од 40 вагона, која је превозила сено и гвоздене конструкције, запалила, и имала плен од 3 пушке и једног парабелума. Исте ноћи, Ударни батаљон извршио је напад на Општину Кленике. Посада Општине није успела да се одупре притиску бораца Ударног батаљона. Партизани су под борбом запалили Општину. Био је запаљен и непријатељски магацин у коме се нашло око 3 вагона жита сакупљеног од народа. У овој акцији Ударни батаљон запленио је око 300 кг масла и 8 пушака. Непријатељ је претрпео губитке од три мртва и три изгорела полицајца у општинској згради. После ове акције, чете Ударног батаљона II јужноморавског одреда извршиле су три мање акције. У овим акцијама запаљена је архива Општине Златокоп 19. септембра, запаљено је следовање фашистичкој бугарској полицији од 180 хлебсва код села Несврте 20. септембра, и порушен је јаз централе Јелашнице 21. септембра.

После извршених акција батаљони II јужноморавског одреда су кренули на Козјак ради одмора. Међутим, четничке банде Драже Михајловића, извршиле су напад на уморне борце Ударног и II теренског батаљона. Партизани су били принуђени да прихвате неравноправну борбу. Одморне четничке снаге са добрим наоружањем пружиле су жилаву борбу. Борба је трајала у наваљивању четника од 9 до 12 сати 21. септембра, када су јединице II јужноморавског одреда биле принуђене да одступе. На страни непри-

јатеља била су два мртва, аск је међу партизанима био један рањен. После сукоба јединице II јужноморавског одреда кренуле су према Коћури. На путу су приметили велику ватру у селу Коћури. Било је јасно да непријатељ пали село. Штаб одреда је одмах наредио покрет. Борци II теренског и Ударног батаљона иако уморни и боси, кренули су на обрачун са бугарским фашистичким снагама које су палиле село. На путу, на терену Лепчинце — Св. Илија у покрету су разбили одељење Бугара. Када су борци батаљона стигли на чуку Мотина и отворили ватру на непријатеља који је палио село, непријатељ је деморалисан прекинуо паљење и побегао. Народ Коћуре са одушевљењем је гледао како борци народноослободилачког покрета истерују непријатеља и штите их од бугарских фашиста. Тако су се снаге народноослободилачког покрета 22. септембра, иако максимално исцрпљене у претходним свакодневним борбама, ставиле у заштиту народа.

Након краткотрајног одмора на терену Св. Илије и Нове и Старе Брезовице део Штаба II јужноморавског одреда, који је био на овом терену и руководио овим борбама, кренуо је заједно са Ударним батаљоном на терен Црне Траве. На путу за Црну Траву Ударни батаљон 24. септембра извршио је напад на Општину у селу Доња Љубата. Батаљон је запалио Општину и убио једног полицајца, запленивши 15 пушака, 2 револвера, 2 радио апарата, и други материјал. Ударни батаљон је наставио покрет према Црној Трави.

По пријему задатака и упутстава за даље дејство, II теренски батаљон се враћа на шири терен Пчиње да настави револуционарно-ослободилачку делатност. Убрзо је дошло до прве акције 23. септембра 1943. године. Овом акцијом уништена је пумпа фабрике у Белом Пољу код Сурдулице. Услед овог оштећења фабрика није радила 4 дана⁶⁹. Са акцијама у Доњој Љубати и Белом Пољу исцрпљује се самостална и сарадничка активност II теренског и Ударног батаљона, на терену II батаљона, у периоду од формирања до краја септембра 1943. године.

Активност I батаљона II јужноморавског одреда у овом периоду била је знатно мања. За то свакако има утицаја и то што се батаљон налазио на терену где се осећала могућност утицаја партизанског народноослободилачког покрета у народу и друго да је непријатељ у борбама из предходног периода био доста заплашен те је мање био активнији из својих упоришта која су била ван слободне територије.

Први батаљон, осим веома развијеног политичког рада у народу, одржавањем зборова по селима, имао је и неколико сукоба с непријатељом.

Једна чета Првог батаљона водила је борбу у два наврата 6. августа са потерним одељењем Недићеве страже на Бабичкој гори. Припадници Недићеве страже били су разбијени. У току

итсог дана, увече, чета је наишла на заседу дражиноваца. У краткој борби која је вођена са добро наоружаним четницима Драже Михајловића на Бабичкој гори, чета је изгубила једног борца. Непријатељске жртве у овом сукобу остале су непознате.

Након реорганизације Одрода, I теренски или Лужнички батаљон, како је називан, 5. септембра у селу Радосињу, дао је борце Бугаре Славчи Трнском који су ушли у састав Трнског одрода и дао наоружање као помоћ формирању одрода. Убрзо после овог дошло је до заједничке акције Лужничког батаљона и Трнског одрода на основу ранијих договора на полицијско упориште у Главановцу 15. септембра 1943. године. Доста бројне полицијске снаге (око 90), откривши долазак партизана на време, добили су времена да се припреме и пруже жесток отпор⁷⁰. Након једночасовне борбе борци I батаљона и Трнског одрода приметили су долазак појачања посади камионима из правца Трна, те су били принуђени да се повуку без успеха⁷¹. И поред неуспеха, акција је имала веома велики значај с једне стране због постигнутог политичког ефекта код народа Знепоља, а с друге, позитивно је утицала на јачање морала и борбене способности Трнског одрода, који је неколико дана пре тога поднео врло осетне губитке на Јаничевој чуки⁷².

Крајем септембра, први батаљон је непрестано радио политички у народу. Ноћу, 24. септембра, одржао је збор са народом у селу Стол, после кога се повукао на логоровање у близини села. У току дана 25. септембра први батаљон бива нападнут од бугарске окупаторске полиције. У двочасовној борби непријатељ је имао два мртва и 8 рањена полицајца док је на страни партизана било четворица рањених⁷³.

БОРБЕНА И РЕВОЛУЦИОНАРНА АКТИВНОСТ II ЈУЖНОМОРАВСКОГ ОДРЕДА ПРОТИВ ОКУПАТОРА И ДОМАЋЕ КОНТРАРЕВОЛУЦИЈЕ У ПЕРИОДУ ОКТОБАР—ДЕЦЕМБАР 1943. ГОД.

Период октобар—децембар у историји Одрода означава период брзог омасовљавања. Народ од Лужнице до Пчиње у потпуности схвативши праву ослободилачку и револуционарну улогу партизанског покрета, сваким даном масовније је приступао у редове Одрода, са највећом одлучношћу да се до краја бори за своје национално и социјално ослобођење. Не мали утисак у народу, поготову на пчињском терену, о праведности борбе Одрода оставила је савезничка помоћ у наоружању и долазак Савезничких мисија. Драгоцена и веома потребна помоћ савезника Одреду, омогућила му је с једне стране боље наоружање а с друге стране наоружање нових бораца у Одреду чији је прилив био све већи. Према шифрованим подацима извештаја Штаба одрода од 15. јануара 1944. године, у овом периоду Одрод је уд-

востручио број бораца. Наиме од 350 крајем септембра 1943. године почетком јануара 1944. године број бораца Одрета износио је 700, са наоружањем од 48 пушака, 24 пушкомитраљеза, 14 тешких митраљеза, 20 машингевера и 3 минобацача⁷⁴. Сви ови изнети подаци говоре о великом нарастању офанзивне снаге Одрета. Међутим, не треба губити из вида да су ове снаге имале да се супротстављају снагама од неколико хиљада окупаторских војника, стационараних по гарнизонима и утврђењима и око 500 четника Драже Михајловића на терену Пчиња—Козјак и знатно мањег броја четника око Власотинаца. Свакако да ни ови показатељи не би били довољни за сагледавање односа снага ако не би нагласили да је непријатељ за многе своје акције ангажовао јединице из Трна, Скопља, Софије и других већих гарнизона. Јачање Одрета имало је за последицу извођење низа акција против окупатора и домаћих контрареволуционарних и издајничких снага четника Драже Михајловића, којима је народноослободилачки покрет задавао из дана у дан све веће ударе. Разбијање и потпуно уништење четничког покрета на Козјаку, где је био најјачи на терену Одрета, имало би далекосежне последице за даљи развој покрета и стварање чвршћих веза између народноослободилачких покрета Србије и Македоније. Међутим, овај задатак захтевао је огроман рад и међу становништвом ширег терена Пчиње на политичком пољу. Требало је знатном делу становништва пчињског краја доказати да се четници не боре за њихово ослобођење од завојевача, већ да се заједно са окупатором боре против правих бораца народног ослобођења. Овај задатак политичког разбијања четничког покрета у крају где се доста осећала четничка пропаганда и где је народ чак родбински повезан са четницима није био нимало лак и једноставан. Осим свакодневних зборова одржаваних у народу, на којима је становништву објашњавана политичка линија КПЈ и народноослободилачке борбе с једне стране, и с друге, издајничка политика Драже Михајловића и његових четника, Штаб II батаљона II јужноморавског одрета 25. октобра 1943. год. издаје проглас народу среза пчињског, прешевског и кривоаланачког у коме непобитно на свежим примерима с терена овог краја доказује народу издајничку сарадњу четника са окупатором, позивајући га да не ступа у редове издајника како не би понео „срамни жиг издаје“⁷⁵. Не треба сумњати у снажан политички ефекат прогласа Врањског батаљона II јужноморавског одрета, али исто тако ни творци прогласа нису очекивали да он изврши моментални политички преображај једног дела становништва, а понајмање да саме четничке приволи на предају и напуштање четничких редова. Проглас је део једне систематске политичке и војничке борбе коју је водио до тог момента II јужноморавски одред. Каснији догађаји показале колико је било потребно напора

за уништење четничког покрета који је практично имао више ослонца у окупатору, но у народу.

Ради лакше прегледности делања II јужноморавског одреда разматраћемо касније по теренима.

Заједничка борба народа Југославије, братство и јединство које је у данима борбе стварано, у овом периоду бива још једном потврђено у срдачном пружању помоћи II јужноморавског одреда да се народноослободилачки покрет Космета учврсти на овом терену војнички и организационо, и припреми да уз помоћ II јужноморавског одреда и Кумановске чете изврши продор преко Карадака на Космет. У циљу постизања овог, II јужноморавски одред крајем септембра упутио је једну чету Врањског (II теренски) батаљона под командом Данила Стефановића са делом Кумановске чете и повереником Главног штаба Македоније Љупчом Арсовим, на Скопску Црну гору. Задатак ових јединица био је да на терену Карадака и Скопске Црне горе изведу акције и стварају упоришта, што је требало да омогући сигурну везу са македонским партизанским одредима, а Кумановској чети непрестану везу са својим Главним штабом⁷⁶. Продор на Карадак и даље на Скопску Црну гору, успостављање везе са Македонским одредом и косметовским партизанима како је планирано није извршен до краја. Наиме, преласком снага на карадачки терен, чета Врањског батаљона и део Кумановске чете наилазе на веома јак отпор непријатељских снага. Тако већ 7. октобра партизанске снаге бивају нападнуте од контрачетника код села Злокућана. У овој борби чета Врањског батаљона трпи губитке од 3 мртва. Партизанске снаге су непрестано праћене од балиста и ометане у извршењу задатака. Убрзо после борбе код Злокућана 12. октобра, поново су нападнуте од балистичких снага Шиптара на Карадаку. У овом сукобу чета II јужноморавског одреда имала је једног рањеног борца⁷⁷. Све ово, утицало је да се снаге НОП-а, не продрвши до Скопске Црне горе и не успевши да успоставе везу са македонским и косовским снагама, врате на терен дејства својих матичних јединица с десне стране Јужне Мораве. Касније, једна група Косовара са Сашом Јаворином и другим руководиоцима пребацује се преко овог терена и долази у рејон Куманова око 10. новембра. На путу преко Карадака један део бораца ове групе је, највероватније, издајом откривен и нападнут од балиста. У овом нападу погинула је Вера Ожеговић⁷⁸. Од ове десетине Косметоваца и групе коју је Милан Зечар Обрен довео из Јабланице у Црну Траву биће касније у новембру формиран Косовски батаљон.

Док је чета под командом Данила Стефановића боравила на терену Карадака, Врањски батаљон имао је низ успешних акција против фашистичких снага.

Почетком октобра, Врањски батаљон II јужноморавског одреда био је у покрету према Берману са задатком чишћења територија од четника Драже Михајловића. У обављању ове дужности био је од дражиноваца нападнут 8. октобра 1943. год. у селу Сурлици. После двочасовне борбе, непријатељ се повукао оставивши 3 пушке. Према извору, снаге батаљона, због непостојања везе међу јединицама, нису наставиле гоњење непријатеља да би му нанеле знатно осетне губитке⁷⁹. Поред ове акције у овом периоду када је батаљон крстарио тереном водећи политичку борбу против четника и учвршћујући слободну територију, извршио је низ мањих акција и диверзија. Војнички и политички ефекат ових акција био је врло висок јер се у редовима непријатеља уносила забуна о постојању огромних снага НОП које су читав терен преплавиле и вршиле свакодневне акције, на веома широком простору. Тако је једна диверзиона група батаљона 10. октобра извршила напад на воз између Врањске Бање и Врања. Машиновоћа је био убијен а локомотива избушена тако да се зауставила у близини врањске станице. Једна тројка партизана 11. октобра на „Руском путу“ запленила је 315 оваца намењених пешадијској дивизији у Врању. Тринаестог октобра извршена је диверзија сечења телефонских жица између Врања и Криве Феје на путу за Босилеград. А већ сутрадан, 14. октобра, већа јединица Врањског батаљона на истом путу запленила је од непријатеља 202 овце и 6 волова који су, такође, транспортовани за окупаторску бугарску војску у Врању. Од овог плена и плена на „Руском путу“ народноослободилачка војска поделила је сиромашном становништву око 300 оваца⁸⁰. Наведене партизанске акције изазвале су реакцију окупатора. Снаге 52. пешадијског пука из Врања, покренуте су у потеру за партизанима. До сукоба партизанских снага и Врањског батаљона II јужноморавског одреда са снагама окупатора дошло је 18. октобра у селу Средњи Дел, изнад Врањске Бање. Веома жестока борба са окупаторским потерним одељењем трајала је пуних 4 сата. Након четворочасовне борбе, обзиром да је непријатељу пристигло појачање камионима из Врања, батаљон се повукао. У овом сукобу непријатељ је имао неколико мртвих војника док је на страни партизана погинула једна партизанка. Непријатељ, у својој одлуци да нанесе озбиљне губитке Врањском батаљону, наставио је у току наредног дана, 19. октобра, потеру за Одредом. Међутим, ова потеря могла га је скупо стајати. Наиме, батаљон вештим маневрисањем навукао је окупаторске снаге у обруч и убрзо га потиснуо, тако да се окупатор без успеха вратио у Врање. Недовољна војничка стручност руководилаца Штаба која се овде јасно испољила и коју ће партијско руководство касније више уочити, помогла је непријатељу да се извуче без катастрофалних губитака из обруча. Само захваљујући — каже извор — неодлучности наших руководећих

другова и несналажењу у конкретној ситуацији, непријатељ је успео да се извуче непотучен⁸¹. Након ових сукоба са окупаторском потером, борци II јужноморавског одреда извршили су више акција. Код села Несврта партизанска заседа 21. октобра убила је 3 бугарска војника и запленила 3 пушке и опрему. Већ сутрадан 22. октобра на истом месту дошло је до сукоба партизанске чете и окупаторске бугарске полиције из Криве Феје. У овој борби партизани су убили 4 полицајца, али услед пристизања помоћи полицији од једне чете бугарских војника партизанска чета је била принуђена на повлачење изгубивши у овој борби командира чете Тому Ивановића Мачкатовца. Друга чета II батаљона, 23. октобра, сукобила се са дражиновцима у селу Лепчинцу. У сукобу четници су имали 4 рањена и 7 заробљених припадника њихових редова. Партизанска чета, поред овог успеха, запленила је и једну противтенковску пушку. Заседа на „Руском путу“ (Босилеград—Врање) 24. октобра напала је окупаторски аутомобил и успела да рани 3 бугарска војника. Непријатељ, немоћан да се успешно супротстави набујалим акцијама НОП овог краја, преузео је извођење казnenих експедиција на терен слободне територије, које су се веома сурово обрачунавале са народом. Казнене експедиције су немилосрдно палиле сеоске куће и помоћне зграде, убијале невино становништво сматрајући га „јатаком“ партизана. Оваквим акцијама бугарски фашисти су хтели да одвоје народ од партизана да их не помаже, већ напротив, да их одаје окупаторским властима, како би им окупаторска војска лакше ушла у траг и уништила их. Против једне од многих таквих казnenих експедиција II батаљон II јужноморавског одреда водио је борбу 26. октобра 1943. године у манастиру Прохору Пчињском. У сванућу дана, Врањски батаљон је наишао на манастир. Бугарска војска казнене експедиције била је постројена за пријем доручка, после чега је требало да крене на слободну територију ради обрачуна са становништвом. Наилазећи на непријатеља била је отворена ватра са оближњих висова у манастирско двориште. Неприпремљена борба и без изненађења пружила је могућност непријатељу да се среди и пружи отпор. Батаљон је нападао са три чете. После сређивања одбране, непријатељ је упутио једну десетину да заузме Ђувик (узвишење изнад манастира) како би осигурали одтсупање. Међутим, Бранко Павловић Уча, комесар батаљона, приметивши ово, одмах је тамо упутио једну групу бораца која успева да пре фашиста избије на Ђувик и да их разбије. Непријатељ се све више онда утврђивао у манастиру, постављајући митраљеско гнездо у самом звонику манастира и манастирском гробљу. И поред команде да се упада у манастирско двориште које је опасно оградама, борци II батаљона нису успели да заузму манастир. Борба је трајала два сата. Из Другог батаљона погинуо је Јаћим Бошић, командир чете, у моменту када је по-

кушао да се пребаци преко ограде од тараба, на којима је био сасечен непријатељским пушкомитраљезом. На бојишту су били мртви и Стојанче из Стајевца и Андон из Радовнице. Непријатељ је имао 9 мртвих и неколико рањених⁸². Нападом четника на партизане са леђа, Батаљон је био принуђен да се повуче. Тако четници у својој издајничкој политици још једном доказују да су њихове везе са окупатором дубље и веома чвршће у борби против њима заједничког класног непријатеља радничке класе Југославије, предвођене од Комунистичке партије у борби за националну и економску слободу.

После ове акције, Врањски батаљон са терена на коме је делао, полази према Црној Трави где је 28. октобра, отпочело партијско саветовање ОК Врање. На путу према Црној Трави 28. октобра у Радовници делови батаљона разоружали су три дражиноваца и запленили 3 пушке, 2 пиштоља, доглед и други материјал. Истог дана, код Лепчинца, дражиновска заседа убила је 2 партизана. Други батаљон II јужноморавског одреда није успео да стигне до Црне Траве док се одржавало партијско саветовање.

Пре него што пређемо на изношење Партијског саветовања у Црној Трави које је било од 28. до 31. октобра 1943. године, које је више предмет проучавања студија о Партији, сем војничке реорганизације II јужноморавског одреда, која је извршена након партијског саветовања и догађаја који су се одигравали с десне стране Јужне Мораве, неопходно је да се вратимо у назад на изношење догађаја на терену Црне Траве и Лужнице у којима су учествовали Лужнички (I теренски) и Ударни батаљон II јужноморавског одреда.

Почетком месеца октобра Лужнички батаљон кретао се на терену и одржавао зборове са народом. Пре доласка Ударног батаљона на овај терен, Лужнички батаљон одржао је зборове у Дојчиновцима, Полому и Стрелцу, а затим заједно са Ударним батаљоном од 12. октобра држи зборове у Студени, Валмишту, Столу, Добром Пољу, Деићевој махали и Црној Трави. Последње политичког рада са народом одразиле су се на долазак нових бораца у Батаљон. Стога је Батаљон предузео формирање Треће чете. Трећа чета формирана је 19. октобра, после одвајања Друге чете, која је од 14. октобра остала на терену Лужнице под привременом командом командира Липеа и комесара Лакиа (партизанска имена). У овом периоду Лужнички батаљон водио је врло жестоке борбе. У изворима као прва акција помиње се акција од 9. октобра када су партизани натерали Бугаре у панично бекство⁸³. Далеко обимнија акција Лужничког батаљона била је напад на Погранични фашистички штаб у Љубераћи ноћу 10/11. октобра 1943. год. Погранични фашистички штаб у Љубераћи био је са доста јаким снагама утврђен у школској

згради а поред тога имао је извештан број снага и у згради општине. „Лужнички батаљон — како каже његов командант Бура Златковић, желео је поред свог редовног плана да и овом акцијом приреди пријатно изненађење и великом ударном батаљону и Штабу одреда, који су долазили са врањског терена после низа акција извршених на овом терену (Трговиште, Кленике), одлучио се на извршење напада на посаду у Љубераћи“. Задатак је био веома тежак и захтевао солидне припреме. Међутим, Лужнички батаљон бојећи се да се његова присутност не открије и тиме онемогући извршење акције, одлучио се на брз и силовит напад. Борци батаљона снажним јуришем у трчећем кораку успели су да дођу до непријатељских ровова у првом моменту напада. Ефекат изненађења на што је Батаљон рачунао био је апсолутно постигнут. Партизани су ускочили у непријатељске ровове и нанели му огромне губитке. Но и поред тога, даље остајање утврђене школске зграде било је веома тешко. Услед борбе батаљон је рањавањем команданта и његовог заменика практично остао без командног кадра — Штаба. У међувремену, посада у општинској згради била је савладана а сама општина демолирана. Упорна борба за освајање школске зграде у којој је био утврђен фашистички штаб морала је бити прекинута услед наиласка непријатељских камиона из правца Пирота и Свођа. Како Батаљон није поставио заседе на овим прилазима његово повлачење било је неизбежно. У жестоком окршају на сасвим блиском одстојању било је обостраних жртава. Према изворима који се у потпуности не подударају, непријатељ је имао 26 мртвих и остало рањених, док је Лужнички батаљон имао 9 рањених партизана од непријатељских бомби.

Идућег дана, 12. октобра, дошло је до сусрета Лужничког и Ударног Батаљона и Штаба одреда који су пристигли са врањског терена. Губитке у Љубераћи непријатељ није могао лако да преболи. Стога је одмах организовао потеру на терену Лужнице и Црне Траве. У овој акцији непријатељ је ангажовао 2 пука војске и целокупну полицију са терена, која је бројала око 800 полицајаца. Обруч непријатељских снага стезао се око бораца Ударног и Лужничког батаљона II јужноморавског одреда. Батаљони су донели одлуку да пробију обруч и да се повуку са терена Лужнице према Црној Трави. Лужнички батаљон наишао је, у селу Радосињу, на бугарску полицију. У сукобу са бугарском полицијом погинуо је заменик команданта II јужноморавског одреда Синадин Миленовић Дева који је ишао у патролу испред колоне. Истог дана, 14. октобра, Ударни батаљон водио је жестоку борбу код села Радосиња, махала Дејановци, и након трочасовне борбе успео је да се пробије из непријатељског обруча наневши му знатне губитке. Након извлачења Батаљона и напуштања терена Лужнице, непријатељ је по селима

Лужнице извршио страховит терор. Према изворима, у Столу бугарски фашисти су стрељали 70 становника а у осталим селима око 30. Осим тога, запалили су половину села Стола, Радосиња и Раковог Дола⁸⁴. До прославе октобарске револуције на овом терену изведене су акције у Црној Трави и Добром Пољу. У Црној Трави 21. октобра ухваћена су 2 гестаповца, који су испитивали терен и прикупљали податке о броју партизана и њиховим покретима. Од гестаповаца заплена су 4 револвера и 14 бомби. У Добром Пољу у овом периоду извршено је неколико акција. Извори бележе акцију од 22. октобра у којој је једна заседа партизана запленила следовање хлеба бугарској полицијској посади у Добром Пољу. Друга акција изведена је неколико дана касније 3. новембра, када је бугарска полиција напустила Добро Поље. У овој акцији партизани су спалили школу где је пребивала полицијска посада.

На основу закључака са партијског саветовања од краја октобра 1943. године до 7. новембра извршена је од стране Михајла Благоја Нешковића, смотра Батаљона II јужноморавског одреда. Пораст броја бораца у батаљонима Одредом омогућио је формирање нових батаљона. 7. новембра 1943. године, на дан прославе октобарске револуције, извршеном реорганизацијом II јужноморавски одред формално сачињавало је 5 батаљона и то: I батаљон — Омладински, II батаљон — Ударни и три батаљона, који су били познати међу борцима: Лужнички, Црнотравски или Власотиначки, и Врањски батаљон који је чешће називан „Сима Погачаревић“.

Штаб I, Омладинског батаљона сачињавали су: командант Петко Вуковић, политички комесар Живко Костић, заменик команданта Петаг Станковић и заменик политичког комесара Војислав Станојевић. Омладински батаљон убрзо после формирања напустио је терен с десне стране Јужне Мораве и пошао за Србију где се укључио у састав II јужноморавске бригаде. На терену остају 4 батаљона. Каснијим формирањем новог батаљона у току децембра под командом Данила Стефановића, II јужноморавски одред поново делује са 5 батаљона, све до формирања V јужноморавске бригаде. Штаб Ударног батаљона сачињавали су: командант Милорад Диманић, политички комесар Добривоје Дикић, заменик команданта Данило Стефановић и заменик политичког комесара Слободан Цекић. Штаб III—Црнотравског — Власотиначког батаљона сачињавали су: командант Драгољуб Петковић, политички комесар Драган Петровић, заменик команданта Чедомир Станковић, заменик политичког комесара Драгомир Анђелковић Гиша. Штаб IV—Лужничког батаљона сачињавали су: командант Радослав Митровић Шумалинац, политички комесар Динко Деновски, заменик команданта Бора Илић и заменик политичког комесара Милоје Николић. Штаб V—Врањског батаљона сачињавали су: командант Љубо-

мир Трајковић, политички комесар Анђел Стошић, заменик команданта Раде Цветковић, и заменик комесара Славко Поповић⁸⁵.

У састав II—Ударног батаљона ушла је овом реорганизацијом и Косовска чета. Наиме, на основу одлуке руководиоца Космета у другој половини октобра, кренуо је Милан Зечар Обрен из Јабланице са 16 партизана, „Косовара“ за Карадак и Скопску Црну гору преко слободне територије II јужноморавског одреда. Раније је било речи о групи која је са Скопске Црне горе дошла са Сашом Јаворином. Ове снаге имале су задатак да се обједине и продиру са територије II јужноморавског одреда преко Карадака на Космет. Милан Зечар Обрен са 16 Косметоваца, из Јабланице дошао је на слободну територију II јужноморавског одреда 22. октобра у село Рупаљ, код Црне Траве. На овом терену Обрен се сусреће са Благојем Нешковићем Михајлом секретаром Покрајинског комитета Србије, који је дошао у Црну Траву ради узимања учешћа на партијском саветовању ОК Врање, и с њим разматрао извршење постављеног задатка продирањем на карадачки терен. Обзиром на искуства, батаљона II јужноморавског одреда са продирањем на Карадак и стварањем упоришта на овом терену, Михајло и Обрен су дошли до закључка да овако мале снаге нису у могућности да самостално изврше тај задатак. Стога задржава Косметовце, са Обреном да не крену на терен Карадака неприпремљени и неспособљени. На основу свега тога, одлучено је да се од 26 партизана Косовара формира Косовска чета, која ће ући у састав II батаљона, II јужноморавског одреда. Ради координације рада, одлучено је да Обрен буде у Штабу II батаљона. Ова чета имала је задатак да уз помоћ батаљона II јужноморавског одреда продире на Карадак са територије Козјак—Прешево. Осим тога, Косовска чета требало је да окупља људство са Косова и да ради на стварању Косовског батаљона⁸⁶. Косовска чета са ударним батаљоном, после реорганизације кренула је на терен Врања, преко Власине, Стрешера (Бесне кобиле), Бабине Пољане, Св. Илије, Марганца и 19. новембра долази у село Старац, где се састаје са Косметовцима који су дошли са Шар-планине. Сада Косовска чета обухвата ове борце и 21. новембра формира Косовски батаљон у манастиру Прохор Пчињски⁸⁷. Неколико дана касније, Косовски батаљон са Ударним батаљоном II јужноморавског одреда долази у Пелинце, ради пријема савезничке помоћи у наоружању.

У току повратка са терена Црне Траве на терен Врање, IV, Врањски батаљон изводи неколико акција. На путу Сурдулица — Трн батаљон је запленио 109 оваца и 2 вола намењених бугарској војсци у Сурдулици. У овој акцији био је убијен један бугарски војник. Неколико дана касније 17. новембра диверзиона

група Батаљона преврнула је воз између Врања и Ристовца. У овој акцији уништена је локомотива и 6 вагона.

Након доласка, 10. новембра 1943. год. на терен Кумановског одреда са Шар-планине, на предлог Максима, представници V оперативне зоне Македоније захтевали су од енглеских официра да учине све код своје команде у Каиру како би издејствовали оружје за народноослободилачке борце овог краја. Обзиром да је помоћ у наоружању обећана, Штаб V оперативне зоне позвао је батаљоне II јужноморавског одреда да дођу ради пријема транспорта. Јужноморавски батаљони обавештени су да су на терену Рујна око Свињишта сконцентрисане јаке четничке снаге. Ту су биле 4 бригаде Вардарског четничког корпуса и то: Ристовачка, Прешевска, Жеглиговска и Кривоаланачка у јачини око 600 четника. Стога се наметала потреба повећања народноослободилачких снага како би се успешно осигурала база где су енглески официри радили и где је очекивана савезничка помоћ. У вези с овим позивом, на овај терен дошли су јужноморавски батаљони и Косовски батаљон. Тако су огромне снаге од Јужномораваца, Косовара и Македонаца обезбеђивале базу савезничких официра. Помоћ у наоружању од савезника на овај терен стигла је са великим закашњењем. Након вишедневног очекивања, ноћу 29. новембра дошли су савезнички авиони и бацили у село Пелинце извесну количну оружја. Тада су дошла са транспортом и два енглеска официра, члана Енглеске мисије. Истовремено, када је бачена помоћ партизанским јединицама Енглези су на Рујен у близини села Свињишта бацили наоружање четничким снагама Вардарског корпуса. Зато су партизани знали да ће бити нападнути од четника који ће желети да искористе новопримљено оружје у борби против народноослободилачког покрета. Из тих разлога је и био упућен протест код савезника за бачено оружје четницима. Претпоставка партизанских јединица је убрзо обистињена. Када су јужноморавски батаљони кренули на терен Рујна, у селима где су биле четничке базе четници су их напали. У селу Спанчевцу, 1. децембра 1943. год. Ударни батаљон II јужноморавског одреда и Косовски батаљон били су принуђени да воде борбу с четницима. У веома оштрој борби, у којој се надмоћност четника огледала у броју и наоружању, борци Ударног и Косовског батаљона морали су да одступе и врате се у Пелинце. Батаљони су имали губитке од 2 мртва, 2 теже рањена и неколико лакше рањених. На непријатељској страни, бележи извор, да је било, по причању сељака, 25—30 убијених четника⁸⁸.

Обзиром да на терену Кумановског батаљона није било сигурних чврстих база због делатности четника, постигнут је споразум између Кумановаца и Јужномораваца да Савезничка мисија буде пребачена у базе на терену II јужноморавског одреда,

а на терену Кумановског сдреда остане само капетан Догмар, преко кога је требало добити још помоћи у наоружању. Од Мисије, на терену јужноморавском имао је остати само капетан Девис, док је остали део Мисије требало да иде за Бугарску. Осим тога, партизанске јединице споразумеле су се и о деоби помоћи која би надаље стигла, сразмерно према броју бораца и опремљености јединица. Након одласка јужноморавских батаљона, Кумановски батаљон остаје и даље да чека нови транспорт наоружања по обећању чланова Мисије. Међутим, 4. децембра у реону Свињишта поново је била бачена помоћ од 26 падобрана четницима Вардарског корпуса. Вероватно је ова пошиљка била намењена партизанским јединицама, према обећању чланова Мисије, али је грешком достављена четницима јер у документима наилазимо на податке да су четници при распаковању пронашли писмо које је говорило да је пошиљка намењена народноослободилачким јединицама⁸⁹.

Савезничка помоћ добивена код Пелинца, узнемирила је окупаторску власт јер су у њој фашисти видели даљи прилив нових бораца и њихово наоружање као и јачање партизанског покрета. Стога је фашистичка војска предузела на врањском терену веома широку акцију која је трајала 6—7 дана. У овој акцији, према извештају члана ОК-а Врање Душана Девешића, непријатељ је ангажовао 4 пука. Тактиком поселања доминантних врхова (Бесна кобила, Свети Илија, Петрова гора, Чупино брдо, Ретке бучке и др.) непријатељ је настојао да јединице II јужноморавског одреда натера у равницу и ту лакше уништи. Првог дана 6. децембра 1943. године батаљони II јужноморавског одреда са једном четом Косовског батаљона примили су борбу са непријатељским пуком на терену Св. Илије — Грамађе. Друга чета Косовског батаљона била је одређена да штити леђа партизанским јединицама од евентуалног напада четника. Но, четничке снаге иако су биле припремне, нису се усудиле да изврше напад јер су у боју код Спанчевца на Рвину 1. децембра увиделе и признале „да је тешко борити се против партизана“. Борба са бугарским фашистичким снагама трајала је у току читавог дана. Непријатељ, свакако, осетивши да партизанима понестаје муниција (овај сукоб је био вбрзо после борбе са четницима код Спанчевца) извршио је јврши прелвече на положаје јужноморавских батаљона наневши губитке Ударном батаљону од 1 убијеног (партизанке) и 2 рањена. Недостатак муниције принудио је партизанске јединице да се повуку. Четврти теренски — Врањски батаљон, са Косовским батаљоном и члановима Енглеске мисије Девисом и Догмаром упутио се према Црној Трави, док је Ударни батаљон остао на терену.

Борба са бугарском фашистичком војском код Светог Илије имала је велики политички значај. Наиме, ову борбу посматрали

су чланови Енглеске мисије тако да су имали могућност да се на делу увере ко води борбу против фашиста, партизани или четници. У вези с овим извор каже: „Савезници су одушевљени нашом борбом и држањем и много обећавају материјалну и политичку помоћ, што ће говорити о стању код нас, о дражиновцима и нашим акцијама“. Управо оваквим догађајима започиње разобличавање улоге и издајничке политике четничког покрета код савезничких влада. И поред неподударања, сви извори говоре о огромним непријатељским жртвама. Непријатељ је имао око 30 мртвих и више рањених. Говорећи о овим догађајима Љупча Арсов Гоце у писму упућеном Јужноморавцима од 14. децембра 1943. год. каже: „Данас смо обавештени из Скопља да је реакција била широко замишљена, јер је војска пошла за Врање чак из Ск. (Скопља). Незнамо данас положај ваш на терену, али како нам јављају Бугари преносе рањенике неколико дана у Ск. од којих су тројица већ подлегли ранама. То значи да у том покушају да сузбију партизанске снаге на ваљем терену, они су скупо платили. Свима нама је жао наших другова“, каже извр мислећи на погинуле и рањене партизане, Јужноморавце⁹⁰.

Након одласка Врањског и Косовског батаљона према Црној Трави, Ударни батаљон се одмах пребацио преко Мораве на терен Пољанице. Ударни батаљон, акцијама на железничкој комуникацији и живој окупаторској сили у низинским пределима, настојао је да наведе Бугаре на помисао да је то главнина партизанских снага, те да их уплаши за своје гарнизоне и сиће са планина одустајући од потере за партизанима. На овом терену Ударни батаљон задржава се све док није позван од Штаба II јужноморавског одреда да крене према Црној Трави где су вођене огорчене борбе са непријатељском потером. На врањском терену остала је Месна војна област која је настојала да у народу унесе дух хладнокрвности и присебности, како за време реакције Бугара тако и после одласка батаљона. Осим Команде места, по терену су се кретале диверзантске групе које су изводиле акције. Тако су још у времену акције непријатеља, диверзантске групе извршиле акцију 6. децембра избацивши воз из колосека код Врања 10/11. децембра у другој диверзантској акцији окренут је воз код села Ратаја. У овој акцији уништена је локомотива и осам вагона⁹¹.

Пре него што пређемо на изношење борбе на Чемернику и терену Црне Траве у којима су учествовали батаљони са врањског терена, потребно је упознати се са акцијама на овом терену од реорганизације Одреда.

Почетком августа, једна диверзантска група пресекла је телефонску мрежу између Лопушње и Крушевице. Истог дана, друга јединица II јужноморавског одреда уништила је електричну централу која је снабдевала струјом Власотинце. Сутрадан

четрнаестог септембра иста јединица провокативно је напала бугарску посаду на граници код Лопушње. У току 15. и 18. децембра, делови Лужничког батаљона II јужноморавског одреда запалили су Општину Смрдан и Расницу по други пут⁹². Далеко већа акција била је борба код села Црвене Јабуре 17. децембра 1943. год. Овог дана Лужнички батаљон се сукобио са једним бугарским пуком казнене експедиције. Према појединим изворима борба је вођена целог дана. Непријатељ је у овој борби имао губитака од 20 мртвих и рањених, док је Лужнички батаљон имао 2 убијена и 2 рањена борца⁹³. Одмах иза ове борбе Батаљон је позван на терен Црне Траве, што је било у вези с очекивањем савезничке помоћи.

Након неколикодневнoг очекивања, ноћу 19/20. децембра савезници су бацили оружје на место Цеврљанка код Црне Траве. Овом приликом савезничка помоћ народноослободилачком покрету износила је 100 пушака, 35 машингевера, 8 лака митраљеза, 3 тешка митраљеза, 3 минобацача, а осим тога и нешто одећа. Сазнавши за савезничку помоћ непријатељ је овог пута веома брзо реаговао. Још истог дана кренуле су знатне непријатељске снаге на слободну територију. До борбе је дошло на Чемернику између једног батаљона II јужноморавског одреда и дела Косовског батаљона, са 200—300 полицајаца који су надирали преко Чемерника ка Црној Трави. У овој борби непријатељ је одбачен од стране батаљона претрпевши губитке од 15 мртвих полицајаца, које је успео да повуче са собом.

Партизанске снаге нису имале губитака. Скоро цео Други јужноморавски одред био је ангажован у одбрани слободне територије. Веома велику помоћ борцима Одреда пружило је становништво Црне Траве које се ангажовало на многим и разноврсним задацима, од прикупљања података о непријатељу, до непосредне помоћи на бојишту. Након једнодневне паузе непријатељ је 22. децембра поново кренуо на слободну територију са снагама из правца Власине преко Чемерника. Знатно јаче непријатељске снаге овог пута биле су сачекане од још боље организоване одбране, која је извршена у току претходног дана. Бочним ударом Косовског батаљона са делом Лужничана, које је предводио сада Обрен, напад непријатеља не само да је одбијен но се кренуло и у противнапад. Тако је непријатељ потпуно протеран од Чемерника и принуђен на повратак у Власину. Снаге II јужноморавског одреда, пошто су се приближиле Власини, у току ноћи извршиле су провокативни напад на непријатељска утврђења минобацачима. У току овог дана непријатељ је поднео губитке од 25 мртвих полицајаца. Партизани су запленили један пушкс-митраљез и 4 пушке. И поред огромних губитака претрпљених у току претходног дана, непријатељ је 24. децембра са знатно јачим снагама од 600 до 800 војника поново кренуо истим правцем

од Сурдулице и Власине. У току овог дана бугарски фашисти су вршили јурише на партизанске положаје у три наврата. Но били су увек одбијани. У овом сукобу фашисти су имали жртава од 28 војника. Одлучно решене да сломају отпор батаљона II јужноморавског одреда бугарске окупационе јединице 25. децембра поново покрећу своје снаге према Чемернику. Овог пута био је ојачан са 60 Немаца из рудника Мачкатице. Но и сад није могао да реализује своје планове. Изнад села Бојинца на Малом Чемернику, у веома жестокој борби, непријатељ је претрпео огромне губитке. Борци II јужноморавског одреда заробили су 5 Немаца, 1 бугарског војника а убили 1 немачког војника и подофицира и 26 прпадника бугарске војске. Осим тога, заплењен је један лаки митраљез са 1500 метака, 6 пушака, 2 револвера и други материјал. Тако су фашистичке снаге, бугарске и немачке, претрпеле потпуни неуспех у тежњи да разбију батаљоне II јужноморавског одреда и продру на слободну територију Црне Траве.

У овом периоду у оквиру помоћи партизанима који су водили веома жестоке борбе на Чемернику, за одбрану слободне територије, диверзантске групе на терену Врања извршиле су неколико акција. Ноћу 22/23. децембра диверзантска група преврнула је воз између Предејана и Врањске Бање. Воз је заузет и спаљен. Затим је ноћу између 25/26. децембра срушен путнички мост код Врањске Бање на комуникацији Врање — Врањска Бања. И најзад, 27/28. заплењен је један бугарски камион са житом на „Руском путу“. Том приликом је заплењено 16 оваца, 4 говеда, посечено око 30 бандера, те је на тај начин прекинута веза између Босилеграда и Врања⁹⁴. Тако је народноослободилачки покрет у вишедневним борбама од 20. до 28. децембра показао несаломљивост и велику виталност у борби против окупатора.

ВЕЛИКА НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА

Бројно јачање II јужноморавског одреда у протеклом периоду, велики број изведених акција, врло успешно сдупирање фашистичким снагама у току децембра на терену Врања и Црне Траве као и пристизање савезничке помоћи, ставило је фашистичку Бугарску владу пред помисли да је на тремећи Бугарске Македоније и Србије свеопшти народни устанак. Одроз устаничког покрета у овом делу јужне Србије, такође је био велики на саму Бугарску у којој је Народноослободилачки фронт узимао све више маха. Не успевши у предузетим веома јаким потерама у току месеца децембра, да уништи живу силу ослободилачког покрета с десне стране Јужне Мораве, фашистичка Бугарска влада латила се веома широког и опсежног задатка, да уништи базу ослободилачког покрета, одакле је покрет црпео своју сна-

ЗАПОВЉДЪ

1. Днесъ, 30. XII, до 16 часа всички мъже на възраст отъ 18—50 години да се явятъ на полицейскитѣ власти въ най-близкия отъ посоченитѣ по-долу райони: Владишки ханъ, Прибой, Враня, Бояново, Куманово, Страцинъ, Крива-Паланка, Босилеградъ, Клисуре, Крива Фея, Предеане, Сводже и Стрезимировци. Всѣки да си вземе топло облѣкло, завивки и храна за 5 дена.

2. Тамъ, гдето мѣстното население нѣма възможност да се събере въ посоченитѣ по-горе райони, да остане групирано въ централната си община.

3. Всички, които не изпълнятъ горната заповѣдь, ще се смѣтатъ за партизани-комунисти и срещу тѣхъ войската и полицията ще действуватъ съгласно закона за изтрѣбление на разбойництѣ.

Отъ Командира на войскитѣ въ Моравско

ЗАПОВЕД

1. Данас, 30. децембар, до 16 сата сви лица од мужког пола од 18 до 50 години старости дужни су да се пријават полициским властима у нај-блиског од следећих рејона: Владишки хан, Прибој, Вранје, Бојаново, Куманово, Страцин, Крива-паланка, Босилеград, Клисуре, Крива Фея, Предејанье, Сводже и Стрезимировци. Сваки да узме за себи топло одело, ствари за загртанье и храну за 5 дана.

2. Онамо где местних мушкараца немају възможности да се пријават у вишенаведених рејона — мора да останат груписани у седище своје централног опћине.

3. Сви они који нису изпунили вишенаведеног заповеди, сматрат ће се као партизани-комуниста и спроти нѣх војска и полиција поступати ће у сагласности Закона за истребление разбойницима.

Од Команданта војске у Моравско

Сл. 3. Наредба бугарске фашистичке окупаторске војске од 30. XII 1943. год.

гу и сваким даном повећавао своју ударну моћ. Фашистичка влада рачунала је да ће уништити покрет онда, када са терена покупи и одведе у интернацију сав мушки живаљ способан за носење оружја и спреман да се једног дана сврста у редове партизана. Полазећи са таквом рачуницом, крајем децембра 1943. године, припремљена је велика офанзива на терену II јужноморавског и Кумановског одреда. За извођење ове акције ангажоване су огромне снаге које су имале да изврше претрес читавог тере-

на, да униште партизански покрет и покупе мушко становништво за интернацију.

Огромна непријатељска офанзива започела је 29. и 30. децембра 1943. године, бацањем летака из авиона на целој територији. Лецима команда фашистичке војске у окупираном моравском делу Србије и СИ Македоније захтева да се сва лица мушког пола од 18 до 50 година старости пријаве 30. децембра до 16 сати најближој полицијској власти у окупаторским базама: Владичином Хану, Прибоју, Врању, Бујановцу, Куманову, Страцину, Кривој Паланци, Босилеграду, Клисуре, Кривој Феји, Предејану, Свобу и Стрезимировцу. Они пак, мушкарци који немају услове да се пријаве у наведеним местима морали су остати груписани у седишту својих општина. Сваки грађанин је био дужан да понесе топло одело и храну за 5 дана. Предвиђене су и казнене мере за непослушне. Како је речено, свако, ко се не придржава наредбе, сматраће се партизаном-комунистом и према њему ће војска и полиција поступати у сагласности са Законом о истребљењу разбојника. Веома лукава политика фашистичке Бугарске владе можда би пожњела веће резултате да није била од народа, уз помоћ бораца народноослободилачког покрета, прозрена у правој намени. Јединице II јужноморавског одреда одмах су на скупвима објашњавале тенденцију окупатора, саветовале народу да се не одазове позиву фашиста. Тамо где су партизани стигли било је позитивних резултата, али у појединим крајевима, поготову у селима близу фашистичких гарнизона и у равничарском делу, близу комуникација, непријатељ је успео да интернира добар број становништва. Међутим, планински део остао је скоро незахваћен јер су непријатељске снаге продрле само делимично. За обезбеђење ове своје акције, непријатељ је кренуо из Куманова, Криве Паланке, Босилеграда и Трна са две дивизије. У исто време је једна дивизија чувала Пирот, Бабушницу, Сурдулицу, Владичин Хан, Врање и комуникације у долини Јужне Мораве. Фашистичка акција трајала је од 30. децембра 1943. год. до 7. јануара 1944. год. Народноослободилачки борци ставили су се, и овог пута са оружјем, у заштиту становништва. У току офанзиве 3. јануара, док је непријатељ одводио становништво у интернацију, Врањски батаљон (IV теренски) са Батаљоном Косовара и једном четом Лужничког батаљона примио је борбу са три пута јачим непријатељским снагама бугарске војске и полиције, на југу код села Првонека. Убрзо је V батаљон II јужноморавског одреда под командом Данила Стефановића био избачен на Српску чуку према Бесној кобили, као заштитница батаљонима који су водили борбу са непријатељом, јер је из тог правца, такође, очекиван долазак фашистичких бугарских снага. Непријатељ је наишао у три колоне и отпочела је борба у 9,30 сати. Борба је трајала све до 17 сати. Ухваћене су позиције фронталне

борбе, које по тактици герилског ратовања, не одговарају партизанском покрету. Фронт је био 15 км. У току дана непријатељ је минобацачима тучао партизанске положаје са намером да их разбије али у томе није успео. Напротив пред ноћ, борци II јужноморавског одреда су извршили јуриш на непријатељске положаје, разбили га и натерали у бекство. Тако је становништво села Првонека, Сливнице, Брезовице и других места у потпуности било заштићено од непријатељске офанзиве и одвођења у интернацију. У овој борби партизани су имали 2 убијена и 2 рањена борца. На страни непријатеља број жртава био је далеко већи али у изворима се тачни подаци не помињу⁹⁵.

У овој акцији непријатељ је прешао преко слободне територије покупио један број људства и пребацио га у унутрашњост Бугарске, док је један огроман број преко 2000 сконцентрисао у Кривој Паланци с намером да их интернира. Сазнавши за ово командант Одред извршио је покрет војске ради ослобађања затворених сељака. Напад је требало да изврши Ударни батаљон II јужноморавског одреда и Косовски батаљон. Задатком је предвиђено да се заузме Крива Паланка, уништи посада и ослободе заробљени сељаци прикупљени за интернацију. У току исте ноћи 14/15. јануара, батаљони су успели да усиљеним маршем дођу до Криве Паланке и изврше напад. У врло краткој борби убијено је неколико Немаца и Бугара, заузето неколико објеката, где су били смештени затвореници и ослободено је 1800 сељака, сакупљених за интернацију⁹⁶. Но, и поред тога, један знатно мањи део остао је у затвору и касније интерниран.

Иза непријатељске офанзиве, на терену се осећала потреба политичког рада. Штаб батаљони II јужноморавског одреда крећу се по терену, објашњавају народу политичку ситуацију у Европи а посебно на њиховом терену. Такође су извођене и мање акције. Све је ово имало за задатак да учврсти слободну територију, створену у ранијем периоду од Лужнице до Трговишта, преко које је сад прешао непријатељ. Осетивши потребу да народу треба дати објашњење о свим политичким догађајима, Штаб II јужноморавског одреда половином јануара 1944. године, упућује народу Црне Траве, Лужнице, Пчиње, Врања и околине, „Проглас“ у коме даје стање на фронту Црвене армије подвлачећи да Црвена армија свакодневно уништава Немачко-фашистичку армију. Надаље, говори о савезничком бомбардовању, о отпору народа поробљене Европе „који се по примеру наше домовине претвара у устанак“. Завршавајући преглед опште политичке ситуације „Проглас“ каже: „Сулуди Хитлер, његови министри и генерали, његови фашистички пси и бандитска војска стоје пред катастрофом... фашисти не ратују више за победу — него да би само продужили свој бандитски живот, да би одгодили дан крваве народне освете над својим безумним главама“. Осврћући се

на недавну фашистичку акцију на терену с десне стране Јужне Мораве у којој је непријатељска војска и полиција служећи се старим испробаним методама, вршила терор пљачкање читавих села и стрељања недужног становништва (по изворима стрељано је око 30 мушкараца и жена) „Проглас“ каже: „ На територији нашег одреда бугарски окупатор под вођством Немаца а уз помоћ петоколонаша, извршио је ових дана са јаким снагама налет на нашу слободну територију Пчиње, Лужнице и Црне Траве. Ти бандити пошто нису могли да униште живу силу наших устаника, зверски су се светили нашем народу. Палили су домове, штале и плевње, пљачкали сва добра, а што нису могли да однесу уништили су да би глађу уништили наш народ. Били су безбзирни чак и према нејаким старцима и нејакој деци. Свуда су показивали своје дивљаштво и своју злочиначку душу. У том злочинству окупатора над нашим народом свом снагом су учествовали... Дражићевци, Недићевци и разни петоколонашаи..

То уједињење окупатора и свих издајника олакшаће и последњем поштенем човеку да се увери у отворену издају Драже Михајловића и осталих прикривених издајника. Ово ће омогућити још више уједињење нашег народа око нашег Националног Комитета и Врховног штаба“⁹⁷.

БОРБЕ БАТАЉОНА II ЈУЖНОМОРАВСКОГ ОДРЕДА И ДРУГИХ ЈЕДИНИЦА, ПОД КОМАНДОМ ОПЕРАТИВНОГ ШТАБА ПРОТИВ ОКУПАТОРА И ЧЕТНИЧКИХ СНАГА ПОЧЕТКОМ 1944. ГОД.

Непријатељска зимска офанзива није дала очекиване резултате окупатору. Наиме, жива сила устаничког покрета са десне стране Мораве не само да није уништена но је из офанзиве изашла знатно ојачана. Велики број стансвништва, који није хтео да пође у интернацију, нашао је своје право место у партизанским редовима. Један број ослобођеника из Криве Паланке, такође се прикључио народноослободилачком покрету. Све је то знатно увећало број бораца у II јужноморавском одреду, тако да је ОК Врање помишљао у току јануара 1944. године на формирање још једног Ударног батаљона. Насружање оваквог огромног прилива бораца у кратком периоду помогла је савезничка помоћ која је стигла на терен Доброг Поља 21. јануара и доле на југу 2. фебруара у Лепчинцу. О својој замисли да формира II ударни батаљон, ОК Врање обавестио је Покрајинско поверенство, које је разматрало овај предлог и предложило да се не формира нови батаљон већ да се размотри могућност формирања бригада⁹⁸.

У периоду припрема ОК Врање за формирање бригаде на терену Лужнице, Лужнички батаљон извршио је 30. јануара 1944. год. акцију на Велико Боњинце, Свође и Модру Стену. Свака чета имала је посебан задатак. У великом Боњинцу чета Китановић

Лазара имала је задатак да нападне полицијску посаду и спали архиву. Акцијом у Модрој Стени требало је уништити електричну централу, а у Свођу Трећа чета Лужничког батаљона имала је нападом на магацине, да обезбеди намирнице за потребе партизана. Све три акције су успешно извршене⁹⁹. У међувремену, ОК Врање донео је коначне одлуке по захтеву Покрајинског поверенства у погледу реорганизације Одрода, формирање бригада и о проблему руководећих кадрова у бригаама и одредима. На основу свих разматрања Главни штаб НОВ и ПОЈ Србије доноси Наредбу о реорганизацији II јужноморавског одреда и формирању V и VI јужноморавске бригаде II јужноморавског одреда и Врањског одреда. За командни кадар V јужноморавске бригаде постављени су: Бура Златковић, командант; Динко Деновски, политички комесар, Радослав Митровић, заменик команданта, Бура Цекић, заменик политичког комесара, Милорад Диманић, начелник Штаба и друго особље. Истом Наредбом одређен је и Штаб II јужноморавског одреда који је реорганизацијом имао да дејствује на терену Црне Траве и Лужнице. У Штаб овог одреда ушли су: Драгољуб Петковић Столе за команданта, Драгомир Петровић за политичког комесара, Бранислав Стојановић за заменика команданта и Божидар Јањић за заменика политичког комесара¹⁰⁰. На свечаности 4. фебруара 1944. године пред Основном школом у Јабучовику од Власотиначког и Лужничког батаљона формирана је V јужноморавска бригада. До формирања VII јужноморавске бригаде није дошло овог дана, због продора батаљона II јужноморавског одреда од којих је требало формирати бригаду далеко на југу, и због заузетости у вођењу акција.

Ударни, IV и V теренски батаљон II јужноморавског одреда под командом Милорада Диманића, Љубомира Трајковића и Данила Стефановића деловали су у овом периоду на врањском терену под заједничком командом Оперативног штаба српских, македонских и косовских јединица или самостално.

Све јединице српске, косметске и македонске које су оперисале на врањском терену, обзиром да су биле формиране од својих комитета, биле су строго подчињене одговарајућем комитету и извршавале задатке на првом месту које им је постављао њихов комитет. Таква организација и строга подређеност војних јединица, на једном терену, разним партијским органима водила је расцепканости акција и делања. Недостатак координације војних јединица, планирања и извршавања крупних задатака, свакако је први увидео члан Врховног штаба Светозар Вукмановић Темпо. Да би се поцепканост акција са малим снагама избегла и да би се јединице усмериле на заједничке и крупније акције Светозар Вукмановић још 30. октобра 1943. год. пише и даје директиве партијским органима да се на врањском терену формира Оперативни штаб за II јужноморавски, Кумановски и Кос-

метски одред који ће јединствено командовати свим снагама и извршавати сложеније оперативне задатке.

Формирање заједничког Оперативног штаба није извршено једноставно и брзо. С једне стране истицана је потреба ширих договора ради правилнијег решавања проблема, а с друге стране непријатељске акције су утицале на спајање и раздвајање партизанских јединица. Први такав Штаб познат под именом Штаб за операције, формиран је Наредбом Штаба V оперативне зоне Македоније од 20. XI 1943. год. То је било у периоду када су се ослободилачке снаге Србије, Космета и Македоније сконцентрисале у близини Пелинца ради пријема савезничке помоћи. Пред заједничку опасност од сконцентрисаних четничких снага у непосредној близини партизанским снагама, на терену села Свињишта апсолутно је било потребно да се успостави чврста координација међу јединицама. У овај привремени Штаб за операције ушли су: Милан Зечар као командант, Милорад Диманић као заменик команданта, Тома П. Софрониски као политички комесар, Љубен Арсов Гоце, као заменик политичког комесара и Благоје Милићевић као начелник Штаба. Под командом овог Штаба стављени су Кумановски одред, Ударни батаљон II јужноморавског одреда и Косовски батаљон¹⁰¹. Овај Штаб је био привременог карактера и само за одређену акцију. У извештају, од 3. децембра Светозару Вукмановићу Љ. Арсов — Гоце саопштава да су били пред формирањем Оперативног штаба за заједничке акције на Рујну, Козјаку и евентуално Карадаку, али да је извођење тог плана омела борба са дражићевцима 1. децембра 1943. године код Спанчевца. Свакако, Темпо је поново настојао да дође до формирања Штаба и извођења заједничких акција, јер наилазимо на поновно интересовање Гоцета у писму ОК у Врању, дајући шифровано терен Рујен — Козјак с молбом да одговоре шта мисле у вези с овим према последњем Темповом писму¹⁰². Душан Девеџић Жика одговарајући Гоцету, у вези с формирањем заједничког Штаба и извођења акција, у име ОК Врање одговорио је да предлог Гоцетов, тумачење писма Темповог и Енглеза о формирању заједничког Штаба и друго, није решено, и да ће бити решено, до наредне везе.

Према истом извору, потребно је било да дође до једног заједничког састанка са Љ. Арсовим Гоцетом, или неким другим из Штаба V оперативне зоне, ради што правилнијег решења овог проблема¹⁰³. Није познато да ли је до састанка ОК Врање и Штаба V оперативне зоне дошло и како се овај проблем надаље развијао, али је поуздано да је на терену Црне Траве дошло до формирања Оперативног штаба 20. децембра 1943. године. Овај Оперативни штаб, у који су ушли Брка, Обрен и Саша, као политички комесар штаба, био је формиран за јединице II јужноморавског одреда и Косовског батаљона, које су тих дана пружале не-

пријатељу отпор на Чемернику. Нема сумње да је и овај Штаб био привременог карактера за одређену акцију.

Коначно, до формирања Оперативног штаба дошло је на станицама од 19 до 21. јануара на терену села Брезовице, на којима је присуствовао Васа Смајевић¹⁰⁴. У Оперативни штаб ушли су: Живојин Николић Брка, Милан Зечар Обрен, Јаворина Савка Саша и Бора Поцков. Под командом Оперативног штаба стављене су јединице: Ударног и IV теренског батаљона II јужноморавског одреда, Кумановског и Косовског батаљона. Теренски батаљон II јужноморавског одреда у другој половини фебруара 1944. год. враћа се на свој терен и престаје бити у оквиру Ударне групе батаљона¹⁰⁵. Основни задатак који је постављен пред Оперативним штабом, био је да се сконцентрисаним снагама удари на четнике на терену Козјака и да након расчишћавања овог терена од четника Драже Михајловића, крене на карадачки терен, ради стварања база на њему и повезивања са Косметом. У циљу првог задатка, Оперативна група креће се по селима Дејанце, Трговиште, Берман, Нерав, Трница, Марганце, Старац, Свињиште, залазећи дубље на четничку територију с тежњом да дође до сукоба са четницима. Међутим, четници свакако оценивши да им овакав сукоб не одговара вешто су се скривали пред народноослободилачким јединицама и избегли сукоб.

Неуспевши да изазове сукоб са четницима, Оперативна група, почетком месеца фебруара, доноси Одлуку да изврши напад на полицијско упориште фашистичке Бугарске у Биљачи. Непосредно пре напада на полицијско упориште у Биљачи, међу самом полицијом дошло је до нереди. Наиме, командир полицијске чете од 150 полицајаца, Иван Николов Јотов напустио је команду и вратио се у Плевен. При напуштању Биљаче, Николов је говорио како не жели да остане ту да се бори против „Рушилаца државе“—партизана. Поводећи се за овим, Биљачу је напустило 3. фебруара 30 полицајаца и прешло у Врање. Свакако, да су се у Врању сигурније осећали, али хитном интервенцијом обласног скопског начелника Асена Богданова, већина су враћени назад¹⁰⁶. Посада фашистичке полиције у Биљачи била је утврђена у школској згради и Општини. Пре самог напада у насеље је упућена патрола, ради прикупљања података о непријатељским снагама и утврђењима. На основу података, извршена су задужења јединица. У нападу на полицијско упориште у Биљачи учествовао је Ударни, Косовски и Кумановски батаљон. Посада Општине била је лако савладана, али борба за заузимање школе била је веома тешка. Полицијске снаге одлучно су пружале отпор. У овој жестокој борби погинуо је командант кумановског батаљона Јордан Николов и Христијан Тодоровски Карпош и један борац. Немогавши да освоје непријатељско упориште, Оперативне јединице су се повукле. У овој борби нанесени су непри-

јатељу губици више од 30 мртвих и рањених¹⁰⁷. Сутрадан, 8. фебруара у Себрату, сахрањени су са свим војничким почастима партизани: Карпош и Милутин.

Два дана после ове прве заједничке акције, упућен је Косовски батаљон да изврши акцију на железничку комуникацију. Акција је изведена код места Алгуња, у близини Табановца 11. фебруара. Косовски батаљон извршио је напад на вез и претресао композицију. У овој акцији Батаљон је заробио 6 бугарских полицајаца, 3 немачка војника и 7 железничара, а погинула су 3 фашистичка полицајца. Заплењено је 5 пушака и 4 револвера¹⁰⁸. После ове акције Милан Зечар је непрестано инсистирао у Оперативном штабу да се јединице пребаце на Карадак и да се установи веза са Косметом, јер је отуда требало путем везе да дођу нових 100 бораца са Космета. И поред настојања осталих чланова Оперативног штаба да треба прво очистити терен Рујан — Козјак од четника, па тек онда продирати на терен Карадака, Милан Зечар остао је врло упоран у свом захтеву да се јединице пребаце на Карадак и да се успостави веза са Косметом. Због тога је 13. фебруара дошло до цепања Оперативне групе на два дела. Ударни и Косовски батаљон требало је да иду према Карадаку, док Кумановски батаљон остаје на свом терену до повратка јединица назад¹⁰⁹.

У међувремену, док су се јединице кретале по терену 15. фебруара дошло је до сукоба са четницима Драже Михајловића између манастира Прохора Пчињског и села Старца. У борби против Прешевске четничке бригаде учествовао је Ударни, Теренски и Косовски батаљон. Четничка бригада под командом Александра Борђевића Чанета, након удара Косовског батаљона, повукла се. На страни партизана један је борац био рањен. Партизанске јединице у краткотрајној борби заробиле су 7 четника и други материјал¹¹⁰.

После овог сукоба са Прешевском четничком бригадом, Ударни и Косовски батаљон упутили су се на Карадак. Јединице су 16. фебруара прешле железничку комуникацију и избиле у село Гаре, на Карадаку с намером да прихвате групу од 100 бораца са Космета, која је тог дана требало да стигне помоћу везе. Како обећана група није стигла, јединице су упутиле тројку састављену од Васе Глоговца, Митра Милићевића Сацака и Вјеслава Илића. Група је имала да се преко Влаштице пребаци за Урошевац. У току наредног дана Косовски и Ударни батаљон су кренули у Бузовик јер је ту било уговорено прихватање нових бораца. У самом селу партизани су били добро примљени и одржан је збор са народом. Међутим, по подне око 14 сати јединице су биле нападне од бугарске војске, полиције и контраша. Непријатељске јединице су биле одбачене према Прешеву. У сукобу су убијена два бугарска војника и три контрачетника, док су три

бугарска војника заробљена. После једнодневног задржавања у Курбалији 21. фебруара, јединице су дошле у село Бузовик, где су веома лоше примљени од мештана. Очекивани борци поново нису дошли. Сутрадан у 8 сати, Ударни и Косовски батаљон били су нападнути од бугарске војске. У трочасовној борби Косовски батаљон убио је три бугарска војника, два ранио и једног заробио и запленио три пушке, један лаки митраљез и друго¹¹¹. Неуспевши да успоставе везу са Косметом, батаљони су 23. фебруара кренули у базу. Успут је одржан збор у селу Лукарцу на коме је говорио Абдула Али, позадински радник из Прешева. У Жегљану на кумановској територији јединице су стигле 27. фебруара, одакле наредног дана, са III македонском бригадом и Главним штабом Македоније, сдлазе у манастир Прохор Пчињски.

У току боравка у манастиру одржано је војно-политичко саветовање војних и партијских руководиоца Космета, Македоније и Србије, који су се нашли на овом терену. Саветовању је присуствовао Светозар Вукмановић Темпо. На војно-политичком саветовању широко је разматрана војно-политичка ситуација на терену, као и тактика партизанског ратовања на основу реферата Михајла Апостолског, команданта Главног штаба Македоније. На саветовању знатна пажња у разматрању посвећена је четничком покрету на Козјаку и Рујну и у вези с тим донета одлука да се ефикасним акцијама са концентрисаним снагама народноослободилачког покрета уништи Вардарски четнички корпус на Козјаку. О развоју четничког покрета на терену Пчиње било је речи и раније. Овде би само хтели да укажемо на чињеницу да је четнички покрет Драже Михајловића у протеклом периоду непрестаним политичким радом народноослободилачке војске постепено губио ослонац. Пресудну улогу у овом имало је четничко повезивање са окупатором и издаја интереса народа. Вардарски четнички корпус (Жеглиговска, Кривоаланачка, Ристовачка и Прешевски бригада) почетком 1944. год. је знатно увећан доласком једне Лесковачке бригаде са Оруглице и присилном мобилизацијом коју су четници изводили на терену. Но и поред знатно великог броја (око 800 четника) са релативно добрим наоружањем, добијеним од савезника, Вардарски корпус није претстављао неку нарочиту ударну снагу стига што је идеологија која је од четника пропагирана била неприхватљива народу, па чак и у многим редовима четника, принудно мобилисаним. Све су то елементи поред низа других који су придонели веома брзом уништавању главнине четничких војничких снага и уопште четничког покрета.

У времену док је у манастиру Прохору Пчињском, одржавано војничко и политичко саветовање, биле су на терену око манастира сконцентрисане веома јаке четничке снаге. Наиме, око села Сејаца заузеле су положаје четничке снаге Прешевске

и Ристовички бригаде. План четника био је да изврше напад на народноослободилачке јединице (Трећа македонска бригада, Косовски батаљон, Ударни батаљон II јужноморавског одреда и Бугарски батаљон „Христо Ботев“). И поред тога што је Александар Борђевић Чана, командант Прешевске бригаде и заменик команданта Вардарског корпуса, имао погрешне податке да у манастиру има 250—300 комуниста са предстражама, у Доњем и Горњем Старцу око 70 и Јабланици око 25 (сама Прешевска бригада бројала је 300 четника), четници се нису усудили да изврше напад стога што „су и сувише растргнути (мисли се на снаге НОП-а) и не би могли да их све обухватимо, а и слаб би био успех“ — каже Чана у свом писму. Командант Прешевске бригаде није добио тражену помоћ до почетка борбе. Планови четника да изврше напад на снаге НОП-а 29. фебруара увече били су осујећени нападом партизана дању у току истог дана. Наиме, одмах после откривања четничких положаја Оперативни штаб сачинио је план напада и послате су јединице на извршење добијених задатака. Распоредом и дејством јединице НОП-а блокирале су Прешевску бригаду тако да се углавном борба водила против ње. Ристовачка бригада, под командом Жарка Ристића, успела је да се спаси заокружења. Након вишечасовне борбе Прешевска четничка бригада била је потпуно уништена. Поред извесног броја убијених и рањених, око 80 четника је заробљено а огроман број се утопио у набујалу Пчињу, при покушају да се препливањем исте спаси. Заплењено је око 70 пушака и 1 митраљез. Од заробљеника 55 је прихватило да пређе у редове партизана а остало је изразило жељу да се врати кући. Од заробљеника 7 је стрељано јер су се били афирмисали као тежи издајници¹¹².

Стање на бојишту и воопште у четничком покрету овог периода најбоље илуструје Стојан Крстић Функ, командант Вардарског четничког корпуса у свом телеграму од 1. марта 1944. године. „Моја најбоља прешевска бригада настрадала ми. Од три стотине колико је било у борби досада се вратило свега 50. Остављени сами и потпуно заборављени од вас бићемо уништени. Туку нас комунисти свуда. За нас ништа не остаје већ да се старешине сами поубијамо. Ово што смо јуче доживели не можемо да поднесемо“¹¹³. Телеграм команданта Вардарског корпуса сасвим добро приказује агонију четничког покрета на терену Козјака.

После ове борбе снаге Оперативног штаба наставиле су гоњење и хватање разбијених четничких снага. До сукоба већег обима дошло је 3. марта 1944. године у Новом Селу. У овом селу нашле су се на окупу веће снаге четника које су имале да ватреним говорима својих команданта и претњама против партизана, врате дух борбености. Међутим, уместо освете четници овде претрпљују други и последњи већи пораз од јединица народноосло-

бодилачког покрета. Четничке јединице биле су војнички и политички разбијене. Надаље се четници већином крећу у мањим групама. У вези с оваквом насталом ситуацијом Оперативни штаб је упутио јединице на терен са задатком хватања групица четника и њиховог уништења. Претресена су многа села. У Шапранцу, Петровцу, Шуматој Трници, Горуновцу заробљено је 20 четника Драже Михајловића, а у Козјем Долу, Владовцу, Баревцу, Спанчевцу, Себрату, Биљачи и Лукарцу двадесет један¹¹⁴. Многобројним потерама које су хватале разбијене мање групе четника и сукобом VI јужноморавске бригаде 13. марта 1944. год. у Шаинцу са Кривоपालаначком четничком бригадом, контрареволуционарни и издајнички покрет Драже Михајловића на крајњем делу јужне Србије и североисточне Македоније био је потпуно разбијен као војничка и политичка сила¹¹⁵.

Осмог марта 1944. године у Трговишту од три батаљона II јужноморавског одреда формирана је IV јужноморавска бригада, те се тиме завршава борбена и револуционарна делатност Врањског одреда „Сима Погачаревић“ односно Другог јужноморавског партизанског народноослободилачког одреда.

НАПОМЕНЕ

¹ Војно историски институт ЈНА, Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945. Београд, 1957. год.; Владо Стругар, Рат и револуција народа Југославије, Београд, 1962. Војно историски гласник бр. 1, за 1956. и бр 1—2, за 1959. год.; Трагом II јужноморавског одреда, Власотинце, 1955. год. у редакцији Д. Дикић и Б. Павловић; Димитрије Кулић, Бабички партизански одред, Ниш, 1961. год.; Михајло Апостолски, Од Кожуф до Богомила и Козјак, Скопје, 1959. год.; др Миљивоје Перовић, Јужна Србија, Београд, 1961. год.; С. Николић, Х. Ракић Ј. Стефановић, Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у лесковачком крају, Лесковац, 1961. год.; Војно историски институт, Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије, Београд, 1964. год.; Б. Златковић Милић, Зла времена, Бабуцница, 1967. год.

² Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, изд. Војно-историски институт Југословенске народне армије, Београд, (у даљем цитату Зборник), том I књ. 20, стр. 186; Извештај члана ОК Лесковац, Василија Смајевића, „Милисаву“ од 17. X 1942. год.

³ Извештај заменика политичког комесара Врањског одреда „Сима Погачаревић“ од 9. фебруара 1943 год. Партијски архив ЦК БКП фонд 87. (Препис овог документа чува Историјски архив, Ниш).

⁴ Према меморијалној грађи Историјског института радничког покрета Србије, Београд.

⁵ Извештај Васе Смајевића од 17. X 1942. год.; Писмо Добривоја Радосављевића, Благоју Нешковићу Михајлу од 17. X 1942. год. Историјски институт националне историје Македоније (у даљем тексту ИИНИМ) Скопље инв. бр. 944; Д. Кулић, Бабички партизански одред, стр. 143.

⁶ Ослободилачки рат, стр. 217; В. Стругар, *op. cit.* стр. 100.

⁷ Д. Кулић, *op. cit.* 143; М. Перовић, *op. cit.* 226; Б. Златковић, *op. cit.* 207.

8.9 Као у напмени под бр. 1.

10 Извештај В. Смајевића од 17. X 1942. год.; Писмо Д. Радосављевића Благоју Нешковићу од 17. X 1942. год. ИИНИМ, Скопље, инв. бр. 944; „Глас јединственог ослободилачког фронта“ (у даљем цитату „Глас“), бр. 2—3 и 3—4; Извештај „Радована“, Партијски архив, ЦК БКП, фонд 87; Институт радничког покрета Србије (у даљем цитату ИРПС), фонд ВО, 1; Извештај Светозара Вукмановића Темпа, од 21. II 1943. год. и 8. VIII 1943. год. Институт радничког покрета Југославије (у даљем цитату ИРПЈ), фонд ЦК КПЈ, бр. 95 и 208.

11 **Б. Златковић**, ор. cit. 207.

12 Према подацима меморијалне грађе ИРПС, Београд.

13 Извештај В. Смајевића од 17. X 1942. год.; ИИНИМ, инв. бр. 944. Партизанка је изгубила везу са Одредом и три дана се задржала у близини села Несалца. Касније је откривена и предата полицији у Бујановцу одакле је предата скопској полицији.

14 **Б. Златковић**, ор. cit. 218.

15 „Глас“, бр. 2—3; Билтен Врховног штаба НОВ и ПОЈ (у даљем цитату Билтен), бр. 23—27, децембар 1942. год.

16 „Глас“ бр. 2—3.

17 **Д. Кулић**, ор. cit. стр. 144—149.

18 Зборник, том I књ. 4, стр. 167.

19 Извештај В. Смајевића од 17. X 1942. год.

20 ИПРС, фонд ИПН, бр. 31.

21 ИПРС, фонд ВО, бр. 1.

22 Види нап. бр. 3.

23 Извештај Живојина Николића Брке од 9. II 1943. год. Партијски архив ЦК БКП фонд 87.

24 Види нап. 3; „Глас“ 3—4.

25-26 Извештај заменика пол. ком. Одреда од 9. II 1943. год. Партијски архив ЦК БКП фонд 87.

27 Извештај пол. ком. и команданта Одреда од 9. II 1943. год. Партијски архив, ЦК БКП, фонд 87.

28-29 ИРПЈ, фонд ЦК КПЈ, бр. 95.

30 ИРПЈ, фонд ЦК КПЈ, бр. 95 и 208.

31 ИРПЈ, фонд ЦК КПЈ, бр. 95; ИРПС, фонд ОК ВР, бр. 22.

32 **Б. Златковић**, ор. cit. стр. 240.

33 ИРПС, фонд ГШС, бр. 71; Зборник том. I књ. 5, стр. 175.

34 ИРПС, фонд ГШС бр. 71; Зборник том I књ. 5, стр. 173; ИРПЈ, фонд ЦК КПЈ, бр. 208; „Глас“ бр. 3—4.

35 ИРПС, фонд ГШС, бр. 71; **Б. Златковић**, ор. cit. стр. 246.

36 Изводи саслушања Асена Богданова, Народни музеј Врање.

37 ИРПС, фонд М. ОКВр, бр. 35.

38 ИПРС, фонд ГШС, бр. 71; фонд М. ОКВр 35.

39 Трагом II јужноморавског одреда, ор. cit. стр. 23.

40 ИРПС, фонд ГШС, бр. 78; Зборник, том I књ. 5, док. 75.

41 ИРПС, фонд ГШС, бр. 71.

42 Подаци о бројном стању и наоружању дати су у извештају Штаба II јужноморавског одреда Главном штабу Србије, 20. маја 1943, шифрирано. Шифре: 11 12 51 24 31 43 41 61 31 11 31 12, за бројно стање Одреда

35 31 61 91 83 91 31 54 89 за број пушкомитраљеза и 67 97 61 27 77 за машин-гевере. Читање је извршио аутор.

43 ИПРС, фонд ГШС, бр. 78.

44 Ibid. Значајно је да су овде друга и трећа јединица II јужноморавског одреда формацијски биле још увек чете, јер у изворима не налазимо да су оне формиране као батаљони. Међутим, I батаљон који у овом документу има терен делатности од Бабичке горе на југу до Сурдулице и Владичиног Хана, формиран је формацијски као батаљон, по шифрованом документу од 20. маја 1943. год., вероватно у другој половини месеца маја. Дешифрован текст дословно гласи: „у току марта и априла Одред је нарастао у четири чете од којих је формиран један батаљон од две чете и то на терену Бабичке горе између Власине и Мораве, на југ до Сурдулице и Владичиног Хана, а I батаљон (чета) од Владичиног Хана и Сурдулице до извора Пчиње а III батаљон од Сувепланине и Пирота до реке Власине“. Подвучено је у оригиналу (ИПРС, фонд ГШС, бр. 71), дато шифром. Уопште на основу изворног материјала тешко је установити кад су јединице формацијски организоване као чете а кад као батаљони. Од формирања II јужноморавског одреда и даље истовремено постоје оба назива. Честе реорганизације које су вршене у овом уносе још већу пометњу утолико пре што су у изворима подаци о реорганизацијама веома оскудни.

45 ИПРС, фонд ГШС, бр. 78.

46 Зборник том I књ. 20. док. 97. О акцији у Главановцу, Стрезимировцу и у опште развоју покрета на терену Лужнице опширније види **Б. Златковић Милић**, *Зла времена*. Такође о заједничким акцијама српских и бугарских партизана види **Славчо Трски**, *Неотдавна, Софија, 1965. година*.

47 Зборник том I књ. 20 док. 97; „Глас“ бр. 6.

48 ИПРС, фонд ГШС, бр. 78; фонд Вр. 0, бр. 2.

49 ИПРС, фонд ГШС, бр. 78.

50 ИПРС, фонд ГШС, бр. 71 и 78; Зборник том I књ. 20 стр. 393.

51 Зборник том I књ. 20. док. 97; „Глас“ бр. 6.

52 Зборник том I књ. 20 стр. 392—397.

53 Извадци из саслушања Асена Богданова, Народни музеј Врање.

54 Зборник том I књ. 20 стр. 392—397.

55 Ibid.

56 Подаци о броју војника и наоружању дати су у документима шифровано, документ ИПРС, фонд ГШС, бр. 95.

57 Према подацима меморијалне грађе (ИПРС).

58 У изворима термин батаљон, за јединице — чете II јужноморавског одреда, егзистирају још из периода фебруара 1943. године, односно реорганизације Врањског одреда и формирање чета II јужноморавског одреда, извршено од стране Светозара Вукмановића Темпа, када је Темпо изразио убеђење да ће чете убрзо прерасти у батаљоне. У документима и даље постоје напореда оба израза: батаљони у загради чета. Сматрамо да је најтачније да су обе јединице све до овог периода биле формацијски чете са десетинама, осим I батаљона који је и према изворима формиран знатно раније.

59 ИПРС, фонд ГШС, бр. 95.

60 Према подацима меморијалне грађе (ИПРС).

61 ИПРС, фонд II ЈМО, бр. 3.

62 ИПРС, фонд ГШС, бр. 95.

63 Према подацима меморијалне грађе (ИПРС).

64 ИПРС, фонд ГШС, бр. 95; фонд ОКЛ бр. 17.

65 ИРПС, фонд ГШС, бр. 95; ИИНИМ, инв. бр. 574. Треба нагласити да се у књизи Трагом II јужноморавског одреда, М. Перовић, Јужна Србија и Ослободилачки рат народа Југославије третира погрешно формирање Кумановске чете као формирање Кумановског партизанског одреда у августу, док је оно било у октобру 1943. год.

66 ИРПС, фонд ГШС, бр. 95, 71 и 78; Зборник том I књ. 20, стр. 392.

67 ИРПС, фонд ГШС, бр. 95.

68 ИРПС, фонд Вр. 0. бр. 2.

69 ИРПС, фонд ГШС, бр. 95; фонд Вр. 0. бр. 2.

70 Б. Златковић, ор. cit. стр. 281.

71 ИРПС, фонд ГШС, бр. 95.

72 С. Трнски, Неотдавна, Софија 1965. год.

73 ИРПС, фонд ГШС, бр. 95.

74 ИРПС, фонд ГШС, бр. 124.

75 ИРПС, фонд Вр. 0. бр. 2.

76 ИРПС, фонд ГШС, бр. 95.

77 ИРПС, фонд ГШС, бр. 124.

78 С. Прица, Гласник Музеја Косова и Метохије, књ. IX, Приштина, 1964. год.

79 ИРПС, фонд ГШС, бр. 124.

80—82 Ibid.

83 ИРПС, фонд II ЈМО, бр. 6.

84 ИРПС, фонд ГШС, бр. 124; фонд II ЈМО, бр. 6.

85 Према подацима меморијалне грађе (ИРПС). Руководећи кадар је доста често мењан те постоје озбиљне потешкоће око утврђивања командног кадра у одређеном моменту, поготову тамо где нема извора. Треба напоменути да се у каснијим изворима за I батаљон узима Ударни, стога што је Омладински батаљон убрзо после формирања ушао у састав II бригаде.

86 ИИНИМ, бр. 4039.

87 Дневник Милана Зечара Обрена (Историјски завод Приштина).

88 ИРПС, фонд ОК Вр., бр. 10 и 12; Дневник М. Зечара Обрена; писмо Јаворине Сваке Саше и Обрена од 9. XII 1943. год. (ИИНИМ бр. 4037).

89 ИРПС, фонд ОК Вр. бр. 10 и 12, Историјски архив Куманово, извештај кумановског околијског управитеља од 11. XII 1943. год. (не инвентарисано).

90 ИРПС, фонд ГШС, бр. 124; фонд ОК Вр. бр. 10, 12 и 15; фонд II ЈМО бр. 10; фонд I ЈМО бр. 21. (У вези с овим документом треба рећи да је грешком сврстан у фонд I ЈМО, његово место је у фонду II ЈМО); ИИНИМ, фонд ЦК КПМ, бр. 468, 4041 и 4037; Дневник Милана Зечара Обрена.

91 ИРПС, фонд II ЈМО; бр. 10; ИИНИМ, фонд ЦК КПМ, бр. 468.

92 ИРПС, фонд ГШС, бр. 124.

93 ИРПС, фонд ГШС, бр. 124; фонд I ЈМО, бр. 21.

94 ИРПС, фонд ГШС, бр. 124; фонд I ЈМО, бр. 21; фонд II ЈМО бр. 10 и Дневник Милана Зечара Обрена.

95 ИРПС, фонд ГШС, бр. 124; Зборник том VII књ. 3, стр. 19; Историјски архив на Сојузот на комунистите на Македонија, том. II књ. 2, Скопје, 1958. год., стр. 10.

96 Дневник Милана Зечара Обрена.

- 97 ИРПС, фонд Вр. 0 бр. 3.
 98 ИРПС, фонд ОК Вр., бр. 19.
 99 **Б. Златковић Милић**, ор. cit. стр. 320—321.
 100 Зборник, том I књ. 7, стр. 95—96.
 101 ИИНИМ, фонд ЦК КПМ бр. 556.
 102 ИРПС, фонд ОК Вр., бр. 10 и 12.
 103 ИИНИМ, фонд ЦК КПМ бр. 556.
 104 Дневник Милана Зечара Обрена.
 105 Зборник, том VII, књ. III стр. 51.
 106 Зборник, том VII, књ. III стр. 335—336.
 107 Зборник, том VII, књ. III, стр. 49; Дневник Милана Зечара Обрена; Историјски архив, Скопје, стр. 100.
 108 Зборник, том VII, књ. III, стр. 49; Дневник Милана Зечара Обрена.
 109 Зборник, том VII, књ. III, стр. 49—52.
 110 Дневник Милана Зечара Обрена.
 111 Дневник Милана Зечара Обрена; Зборник, том I књ. 20, стр. 524—525.
 112 Историјски архив, ор. cit. стр. 136—137; Дневник Милана Зечара Обрена; **М. Апостолски**, Од Кожуф до Богомила и Козјак, Скопје, 1959. год.
 113 Историјски архив, ор. cit. стр. 137.
 114 Дневник Милана Зечара Обрена.
 115 **М. Митровић**, Врањски гласник, књ. II, стр. 108—109.

Z u s a m m e n f a s s u n g

PARTISANENABTEILUNG »SIMA POGAČAREVIĆ« AUS VRANJE UND DIE II. SÜDMORAVAER PARTISANENABTEILUNG (II JMPO)

In der vorliegenden Arbeit wird die Entwicklung der Volksbefreiungsbewegung (NOP) auf dem, am linken Ufer der Südmorava gelegenen, Gebiet behandelt und zwar in der Zwischenzeit seit der zweiten Hälfte des Jahres 1942 bis zur Bildung der V. und der VI. Südmoravaer Brigaden in Februar bzw. in März 1944.

Durch die feindliche Offensive in März wurde die Partisanenabteilung von Babica in kleinere Gruppen zerschlagen. Aus einzelnen Bruchstücken dieser, sowie anderer Partisanenabteilungen bildete sich, am 18. November 1942 in Jasenovac bei Surdulica die Partisanenabteilung von Vranje »Sima Pogačarević«. Zur gleichen Zeit wurde auch die Partisanenabteilung von Babica formiert. Nach ihrer Bildung wirkte die Partisanenabteilung von Vranje in südlicher Richtung — gegen Kosmet, während die Abteilung von Babica im Norden blieb.

Die Abteilung von Vranje schlug sich bis Karadak durch, nachdem sie einige Verluste bei Vrbani erlitten hatte und kam in Berührung mit der Partisanenabteilung von Kosmet »Zejnel Ajdini« um nach einem kurzdauernden Zusammenwirken auf das Gebiet von Crna Trava in November 1942 zurückzukehren. Ende November und Anfang Dezember kam es zu einer Vereinigung der Partisanenabteilungen von Vranje und von Babica, welche gemeinsam die neue Partisanenabteilung von Vranje »Sima Pogačarević« bildeten. Mitte Januar 1943 eröffnete die Abteilung von Vranje eine Reihe sehr hartnäckiger Kämpfe gegen die faschistischen Kräfte auf dem Terrain von Crna Trava, mit der Aktion gegen Momin Kamen. Im Laufe der Monate

Januar und Februar 1943 führte die Abteilung einige wichtige Aktionen aus, welche eine grosse Gegenwirkung auf der Seite der Faschisten auslöste. Dies gab Anlass zu einer Teilung der Abteilung in zwei Scharen. Als, aber, Svetozar Vukmanović — Tempo auf das Gebiet der Partisanenabteilung von Vranje kam, wurde die Abteilung reorganisiert und II Südmoravaer Partisanenabteilung genannt.

Die neugebildete II. Südmoravaer Partisanenabteilung wurde vor die Aufgabe gestellt, das Gebiet zwischen Pirot und Niš im Norden und Kozjak im Süden militärisch und politisch zu erobern. Zur Ausführung dieser Aufgabe hatte die Abteilung sehr heftige Kämpfe gegen die bulgarische faschistische Armee, Polizei und Behörden auf einer und gegen die konterrevolutionäre und verräterische Bewegung Draža Mihajlovićs auf den Gebirgen Kozjak, Babička Gora und Suva Planina auf der anderen Seite zu führen. In dieser Periode zählte die Abteilung ungefähr 120 Kämpfer gegenüber 50 in der Periode ihrer Bildung. Im Laufe der Volksbefreiung — und revolutionären Tätigkeit im Jahre 1943 erstarkte die Abteilung unaufhörlich vom militärischen Standpunkt durch zahlreiche feindliche Begegnungen mit den bulgarischen Faschisten und Tschetniken. Die Zahl der in dieser Abteilung kämpfenden Partisanen betrug gegen das Ende des Jahres 1943 etwa 700 Kämpfer, die in fünf Bataillone organisiert waren.

Durch die Schlacht vom 26. April 1943 und die Befreiung von Crna Trava wurde das freie Territorium auf diesem Gebiet geschaffen und die Volksgewalt eingerichtet. Gleichfalls wurden die politischen Organisationen des SKOJ (der Bund kommunistischer Jugend Jugoslaviens), AFŽ (die Antifaschistische Frauenfront) usw. gebildet und konsolidiert. Nach der Gründung einer festen Basis im nördlichen Teil des Kriegsgebiets von Vranje, führte die II Südmoravaer Partisanenabteilung, in Juni 1943, einen starken Einfall in das Gebiet von Pčinja aus und sich dort befestigte. Bald wurde auch auf diesem Gebiet das freie Territorium geschaffen. Das Vordringen gegen Süden und die Befestigung der Volksbefreiungsbewegung auf dem breiteren Gebiet von Pčinja hatte sehr positive Folgen für das Verbinden mit der Volksbefreiungsbewegung von Mazedonien und Kosmet und für die Verwirklichung der günstigeren Bedingungen zur Entwicklung der Volksbefreiungsbewegung auf diesen Terrains.

Die sehr weitreichend entworfene und ausgeführte Winteroffensive des Feindes verstärkte nur die Kräfte der Befreiungsbewegung, so dass die Bedingungen zur Bildung stärkeren Operativeinheiten der V. und der VI. Südmoravaer Brigade geschaffen wurden, während die Tschetnikbewegung, als unpopulär und ohne tiefere Wurzel im Volke, Anfang 1944 militärisch und politisch vollkommen vernichtet war.

Die Bedeutung der Befreiung — und revolutionären Tätigkeit der Partisanenabteilung von Vranje »Sima Pogačarević« und der II Südmoravaer Abteilung liegt in der Schaffung einer sehr weiten Grundlage der Volksbefreiungsbewegung zur Weiterentwicklung der Revolution im Süden von Serbien.

Miodrag Mitrović

Abb. 1. Erste Seite des Berichtes des Stabs der II. Südmoravaer Partisanenabteilung an den Hauptsab Serbiens vom 20. V. 1943

Abb. 2 Fünfte Seite des Berichtes des Stabs der II Südmoravaer Partisanenabteilung an den Hauptsab Serbiens vom 20. V. 1943

Abb. 3 Verordnung der bulgarischen faschistischen Besatzungsarmee vom 30. XII. 1943

Abb. 4 Kämpfer der II. Südmoravaer Partisanenabteilung im Jahre 1943

Abb. 5 Novica Dojčinović aus dem Dorfe Masurica. Gefallen bei Vrbani in September 1943

Abb. 6 Führung der Volksbefreiungsbewegung des Kreises Vranje in Crna Trava

Abb. 7 Gruppe von Kämpfern des IV. Bataillons der II. Südmoravaer Partisanenabteilung im Dorfe Prvonek, in Februar 1944

Abb. 8 Kämpfer des IV. Terrainbataillons der II. Südmoravaer Partisanenabteilung im Dorfe Koćura 7. III. 1944

Abb. 9 Serbische, mazedonische und kosovoer Partisanen in Trgovište am 8. III. 1944 bei der Gründung der VI. Südmoravaer Brigade

Abb. 10 Kämpfer und Führer der II. Südmoravaer Partisanenabteilung

Сл. 4 Борци II јужноморавског одреда 1943. год.

Сл. 5 Новица Дојчиновић из с. Масурице.
Погинуо код Врбана септембра 1943. год.

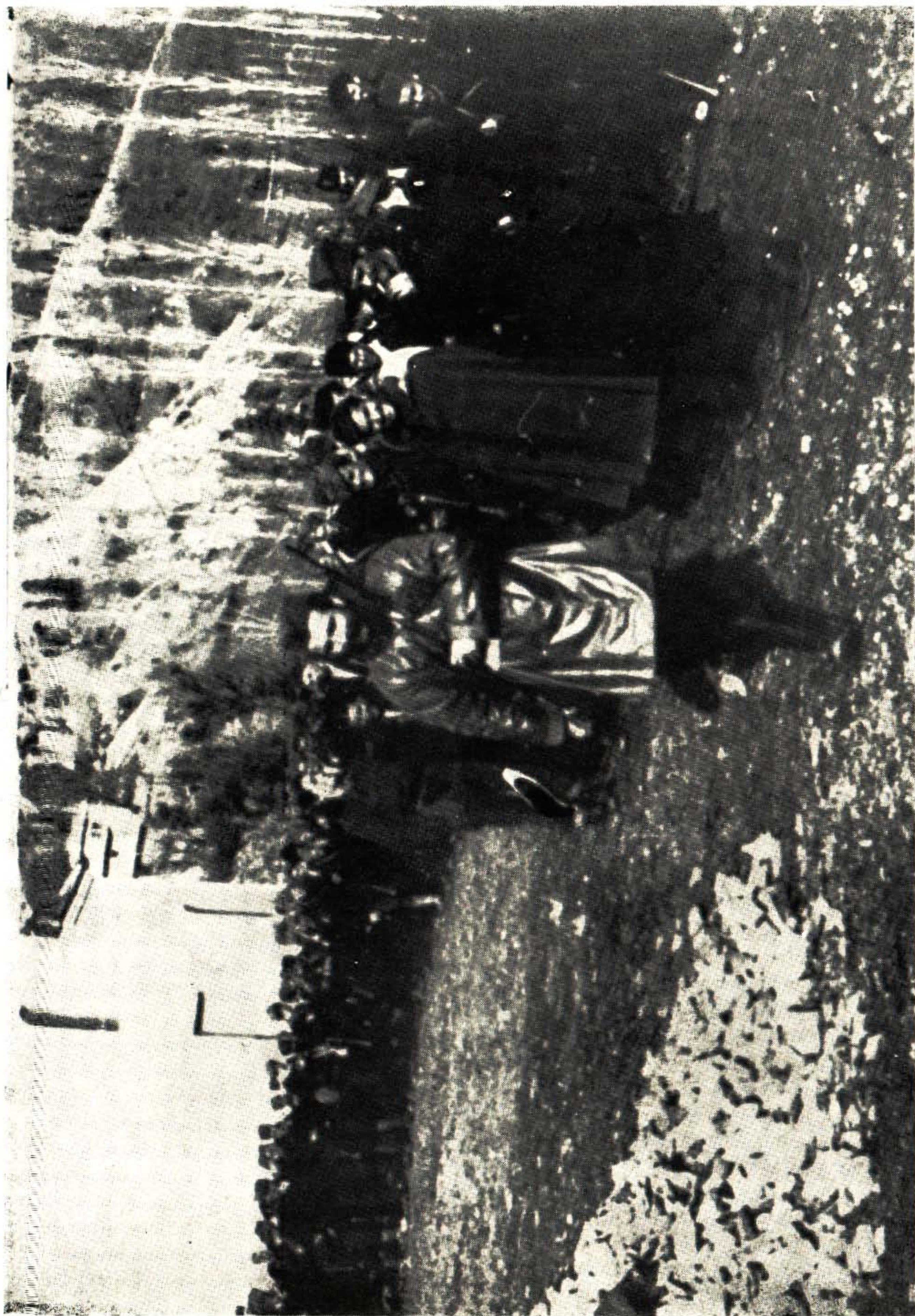
Сл. 6 Руководство НОП-а врањског округа
у Црној Трави

Сл. 7 Група бораца IV батаљона II јужноморавског одреда
фебруара 1944. год. у с. Првонеку

Сл. 8 Борци IV теренског батаљона II јужноморавског одреда
7. III 1944. год. у с. Коћури

Сл. 9 Српски, македонски и косовски партизани у Трговишту
8. III 1944. год. при формирању VI јужноморавске бригаде

Сл. 10 Борци и руководиоци II јужноморавског одреда

Т. П. ВУКАНОВИЋ

СУРДУЛИЦА

I. УВОД

Сурдулицу смо проучавали са гледишта друштвене географије и сродних јој наука у току једне седмице у месецу октобру 1967. Резултате тих изучавања саопштавамо на овом месту¹.

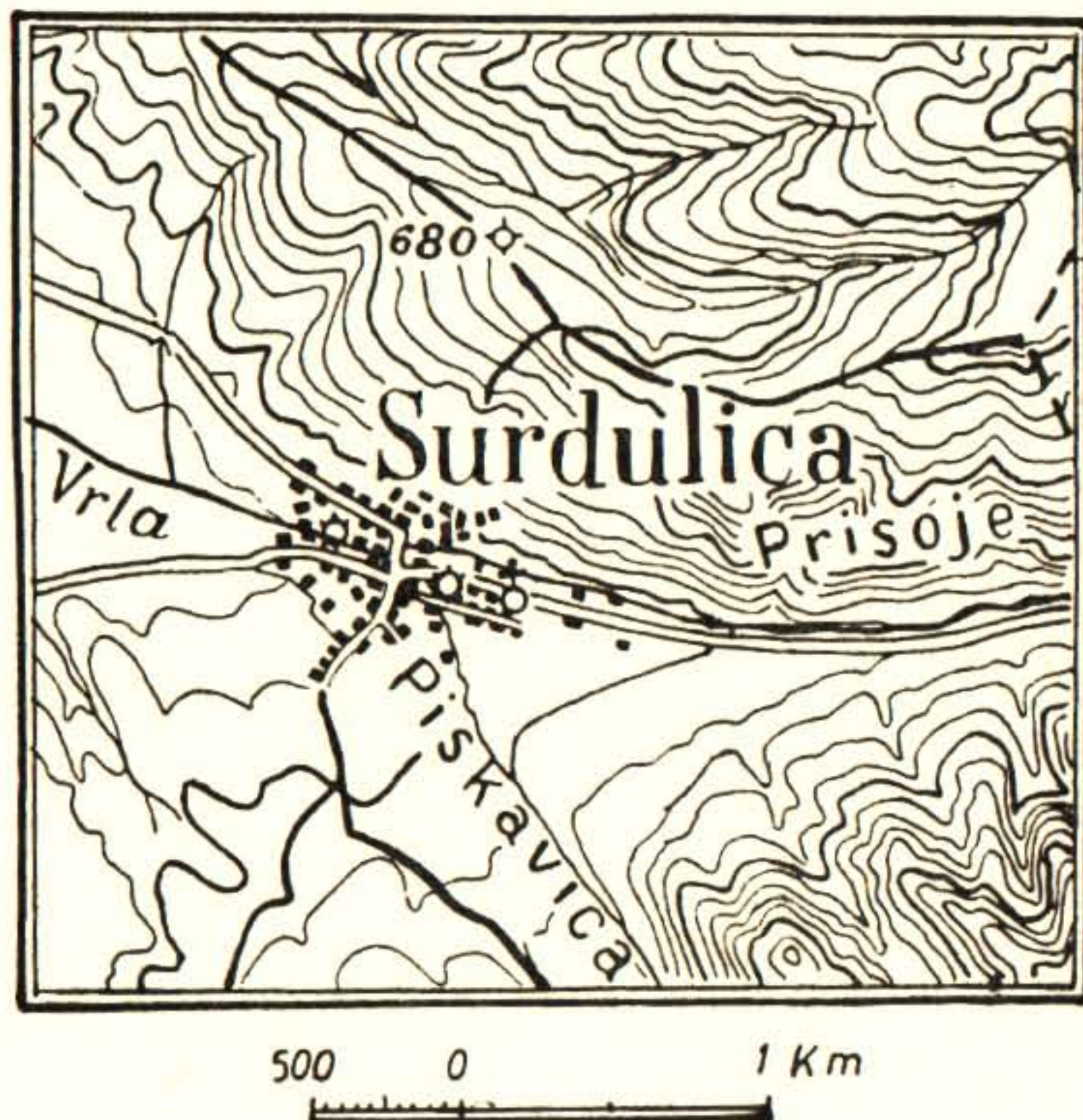
Приликом ових проучавања на терену и у народу користили смо архивску документацију СО Сурдулица, за све гране делатности целокупног развоја насеља и живота становништва. Архивалије потичу из раздобља од 1878. па до 1967. год. Помињемо, за крај XIX и почетак XX столећа, сачувало се у архиви СО Сурдулица делимично података и они се углавном односе на привредне прилике насеља Сурдулице. Међутим, за послератни период 1945. до 1967. год., постоји архивска документација која пружа свеобухватан материјал за сагледавање урбанистичког развоја Сурдулице и њен привредни просперитет. Напоредо с тим, за многе проблеме и појаве, користили смо народну традицију, коју смо забележили од становништва Сурдулице, као и наша проматрања на терену. Исто тако, користили смо и штампане изворе, стручну литературу. На тај начин је у главним цртама сагледана целокупна друштвено-географска физиономија Сурдулице, с нарочитим освртом на њен савремени демогеографски, социолошки и етнологски лик. Сматрамо да ће овај наш рад бити користан прилог географији градских насеља на југу СР Србије, као и етнологским и социолошким сагледавањима варошке популације и њеног живота, како старије, тако и новије етничке прошлости и садашњости.

II. ПОЛОЖАЈ НАСЕЉА

Сурдулица се налази у источном делу Масуричке котлине, с обе стране реке Врле, десне притоке Јужне Мораве. Ближе речно, где Врла излази из Врденичке клисуре и потом тече кроз Масуричку котлину, подигнуто је насеље Сурдулица. Врла ту прима с леве стране притоку Романовску реку. Као што смо поменули, ово градско насеље је подигнуто с обе стране ове две реке, што му даје живописан изглед, а речне воде омогућавају

модеран савремени урбанистички развој. Већи део овог градског насеља подигнут је на плавини².

Локација Сурдулице у праисторијско доба била је на подручју данашњег градског насеља (градска периферија покрај ногометног игралишта). Насупрот томе, у доба антике, Сурдулица мења своју локацију заузимајући подножје Варденика. Локација Сурдулице као сеоског насеља у средњовековно феудално доба, знатно је пространија од оне из минулих времена.

Ск. 1. Сурдулица

Она се налазила на простору који је заузимала и у новом веку. Наиме, у доба турске владавине, крајем XVIII и у XIX столећу, Сурдулица је имала три махалска стратума. Српски насеобински стратум налазио се на месту где се равн Масуричке котлине и плавина додирују с планинским ободом Варденика. Турски махалски насеобински стратум заузимао је нешто нижи положај од предњег, гранајући се с обе стране реке Врле ка Масуричкој котлини, као и данашњу Кутинску махалу (Француска улица). Шиптарски насеобински стратум налазио се у подножју планинског обода Варденика и припадао је растуреном или разбацаном махалском типу. На крају долази цигански насеобински стратум, који се налазио на ставама планинског подножја Варденика и плавине, а имао је ушорену физиономију. Овакав је положај имала Сурдулица све до ослобођења од Турака 1877. год., када је из основа изменила своју насеобинску слику досељавањем бројног српског становништва, а расељава-

њем турског и шиптарског становништва. Та слика, поготову се мења кад Сурдулица добија преображај од сеоског насеља у варошицу, која постаје седиште среза масуричког, у саставу округа врањског. Масуричку котлину и плавину сурдуличко становништво је од старине користило за земљорадњу. Ободна планинска падина коришћена је за сточарство и шумарство.

Као што смо поменули, крајем XIX столећа Сурдулица је постала седиште среза масуричког. То је утицало да се постепено од сеоског насеља преобрази у варошицу пољопривредног типа. У новије време, у доба социјалистичког развоја наше земље, Сурдулица се развила од варошице пољопривредног типа, у градско насеље индустријског типа. На то су утицале с једне стране богатство сировина за постанак и развој индустрије која је новијег постанка, али се рапидно развија. У Сурдулици се стиче знатан број путева од мањег комуникационог значаја и два пута од већег саобраћајног потенцијала и важности. Главни путеви су: источни или Власински пут и Хански пут, који води од Сурдулице за Владичин Хан и тако везује Сурдулицу са Ауто-путем братства и јединства (релација Ниш — Скопје).

III. ПРИРОДНИ УСЛОВИ

Сурдулички предео одликује се разноврсношћу морфолошких црта. Пре свега, треба поменути да се код Сурдулице запажају еруптивне појаве, као траг вулканске ерупције. Тако, Врденик и делови Чемерника, Бесне кобиле и Црног Врха³ у своме саставу имају гранодиорите, чија се маса пружа у дужини око 30, а у ширини око 10 км. Западно од Сурдулице налази се алувијална равна Врле. Терен Сурдулице и ЈИ делови њеног атара су пространа плавина. Источно од ове плавине диже се планинска падина⁴.

Сурдулички предео одликује се разноврсношћу морфолошких параметара. Јануарска температура износи $1,8^{\circ}\text{C}$, а средња јулска температура је $20,3^{\circ}\text{C}$ ⁵. Док у Власинско-крајишком пределу влада субпланинска клима са хладним зимама и прохладним летима, дотле клима Сурдулице има умерено-континентално обележје⁶. Укупна количина воденог талоба у току године креће се од 700 до 1000 мм. Највише талоба падне у току пролећа и јесени, а најмање за време лета и зиме⁷.

Као што смо поменули, хидрографску мрежу Сурдулице чине Врла и њена лева притока Романовска река, које се састају у самој Сурдулици, а потом се Врла улива у Јужну Мораву⁸. Док су у старини обе ове реке причињавале знатну штету насељу и обрадивим површинама у току кишних дана (пролеће и јесен), изградњом регулације ове две реке у Сурдулици, у соци-

јалистичком друштвеном развоју, спречено је и укроћено њено плавање градског насеља.

Подручје хатара Сурдулице има три земљишна типа. Помињемо прво гајњачу у алувијалној равни, која је подесна за влажне културе; пескуша на плавини, где успевају воћњаци и ливаде и планинско-скелетно земљиште на падинама Варденика, које се налази под пашњацима и листопадном шумом⁹.

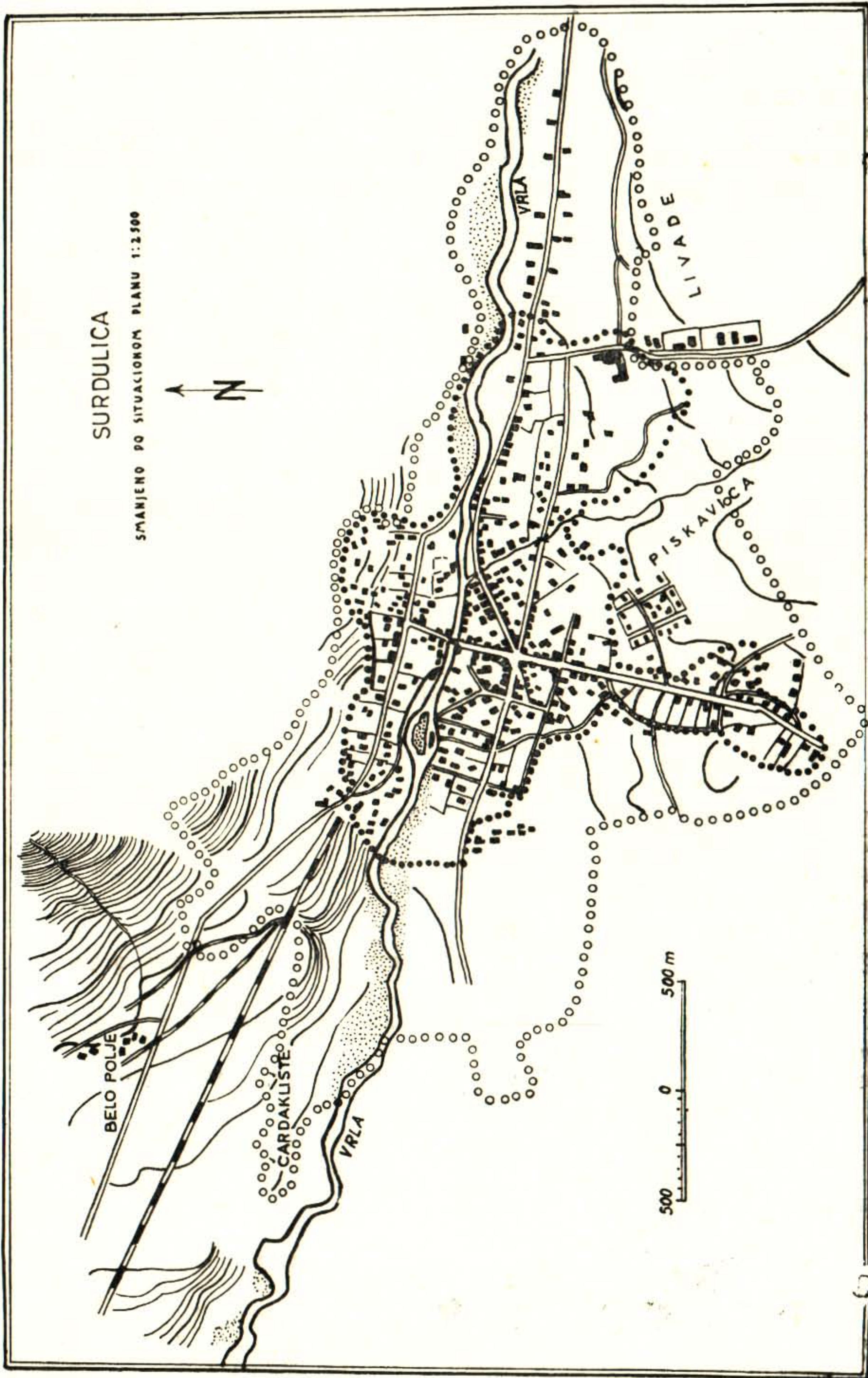
IV. ТИП НАСЕЉА И КУБА

У дуготрајном историјском развоју, насеље Сурдулица често је мењало своју урбанистичку физиономију. Тако, у старини оно је село, збијеног махалског типа. Ту је физиономију Сурдулица имала све до осамдесетих година XIX столећа, када пада њено ослобођење од Турака (српско-турски рат 1876/78. год.). У то доба Сурдулица има три махале: Горњу, Доњу и Циганску махалу. Након ослобођења од Турака, са порастом броја становника, Сурдулица се и урбанистички нагло развија. Томе у знатној мери доприноси што је у Сурдулици формирано седиште среза масуричког. Сурдулица постаје варошица која урбанистички припада моравском типу. У то доба се оснива и четврта махала Чаршија¹⁰. У Сурдулици је подигнута електрична централа 1923. године. Након трогодишњег рада ова централа се срушила, па је 1926. године подигнута друга.

Са развојем Сурдулице после другог светског рата и њеним наглим успоном у сваком погледу, ова варошица добија тип градског насеља индустријског смера. То се нарочито запажа од 1960. године. У овом раздобљу Сурдулица има следећу урбанистичку физиономију, која почива на урбанистичком плану града. Махале носе ове називе: Власински пут, Масурички пут, Романовски пут, Сувојнички пут, Купинска махала, Чаршија махала и Циганска махала¹¹. Урбанистичким планом територија Циганске махале предвиђена је за зелени градски појас. Делимично то је већ и постигнуто.

Са регулацијом Врле и Романовске реке, 1958. године, Сурдулица је веома много добила у урбанистичком погледу. То је омогућило планску новоградњу.

Турско-источњачки трагови овог насеља једва се назиру, како у типу насеља, тако и у сурдуличкој изградњи кућа. Из времена турске владавине, сачувале су се свега две старе куће, стамбене функције, и то: Тушина и Тричкогића кућа. Насупрот томе, трагови урбанизма моравске паланке, сачували су се у реткој свежини све до данас. Но, они нагло уступају место модерној урбанизацији. Та модерна урбанизација је нешто специфично. Ту се огледају укрштања социјалистичке урбанистичке изградње друштвеног сектора разних функција, која се одра-

Ск. 2. Ситуациони план Сураулице

жава у изградњи вишеспратница, налик на блок зграде из групе стамбених зграда, понајвише приземних, индивидуалног сектора, подигнутих по плану, које веома много личе једна на другу. У центру града изграђене су зграде друштвеног сектора. Стамбене зграде приватног сектора подижу се у главном у махалама које носе називе разних путева. У социјалистичком развоју наше земље 1945—1966. године урбанистичка изградња у Сурдулици има ово стање. Наиме, у раздобљу 1945—1961. год. подигнуто је 448 станова, од тога 258 комфорних. У 1962. години изграђено је 14 станова у друштвеном сектору и 62 у приватном сектору. 1963. године подигнуто је 16 станова друштвеног сектора, и 75 станова приватног сектора. У 1964. подигнуто је у друштвеном сектору 24 стана и у приватном сектору 75 станова. У 1965. години изграђено је у приватном сектору 33 стана. На крају, у 1966. години подигнуто је у друштвеном сектору 20 станова, а у приватном власништву 91 стан¹². У ствари, приватни станови чине посебне куће, те их треба тако сматрати у овом прегледу.

Свакако, пријатно делује и градски парк, који доприноси урбанистичком плану Сурдулице, мада му се не поклања никаква пажња. У парку је постављен и споменик палим борцима овога краја у другом светском рату.

V. ПОЉОПРИВРЕДА СУРДУЛИЦЕ ПРЕМА ПОЉОПРИВРЕДНОМ ПОПИСУ ГАЗДИНСТАВА 1960.

Мада је пољопривреда у Сурдулици слабо развијена, јер ово насеље припада градском насељу индустријског типа, приказујемо је посебно према попису пољопривредних газдинстава 1960. год. Овај попис најбоље документује и илуструје стање пољопривреде у Сурдулици у наведеној години, иако га не приказујемо свеобухватно.

1. Коришћена површина по категоријама земљишта у ха

Највећи број пољопривредне површине налази се под орањима, и то 137 ха. Затим, под воћњацима 32; виноградима 23; ливадама 71; пашњацима 34; барама 4; шумама 96 и неплодно земљиште 16 ха; укупно 413 ха.

Запажа се да је пољопривредни атар Сурдулице неразвијен. Ливадарству се поклања знатна пажња, али је воћарство и виноградарство запостављено¹³.

2. Воћарство и виноградарство

По броју стабала, Сурдулица највише има јабука, и то 3409, а од тога је способно за род 1360. За овим, ређају се сле-

деће врсте воћа, и то: крушке 1222, од тога способно за род 530; шљиве 3013, од тога способно за род 1769 и младих 1244; шљиве пожегаче 306, од тога способно за род 136; и на крају трешње 322, од тога способно за род 106¹⁴.

Из овог прегледа види се да је воћарство усредсређено на гајење јабука, крушака и шљива. Гајење извесних врста воћака, као што су ораси, брескве, вишње и слично, уопште није заступљено, што је свакако очит пропуст.

3. Пољопривредне машине и оруђа

Пољопривредне машине и оруђа имају ово стање. На 293 пољопривредна домаћинства има: плугова 61, дрљача 20, круњача 13, прскалица 76, муљача 11, преса за грозђе 2 и казана за печење ракије 34¹⁵.

Овај преглед јасно показује да је механизација у пољопривреди индивидуалних газдинстава слабо развијена. Свакако, друштвени сектор надокнађује индивидуална помањкања у машинама и оруђу, са својим машинским парком, али ни он није развијен.

4. Домаћинства према броју стоке

На 239 пољопривредна домаћинства (газдинства), колико их има Сурдулица у 1960. год., сточни фонд је овако заступљен:

Коњи 14, говеда 172, овце 179, свиња 271. На крају, кошница пчела има 53¹⁶.

Из прегледа се јасно види да су све врсте стоке, слабо заступљене, односно да су малобројне. Другим речима, сточарство је слабо развијено у Сурдулици, мада постоји знатан број пољопривредних домаћинстава.

5. Опрема домаћинстава

Као што смо навели, Сурдулица има 293 пољопривредна домаћинства. Њихова опрема има ово стање. Са електричним осветљењем има 282 домаћинства; са радио пријемником (апаратом) 125; са шиваћом машином 91 и са електричним уређајем 154 домаћинства¹⁷.

Према изнетом, можемо рећи да је опрема газдинстава, односно пољопривредних домаћинстава у Сурдулици прилично развијена, боље речено налази се још у развоју.

6. Пољопривредна домаћинства према занимању чланова и узимању и давању радне снаге

Од укупно 293 пољопривредна домаћинства, према занимању чланова, Сурдулица има следеће стање:

Пољопривредних домаћинстава има 91; мешовитих 130; непољопривредних 64; и без активних чланова 8 домаћинства. Према узимању и давању радне снаге стање је следеће:

Самодовољна 32; дефицитна 64; узимају и дају радну снагу 137; и суфицитна 60 пољопривредних домаћинстава¹⁸.

Из овог прегледа видимо да су пољопривредна домаћинства у Сурдулици неразвијена, што пак, говори да је и пољопривреда овог градског насеља индустријског смера неразвијена.

VI. ДРУШТВЕНО-ПРИВРЕДНИ СЕКТОР

Друштвено-привредни сектор у Сурдулици развио се у социјалистичкој епоси наше земље. Заступљен је у овим привредним гранама: у занатству, индустрији, земљорадњи са сточарством и трговини. Посебно приказан друштвени привредни сектор има ово стање:

1. Земљорадничка задруга „Масурица“

Ова је Задруга основана 1958. год., а главна јој је делатност откуп пољопривредних производа и стоке. У оквиру посебних задружних погона развили су се и следећи њени погони: трговина, пекара, стругара са млиновима, еконсмија „Дубрава“, економија „Варденик“ са товом стоке и машински парк. Задруга има управно-рачуноводствену службу и службу за координацију са индивидуалним произвођачима.

Земљорадничка задруга „Масурица“ има у своме поседу површину од 926,61, 70 ха (Дугојница, Масурица, Ново Село, Варденик, Сурдулица и Бело Поље). Ова површина има следећу структуру:

Оранице 60,51 ха; пашњаци 858 ха; шуме 5,55 ха; дворишта 2,05 ха; стаје и ограде 0,49 ха.

У 1966. год. оранице су се налазиле под пшеницом, овсем, разним поврћем, воћем и виноградима.

Задруга је у 1966. год. товила стоку на Варденику, и то: јагњад 370 грла; овце и овнови 385; јунад на пашњачком тову 82 и у стајском тову 30 грла.

Задружни машински парк има ово стање: трактора 2 („Фергусона“), чија је ликвидација у поступку.

У кооперацији Задруга је имала са индивидуалним произвођачима 10 јунади у тову.

Откупна делатност Задруге била је усредсређена на следеће:

1) **Воће и поврће.** Откупљено је: јабуке и крушке 62500 кг; кромпир 49000 кг; бостан 52000 кг и паприка 41 камион.

2) **Стока.** Откуп стоке има сво стање : говеда 176 грла; јунад 351; телад 804; свиње 116; прасад 14; овце и овнови 1704; јагњад 3464 грла.

3) **Месо.** Овај откуп има следеће стање: телеће месо 7218; јунеће 1110; говеће 5552 и свињско месо 2830 кг.

4) **Коже.** Откуп кожа према врстама кретао се овако: говеће 304; јунеће 1289; телеће 1018; свињске 2584; овчје 1050; коже од дивљачи 98 кг и уз то јагњеће 7833 ком.

5) **Млекара.** Млекара врши откуп млека. У 1965. год. откупила је 317699 л. млека, а у 1966. год. 385259 л. Продаја млека у 1965. год. износи 122790 л, а у 1966. год. 115983 л.

6) **Пекара.** У свом погону је упуслено седам радника; годишња производња је 392000 кг хлеба и уз то бело пециво.

7) **Стругара.** Као посебан погон ради и у 1966. год. Остварила је промет у износу од 14,763.207 старих динара.

8) **Млинови.** Задружни млинови у 1966. год. имали су промет у износу од 1,503.627 дин.

9) **Трговина.** Сурдуличка трговина друштвеног сектора у саставу Земљорадничке задруге „Масурица“ у 1966. год. имала је у своме саставу двадесет и три обрачунске јединице. Остварен је продукт у износу од 754,522.542 дин¹⁹.

2. Планинско пољопривредно добро „Власина“

Ово пољопривредно предузеће основано је 1961. год. са седиштем у Сурдулици. У 1966. год. на овом добру било је упуслено 39 радника. Од тога вис. стр. спрема 1, виша спрема 1, средња спрема 5, непотпуна спрема 2, кв. радник 1, кв. радника 12, полу кв. радника 7 и нкв. 10. У 1966. год. ово је предузеће остварило доходак од 327,112.55 дин²⁰.

3. Земљорадничка задруга „Пера Мачкатовац“ у Белом Пољу

1966. године ова Задруга је пословала са 25 радника. Обавља трговинску делатност и поседује машински парк. Има 1 трактор са приколицом, 1 тракторски плуг и дрљачу, 1 вршалицу, 1 теретни камион. У 1966. год. укупан приход износи 261,564.988 ст. динара²¹.

VII. ЗАНАТИ

У старини су били слабо развијени занати у Сурдулици. Њихов процват пада крајем XIX столећа, што стоји у вези с преображајем Сурдулице из сеоског у варошко насеље. Насупрот томе, извесна занатско-индустријска делатност, старог је датума. О том проблему говорићемо у одељку о индустрији. Према занатској струковности и броју радњи, занати у Сурдулици 1890—1900. имају ово стање: кломфери 1, ковачи (Срби) 1, лимари 1, лончари 3, обућари 2, пекари 2, поткивачи 1 и терзије 3; свега 14.

Свакако овом броју треба додати и извешан број занатлија Цигана, који нису имали регистроване своје занатске радње, а обављали су занатску делатност. Исто тако, у то доба постојале су у Сурдулици и две воденице, са занатлијама воденичарима српске етничке припадности.

Друго раздобље у развоју занатства Сурдулице је период од 1901. до 1912. год. Заправо, то је прва деценија XX столећа, кад се занатство у Сурдулици рапидно развија, те долази до оснивања занатског еснафа у 1912. год. Овај еснаф је окупио у еснафску заједницу све сурдуличке занатлије. Значи, у Сурдулици није било занатских еснафа према занатској струковности, како у доба оснивања занатског еснафа, тако ни касније.

1. ЗАНАТИ У СУРДУЛИЦИ ПОЧЕТКОМ XX СТОЛЕЋА
(1901 — 1912. и 1913 — 1925. год.)

Занатска струковност	Б р о ј р а д њ и	
	1901 — 1912	1913 — 1925
бербери	1	3
зидари (дунђери)	2	
зидари (дунђери)		
и столари	1	
калајџије	1	
качари — пинтери	1	
ковачи (Срби)	3 (од тога 1 ж.)	9
ковачи (Цигани)	2	1
кројачи	1	2
лимари		1
лончари	2	
обућари	1	5
опанчари	1	4
пекари	2	1
поткивачи	5	1
столари	1	8

	1	2	3
терзије — памуклијаши		2	
терзије		3	3
шлосери		1	
Свега		29	39

Из наведеног прегледа види се да је у периоду 1901—1912. год. било регистрованих занатлија у Сурдулици 29, од којих је већина имала своје занатске радње. Међутим, у раздобљу од 1913. до 1925. год. њихов број се повећао на 39. Не наводе се: зидари, калајџије, качари, лончари и шлосери²². Сматрамо, да су неки од ових занатских струковности постојали и у овом периоду, без обзира што их не налазимо у архивским документима, као што су: лончари и калајџије. Ово тврдимо на основу наших проучавања у народу и сазнања да су и те занатске делатности постојале у наведеном временском раздобљу у Сурдулици.

У раздобљу од 1926. до 1938. год. у Сурдулици су били заступљени исти занати из минулог временског периода. Као нова занатска струковност јављају се памуклијаши, са једном радњом.

Пред сами други светски рат, у 1939. год. у Сурдулици су били заступљени ови занати:

2. ЗАНАТИ У СУРДУЛИЦИ У 1939. ГОД.

Занатска струковност	Број радњи
алвације	2
бербери	5
колари	3
ковачи	16
кројачи	8
лимари	3
лончари	4
месари	5
пекари	8
поткивачи	8
израда соде воде	1
обућари	5
сталари	6
Свега	74

Из овог прегледа види се да се број занатских струковности у 1939. год. удвостручио у односу на број радњи из 1925. год. То свакако, базира на економском развоју Сурдулице и њеног гравитационог подручја.

На крају, сагледаћемо занатство Сурдулице у социјалистичком друштвеном развоју наше земље, и то за 1966. год. Наиме, у овој години било је у Сурдулици самосталних, паушалних занатлијских делатности: зидара 93. Њихов лични доходак износио је месечно 12.266 дин. Молера 2, са личним дохотком 18.780 дин. Столара 4 и тесара 1, са личним дохотком 1.320 старих дин.

У друштвеном сектору заступљене су ове занатске струковности:

1. Браварска радионица при Комуналном предузећу има 4 радника.

2. Пекара, при Земљорадничкој задрузи има 12 радника. Путем механизације обавља се само мешење теста, а остала делатност је ручна.

3. Грађевинско предузеће, при Комуналном предузећу, има 20 грађевинских радника, 3 водоинсталатерска и 4 молерска радника. На крају, Комунално предузеће има у своме саставу и берберницу са 3 радника.

Индивидуално занатство има следеће стање²³:

3. ЗАНАТСКА ДЕЛАТНОСТ У СУРДУЛИЦИ У 1966. ГОД.

Грана занатске делатности	Струковност	Број радњи
Прерада неметала	лончари	2
	стаклоресци	1
Металопрерађивачка делатност	водоинсталатери	1
	електровариоци	1
	казанџије	1
	ковачи	1
	лимари	1
	металостругари	1
	радиомеханичари	1
	часовничари	1
Произвођачи грађевинског материјала	каменоресци	2
Прерада дрвета	ситари	1
	столари	2

1	2	3
Производња текстилних производа	бојације	2
	вуновлачари	2
	јорганције	1
	кројачи	9
	тапетари	1
Прерада коже	обућари	1
	опанчари	1
Производња прехранбених производа	израда тестенина	1
	кобасичари	1
	леблебције	3
	пекари	1
	посластичари	2
	угоститељи	4
Грађевинско занатство	зидари	9
	молери	2
Занатске личне и друге услуге	бербери и фризери	4
	возачи моторних возила (теретна возила)	3
	фотографи	1
С в е г а		64

Из овог прегледа видимо да је индивидуално занатство (ситна сопственост) у Сурдулици у 1966. год. обилато развијено. То се заснива на економском развоју Сурдулице и њене ближе околине, као и на рапидном порасту животног стандарда популације оба стратума: градског и сеоског. Вредно је напоменути да је у Сурдулици заступљено бројно класично занатство, а потом, повезано са индустријским развојем овог градског насеља, јавља се знатан број занатских делатности модерног занатства. Занатство је у Сурдулици сконцентрисано у центру насеља, у чаршији, али су извесне занатске радње од старине смештене и у споредним улицама, а понајвише поред друма који води кроз чаршију, а везује Владичин Хан и Власину.

VIII. ТРГОВИНА

Први значајни трагови трговине у Сурдулици падају након њеног ослобођења од Турака 1877. године и стоје у вези с оснивањем занатске делатности, отварањем механа и бакалница с мешовитом робом широке потрошње. За овим, после проглашења

Сурдулице за варошицу (1887) и изградње железничке пруге Ниш — Скопље долином Јужне Мораве која пролази на домаку Сурдулице, трговина се у свој варошици нагло развија. Она постаје важно извозно и увозно трговачко место у јужним крајевима Србије. Преко сурдуличког тржишта врши се снабдевање житом становништво Власине и суседних предела све до Босилеграда. Са тога подручја се преко Сурдулице вршио извоз воћа, стоке и сточних производа, поврћа и дрвета. Ради илустрације тога, наводимо следеће податке. Наиме, у Сурдулицу је 1930. год. увезено прехрамбених артикала: 150 вагона кукуруза, 15 вагона брашна, 5 вагона пшенице, 10 вагона соли, 2 вагона шећера. Од грађевинског материјала увезено је 40 вагона црепа. Исте године је извезено: 100 вагона кромпира, 50 вагона зоби, као и знатан број ситне и крупне стоке²⁴.

1922. године у Сурдулици је основана Сурдуличка прометна банка. Основни капитал износио је један милион динара²⁵. У месном трговачком прмету ова је Банка играла значајну улогу, мада је имала зеленашко-шићарцијски карактер.

У социјалистичком друштвеном поретку у нашој земљи, трговина у Сурдулици је усредсређена у рукама друштвеног сектора. Но, занатски производи индивидуалног сектора, имају локални продајни карактер. Пазарни дан је ипак, када су сурдуличке пијаце веома живе, а пада у очи да су главнина купаца и продаваца жене. Земљораднички производи и израђевине домаће радности, а делом и сточарски производи, воће и поврће главни су артикли зелене сурдуличке пијаце пазарним даном. На слабој сточној пијаци као купци у већем су броју мушкарци неголи жене. Разноврсне израђевине ситне индустријске производње и занатства, појављују се на пијаци пазарним даном, преко трговаца из разних крајева јужне Србије, Космета и Македоније.

Поред месне трговине друштвеног сектора коју води Земљорадничка задруга, у Сурдулици има и знатан број трговачких радњи друштвеног сектора, које имају карактер трговачких продавница разних индустријско-трговачких предузећа углавном из СР Србије.

IX. ИНДУСТРИЈА

Постанак и развој индустрије у Сурдулици пада у социјалистичкој епоси наше земље. Први њени зачеци јавили су се 1948. год. оснивањем каменолома „Варденик“. Иза тога ређају се из године у годину нова индустријска предузећа, а тиме и нови успеси у развоју и напретку Сурдулице. Индустрију Сурдулице приказаћемо према редоследу њеног постанка и развоја, заједно с радном снагом.

1. Каменолом „Варденик“

Као што смо већ напоменули, ово индустријско предузеће је основано 1948. год. Оно има пет погона: Борови, Присоје, Барица, Иванове њиве и Средњи мајдан. Главна производња је усредсређена на изради камених коцки.

Укупан приход овог индустријског предузећа у 1966. год. износи 97,103.282 дин. Нето продукт износи 79,608.353 дин. На почетку 1966. год. у предузећу је било уписано 164 радника, а на крају 1966. је у предузећу радило 94 радника.

1. РАДНА СНАГА КАМЕНОЛОМА „ВАРДЕНИК“ 1944 — 1967. ГОД. ПРЕМА КВАЛИФИКАЦИЈИ

Радници	1964	1965	1966	1967
ВКВ	2	2	3	7
КВ	18	27	26	40
ПКВ	9	9	114	205
НКВ	95	145	4	20
Свега	124	183	143	262
2. Инжењери, техничко и друго особље				
Вис. стр. спр.	2	2	5	6
Виш. стр. спр.	3	3	7	11
Сред. стр. спр.	11	14	28	30
Помоћно особље	19	24	10	10
Ученици у привреди	11	15	25	30
Укупно	170	241	208	349

Из овог прегледа види се бројно стање радне снаге за све четири године 1964 — 1967.²⁶ год: Из године у годину тај број расте, а напореда са порастом броја радне снаге, расте и број квалификованих стручњака.

2. Предузеће власинске хидроелектране

Предузеће власинске хидроелектране основано је 1954. год. У своме саставу има погоне: „Врла I, II, III“ и „Врла IV“ која се налази у Владичином Хану. Овај наш приказ обухвата све ове погоне.

Сва четири погона овог предузећа раде са постојећим капацитетом тек од 1963. год. Ово значи да је њихова изградња

Х. ГРАБЕВИНСКО ПРЕДУЗЕЋЕ „ЗИДАР“

Ово предузеће основано је 1958. год. Радна снага предузећа има ово стање. ВКВ радници 117 (22,3%); КВ радници 135 (25,8%); ПКВ радници 40 (7,8%) и НКВ радници 231 (44,1%). У основи ово је радна снага непосредних произвођача, чији број укупно износи 523 радника. Уз то, посредни произвођачи имају ово стање: Висока стручна спрема 5 (4,9%); виша стручна спрема 2 (2,0%); средња спрема 60 (59,4%) и помоћно особље 34 (33,7%). Свега посредних произвођача 101 радник. Укупно радника непосредних и посредних произвођача 624.

Ово предузеће имало је нето продукт:

1965. год.	1966. год.	Индекс
505,147.942	578,468.978	114,0
Нето продукт по 1 раднику		
789.293	927.032	117,4

Укупан приход у 1966. год. предузеће је имало 17,127.156.69 динара³⁰.

ХИ. КОМУНАЛНО ПРЕДУЗЕЋЕ „СУРДУЛИЦА“

У раздобљу од 1963. до 1966. год. радна снага у овом предузећу кретала се овако.

Година	Број радника	Просек дохотка
1963	51	294
1964	75	291
1965	55	502
1966	56	914

У 1966. год. укупан приход износио је 129,075.525 ст. дин³¹.

ХП. ИСТОРИЈСКА ПРОШЛОСТ

Као што смо већ поменули, Сурдулица је била насељена људским радом од праисторијских времена. У развијено бронзано доба, становништво овог насеља било је сталноседелачко³². Затим, подручје Сурдулице припада Дарданцима³³. У доба антике, насеље Сурдулица се налазило на домаку данашњег насељ-

ског атара, а на плавини и планинској падини. Римске колоније обитавају у Сурдулици, користећи понајвише рудно богатство власинских рудника, чија се железна руда делимично прерађивала у самој Сурдулици. У доба византијске владавине овим пределима, античко насеље на тлу Сурдулице наставља свој ранији живот и прерада железне руде са власинских рудокопа и даље се у Сурдулици обавља. У српско средњовековно феудално доба, Сурдулицом и њеном околином владају српски владари из династије Немањића, на челу са Вуканом³⁴. Прерада железне руде из власинских железних рудника наставља се и надаље у Сурдулици континуирано и у доба српске владавине овим пределима. О томе сведоче бројна шљакишта на подручју сурдуличког атара, која су у новије време искоришћена у индустријске сврхе. У првој половини XV столећа, према казивањима К. Филозофа, подручје данашње Сурдулице (Иногошт), држао је у својој владавини ћесар Угљеша (1402—1423)³⁵. Половином XV столећа предео Иногоште, где спада и Сурдулица, потпада под турску феудалну власт³⁶. Од тога доба па све до 1877. год. Сурдулица има физиономију сеоског насеља рударског типа.

Као сеоско насеље Сурдулица се први пут помиње 1530. год. у путопису Б. Курипешића, где се каже: „Затим добоше у Врању... и доспјеше у село Сурдулица“³⁷.

У време аустро-турских ратова у XVII и XVIII столећу, становништво Сурдулице је знатно проређено. Страдања становништва било је у време вођења ратова. Исто тако, миграциона кретања српског сталноседелачког становништва из врањског Поморавља, на север, захватила су и становништво Иногошта, односно Сурдулице. Од тога доба главнину становништва овог насеља чини турска популација. Срба и Арбанаса је било свега неколико кућа, и уз то извештан брст циганских домова³⁸. Пролазећи кроз наше крајеве 1838. год. А. Буе помиње Сурдулицу као сеоско насеље³⁹.

Ослобођење Сурдулице од Турака 1877. год. има огроман значај за развој и прогрес овог насеља⁴⁰. То се нарочито запажа од 1887. год., кад је она проглашена за варошицу⁴¹. Од тога доба Сурдулица постаје економско средиште у сливу реке Врле. У знатној мери томе доприноси и то, што је Сурдулица постала и средиште масурничког среза. Балкански ратови су ометали њен развој, а за време првог светског рата, ниједно варошко насеље на југу наше земље није страдало од поробљивача и окупатора, као што је Сурдулица. Довољно је поменути само сурдуличку костурницу, где су поробљивачи неколико хиљада жртава покопали. Тако су у сурдуличкој костурници нашли покој многобројни родољуби наше земље, које су окупатори ту били довели у казнени логор. У другом светском рату, допринос популације Сур-

дулице и њене комуне револуцији и НОБ-у Југославије, веома је значајан.

Рапидан урбанистички развој Сурдулице пада у доба социјалистичке епохе. То се нарочито запажа у новије време, када се јавља и економски просперитет овог насеља нарочито са рабањем и развојем индустрије. Прво долази развој система хидроцентрала у клисури Врле, а иза тога следи оснивање и индустријски развој извесних индустријских предузећа о чему је било посебно речи у овом раду.

Као што се види из изнетог, Сурдулица је као насеље веома старог датума. Међутим, разни историјски догађаји и збивања у старијој историјској прошлости, свакако да су допринели да је немогуће пратити све вакуме у њеној историји. Данашње име Сурдулица је романског порекла, и води порекло од Влаха Сурдуличана⁴². Свакако, они су ту у старини обитовали, као старо сточарско балканско становништво са својим катунима. Богатство читавог краја у пашњацима и води, омогућивало је постанак и развој сточарства. Напоредо с тим, ту је од старине живело и рударско становништво, које се бавило топљењем и прерадом руде, која је доношена из старих рудника са Варденика и суседних рудишта.

ХШ. ЕТНИЧКА ПРОШЛОСТ И ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА

У другој половини XIX столећа у Сурдулици обитава 9 кућа Турака, 3 куће Срба, 4 куће Арбанаса и 20 кућа Цигана.

Приликом ослобођења Сурдулице од Турака (1877) у време српско-утрског рата 1876/78. год., Сурдулица добија сасвим различиту етничку физиономију. Наиме, турско и арбанаско становништво је насилном миграцијом расељено. На место овог становништва, убрзо се досељава бројно српско становништво из суседних села и вароши. У то доба Сурдулица има три махале: Горњу махалу, Доњу махалу и Циганску махалу. Убрзо, са постанком седишта среза масуричког Сурдулица се развила у варошицу, те се оснива и четврта Чаршија махала.

Као најстарији сталноседелачки српски родови сматрају се: Антићи, Петровићи и Стамболије. Толико је свега српских кућа било (3) приликом ослобођења Сурдулице од Турака 1877. године.

Из села у околини Сурдулице доселили су се ови родови: Божилови, Сланчани, Цвиликари (с. Битврбе); Васиљевићи и Војчиновићи (с. Масурица); Стојиљковићи (с. Бојинце); Пешинци (Г. Романовац); Анђелковићи (с. Вучиделце); Станковићи (с. Ново Село); Стојиљковићи (с. Бојинце); Дубравци (с. Равна Река). Са Власине воде порекло Зењари, Стојковићи, Цветковићи и

Чубрини. Дервечани су из Дервенца (околина Цепа). Антићи и Таре воде порекло из Црне Траве. Из околине Врања досељени су ови родови: Гребенарци, Јанковићи („Кушинци“), Јањинци, Паликућинци, Поповићи, Стошићи, Власи („Мечкари“), Ђосинци, Станковићи (с. Преображење); Купинчани (с. Копининце); Кривофејци (с. Крива Феја); Дубравци (с. Требешиње); Бујковчани (с. Тибужде). Из Горње Пчиње воде порекло Вучковићи и Тасини (с. Радовница). Из Велеса и његове околине у Македонији воде порекло ови родови: Вељковићи, Бошини и Димковићи. Китановићи су пореклом из околине Дебра у Македонији; на своме метанастазичком кретању доселили су се у с. Мачкатицу (околина Сурдулице), а одатле у Сурдулицу. На крају, помињемо да Радојичани воде порекло из Бугарске⁴³.

Ово су старија имиграциона кретања становништва, извршена у XIX столећу. За овим, уследила су нова струјања становништва, из разних крајева наше земље, која се нарочито запажају у раздобљу између минула два светска рата (1920 — 1940). Та кретања дајемо посебно у овом раду.

XIV. СТАНОВНИШТВО И ДОМАЋИНСТВА У БЛИЖОЈ ИСТОРИЈСКОЈ ПРОШЛОСТИ

У нашој антропогеографској литератури, свакако, омашком је истакнуто да не постоје подаци појединачно за насеља о броју становника и домаћинства. То је речено приликом антропогеографских истраживања о Сурдулици⁴⁴. Међутим, у статистици постоје скоро једно столеће подроби подаци о броју становништва и домаћинствима, појединачно за свако насеље, за јужне крајеве подручја уже Србије, и то од ослобођења ових крајева од Турака 1876/78. год., а за остале пределе и много раније. Тако, према извршеном попису становништва у ноноослобођеним крајевима Србије фебруара месеца 1879. год., Сурдулица има ово стање: кућа 117; породица исте 117; укупно становника 613, од тога мушких 315 и женских 298; ожењених мушкараца који живе са женом 128; удоваца 14; који плаћају грађански данак 114⁴⁵.

Према попису становништва у 1884. години, популационо стање у Сурдулици је следеће:⁴⁶ свега домова 136; укупно становника 684; од тога неожењених мушкараца 213; ожењених мушкараца 136; удоваца и разведених 13 — свега мушкараца 362; неудатих ж. 166; удатих ж. 135; удовица и разведених 21 — свега ж. становништва 322. Писмених укупно 11, од тога мушких 6 и женских 5. Туђе народности укупно 269, од тога мушких 123 и женских 269.

1890. године Сурдулица има ово популационо стање⁴⁷: кућа у којима станују сами власници 122, власници и кирајџије 34,

поред власника и укућани 14, свега 170. Укупна број становника износи 956, од тога мушких 528 и женских 428.

Попис становништва обављен 1895. год. даје детаљне податке о становништву и домаћинствима. За Сурдулицу имамо ово стање:

Број приватних зграда је 163, празних у којима нико не станује 4; број кућа у којима станују сопственици 89, број кућа у којима станују кирајџије 34 и број кућа у којима станују сопственици и кирајџије 40 — свега 163 куће. Укупно становника 1096, од тога мушких 588 и женских 508. Број Срба износи 828, од тога мушких 446. Знатан број становништва чине и Цигани. Њих је било две врсте „који говоре српски и који не говоре српски”. Укупан број Цигана износи 268, од тога мушких 142 житеља⁴⁸.

Напоредо са изнетим, дајемо и друге податке о популацији Сурдулице према попису становништва од 1895. год., јер нам ти подаци свестрано осветљавају њену физиономију пред крај XIX столећа⁴⁹. Тако, број земљорадника износи 160, од тога који су имали само кућу 44; поред куће и друге непоркетне имовине 116 и на крају само непокретну имовину 6. Број службеника који су имали само кућу било је 3; а који су имали поред куће и друге непокретности 9. Слуга и надничара који су имали само кућу било је 11; који су поред куће имали и друге непокретности 7. Трговаца који су имали поред куће и друге непокретности биле је 26; а који су имали само кућу 27; и само непокретности 6; осталих који су имали само кућу било је 3.

Породице по броју деце. Сагледавање породица по броју деце, дајемо према социјалној структури популације.

Службеничке породице: свега 31. Од тога без деце 6; са једним дететом 9; са двоје деце 11; са троје деце 2; са четворо деце 2; са шесторо деце 1 породица. Трговачке породице: свега 27. Од тога без деце 4; са једним дететом 2; са двоје деце 5; са троје деце 4; са четворо деце 3; са петоро деце 4; са шесторо деце 3; са осморо деце 2 породице. Занатлијске породице: свега 88. Од тога без деце 8; са једним дететом 26; са двоје деце 10; са троје деце 15; са четворо деце 21; са петоро деце 5; са шесторо деце 1; са седморо деце 1 и са осморо деце 1 породица⁵⁰.

Према писмености популација Сурдулице у 1895. год. има ово стање: Писмених свега 252; од тога мушких 206 и женских 46. Неписмених свега 844; од тога мушких 382 и женских 462⁵¹.

Дефактно становништво у 1895. год. има ово стање: слепих 9, од тог амушких 4 и женских 5; глувонемих 8, од тога мушких 4 и женских 4; умоболних мушких 3⁵².

Становништво према месту рођења. Од укупног броја становника 1096 колико има Сурдулица, у 1895. години, на становни-

штво рођено у Сурдулици долази 605, од тога мушких 345 и женских 260. На друга места врањског гравитационог подручја долази рођених 407, од тога мушких 204 и женских 203. Из осталих места Србије било је 32, од тога мушких 14 и женских 18. Из Бугарске женских 3. Из Македоније 31, од тога мушких 16 и женски 15. Из Турске 4, од тога мушких 3 и женских 1. Из Угарске 2, од тога мушких 1 и женских 1. Из Црне Горе 3, од тога мушких 2 и женских 1⁵³.

Домаћинства. Ове податке саопштавамо према стању у изворима, који су пак, дати према класичном обележју броја чланова. Наиме, у 1895. години домаћинства у Сурдулици имају ово стање: са 1 чланом 4; са 2 члана 44; са 4—5 чланова 51; са 6—10 чланова 91 и са 11—15 чланова 12 домаћинстава. Као што се види из овог прегледа, највећи је број домаћинстава која имају од 6 до 10 чланова. Исто тако, постојао је и знатан број сродничких задруга, 12 на броју, које сврставамо у домаћинства од 11 до 15 чланова⁵⁴.

Иза првог светског рата, према попису становништва са 1921. год. Сурдулица има 315 домова, са 2069 становника⁵⁵. Затим, иза другог светског рата, према попису становништва од 1948. године Сурдулица има укупно 3119 житеља⁵⁶. У 1953. години Сурдулица има укупно 4233 житеља⁵⁷.

XV. ДЕМО-ГЕОГРАФСКА ФИЗИОНОМИЈА СУРДУЛИЦЕ У 1961. ГОДИНИ

Демо-географску физиономију Сурдулице сагледаћемо посебно у овом раду и приказаћемо је према попису становништва од 1961. године. Пре свега, наглашавамо да Сурдулица има укупно 5007 становника, од тога мушких 2474 или 49,4% и женских 2533 односо 50,6% од укупног становништва.

1. Старосна структура становништва

Становништво Сурдулице према полу и старости има следеће стање:⁵⁸ укупно мушких 49,4% и женских 50,6% од укупног становништва. На старосну групу од 0 до 4 године узраста долази 10,7%. Остале старосне групе изгледају овако: у старосној групи од 5 до 9 год. има становника 13,2%; старосна група од 10 до 14 год. броји 11,7%; од 15 до 19 год. 6,2%; од 20 до 24 7,8%; од 25 до 29 год. 10,5%; од 30 до 34 год. 11,0%; од 35 до 39 год. 8,0%; од 40 до 49 год. 8,3%; од 50 до 59 год. 6,9%; од 60 до 64 год. 2,2% и на крају, од 65 и више год. 4,3% од укупног броја становника.

Из овог прегледа види се подударност старосних група од 0 до 4 и од 25 до 29 год. узраста. То се исто запажа и између старосних група од 10 до 14 и од 30 до 34 год. живота, а затим

између старосних група од 15 до 19 и од 50 до 59 год. живота и од 35 до 39 год. живота са 40—49 год. живота. На крају, помињемо, најмањи проценат пада на становништво старо од 60 до 64 год. живота. Од ове старосне групе, скоро два пута је више становништва старог 65 и више година.

2. Становништво старо 15 и више година према брачном стању

Приказ становништва Сурдулице према брачном стању од 15 и више година упроста дајемо у апсолутним бројевима⁵⁹. Овог становништва је укупно 3222. Од тога је неожењених 337, неудатих 254, ожењених 1185, удатих 1226, удоваца 31, удовица 151, разведених мушкараца 5, разведених жена 29 и непознато 4. Код овог прегледа запажамо знатну разлику у односу на број удоваца и удовица, јер је удовица пет пута више неголи удоваца. Слична несразмера види се и код броја разведених, где је број разведених жена за шест пута већи од броја разведених мушкараца.

3. Становништво према народности

Према националном саставу Сурдулица је скоро хомогена. Насељена је српским становништвом. Као што смо навели, Сурдулица има свега 5007 становника, од којих Срба 4778 (95,4%), Хрвата 19 (0,4%), Словенаца 22 (0,4%), Македонаца 46 (0,9%), Црногораца 19 (0,4%), Југословенских муслимана 5 (0,1%), Арбанаса 1 (0,0%), Турака 10 (0,2%), Бугара 92 (1,8%) и осталих 14 (0,3%). Сматрамо да су овим пописом Цигани приказани у оној народној групи за коју су се декласирали, а то су Срби, Турци и слично⁶⁰.

4. Школска спрема

Према овом попису становништва, Сурдулица има укупно 3809 становника од 10 и више година старости. Од тога је без школске спреме 1143 (30,0%), са 4 разреда основне школе 1634 (42,9%), са основном школом 385 (10,1%), са школом за квалификоване и ВКВ раднике 260 (6,8%), са школом за средњи стручни кадар 185 (4,9%), са гимназијом 88 (2,3%), са вишим школама 44 (1,2%), са високим школама и факултетима 65 (1,7%) и непознато 5 (0,1%) становника⁶¹.

Поред тога што је Сурдулица градско насеље индустријског типа, изнети подаци говоре да је огроман број неписмених, и то 30,0% од укупног броја становника од 10 и више година старости. Свакао, то долази као наслеђе минуле капиталистичке Југославије, и то с једне стране заступљено са домородачким, а с друге стране са досељеним становништвом понајвише из врањког гравитационог подручја.

5. Писменост становништва према групама старости

Као што смо већ поменули, према попису становништва од 1961. год. Сурдулица има свега 3809, од тога 1869 мушких и 1940 женских изнад 10 и више година старости. Од тога долази на писмено становништво свега 3055 (80,2%), од чега 1717 мушких и 1338 женских. Неписменог становништва има свега 754 (19,8%), од тога 152 мушких и 602 женских. У старосној групи од 10 до 19 год. укупан број становника је 899, од тога 460 мушких, са 17 неписмених и 439 женских, са 27 неписмених. У старосној групи од 20 до 34 год. има свега становника 1424 и од тога неписмених 251; од чега мушких 679, са 40 неписмених и женских 745, од тога 211 неписмених. Старосна група од 35 до 64 год. има свега 1273 становника и од тога 360 неписмених; мушких 638, од којих 78 неписмених и женских 635, са 282 неписмена. На крају у групи са 65 и више год. свега је 213 и од тога 99 неписмених житеља; од тога мушких 92, са 17 неписмених и женских 121, са 82 неписмена⁶².

Из наведеног прегледа види се да је само у старосној групи од 10 до 19 год. старости мали број неписмених. У свима осталим групама број неписмених је знатан, што се нарочито запажа код женског становништва.

6. Становништво по занимању

Пре свега, помињемо да Сурдулица има укупно 5007 становника, од тога мушких 2474 и женских 2533. Према групама занимања стање популације је следеће:⁶³ Пољопривредника, рибара и шумских радника има 128 (2,6%), од тога мушких 96 и женских 32. Рудара, индустријских и занатских радника има 528 (10,5%), од тога мушких 517 и женских 11. Саобраћајно особље броји 58 (1,2%), од чега мушких 54 и женских 4. Трговачког особља има 83 (1,7%), од тога мушких 63 и женских 20. Особље услуга износи 210 (4,2%), од тога мушких 128 и женских 82. На остало становништво долази 521 (10,4%), од тога мушких 386 и женских 135.

Структура активног становништва по делатностима, као што се види из датог прегледа, има карактер градског насеља индустријског типа.

На крају, Сурдулица има лица са личним приходом свега 220 (4,4%), од тога мушких 131 и женских 89. Издржаваних лица је 3249 (64,9%), од којих 1090 мушких и 2159 женских. Неразврстаног становништва има 10 (0,1%), са 9 мушких и 1 женским житељем.

7. Активно становништво по делатностима

Активно становништво по делатностима има следеће стање:

Укупно активног становништва има 1433. Од тога долази на рударство 34 (2,4%), индустрију 333 (23,3%), пољопривреду 132 (9,2%), шумарство 16 (1,1%), грађевинарство 125 (8,7%), саобраћај 45 (3,1%), трговина и угоститељство 110 (7,7%), занатство 101 (7,0%), личне услуге и комунална делатност 29 (2,0%), државна управа 108 (7,5%), културно-просветна делатност 85 (5,9%), здравство и социјална делатност 195 (13,6%) и остале делатности 120 (8,4%) житеља⁶⁴.

Из датог прегледа види се да је највећи број активног становништва у индустрији, а затим у здравству и социјалној делатности, док је најмањи број у шумарству. Ово пак, даје Сурдулици физиономију градског насеља индустријског типа.

8. Занимање омладине

Занимање омладине у Сурдулици од 7 до 19 година узраста има ово стање. Свега 1277, од тога мушких 644 и женских 633 житеља. Ученици и студенти 996, од којих мушких 523 и женских 473. Остали 281, од тога мушких 121 и женских 160. У старосној групи од 7 до 10 год. има свега 522, од тога мушких 260 и женских 262; на ученике долази 451, од којих мушких 225 и женских 226; а на остале 71, од тога мушких 35 и женских 36. Старосна група од 11 до 14 год. броји 443, од тога мушких 234 и женских 209; од укупног броја ученици 400, од којих мушких 217 и женских 183; и осталих 43, од којих мушких 17 и женских 26. На крају, у старосној групи од 15 до 19 год. има 312 омладинаца, од тога мушких 150 и женских 162; од укупног броја ученици и студенти 145, са 81 мушких и 64 женских и на крају осталих 167, од којих мушких 69 и женских 98 омладинаца⁶⁵.

Наведени подаци јасно илуструју занимање омладине. Запажа се извештан број омладинаца који нису обухваћени школском наставом, што је свакако друштвени пропуст.

9. Становништво по месту рођења

Физиономија становништва Сурдулице по месту рођења је разноврсна, и има следеће стање: На саму Сурдулицу долази 2550 становника, од тога мушких 1357 и женских 1193. Из другог места исте комуне има 716, од којих 313 мушких и 403 женских. На уже подручје Србије долази 1414, од тога мушких 652 и женских 762. Из АПВ је 53, од којих мушких 23 и женских 30. Из АПКМ има 49, од тога мушких 26 и женских 23. Из СР Хрватске

39, од којих мушких 16 и женских 23. Из СР Словеније 15, од тога мушких 6 и женских 9. Из СР Босне и Херцеговине 48, од којих мушких 25 и женских 23. Из СР Македоније 88, од тога мушких 35, женских 53. Из СР Црне Горе 14, од којих мушких 7 и женских 7. Из иностранства 16, од тога мушких 13 и женских 3. На крају, неразврстано и непознатих 5, од тога мушких 1 и женских 4 житеља⁶⁶.

Из ових података видимо да највећи број становништва Сурдулице по месту рођења припада овом насељу. Одмах иза тога следује уже подручје Србије, а затим друга места исте комуне. Сасвим је мали број становника из осталих земаља и предела СР Југославије. То је знатним делом условило српску националну хомогеност овог градског насеља.

10. Становништво по положају и занимању

Положај и занимање становништва у Сурдулици према попису становништва 1961. године има ово стање:⁶⁷

Укупно становника је 5007, од тога активних 1758 и издржаваних 3249. Радника и службеника има 4038, од којих активних 1306 и издржаваних 2732; самаца без радника 455, од тога активних 165 и издржаваних 290; послодаваца 18, од којих активних 6 и издржаваних 12; помажућих чланова породице 19, од којих активних 14 и издржаваних 5; ученика у привреди активних 45; лица са личних приходом 428, од којих активних 219 и издржаваних 209; непознато 4, од тога активних и 3 издржавано 1.

11. Активна лица по месту рада

Сагледавање активности лица по месту рада за Сурдулицу, долази у склоп демо-географске физиономије овог градског насеља, те га на овом месту посебно приказујемо⁶⁸. Наиме, активних лица има свега 1538 од којих мушких 1253 и женских 285. На Сурдулицу долази 1460, од тога мушких 1179 и женских 281; друго место исте комуне мушких 23; друга комунa 53, од тога мушких 50 и женских 3; непознато 2, од којих мушких 1 и женских 1.

Као што се види из овог прегледа, дневна миграциона кретања радне снаге заступљена су малобројно. Наиме, на исту комуну долази 23 радника са дневним миграционим кретањем, а на другу комуну има 53 радника са дневним миграционим струјањима.

12. Квалификација радне снаге

Овај преглед обухвата раднике и службенике према квалификацијама⁶⁹. Укупно радника и службеника има 1303, од тога мушких 1068 и женских 235. Од тога висока спрема 64, од тога мушких 51 и женских 13; виша спрема 44, од тога мушких 37 и женских 7; средња спрема 190, од тога мушких 129 и женских 61; нижа спрема 231, од тога мушких 173 и женских 58; помоћних службеника 28, од којих мушких 23 и женских 5; ВКВ радника мушких 82; КВ радника 304, од тога мушких 287 и женских 17; приучених радника 62, од којих мушких 50 и женских 12 и на крају неквалификованих радника 298, од тога мушких 236 и женских 62.

Највећи је број квалификованих радника, а иза тога следеју неквалификовани радници и лица са средњом стручном спремом. Међу вкв радницима нема ниједне жене. У свакој квалификација запажа се незнатан број женске радне снаге.

13. Пољопривредно становништво

Сурдулица има 406 пољопривредних становника, што износи од укупног броја становника 8,0%. Од наведеног броја долази на активно становништво 137, од тога мушких 100 и женских 37; док на издржавано становништво долази 269 житеља.

Према величини поседа, пољопривредно становништво има следеће стање: Од 1,06 до 1 ха има 99 (24,4%); од 1,01 до 3 ха има 65 (16,0%); од 3,01 до 5 ха има 16 (4,0%); од 5,01 до 10 ха има 27 (6,7%) и без поседа има 198 (48,9%) житеља⁷⁰.

Највећи број пољопривредног становништва је без поседа, а најмање је пољопривредника са поседом од 3 до 5 ха.

14. Имиграционо кретање становништва

Проблем миграционог кретања становништва на овом месту приказујемо са аспекта имиграције или усељавања становништва у Сурдулицу. То стање изгледа овако:

Миграциона кретања обухватају временски период иза првог светског рата до 1961. год. За то време у Сурдулицу је досељено свега 2507 становника. Од тога сеоског 1590, мешовитог 191 и градског 726. Према временским интервалима или раздобљима, усељавање се одвијало овако. Иза првог светског рата до 1940. год. усељено је 349 становника; 1941 — 1945. год. досељено је 135; 1946 — 1952. год. усељено је 543; 1953 — 1957. год. 747 и 1958 — 1961. год. усељено је 724 житеља⁷¹.

Највише је досељено сеоског становништва, које овде мења своју социјалну припадност прелазећи у пролетеријат. Највећа имиграциона кретања била су у раздобљу 1953—1957. год.

15. Домаћинства

Приказ домаћинстава у Сурдулици, дајемо према броју чланова, а то стање изгледа овако⁷².

Укупно је домаћинстава 1387 (100,0%). Од тога долази на једночлана (самачка) домаћинства 168 (12,1%); двочлана домаћинства 191 (13,8%); трочлана домаћинства 312 (24,7%); четворочлана домаћинства 342 (24,7%); петочлана домаћинства 197 (14,2%); шесточлана домаћинства 102 (7,4%); седмочлана домаћинства 54 (3,9%); осмочлана домаћинства 14 (1,0%); деветочлана домаћинства 4 (0,3%) и десеточлана домаћинства 3 (0,3%).

Најбројнија су четворочлана, а иза тога долазе трочлана домаћинства; најмалобројнија су десеточлана домаћинства. Градски начин живота и градско занимање становништва условили су и овакву врсту домаћинства.

На крају овог одељка, чинимо следећи осврт на домаћинства Сурдулице: У 1948. год. у Сурдулици је било домаћинстава 821, у 1953. год. 1166 и у 1961. год. 1387. Затим, на 100 домаћинстава долази становника: 1948 = 380, 1953 = 363 и 1961 = 361⁷³.

Свакако, методично је и корисно видети и индекс становништва за раздобље 1948 — 1961. год. Наиме, у 1948. год. Сурдулица има становника 3119; 1953. год. броји 4233 и 1961. год. има 5007 житеља. Индекс износи $1953/48 = 135,7$; $1961/48 = 160,5$ и $1961/53 = 118,3$ житеља⁷⁴.

XVI. ЗДРАВСТВО

Здравствена служба је веома развијена у Сурдулици. Томе највише доприноси Специјална болница за туберкулозу плућа, чије оснивање пада још 1924. год. под називом „Санаторијум за плућне болеснике“⁷⁵. У социјалистичком раздобљу наше земље ова је болница добро опремљена и уређена, тако да спада у ред бољих здравствених институција специјализованог карактера. Здравство Сурдулице има следеће стање.

1. Специјална болница за туберкулозу плућа

Ова болница има у свсме саставу осам болничких одељења, од тога је шест мушких одељења са 356 болесничке постеље, и два женска болесничка одељења са 165 постеља. У 1966. год. доходак радне заједнице износио је 2,209.295.17 динара.

ПРЕГЛЕД КРЕТАЊА БОЛЕСНИКА У ПРВОМ ПОЛУГОБУ 1966. И 1967. ГОД.

1. јануар до 30. јуни 1966.

1. јануар до 30. јуни 1967

I тромесечје	ДОШЛИ		ОТИШЛИ	
	1966	1967	1966	1967
	175	103	142	152
II тромесечје	107	112	119	200
Свега	282	215	261	352

Из наведених података види се да је у 1966. год. дошлих болесника било 21 више од отишлих. Међутим, у 1967. год. је обрнут случај, тако да је одлив болесника већи од прилива за 137 болесника.

Ради што бољег сагледавања делатности овог санаторијума, дајемо и преглед болесничких дана за период 1964. до 1967. год.

ПРЕГЛЕД БОЛЕСНИЧКИХ ДАНА ЗА ПЕРИОД 1964. ДО 1967. ГОД.

(За месеце јануар — јуни)

Месец	Г о д и н а				И н д е к с		
	1964	1965	1966	1967	1967	1967	1967
	број болесничких дана				1964	1965	1966
јануар	16426	16047	15911	15535	94	96	97
фебруар	15393	14423	14169	14323	93	93	101
Март	16799	16223	15589	14646	87	90	94
април	16066	15711	15243	13434	83	85	88
мај	17031	16461	15625	13385	78	81	85
јуни	16462	16452	15508	11787	71	71	76
С в е г а	98177	95317	92045	83110	84	87	90

Из овог прегледа види се појава пада броја болесничких дана. Она се запажа још од 1965. год. и континуирано се наставља све до 1967. год. У 1965. год. у односу на исти период у 1964. год., било је 2860 болесничких дана мање остварено. Затим, у 1966. год. у односу на 1965. год. мање је остварено 3272 болесничка дана. На крају, у 1967. год. у односу на 1966. год., мање је остварено 8935 болесничких дана, док је у односу на 1964. год. мање остварено 15067 болесничких дана. Као што се види из овог прегледа, овде је у питању нагли пад, који је скопчан са спољашним

чиниоцима и факторима, који диктују учешће предузећа и установа у плаћању болесничког лечења.

На крају, интересантно је поменути и дневни просек болесника ове установе. Он има ово стање:

У 1964. дневни просек износи 542,
у 1965. дневни просек износи 527,
у 1966. дневни просек износи 508,
у 1967. дневни просек износи 159.

Нагли пад болесника ове установе долази у 1967. год. и то нарочито у јуну месецу. Овај пад у односу на 1966. год. износи 10%. Дневно бројно стање болесника у 1967. износи 348 болесника. Аналогно томе, просечно дневно стање болесника у 1966. години износи 508 болесника. Из тога излази да је дневно бројно стање болесника опало за 32%. Као што смо напред поменули, узрок лежи у спољашњем фактору, финансијском учешћу у лечењу болесника⁷⁶.

2. Дом народног здравља

Основан је 1953. год. У 1966. год. радна снага Дома има ово стање: лекари специјалисти 3, лекари опште праксе 5, лекари на специјализацији 1, стоматолози 2, бисхемичар 1, виши зубар 2, зуботехничар 4, средње медицинско особље 18, ниже медицинско особље 13, остало особље 25. Укупно: 74 радника. Актива Дома у 1966. год. износи 1,802.897.78 динара.

3. Народна апотека

Основана је 1949. год. преузимањем из приватног власништва. Укупан приход у 1966. год. износи 637.861.41 динар, а нето продукт је 117.420.70 динара⁷⁷.

4. Ветеринарска станица

За здравствене прилике становништва Сурдулице, знатна улога припада и Ветеринарској станици. То се нарочито одражава код исхране становништва. У 1966. год. Ветеринарска станица је имала следећи кадар: ветеринар 1; ветеринарски техничар 1; ветеринарски болничар 1; физички радник 1 и хонорарни књиговођа 1, свега 5 радника⁷⁸. Исто тако, за напредак сточарства Сурдулице и њене комуне, ова Станица има знатну улогу.

ХVII. ПРОСВЕТА И ШКОЛСТВО

У доба турске владавине у XIX столећу, у Сурдулици је постојала Основна школа, у којој се настава изводила на тур-

ском језику. Одмах иза ослобођења Сурдулице од Турака, 1879. године у Сурдулици је основана Основна школа, са наставом на српском језику. Од тога доба па све до данас, школство и просвета Сурдулице знатно напредују. Тај напредак је рапидан у социјалистичком развоју наше земље, од 1945. године до данас.

1966. године школство и просвета у Сурдулици имају следеће стање:

1. Основна школа „Јован Јовановић Змај“. Ова школа има 22 учионице, са 1520 ученика, и следећим наставним кадром: професора 3, наставника 21, апсолвената ВПШ 4 и учитеља 41.

2. Средња техничка школа (машински и електротехнички смер). Основана је 1961. године. Има 520 ученика, са 28 просветних радника у настави, уз то 5 ВКВ радника, 1 техничар. Школа има 8 учионица.

3. Школа за планинско газдовање. Ова је школа основана 1957. год. Има 520 ученика, са 16 одељења. Подељена је на четири одсека: Одсек за ерозију, Сточарски одсек, Воћарски одсек и Дрвноиндустријски одсек. Наставно особље броји 27 радника. Ово је једина школа у СФР Југославији ове врсте, те је самим тим њен значај знатан.

4. Школа ученика у привреди. Формирана је тек 1967. године, са 160 ученика. У школи ради шест просветних радника. Од 1947. године ученици у привреди су добијали стручна знања при предузећима.

За смештај школске омладине постоји Дом за школску омладину „Пера Мачкатовац“ у Белом Пољу. Дом располаже са 120 лежаја, има управника и два васпитача. Корисници Дома плаћају 190 дин. за стан и храну (добијају три дневна obroка), а у Дому станују ученици са пола.

Народни универзитет испољава своју делатност кроз предавања, курсеве и семинаре, а делимично се брине и о културно-забавном животу омладине града и суседних села.

Сурдулица има један биоскоп, читаоницу и матичну библиотеку. Извесна предузећа и институције и установе имају и своје стручне библиотеке, које су у основи затвореног типа⁷⁹.

ХVIII. ФИСКУЛТУРА И СПОРТ

Фискултури и спорту у Сурдулици поклања се знатна пажња. Помињемо Фудбалско спортско друштво „Радник“, које броји 30 чланова. У граду постоји стадион и фудбалско игралиште. За овим, истиче се Рукометни клуб, који има 15 чланова. Шах клуб, има такође 15 активних чланова. Нарочито је активно Планинарско друштво, које броји 100 чланова. Све три градске

школе имају сале за физкултурна вежбања, а поред тога и по-моћна спортска игралишта⁸⁰.

ХИХ. МОГУЋНОСТИ ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Први трагови туризма у Сурдулици јављају се осамдесетих година ХИХ столећа. Наиме, одмах после српско-турског рата 1876/78. године, када Сурдулица постаје варошица и седиште среза масуричког, јављају се зачеци туризма у овом насељу. То пак, стоји у вези са благом климом овог насеља. Први туристички посетиоци пред крај ХИХ столећа, били су туристе из Београда, Крагујевца, Неготина и Шапца. Уз благо поднебље, богатство река рибама (пастрмкама), привлачило је туристичке посетиоце.

После првог светског рата, као значајан туристички објекат била је Костурница, подигнута у спомен жртвама палим у току првог светског рата. Ову костурницу је фашистички окупатор порушио за време другог светског рата.

За сада, Сурдулица не поклања пажњу развоју туризма. Међутим, за његов развој достоје услови, на првом месту за планинарство, лов и риболов. Исто тако, сурдуличко поднебље је подесно за стварање и подизање одмаралишта, како за летњи, тако и за зимски период.

У насељу постоји Туристичко-угоститељско предузеће „Сурдулица“. У 1966. год. ово предузеће остварило је укупан приход у износу од 1,897.443.74 дин. Оно послује у основи стихијски, неорганизовано, а уз то и архаично, што је пропуст месне трговинске мреже⁸¹.

ХХ. НЕКЕ ПРОМЕНЕ МЕНТАЛИТЕТА ОД 1945. ДО 1967. ГОД.

Због саме физиономије овог рада, немогуће је овај проблем темељито приказати. Но, с друге стране, држимо да би био пропуст неосврнути се на овај појав. Због тога овај приказ даћемо у кратким потезима, са псентом промена најзначајнијих грана менталитета⁸².

Крсна слава. Као веома значајан друштвено предрасудни појав истиче се крсна слава или служба. Од старине Срби у Сурдулици придавали су велики значај празновању крсне славе. Међутим, од 1945. године па надаље, тај обичај се свео на породично славље. Од 1956. године прославља се у кругу сродника, али само са светковином о вечери. Овако прослављање крсне славе обављају само старинци Срби. Досељеничко српско становништво уопште не слави крсну славу, и посве ју је напустило. Један део старинаца Срба сече славски колач у цркви, а други део то обавља код својих кућа.

Крштавање. Обичај крштавања мале деце, заступљен је обилато код сурдуличког становништва православне вероисповести. Код овог обичаја се осећа знатан прилив крштавања. Значи, напуштање обичаја које је било обилато иза другог светског рата, сада се обнавља и оживљава поново.

Свадебни пир и венчање. Свадебном пиру се поклања знатна пажња. Он је претрпео измене у трајању свадбеног пира, који је раније трајао два дана, сада је сведен на један дан. Свадебни пир и гозба, без осталих трошкова, обично кошта око једну хиљаду динара. Црквено венчање, као друштвено-предрасудна појава, сасвим је напуштена и нико више то не обавља.

Смрт и погреб. Погребни обичаји о смрти и упоку мртваца жилаво су се сачували од старине све до данас. Они се обављају са много паганских церемонијала и хришћанског обреда. Од тога једино ништа не обављају атеисте. Поред тога, уколико је погреб млађег грађанина, ређе се одржавају пагански обичаји и хришћански посмртни церемонијал, јер се то напушта.

Народна ношња. Код градског становништва одавно је већ сасвим напуштена стара градска ношња. Сеоско становништво досељено из ближе и даље околине Сурдулице, исте тако брзо напушта своју стару народну ношњу, а прихвата савремену градску ношњу, понајвише конфекцијске израде. Понајдуже се код мушке ношње задржавају у употреби клашнене чакшире, а код женске ношње саја („мујер“).

Опрема домаћинства. Животни стандард грађана рапидно напредује. Све прогресивне друштвене тековине брзо се уводе у живот домаћинства. Приликом индивидуалне новоградње, обавезно се уводе купатила. Електрични штедњаци, радио пријемници и слично, обавезно набавља свако домаћинство. Има и знатан број телевизијских пријемника.

Савремени кућни намештај обавезно се набавља за сваку новострању. Индивидуални власници новоподигнутих стамбених зграда, поклањају знатну пажњу врту са цвећем. Становништво које станује у становима друштвене својине, понајвише набавља путничке аутомобиле.

Економски просперитет Цигана. Код промене менталитета сурдуличке популације, посебно место имају Цигани. Треба поменути да су Цигани у Сурдулици сталноседелачко становништво од XVI столећа и да ту обитавају све до данас. У старини су се бавили рударством, као топионичари и ковачи железне руде у сурдуличким топионицама. У другој половини XIX и првој половини XX столећа они су углавном пољопривредни радници, а уз то и занатлије ковачи, корпари и др. Од преображаја Сурдулице од варошице пољопривредног смера у градско насеље индустријског смера и Цигани у Сурдулици су веома много про-

менили своју економску моћ, а самим тим и знатан број навика и обичаја. То се најбоље види са напуштањем Циганске махале, која је одређена урбанистичким планом за зелени градски појас и пресељењем у комфорне станове, које Цигани купују у радничким колонијама и тамо се селе. То постижу својом зарадом као пољопривредни радници, бавећи се највише гајењем дувана, а уз то и као физички радници. На крају, у таквим насељима и становима, менталитет код Цигана веома је измењен и из дана у дан све се више мења, попримајући савремене навике српске популације овог насеља.

XXI. ЗАКЉУЧАК

Сурдулица је веома старо насеље, које потиче још из праисторијског доба. Микро полскај Сурдулице кроз векове није много мењао своју локацију. Сурдулица је лоцирана на подножју Варденика, на ивици Масуричке котлине и има надморску висину 600 м. Клима Сурдулице има умерено-континентално обележје.

Некада село збијеног махалског типа, након српско-турског рата 1876/78. године и ослобођења од Турака, Сурдулица се развила у варошицу пољопривредног смера, а у то време постаје и седиште среза масуричког. У социјалистичком поретку наше земље, од варошице моравског типа, Сурдулица се развила у градско насеље индустријског смера. Тај преображај Сурдулица је постигла с развојем локалне индустрије.

У развијено бронзано доба, становништво Сурдулице било је сталноседелачко. За овим, Сурдулица припада дарданском етничком подручју, а потом ту обитавају Римљани. Византијска власт над Сурдулицом протеже се столећима. Од Византинаца пределе, где се налази и Сурдулица, заузимају српски владари из династије Немањића, и њима владају столећима. Почетком XV столећа Сурдулицом и суседним крајевима влада ћесар Угљеша. Половином овог столећа овај крај заузимају Турци, где владају и обитавају све до ратова 1876/78. године.

Пољопривреда Сурдулице је осредње развијена. Поред земљорадње, пољопривредно становништво се бави и сточарством, воћарством и виноградарством. Друштвено-привредни сектор показује знатну делатност.

Као знатна привредна грана Сурдулице јесу занати. Они су добро развијени још од краја XIX столећа. Поред извесних класичних заната, који се обављају све до данас, уведени су и извесни савремени занати, који стоје у вези са развојем индустрије и напретком друштвеног стандарда становништва.

Просперитет Сурдулице почива на индустријском развоју, који је овде веома значајан. Развој сурдуличке индустрије по-

чиње од 1948. године, па се иза тога све више развија и грана. Њени индустријски производи пласирају се у земљи, а исто тако добрим делом и у иностранству.

У погледу етничког састава становништва, Сурдулица је скоро хомогено српско градско насеље. Она има ту националну физиономију још од ослобођења од Турака у XIX столећу.

Демо-географска физиономија Сурдулице према попису становништва од 1961. године веома је разноврсна. Она показује све одлике и карактеристике југословенских градских насеља индустријског смера, насталих од пољопривредних варошица путем индустријског развоја. Ти проблеми су местимично веома специфични, те чине значајан социолошки појав.

Здравство Сурдулице је обилато развијено. Томе многе доприноси овде подигнута Специјална болница за туберкулозу плућа.

Просвета и школство налазе се у развоју. Но; у Сурдулици постоји Школа за планинско газдовање (са четири одсека), која је једина те врсте у нашој земљи. Рад те школе је на завидној висини.

Међу бројним физкултурно-спортским организацијама, видно место заузима Планинарско друштво.

Сурдулица има повољне услове за развој туризма, коме до сада меродавни нису поклонили довољно пажње.

На крају, помињемо да су промене менталитета у Сурдулици, у социјалистичком друштвеном поретку, у раздобљу 1945 — 1967. године, обилате и веома карактеристичне, а усмерене су ка прогресивном развоју сурдуличке популације.

НАПОМЕНЕ

¹ О Сурдулици види: В. Карић, Србија. Београд, 1887, 744; **Ј. Хаџивасиљевић**, Ка историји града Врања и његове околине. ГН Чупића, XVI (1892), 297; **Ј. Цвијић**, Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. Насеља српских земаља I, Београд, 1902, стр. ХCVIII; **В. Р.** (Вој. С. Радовановић), Врањска област. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка (Ст. Станојевић), књ. I, стр. 421; др **А. Мелик**, Југославија. Земљописни преглед. Загреб, 1952, 302—303. Информативно површни антропогеографски преглед Сурдулице дао је проф. универзитета **Ј. Ф. Трифуноски**, Гласник Срп. географског друштва, св. XXXVI, бр. 2 (сепарат стр. 1—10), са 3 скице у тексту (то су резултати његових теренских истраживања из 1952. године са овом композицијом: 1. Положај, 2. Природни услови, 3. Прошлост, 4. Топографски развитак и тип, 5. Порекло и састав становништва, 6. Привредно-географске прилике); **Рјечник хрватскога или српскога језика** ЈАЗУ. Загреб, 1959, св. 71, стр. 43. **Србија. Знаменитости и лепоте**. Београд, 1965, 754—756; **Ј. Б. Марковић**, Географске области СФРЈ. Београд, 1967, 294.

² Упореди **Ј. Ф. Трифуноски**, наведени рад, стр. 2.

³ **Ј. Б. Марковић**, нав. дело, 292.

- 4 Упор. **Ј. Ф. Трифуноски**, на нав. месту.
- 5 **Ј. Б. Марковић**, на нав. месту.
- 6—7 **Ј. Ф. Трифуноски**, на нав. месту; **Др Ж. Јовичић**, Рецентна ерозија и акумулациони процеси у Врањској котлини и Грделичкој клисури. *Врање*, 1966, 14, 38.
- 8—9 **Ј. Ф. Трифуноски**, нав. рад, 3.
- 10 Нав. рад, 4—5.
- 11 Подаци прикупљени у народу октобра 1967. год.
- 12 Архивски подаци СО Сурдулица.
- 13—18 Архивски подаци Завода за статистику СРС, Попис пољопривредних газдинстава 1960, таб. 2, 3, 4, 5, 6, 1.
- 19—21 Архивски подаци СО Сурдулица, Одељење за привреду.
- 20—23 Књига занатског еснафа у Сурдулици из 1912. год.; архива СО Сурдулица, Одељење за привреду.
- 24 **М. Савић**, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, VIII, Сарајево, 1930, 117.
- 25 Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка (Ст. Станојевић), књ. IV, стр. 503.
- 26—31 Архивски подаци СО Сурдулица, Одељење за привреду.
- 32 **М. Гарашанин — В. Ивановић**, *Праисторија лесковачког краја*. Лесковац, 1958.
- 33 Упор. **К. Јиречек**, *Историја Срба*, I, Београд, 1922, 255.
- 34 Упор. нав. дело, 176.
- 35 Гласник Срп. ученог друштва, књ. XLII, стр. 282; **К. Јиречек — Ј. Радонић**, *Историја Срба*, књ. II, Београд, 1923, 101, 205; упор. ГН Чупића књ. III, 329, XVI, 273; **Г. Острогорски**, *Серска област после Душанове смрти* Београд, 1965, 21—22.
- 36 Упор. **К. Јиречек — Ј. Радонић**, нав. дело, 147.
- 37 Рад Југословенске академије знаности и умјетности, књ. 56, стр. 180.
- 38 Број српског и шиптарског становништва и кућа у Сурдулици 1877. год. погрешно наводе: **Р. Николић**, *Ширење Арнаута у српске земље*. Гласник Српског географског друштва, књ. III, св. 3—4, Београд, 1914, стр. 126; **Ј. Ф. Трифуноски**, *Сурдулица. Антропогеографске особине*, стр. 5.
- 39 **А. Воуе**, *Recueil d'itinéraire dans la Turquie d'Europe*, Vienne, 1854, I, 342.
- 40—41 **Ј. Цвијић**, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, стр. ХCVIII.
- 42 Упор. **Р. Николић**, *Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве. Насеља срп. земаља* књ. II, Београд, 1903, стр. 143—144.
- 43 Упор. **Ј. Ф. Трифуноски**, нав. рад, стр. 6.
- 44 **Ј. Ф. Трифуноски**, нав. рад, стр. 9, нап. 13.
- 45 Попис људства Србије у ослобођеним крајевима у год. 1878. Државопис Србије, св. XI, Београд, 1882, стр. 34—35.
- 46 Државопис Србије, св. XVI, Београд, 1889, стр. 30—31.
- 47 Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. год Београд, 1892, књ. I, стр. 114.
- 48—54 Статистика Краљевине Србије, књ. XII. Београд, 1898, стр. 7, 12—13, 18—19, 22—23, 54—59, 64—67, 72—73, 80—81.

- 55 Речник места Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1925, стр. 58.
- 56—57 Попис становништва 1961, књ. X. Становништво и домаћинства у 1948, 1953. и 1961. Београд, 1965, стр. 69.
- 58 Попис становништва 1961, књ. XI. Пол и старост. Београд, 1965, стр. 69; архивски подаци Завода за статистику СРС, табела пол и старост.
- 59 Архивски подаци Завода за статистику СРС, табела становништво старо 15 и више година према брачном стању.
- 60 Архивски подаци Завода за статистику СРС, табела становништво према народности.
- 61 Архивски подаци Завода за статистику СРС, табела школска спрема.
- 62 Архивски подаци Завода за статистику СРС, табела становништво по старости и писмености.
- 63 Архивски подаци Завода за статистику СРС, табела становништво по занимању.
- 64 Попис становништва 1961, књ. XIV. Активност и делатност. Београд, 1965, стр. 69; архивски подаци Завода за статистику СРС, табела активно становништво по делатности.
- 65 Архивски подаци Завода за статистику СРС, табела становништво старо 7—19 година према старости, полу и занимању.
- 66 Архивски подаци Завода за статистику СРС, табела становништво по месту рођења.
- 67 Архивски подаци Завода за статистику СРС, табела становништво по положају и занимању.
- 68 Архивски подаци Завода за статистику СРС, табела активна лица по месту рада.
- 69 Архивски подаци Завода за статистику СРС, табела радници и службеници према квалификацијама.
- 70 Попис становништва 1961, књ. XV. Пољопривредно становништво. Београд, 1966, стр. 69; архивски подаци Завода за статистику СРС, табела пољопривредно становништво.
- 71 Попис становништва 1961, књ. XII. Миграциона обележја. Београд, 1966, стр. 69.
- 72 Попис становништва 1961, књ. XVI. Величина и извори прихода домаћинства. Београд, 1965, стр. 69; архивски подаци Завода за статистику СРС, табела број чланова домаћинства.
- 73—74 Попис становништва 1961, књ. X, стр. 69.
- 75 Србија. Знаменитости и лепоте. Београд, 1965, 756.
- 76—78 Архивски подаци СО Сурдулица, Одељење за привреду.
- 79—80 Архивски подаци СО Сурдулица, просветна служба.
- 81 Архивски подаци СО Сурдулица, Одељење за привреду.
- 82 Сагледавање овог проблема у народу октобра месеца 1967. год.

SURDULICA

L'agglomération urbaine de Surdulica est située dans la partie orientale du bassin de Masurica, des deux côtés de la rivière de Vrla, affluent droit de la Morava du Sud. Elle appartient au nombre d'habitats urbains plus développés de la Serbie du Sud. La micro-situation de l'habitat changeait au cours des siècles, tout en restant, pourtant, toujours dans la même strate régionale. En tant qu'installation humaine, Surdulica est de très vieille date.

Les premières traces de l'installation humaine datent de la préhistoire pour apparaître d'une façon ininterrompue à l'époque de l'antiquité ainsi qu'au Moyen Age et en temps modernes. Dans la période de la domination romaine il s'y trouvait des fonderies près des mines où l'on fondait le minerai de fer. A l'époque du régime féodal turc, l'exploitation des mines et les fonderies étaient également très développés à Surdulica. Cette activité fut continuée jusqu'à la fin du XVIIe siècle et on en rencontrait des vestiges même jusqu'à l'année 1878 où cette partie de la Serbie du Sud fut libérée de la servitude turque et annexée à la Serbie. Jusqu'à l'année susmentionnée (1878) Surdulica était un habitat rural. A partir de ce temps elle se développe et se transforme en un bourg en devenant centre de l'administration d'arrondissement. Elle a maintenu cette fonction jusqu'à la Deuxième guerre mondiale en 1941. Dans cette période Surdulica est une petite ville aux métiers et au commerce florissants, mais sa population, composée de Serbes et d'un petit nombre de Bohémiens, s'occupe en outre d'agriculture.

Après la Deuxième guerre mondiale (1941—1945) Surdulica se développa en une agglomération urbaine de type industriel. L'industrie emploie un grand nombre d'ouvriers. Parmi les entreprises industrielles il faut particulièrement faire ressortir l'Entreprise de l'Usine Hydroélectrique de Vlasi. Dans les métiers sont représentés le serbeur individuel aussi bien que le secteur social. Le secteur coopératif et la coopération en général exercent une fonction importante dans l'agriculture et agissent progressivement.

L'urbanisation de la ville de Surdulica a été exécutée avec succès et sa prospérité dépend du développement ultérieur de l'industrie dans cette ville. Les nouvelles constructions ont simplement régénéré le type ancien de bourg, en créant un habitat urbain de type industriel. Il y a dans la ville de nombreuses écoles primaires et secondaires. Il faut mentionner tout spécialement le Sanatorium pour les phtisiques qui est devenu, à cause du climat doux de cette région, une importante maison de santé spécifique de Yougoslavie. Parmi les écoles, il faut particulièrement mettre en relief: l'Ecole pour l'érosion et les torrents qui prépare les cadres spécialisés pour la lutte contre ces phénomènes naturels.

Les changements survenus dans la mentalité de la population de cette agglomération urbaine à l'époque socialiste de la Yougoslavie, sont considérables sous tous les aspects. Toutes les coutumes et moeurs patriarcales sont abandonnées rapidement sous l'influence du progrès de la culture et de la civilisation et du standard de vie plus élevé de la population de cet habitat urbain. La force économique des citoyens change la physionomie de l'agglomération urbaine sous tous les rapports. A cela contribuent également le standard de vie et la force économique des Bohémiens résultant dans la formation des quartiers spéciaux habités par les Bohémiens, posés et résolus conformément aux exigences de l'urbanisme contemporain. Tout cela s'est produit dans le cadre de l'organisation socialiste de la société en Yougoslavie. Tandis qu'en 1879 Surdulica comptait 613 habitants, sa population a atteint, selon les données du recensement de population de 1961 le chiffre de 5007 habitants. L'accroissement a, donc, été très rapide.

T. P. Vukanović

Cr. 1. Surdulica

Cr. 2. Plan d'ensemble de Surdulica

Fig. 1—8. Ancienne architecture folklorique de Surdulica dans le quartier du marché (Čaršija mahala). Sous l'influence de l'industrialisation et de l'urbanisation moderne ce quartier fut démoli et sur ses fondements on a bâti un nouveau quartier, de 1956 à 1965, conformément aux exigences de l'urbanisme contemporain.

Fig. 9. Association des artisans de Surdulica de l'année 1933

Fig. 10. Groupe d'artisans de l'arrondissement de Masurica à Surdulica en 1956

Fig. 11. Vue panoramique de Surdulica de l'année 1953 avant la reconstruction urbanistique moderne

Сл. 1 Стара фолклорна архитектура у Сурдулици. (Чаршија махала).
С развојем урбанизма порушено

Сл. 2 Стара фолклорна архитектура у Сурдулици. (Чаршија махала).
С развојем урбанизма порушено

Сл. 3 Стара фолклорна архитектура у Сурдулици. (Чаршија махала).
С развојем урбанизма порушено

Сл. 4 Стара фолклорна архитектура у Сурдулици. (Чаршија махала).
С развојем урбанизма порушено

Сл. 5 Стара фолклорна архитектура у Сурдулици. (Чаршија махала).
С развојем урбанизма порушено

Сл. 6 Стара фолклорна архитектура у Сурдулици. (Чаршија махала).
С развојем урбанизма порушено

Сл. 7 Стара фолклорна архитектура у Сурдулици. (Чаршија махала). С развојем урбанизма порушено

Сл. 8 Стара фолклорна архитектура у Сурдулици. (Чаршија махала). С развојем урбанизма порушено

Сл. 9 Чланови Занатлијског удружења из 1933.

Сл. 10 Занатлије среза масуричког из 1956.

Сл. 11 Панорама Сурдулице из 1953. год. Изглед пре савремене урбанизације

Сл. 1 Десна рука св. Јована Крститеља (Претече)

Т. П. ВУКАНОВИЋ

СТРИЖБА

С нарочитим освртом на врањско гравитационо подручје

І. УВОД

Обичај стријбе или подстрига прве дечје косе, досеже у велику старину људског рода. Ми ћемо се у овој студији позабавити том појавом код наших народа. Но, одмах морамо нагласити, прво резање дечје косе, или како се то каже у врањском етничком подручју **стријба**, није никако појава својствена само нашим, односно балканским народима. То је општечовечанска појава, која се код наших и осталих балканских народа сачувала из велике старине у реткој свежини све до данашњих дана, када постепено одумире.

У комплексу обичаја око неге одојчади и мале деце, подстриг прве дечје косе, или шишано кумство, заузима посебно место. Ми смо се том појавом позабавили проучавајући је повремено у народу код: Шиптара, Румуна, Влаха, Цинцара, Срба, Хрвата, Црногораца, Македонаца, Турака, Јевреја и Цигана, почев од 1934. па до конца 1967. год. Резултате тих својих испитивања, уз употребу стручне литературе, дајемо на овом месту, сврстане ради лакшег разумевања и прегледности питања, у посебна поглавља.

Сматрамо за потребно да на овом месту истакнемо, да нам је, нажалост, било немогуће лично проучавати ову појаву код савремених Грка на Балканском полуострву.

У последње време, подстриг прве дечје косе или шишано кумство код балканских народа, заинтересовао је неколике јужнословенске етнологе, те су му посветили посебну пажњу и позабавили се њиме. И поред тога сматрамо, да ће ова наша студија допринети што бољем и јаснијем решењу ове појаве, објашњавајући многе празнине и пропусте које су истакнути јужнословенски етнологи у журби пропустили да уче, јер су у већини случајева обичај проучавали једнострано, не улазећи у његову генезу. Наша изучавања се темеље понајвише на личним проучавањима у народу, а потом, на истраживањима те појаве у току дугог низа година у стручној литератури, пратећи њено порекло, постанак, еволуцију, типове и врсте, њено географско распрос-

трањење и улогу у народном животу, како у сеоским патријархалним етничким скупинама, тако и у грађанском друштву¹.

II. СТАРИНА И ПОРЕКЛО ПОДСТРИГА ПРВЕ ДЕЧЈЕ КОСЕ

Код многих племена и народа на свету, од прастарих времена је познат обичај подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, који се обавља у одређено доба дечјег узраста и уз извесне ритуалне обреде. Тако, још су стари Инди обичавали да деци три пута стригу косу: у трећој години узраста, између осме и дванаесте године и у петнаестој години живота². Стари Германи су пак, стригли своју децу два пута: у дванаестој години узраста и између петнаесте и осамнаесте године живота. Код овога задњег шишања младићи су добијали у руке оружје као знак мужевности³. Код Јелина, био је обичај да се детиња коса не сече, него пусти да расте у коврцама и да се тек касније жртвује боговима⁴. Код Семита, одсечена дечја коса важи као жртва човекова живота па се приноси на ватру⁵. Некада је неподстрижена коса била знак да је дете посвећено богу, а сам подстриг је означавао жртву Јехови⁶.

Први помен подстрига дечје косе или шишаног кумства, код словенских народа, имамо из X столећа, и то код Чеха и Словака. Наиме, у познатој легенди о св. Вацлаву (+929), која је позната у разним редакцијама, па међу осталом и у „Глагољском љубљанском бревиру“ с почетка XV столећа, каже се о овој појави, преведено на савремени језик, следеће⁷.

„Где сада се догоди пророчка реч, што и сам господ наш Исус рече: Јер биће, рече, у последње дане, што мислим да је сада, устаће брат на брата, син на оца и непријатељи човеку домаћи његови. Сви ће људи бити немили и наплатиће им бог по њиховим делима. А био је међу Чесима неки кнез Вратислав, а жена његова по имену Драгомира. И када су родили свога сина првенца, крстише га и дадоше му име Већеслав. И када је узрастао до подстрижења, дозва Вратислав његов отац на подстрижење бискупа по имену Нотара. И када је са својим клирицима појао мису, бискуп узев дете постави на крило (цркве) на степеницама пред олтаром, и благослови и рече: „Ти (боже) Исусе благослови ово дете, као што си благословио све своје праведнике“ и тако с благословом би подстрижен. А благословом тога праведног бискупа и његовим молитвама поче и научи добро словенске и латинске књиге“.

Код Руса, постоји од давнине прастари обичај подстрига прве дечје косе или шишаног кумства. Нарочито је тај обред био свечан када су га обављали црквени достојанственици кнежевској деци. О томе нам говори и једна хроника из 1192 год. Кнежевска деца су подстригавана између друге и четврте године, а цела коса је скидана у седмој години узраста. Обред је обав-

љан или на дан детињег рођендана или на дан Нове године, по тадањем календару 1. септембра. Том приликом, дете би ставили на коња. И данас је обичај код Руса да стригу дечаке седећи на седлу. Кнежевске синове су од давнина подстригавали у облику тонзуре⁸. Надаље, постоје извесне мађијске радње код овога обреда, које су се међу Русима одржале столећима, све до првих деценија XX столећа⁹. Код Украјинаца, обред подстрига прве дечје косе обавља се помоћу сребрне паре. Том приликом, детету се упућују жеље да би оно било срећно, као што је срећносно сребро. Обред подстрига се обавља након месец дана по рођењу детета, да би коса расла боље и да би била лепша. Мати детета узима одрезану косу и носи је уз себе, изговарајући, том приликом, извесне речи које имају мађијски значај¹⁰. Код Белоруса, овај обичај се задржао и пренео на свадбене обреде. Наиме, ту се о свадби стриже коса младожењи, а тиме се означава способност и зрелост младожењина за ступање у брак¹¹. Код Пољака, као код осталих словенских народа, од старине је обичај да се обавља прво стрижење дечје косе као ритуални обред¹².

III. СТАРИНА, ПОРЕКЛО, ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ И ГЕОГРАФСКО РАСПРОСТРАЊЕЊЕ ПОДСТРИГА ПРВЕ ДЕЧЈЕ КОСЕ КОД БАЛКАНСКИХ НАРОДА

Најстарији помен о првом подстригу дечје косе или шишаном кумству код савремених балканских народа, колико ми је познато, имамо у једној бугарској епској народној песми из средњовековног феудалног доба. Наиме, у једној бугарској народној песми опева се подстриг прве косе мушкога детета („отрока“), незнанога цара Рудослафа¹³, где се између осталог каже:

„Царь Радославъ стрижба има,
Стрижба има, служба има,
Да настригва мажска рода.“

У песми се даље наводи да је као гост, приликом подстрига прве дечје косе, присуствовао прослављени херој јужнословенског епоса Краљевић Марко¹⁴. Концем XI столећа подстриг дечака (*tonsiō sapilogum*) била је опште обичавана појава код становништва у пределима Хрватске¹⁵. У чувеном „Хрвојевом мисалу“, који потиче одмах иза 1404. год. писан глогољицом и богато украшеним минијатурама, у VIII поглављу, дате су три молитве, које су употребљаване при црквеном обреду подстрига прве дечје косе. Од тих молитава, прва помиње да је Аврам одстригао главу Мелхиседеку и да су апостоли и ученици уместо одстрижене косе добили веру и беседе. Надаље, молитва најављује да ће бог дати своје услужбенику, који стриже косу, праведне мисли и добар живот и здравље¹⁶. Друга молитва, углавном, го-

вори о томе, да се подстриженик има владати према божјим заповестима, да би чинио добра дела¹⁷. Трећа молитва проси божји благослов за службеника и жели подстриженику сваки успех у животу, пораст и добар узгој његовог тела до конца живота¹⁸. В. Јагић је утврдио, расправљајући о овим молитвама, да оне воде порекло из грчких обредних књига, а нашао им је извор у »Codexi Goargi«-и »Porphiriјевом кодексу«. Затим Јагић пореди те молитве с истим беседама у глагољском „Синајском еухологу“¹⁹, из XI столећа, као и са разним познијим ћирилским рукописима обредних молитава, те долази до закључка да су ове молитве у „Хрвојев мисал“ ушле из грчко-словенских обредних књига, и да је важан податак, да обред подстрига косе не даје прва молитва, а да се у другој молитви помиње: „залепит власи на крст“, што је истоветно са изворним грчким текстом²⁰.

У једној повељи из 1432. или 1433. год., насталој приликом склапања мира између Дубровчана и Радослава Павловића (1390—1441), господара Босне, каже се да су Дубровчани кумовали његовом сину, што је имало надаље да значи као знак пријатељства. Познато је да су Дубровчани од старине били католици, а Р. Павловић је припадао православљу, па је кумство према томе било шишано. Том приликом су дубровачки посланици, према упутствима Дубровачког већа, завили тридесет дуката у ошишане власи дечакове, као кумовски дар. „После овога Радослав је сматрао Дубровчане као своје блиске пријатеље“²¹. Затим, како сазнајемо из историјских извора, у Далмацији су синодалне конституције 1674. год. проповедале духовницима обредно стрижење²². У другом једном извору, сазнајемо да је шишано кумство било у XVII столећу веома уобичајено код Хрвата Примораца на Ријечи и њеној околини. Валвазор га описује овако: „Неки желе своме детету неколико кумова, па позивају више богатих људи и тада сваки од позваних реже детету нешто косе и поклања му притом колико може у ма чему било. Свакога од тих држе они за свога кума, као да им је дете држао на крштењу. То је у Истри било пре уобичајено, али сада је забрањено“²³.

Познати турски путописац из XVII столећа Евлија Челебија, помиње између осталог, и обичај подстрига прве дечје косе или шишаног кумства у Босни²⁴.

Такође, подстриг прве дечје косе или шишано кумство је нашло одраза и у српскохрватском епосу. Илустрације ради, ту је довољно поменути само следеће примере. Тако, у познатој народној епској песми „Шишање царева сина“, забележеној у Далмацији, прича се како је турски султан послао поруку, по звезди Даници, јунаку Стипану Земљићу из Шибеника, да дође код султана у Цариград да му ошиша сина. Но, Земљић се бојао Јанка Бандуровића, с којим је живео у рђавим односима, а који је оби-

товао код турског султана на двору у Цариграду, те је по пријему позива био невесео. То запази његова сестра Анђелија, те га запита шта му се догодило. Брат јсј повери тајну. Анђелија се тада одлучи, да помогне брату, те свуче своје женско одело, а обуче братову јуначку опрему, опаше оружје, оседла братова врана коња и одјезди у Цариград, да уместо свог брата она ошиша султановог сина. Пре него што ће ошишати дете, она је у Цариграду имала једно витешко надметање у бацању камена с рамена, а потом је уследило скакање скока јуначкога. Затим је турски цар повео кума у своје дворе „па му даде ошишати сина”. Иза тога је настао кумовски пир, који је трајао недељу дана, како се каже у песми, да потом уследи узајамно даривање између кумова. Најпре је прерушена девојка даровала мајку детињу, своју куму султанију:

„Кад то види млабахна дивојка,
Па се маши у цеп од доламе,
Па извади сто жутих дуката,
Пак је своју куму даровала“.

Сад се појавио турски цар, те је и он дао скупоцено уздарје свом куму:

„И даде јој хорду позлаћену,
На којој је алем камен драги,
При кому би мога' вечерати
У поноћи, кано и оподне“.

Иза тога уследило је уздарје цару:

„Липо њему кума захвалила,
Пак му даје стотину дуката“²⁵.

Исто тако, обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, нашао је примену и у српскохрватском епосу који говори о хајдучким подвизима херцеговачког хајдука Мијата Томића, родом из Дувна, који је живео и хајдуковао свакако у другој половини XVII столећа. Наиме, у једној епској песми која говори о овом прослављеном хајдучком харамбаши, каже се између осталог, како је Мијату често нуђено шишано кумство за синове босанско-херцеговачких феудалних господара паша и бегова. Једна епска песма има чак и наслов: „Шишано кумство Т. Миховила“²⁶. Отуда, према речима доброг познаваоца народних песама о М. Томићу Н. Андрића: „На Мијата Томића прислањају се готово све познате пјесме о шишаном кумству. Како је познато хришћанин може постати кумом неком муслиману само шишањем кумчета. Тако се Мијат окумио с Тешњанин Алијом, бегом Љубовићем, Бишћанин Алијом итд“²⁷.

Ународној епској песми о Мијату Томићу и Тешљанин Алији каже се, између осталог, како Мијат полази са Савом од Посавља, с једним Арапином и својим нећаком „малим“ Маријаном, да пороби дворе Алијине. Кад су стигли онамо, Мијат затражи од Алије хиљаду дуката и јуначку опрему. Али, Алија не хтедне дати ништа, већ хоће да започне кавгу. Но, у то прискочи Алијина кадунa, па умири свога мужа и замоли га, да јој допусти да она придобије и умири Мијата. Алија јој допусти, те она узме свог малог сина из колевке па га дадне Мијату, а уз сина пружи му маказе, замоливши га да јој ошиша дете, а она ће њега и дружину његову богато даривати. Мијат на то пристане, али му због тога замере Павле од Посавља и Арапин, тражећи од њега да с дететом удари о црну земљу. Иза тога, Мијат се обрати на свога нећака Маријана, питајући га за савет шта да учини? Маријан пак, осећајући велико поштовање према његовој вољи, одговори да ради што је њему драго, јер што год он учини, биће добро учињено. У својој хајдучкој племенитости, Мијат је иза тога примио кумство и ошишао дете, благосиљајући куму и дарујући је са двеста дуката да их употреби себи за огрлицу, јер га је она окумила својим умом и памећу, а кумство и побратимство, према народном поимању, искључују свако зло дело међу људима²⁸. Напокон, у Павлинићевој народној епској песми из далматинске Подгоре, под насловом „Шишано кумство Томић Миховила“, обрађен је исти овај мотив. Ту се говори како долази М. Томић за скупљање „инћара“ у кулу Бишћанин Алије с истим Савом од Посавља и црним Арапином, а на место нећака Маријана из претходне песме, долази од Градашца Раде. Кад је Алијина кадунa донела својег синчића да га М. Томић ошиша, Арапин му саветује да закоље дете, али га други хајдук од тога одвраћа. М. Томић прихвата кумство и ошиша дете па простре своју доламу, по којој проспе златно прстење и новац, а насред доламе метне своје младо кумче, да се ово игра кумовским даровима²⁹.

Код Морлака у Далмацији, у другој половини XVIII столећа било је веома цењено шишано кумство. Обичај је био особито негован, и познати испитивач народног живота код балканских Словена Л. Ловрић о томе каже следеће: „Био је понекад обичај, а постоји мање или више и данас у сваком селу, да се пре шишања косе детету, позове пријатељ, који му ошиша нешто мало косе. Овим обредом он постаје кум и у вези с тим духовни рођак“³⁰.

Овај обичај скренуо је пажњу, као што смо већ поменули, и оштроумног В. Ст. Карацића, који се преварио у тумачењу порекла и постанка самог обреда. У своме познатом Рјечнику, он о овом обичају каже: „Кад се дјетету први пут сијече коса (шиша се): у оваквоме кумству може и Турчин бити хришћани-

ну кум, а по томе кашто и хришћани Турцима, особито у Босни и Херцеговини, шишају дјецу. Шишано кумство може бити и без тога³¹. Надаље, зна се да је 1836. год. кумовао инж. Лусћини из Далмације (пореклом из Падове), Ибрахиму Капетановићу, сину Али-бега Капетановића — Љубушака. За овим, Незир Школић, кумовао је 1860. год. сину Османа Гегића у селу Међећи у околини Рогатице³². Чувени Смаил-ага Ченгић, кога је опевао Мажуранић у спеву **Смрт Смаил-аге Ченгића**, био је кум сину свог верног пријатеља Мике Маловића из Драгољева у Дробњацима у Херцеговини. Међу Дед-агом Ченгићем, сином Смаил-аге Ченгића и црногорским војводом Петром Стевановим Вукотићем, тастом црногорског краља Николе, такође је постојало шишано кумство³³. Напокон, попут Ловрића и списатељ Гризогоно, описује овај догађај у загорској Далмацији, те каже: „Осим кума који суделује код овога обреда, код Морлака, сусреће се једна врста слична вези с другим особинама које одрежу маказама нешто косе с дететове главе у облику крста. Овај обред постаје кориснији за родитеље него онај други (крст)“³⁴.

Код Хрвата и Срба у Босни, обичај шишаног кумства или првог подстрига дечје косе, био је веома цењен у XVIII и XIX столећу. О томе јасно сведочи једна одредба бискупа А. Милетића, с почетком XIX столећа, који о томе обреду овако говори: „Будалаштине од кумства стрижених од побратимства и стављању имена крсних и других овима приличних, које се чини по неким жупама на начин хришћански не пристоји се правоверним наследницима Исусовим“³⁵.

Према одредбама „Грбаљског статута“, подстриг прве дечје косе или шишано кумство, од старине је обичај у жупи Грбљу. Томе обичају је посвећена једна одредба у обичајном праву ове архаичне области, где се каже у чл. 75 за „мокро кумство“ (шишано кумство), ако га ко одрекне, да плати „глобе“ Грбљу 50 цекина као одметник Бога и св. Јована, да се потом каже у чл. 76: „Кумство сухо (вјенчано или шишано) остаје на вољу ко хоће или ко неће, али за сходно нађосмо кад би и ова два суха кумства одрекао“³⁶.

Код Црногораца је шишано кумство, поред крштеног, од старине добро познато. У разним списима из прве половини XIX столећа, има ту и тамо о њему помена. Довољно је навести само следеће примере. Наиме, у своме знаменитом Горском вијенцу, дотакао га се Његош у краткој полемици између Вука Мандушића и Арслан-аге Мухадиновића. Вук се дивио агином саруку, те га запита где га је набавио:

„Љубави ти, набави ми такви;
Даћу вола за њега из јарма“.

Арслан-ага Мухадиновић на то му одговара:

„Ја ћу ти га поклонити, Вуче,
Тек ако ћеш да се окумимо;
Мило ми је с таквијем јунаком“.

На то му Вук Мандушић одговара:

„Нема кумства без крштена кумства,
Ако хоћеш и четвороструко“.

Иза тога Арслан-ага истиче:

„Шишано је исто ка кршћено“.

То се Вуку Мандушићу не свиђа, сматра да је то нижи ред кумства, нижи од крштеног, такво кумство не прихвата и одговара:

„Кум ћу бити, а прикумак нигда“³⁷.

У својој занимљивој књизи о животу и обичајима Црногораца, В. Медаковић, каже: „Кад Црногорац види, доброг поштеног човека, а с њим није ни у каквој вези сродства, или ако је одскочио од њега да се не може с њим побратимити, а није му се побачило дијете да го зове на крштено кумство, онда га зове да му дијете шиша“. После овога зову се кумовима, а ако се роди друго дете, зове овог за крштеног кума³⁸.

Своје врсте шишано кумство или подстриг прве дечје косе бележи у Словенији четрдесетих година XIX столећа Л. Илић у свом етнографском спису о Словенији. Наиме, ту шишање прве косе детету врши крштени кум, и као да није било посебно шишаног кума. То шишање везано је, осим тога, с гозбом званом „велике бабиње“. На крају ручка о бабињама, донесе бабица мало кумче с маказама и предаје оба двоје, ако је мушко куму, а ако је женско куми да с главе нешто косе кумчету одреже. „Ово као што једни тумаче зато бива да од главобоље не пати, други веле да буде паметно, а трећи не знаду зашто се то чини, осим да се обичај не укине“³⁹. Слично овоме потврђује за ову област и М. Стојановић. Говорећи о кумству у овој области он каже: „Кум стриже на неких мјести кумче своје први пут, кад му косица порасте, да му — вели пук — гушће и боље порасту власи, и да не буде трпјет главобоље. Приликом првог стрижења држи се на неких мјестих част или гозба“⁴⁰.

У Лици се обичавало у другој половини XIX столећа: „Кад се двојица пазе и један има дете, а не могу ступити у друго срод-

ство, други му буде детету шишани кум; дешава се, да понеко и онда то истом јави, то бива онда, ако дотични мисли, да му понуда шишаног кумства не би била пријатељски прихваћена; реже се дјетету читав крст на коси преко темена, а коса се после детету стави под главу, кад спава, да има добар сан⁴¹.

У другој половини XIX столећа шишано кумство је било веома у обичају код Херцеговаца. Ту се обичавало „кад се ђетету први пут реже коса обично се зовне које милије чељаде из махале да кумује ђетету“⁴².

У пределу Конавлима, такође у другој половини XIX столећа, кад ко „жели ући у својбину са каквом одличном православном обитељи бива стрижени кум, то јест кумује при свечаном стрижењу косе детета. Тим ступа у родство с дететом и с његовом фамилијом“⁴³.

У Црној Гори и Херцеговини, кроз цело XIX столеће, при умиру крвне освете, ако је једна закрвљена страна православна, а друга католичка, или ако је једна муслиманска, а друга православна или су обе муслиманске, онда су утврђивали мир шишаним кумством⁴⁴. Код племена Куча у Црној Гори, шишано кумство се почетком XX столећа почело нагло напуштати међу Црногорцима, док је међу Шиптарима католичке вере, припадницима овога племена, овај прастари обичај сасвим искоренио католички језуитски ред. У ово историјско доба, обичавало се у Зети, где има Турака, да Црногорци обично зовну Турчина да им шиша дете, Турци су се тога обреда веома радо прихватили, и целу својту детињу су звали кумовима; кумство су држали тврдо и искрено, рачунајући то као најближу својту⁴⁵.

У Босни, Херцеговини и Србији, био је обичај у другој половини XIX столећа „кад које дете дуго болује да га изнесу на раскршће, па ко први наиђе, без обзира на пол, конфесију и народност, буде му шишани кум“⁴⁶. У литератури XIX столећа, овај прастари религиозни мотив, нашао је одраза и у једној приповеци, где се доста сликовито говори о стрижди једног болесног детета од стране муслимана⁴⁷.

Почетком XX столећа, шишано кумство је било код Срба на Косову, на цени исто као и крштено, а познато је под именом **стриг**. Ту се дете први пут шиша кад ступи у трећу годину. Но, поред Срба, овај обичај на Косову познат је и код Шиптара, те и они имају својих шишаних кумова⁴⁸.

У бољевачком крају у источној Србији, шишано кумство се обавља кад дете напуни годину дана и тада кум добија обилат дар и за крштено и за шишано кумство⁴⁹, а обред подстрига и гозба или пир који иза тога настаје, прославља се веома свечано. У Лужници и Нишави, обред шишаног кумства од старине се прославља веома свечано, слично као што се прославља свадба или крсно име. Притом, изводе се разноврсне мађијско-религиј-

ске радње⁵⁰. У Јовцу, обред шишаног кумства обавља се у непарним годинама дечјег доба. Ту се још гледа да и број кумчади из једне куће, уколико се истовремено шишају, буде у непарном броју. Овде се обред првог подстрига дечје косе или шишаног кумства, просалвља особито свечано, при чему се јавља маса елемената из мађије и народне вере⁵¹. Уз обред шишања детета певају се народне пригодне песме, које се односе на шишано кумство⁵². У Грузи, обичај шишаног кумства од старине обављао се уз нарочите ритуалне и мађијске радње. У новије време, овај је обичај у Грижи „готово нестао“⁵³. Надаље, посебан значај има обред првог резања дечје косе код Срба у Космају, где се од старине обичава да тај обред обави детињи ујак⁵⁴. Ова се појава запажа и код Срба у Орашцу, где ујак сече прву косу своје сестрићу. Код овог обичаја у пределу Космаја и Орашца виде се трагови прастаре појаве авункулата. У Босанској крајини, обичај подстрига прве дечје косе обичава се од старих времена све до данашњих дана. Он је везан нарочито за болешљиву децу. Наиме, мршава и слабо дете, мати детиња изнесе на раскршће, и то у младу недељу, па ко туда први наиђе, подстриже детету косу на три стране „да би дијете напредовало“⁵⁵.

У многим крајевима код Срба, обичава се од прастарих времена све до данашњих дана, подстриг прве дечје косе или шишано кумство у разним типовима и врстама, према функцији и намени саме појаве. У извесним пределима, одржао се овај обичај у реткој свежини све до данашњих дана, а у неким областима у новије време, понајвише из економских разлога и све већег развоја културе и цивилизације, обичај се све више напушта. Ту и тамо, обавља се овај обичај све до данашњих дана и код варошког становништва, нарочито међу занатлијама.

Код Хрвата, исто као и код Срба и осталих јужнословенских народа, као што се види из напред изнетог материјала, обичај шишаног кумства или подстрига прве дечје косе, веома је распрострањен. Тако обичај, шишаног кумства до скоро је био добро познат у Рибнику код Карловца⁵⁶. Код Хрвата и Срба у Лици и Крбави, обичај шишаног кумства одржао се из велике старине све до данашњих дана⁵⁷. Ту се између осталог обичава следеће: „Да дјетету по договору узме кум (односно кума) још сасвим малену, понајвише по довршеној једној години. Дужност је кума (куме), да на уречени дан дође у дом кумчета и ту редовно без каквих обреда — узме кумче (у крило) и одреже му нешто косе. Како и колико није свуда једнако. Одрезана се косица у неких баци камогод или уништи; но другаје се помњиво спреми, и то на различне начине“⁵⁸.

Код Словенаца, нарочито у Белој Крајини, од старине је обичај да се свечано обавља шишано кумство, праћено са извесним мађијско-религијским радњама⁵⁹. Концем XIX и почетком

XX столећа, код Белокрањаца се обичавало, када детету нарасте коса толико да се може стрићи, подстриже му је кума или кум. Према народном веровању у бившој адлешичанској жупанији, неподстриженом детету када умре, дешавају се извесне непријатности. Наиме, то дете друга деца скубу на другом свету, чупајући му власи из главе. У данашње време, овај обичај код Словенаца ту и тамо још животари⁶⁰.

Код Македонаца, обред шишаног кумства познат је од старине. Прво шишање косе детету врши се углавном у непарне године, када наврши једну, три или пет година⁶¹. Уз нарочити ритуал, овај је обичај код Македонаца општи, а каткад може имати и интерконфесионални и интернационални карактер⁶². У Ђевџелијској кази „женску децу обично друге или треће године шишају (мушкарце и раније), да им израсте гушћа коса и да им ојача”. Том приликом одстрижене девојчице исмевају речима:

„Стрижак бричак,
На две јајца — квак!“⁶³

Напоследку, помињемо, најраспрострањенији термин за први подстриг дечје косе или шишано кумство код Срба и Хрвата јесте израз **стрижба**. Под тим изразом Срби и Хрвати подразумевају прво шишање детета. Поред тога, постоји још следећи називи: стриг, стрижење, шишање, плетење, плетиво, надстригување⁶⁴.

IV. ВРСТЕ, ТИПОВИ И ФУНКЦИЈЕ ПОДСТРИГА ПРВЕ ДЕЧЈЕ КОСЕ

Према својој функцији, подстриг прве дечје косе или шишано кумство код балканских народа можемо поделити на неколико врста и типова. Ми, наиме, ту разликујемо следеће врсте и типове.

1. Подстриг прве дечје косе као стародревни обичај

Ова врста подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код балканских народа, најраспрострањенији је тип овог старинског ритуалног обреда. Ову врсту обреда сретамо скоро у свим групама међу балканским народима. До првог подстрига детету се коса никако не сече, изузев што је сече свештеник приликом крштења детета⁶⁵. Ако би се евентуално десило да се детету одсече нешто косе пре обреда прве стријбе или шишаног кумства, та се коса чува до првог шишања, а тада је износе куму да је и он пререже и помеша са осталом косом коју је одрезао⁶⁶. У Босни, подстриг прве дечје косе или шишано кумство обавља се док је дете веома мало. Понегде се то обавља заједно са крште-

њем⁶⁷, негде одмах по рођењу, а ту и тамо нешто касније⁶⁸. У Сврљигу (иситочна Србија) обично се стрижба врши кад дете наврши до десет месеци. Код Хрвата у околини Крапине, обичава се у младу недељу, да детету у првој години узраста, реже његов крштени кум или кума косе на десној страни крај уха.

Код градског македонског становништва у Скопљу, обичавало се од старине па све до другог светског рата (1945. год.), да кум врши подстриг прве дечје косе, понајчешће треће године дечјег узраста. Подстриг је имао карактер „адета“.

2. Прва стрижба дечје косе из пријатељства

Како се од старине сматра код балканских народа шишано кумство као блиско духовно сродство, то местимично има случајева да се овај старински обичај обавља из пријатељства. Наиме, кад људи међу собом у пријатељству и у љубави живе, онда један другога позивају да му шиша дете, тј. да се окуме путем прве стрижбе или шишаног кумства⁶⁹. Нарочито је овај обичај у старини негован у Црној Гори. Као што смо већ поменили, В. Медаковић овај обичај описује сликовито⁷⁰. Интересантну појаву шишаног кумства из пријатељства између Срба и Шиптара, саопштио ми је Р. Павловић, научни сарадник Етнографског института САНУ из Београда. Наиме, у селу Доњем Љупчу у пределу Лаба (Косовско-Метохојска Покрајина), Р. Павловић је пред други светски рат на позив земљорадника Адема Јусуфи, ошишао овоме унуче. Ту је код њих ноћио као гост, а „људи из пола села позвани су да чине муабет“. Сутрадан, отпратили су га далеко из села, до границе сеоског атара⁷¹.

3. Прва стрижба дечје косе кад се не држе деца

У многим крајевима код балканских народа у обичају је кад се коме не држе деца, да новорођено дете изнесе бабица на раскршће, па ко први наиђе на њега, бива му крштени или шишани кум⁷². Тако, у Ибарској долини, обичава се код Срба, када пролазник наиђе путем, кума се појављује испред њега, нудећи му кумство на тај начин, што се пред њим поклони до земље, целива земљу, па пољуби кума у руку и затражи да овај новорођенчету подстриже власи са главе (село Лешак). Нарочито се обред првог резања дечје косе или шишаног кумства обавља онда, ако том приликом наиђе муслиманин, који по хришћанској религији не може бити крштени кум. Такође, ако је дете муслиманско, па наиђе хришћанин, од му бива шишани кум, пошто код муслимана нема крштења⁷³. Код Македонаца, је обичај, ако се некоме не држе деца, да се обавља обред првог резања дечје косе или шишано кумство, одмах по рођењу детета

или пак, у току његове прве године узраста⁷⁴. Код Миридита у северној Арбанији, кад се неке не држе деца, већ узастоце по рођењу умиру једно за другим, онда родитељи новорођеног детета рано изјутра излазе на неки пут и ту оставе новорођено дете у пеленама, па се склоне и чекају првог мушкарца који наиђе. Кад наиђе први мушкарац, отац и мајка детиња излазе пред овога пролазника, зауставе га говорећи му: „Откриј ово дете”. Ако он каже да не може да га открије, родитељи детета обраћају му се речима: „Можеш, неможеш, наш си!” Тада ће пролазник одмах као кум да „узме” и подстриже детету косу, а затим ће наставити свој пут. Али, ако се деси да наиђе нека жена, док је дете на путу, она ће проћи. Но, ако у незнању о чему се ради застане и почне се распитивати и интересовати откуд дете на путу и слично, онда јој родитељи дечји кажу: „Иди ти”. Том приликом, кум надене име детету, или му даје име касније о гозби, која се обавља недељу дана после стријбе. Уколико се деси да дете остане без имена дуже времена, онда шишани кум нађе оца детињог и каже му: „Дај детету име овако — Плак (Старац) или Çelik (Челик)”, а после извесног времена кум ће поново да надене име детету. Приликом склапања кумства ове врсте, кад се коме деца не држе, па се узима за шишаног кума путник намерник, не гледа се на националну и верску припадност, већ оно у овом случају има интернационално и интерконфесионално обележје⁷⁵. Слично овоме, склапа се шишано кумство и код Шиптара у области Дукабина и у Старом Качанику (Косовско-Метохијска Покрајина).

4. Подстриг прве дечје косе због болести деце

Поред напред изнетог, исто, постоји обичај код Шиптара и Срба, кад које дете дуго болује, да га изнесу негде на раскршће, као што је то случај кад се коме не држе деца, па ко први наиђе подстриже му косу. Код Шиптара у Горњој Морави (Косовско-Метохијска Покрајина) коме се не држе деца, износи колевку са дететом негде на пут где је прометно место, па је окрену ту наопако, тако да дете лицем окренуто к земљи, постави украј пута, а он се сакрије негде у близини овога места. Када неко наиђе путем, овај се појављује из склоништа и каже путнику намернику: „Окрени колевку како треба!” За овим запита путника намерника како се овај зове, па то име касније дадне детету. Поред тога, ту и тамо, обичава се да путник намерник изврши и подстриг прве дечје косе. После три дана, долази нека од жена из куће овога путника намерника, те детету поткрати пупак. У Херцеговини, кад се коме не држе деца због болести, обичава се исто тако, да се новорођенче изнесе негде на раскршће, па ко први наиђе путем буде му шишани кум. Л. Грбић

— Бјелокосић о томе каже следеће: „Било то мушкарац или жена, муслиман или хришћанин, па да је и црни Циганин”, буде му шишани кум, не би ли болест са детета „пала као што ће коса пасти кад се одстриже”. Пошто дете одстриже, нови кум дарује кумчету нешто новаца и дадне му ново име⁷⁶. У Босанској крајини, мршаво и слабо дете износи мајка у младу недељу на раскршће, па ко први наиђе, буде детету шишани кум, тј. ошиша детету косу на три стране „да би дијете напредовало”⁷⁷. у Подрими (с. Непробиште, Косовско-Метохијска Покрајина), коме се не држе деца, новорођено дете изнесе на раскрсницу, па ко наиђе путем први као намерник, каже му се: „Чекај, ти доби кумство!” Тад намерник путник, или који било пролазник, одсече пупак детету и мало косе. У Сретечкој Жупи (насеље Горње Село), обичава се такође „кад је дете неваљашно” (слабуњаво болешљиво), да би му пошао напредак, први пут непарне године му се реже коса, а обичај подстрига понајчешће обави неки одрасли младић. Наиме, он му ошиша целу косу до главе, од које први одсечени прамен даје детињој мајци, да га чува у ковчегу, а осталу косу баца на „трандафил“ (ружин грм). Раније овај се обред обављао уз пратњу нарочитих ритуалних песама; у новије време нагло се напушта, као сам обичај или ритуал подстрига прве дечје косе, тако и све ритуалне или обредне радње које стоје у вези с тим обичајем. И код муслимана у височкој нахији обичава се, кад је дете слабуњаво, да га изнесу на пут и понесу маказе. Дете држи отац или мајка. Ко први наиђе, треба да узме маказе и да њиме одсече детету мало косе. Том приликом, може да се детету промени и име. Пролазник који је ошишао дете, дарује кумче и од дечјих родитеља добија уздарје. Тај пролазник је онда дететов кум⁷⁸. Код православних Босанаца ове области, обичава се, исто тако, подстриг прве дечје косе на путу, кад је дете слабуњаво. Родитељи дечји, том приликом, износе са собом на пут маказе, суд с водом и мараму. Намерник који се прими за шишаног кума, одсече детету по прамен косе унакрст⁷⁹.

Код Македонаца и Шиптара у Дебарској Жупи и области Река, обичава се кад се коме не држе деца, да се у расвит зоре дете изнесе на друм, и то обично на мост преко реке Радике или Црног Дрима, па ко први наиђе, било да је то човек, жена или дете, он ће ошишати дете и тако ће постати шишани кум.

Напоследку, код Шиптара и Цигана муслиманске вере у околини Прешева и Бујановца (Србија), обичава се, да се болесно дете изнесе на пут ако се у породици не држе деца, те први намерник путник који наиђе ако је муслиманске вере, он се прима за кума, тј. обави шишано кумство⁸⁰.

5. Улога и значај прве стријбе дечје косе у размирицама, свађи, крвној освети и умиру

Као што је у науци добро познато, од давнина је у обичају, у извесним крајевима код савремених балканских народа, крвна освета и умир. Приликом умира завађених родова, крштено кумство игра веома значајну улогу. Код крвне освете и у случају каквих размирица и свађа међу извесним породицама, у обичају је умир путем кршеног кумства⁸¹. Овакав начин умира помоћу кумства, склапа се кад су закрвљени родови хришћанске конфесије. Али, ако су закрвљени или завађени родови разнородних конфесија, ако је један род православне, а други католичке вероисповести, или ако је један муслиманске, а други православне или католичке вероисповести, или су пак, оба рода муслиманске вере, онда се међу њима утврђује умир подстригом прве дечје косе или шишаним кумством⁸².

Као што је још К. Херман истакао, шишано кумство у велико је утицало на дрвштвене и политичке односе; често се њиме изгладило крвно непријатељство међу две породице, које су од часа кумовања постале верни и повздани пријатељи⁸³.

Напослетку, и кумовање дубровачких изасланика 1432. год. подстригом косе сина херцеговачког војводе Радослава Павловића, спада у ову групу, јер је склопљено у знак пријатељства, а да би се њиме изгладиле раније размирице. Наиме, као што смо већ поменули у овом раду, дубровачки изасланици су том приликом ошишали сина Радослава Павловића и обилато га обдарили златницима. После овако склопљеног кумства, Радослав је сматрао Дубровчане „као блиске пријатеље“⁸⁴.

6. Заветована прва стријба дечје косе у циљу брачне плодности

У опсег разноврсних обреда подстрига прве дечје косе код савремених балканских народа, спада и веома интересантна, мада усамљена, појава заветовања прве стријбе дечје косе или шишаног кумства у циљу брачне плодности. Ова се појава јавља код Шиптара у Летничкој Жупи (Косовско-Метохијска Покрајина). Наиме, сељак Бајрам из с. Брасалца, није имао четрнаест година у браку деце. Након тога, пође на ходочашће са женом у цркву Св. Богородице у Летници. Пред црквом се срео са земљорадником Саром Балабаном из с. Горње Стубле, који је исто био са својом женом на ходочашће у цркви. Бајрам замоли Сару да постану кумови, да му Сара ошиша дете, ако се роди, и замоли га: „Али ти да дозволиш да моју жену уведе у цркву твоја жена“. Сара пристане, те његова жена уведе у цркву Барјамову жену нероткињу. Након тога, исте године, Бајрамова жена је родила сина. То је било уочи другог светског рата 1940. год.

Ратно време је омело извођење церемонијала обреда подстрига, али се они и без тога зову кумовима и кумовске дарове су измењали. То је кумство по обећању, у циљу брачне плодности.

7. Купљена прва стрижба дечје косе или шишано кумство

Проучавајући подстриг прве дечје косе или шишано кумство код савремених балканских народа, наишао сам, између осталог, код Срба у Горњој Морави у Косовско-Метохијској Покрајини, и на појаву купљеног првог подстрига дечје косе или шишаног кумства. Наиме, између минула два светска рата, у раздобљу 1920—1941. год., десио се случај да су Шубаревићи из Гњилана купили подстриг прве дечје косе или шишано кумство од извесних насељеника из Горње Мораве. У народу овога краја то се назива „за паре купљено кумство”. Објашњавајући ову појаву народски, износећи откуда обичај купљеног шишаног кумства у овим крајевима, једна од жена из рода Шубаревића, 1957. год. о томе каже следеће: „Жудна мајка и за ћерке рада”, што ће рећи, ако Шубаревићи нису имали среће да стекну пријатеље путем подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, то их ево стичу преко откупа овог обичаја. Шубаревићи су том приликом дали око 300 дин. у новцу неком сељаку, да им „поклони” (уступи) кумство. За куповину подстрига прве дечје косе или шишаног кумства у Горњој Морави, пита се кум „да поклони кумство”, тј. пита се онај ко је кумовао раније. Њему се и плаћа извесна сума новца за уступ, а тражи се од другог кума сагласност за ново склапање кумства, коме треба дете подстрићи. То склапање кумства путем подстрига прве дечје косе, слично као што се ради и када се „не држе деца”, када деца умиру. Стари кум, који уступа другоме за новац подстриг прве дечје косе, пита родитеље дечје са речима: „Куме, да ми опростиш”, као што се слично пита и приликом промене кумова, када се деца не држе. „Ви сте сити били с кумство, па дајте могућност и нама, да и ми стекнемо кумство”. Иако се ова појава јавља као сасвим усамљена код савремених балканских народа, она је ипак, веома карактеристична, како за функције подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, тако и за врсте и типове ове појаве.

V. ПРИПРЕМЕ ЗА ОБРЕД ПРВЕ СТРИЖБЕ ДЕЧЈЕ КОСЕ

Подстриг прве дечје косе или шишано кумство код балканских Словена, сматра се за велику породичну радост и за особиту свечаност. Тако, у једној народној ритуалној песми коју певају лазарице у Лужници и Нишави, каже се:

Песма старцу

„Цар Константин седеше,
 Среду двору на столу,
 Рујно вино пијеше,
 На кметови даваше,
 Здравица ви кметови!
 Овај друга здравица:
 Имам сина да женим,
 Имам ћерку да давам,
 И унуче да стрижем.
 Ој Лазаре, девојко”⁸⁵.

У једној народној песми из Призренског Подгора, која има ритуални карактер, при самом обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, пева се:

„Краљ Вукашин три радости има:
 Први радост сина ће да жени,
 Други радост ћерку ће да дава,
 Трећи радост унука ће шиша!
 За сина ће вола да закоље,
 А за ћерку краву јаловицу,
 За унука јагње Ђурђевданско”⁸⁶.

У једној српској народној песми из пиротског краја, пева се како:

„Дејан јунак три радости прави:
 Сина жени и ћерку удава,
 Трећу радост мушко дете плете”⁸⁷.

Из ових кратких песмица, види се, да се обред подстрига прве дечје косе или шишано кумство, обавља код Срба тако свечано, као што се прослављују женидба и удадба. Према томе, и припреме за овај обред врше се слично свадбеним припремама. У Сврљигу, подстриг прве дечје косе или шишано кумство, врши се скоро свечаније и од самог крштења⁸⁸.

Као што је у науци већ истакнуто, још на неколико недеља пре обреда подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, отпочиње у кући детињих родитеља спремање. Домаћин води бригу око припреме свега, што је потребно за јело и пиће о гозби. Домаћица спрема дарове за кума и за званице. На дан подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, долази кум и подстриженикова родбина. Они који су из удаљених насеља, долазе још уочи шишаног кумства или првог подстрига дечје косе. Понегде се кумче, односно подстрижник свечано опреми. Тако, у Лужници, Нишави и пиротском крају, за први подстриг дечје косе или шишано кумство, купују кумчету нову хаљину

и капу, на коју се пришива венац од вештачког цвећа. Кумица према обичају умеси погачу, која се зове **турта** или **кравај** и понесе са собом мало соли и киту природног цвећа, у коју метне старинску металну пару, понајчешће сребрну⁸⁹. У Сврљигу, на обред подстрига прве дечје косе или шишано кумство, или уочи подстрига, долазе жене, ребе људи, док није у обичају да момци и девојке похађају овај обред. Свака званица доноси извештан поклон, као: тепсију са гибаницом, Ђувеч са пиринчем и месом, погачу, сира и соли⁹⁰. У Горњој Пчињи, мајка подстриженикова спрема унапред дарове за сваког учесника на подстриг њеног детета⁹¹.

VI. ПОЗИВАЊЕ КУМА И ЗВАНИЦА НА ПРВУ СТРИЖБУ ДЕЧЈЕ КОСЕ

Од старине је обичај код савремених балканских народа, да се кум и гости на обред подстрига прве дечје косе или шишано кумство свечано позивају. Тако, код Срба се обичава неколико дана пре овог обреда, да подстрижеников отац позове најпре кума и закаже дан подстрига прве дечје косе или шишано кумство. Позив се врши **здравицом**, исто онако као што се чини за свадбу или крштење, тј. кум доноси том приликом на позивање: погачу, буклију вина, пљоску ракије, очишћену заклану кокош или ћурку, или прасе и позива кума да дође одређеног дана да подстриже кумче. На тај начин, позива се и сва родбина⁹². У Лужници и Нишави, на неколико дан пре обреда подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, позивају кума „званицом” (погачом и ракијом), а све остале рођаке и пријатеље, само ракијом или вином⁹³. У Јовцу и околини, „онај ко има децу за стријбу, седам дана пре тога подсецања позива најближу својту и кума”. Позванима оставља по погачу и чуртуру ракије. Прво се позива шишани кум, па после тога остале званице⁹⁴. Између становника Горње Пчиње и пресељених Пчињана у Војводину (с. Каравуково) иза другог светског рата (1945. год.), често се обичава да се на стријбу прве дечје косе, као и на свадбу, позивају међу собом телеграфски на те ритуалне обреде⁹⁵. У бољевачком крају, позива се шишани кум и родбина на гозбу, и уз то понајближи суседи: „Пошто домаћин и домаћица припреме што им треба за гозбу и спреме дарове, онда се на дан два пред шишање домаћин крене да позове кума, да дође на шишање”. Кум се позива ракијом, која се сипа у један земљани суд, који се зове **полоче**⁹⁶. Код градског македонског становништва у Скопљу, обичавало се све до другог светског рата (1945. год.), да се кум о подстригу прве дечје косе, зове од стране родитеља подстриженика, исто као о крштењу или о свадби што се и чини⁹⁷.

Код Белокрањаца у Словенији, обичава се да шишаног кума позивају на подстриг прве дечје косе, мати, тетка или кумчетова сестра, уколико је ова последња одрасла⁹⁸.

Код Цигана у ужој Србији, приликом подстрига прве дечје косе, свечано се позивају за тај обред кум и кума⁹⁹. Код Цигана у Косовско-Метохијској Покрајини (предео Горња Морава), поред тога што се позива кум на подстриг прве дечје косе, позивају се исто тако и бројне званице, каткад и читава махала.

VII. ДОБА УЗРАСТА ДЕТЕТА ПРИЛИКОМ ПОДСТРИГА ПРВЕ КОСЕ

Као посебно питање у појави подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код савремених балканских народа, истиче се доба узраста детета. Међу балканским народима ова појава није хомогена, већ напротив, веома је разноврсна. Тако, код Срба на Косову пољу, обично се подстриг прве дечје косе или шишано кумство врши непарне године и то у првој, трећој, петој или седмој години дечјег узраста¹⁰⁰. Код Срба у Горњој Морави (Косовско-Метохијска Покрајина), подстриг прве дечје косе обавља се, такође, непарних година дечјег узраста, и то: прве, треће или пете године¹⁰¹, а до тог времена дете се не шиша. Ако је дете старије, кум му обрије и главу¹⁰². У Бољевцу и његовој околини, подстриг прве дечје косе или шишано кумство, обавља се пре него што дете наврши годину свога живота. Код народа овога краја сматра се као: „невоља да дете наврши годину, а да га кум не ошиша”. Уколико би се десило да родитељи дечји не могу прве године да приреде подстриг прве дечје косе свечано, како то ритуал захтева, што се ретко дешава, онда морају то учинити треће године дечјег узраста¹⁰³. У Горњој Пчињи, подстриг прве дечје косе обавља се у првој или трећој години дечјег узраста¹⁰⁴. У Лужници, Нишави и пиротском крају, подстриг прве дечје косе или шишано кумство, обавља се кад дете наврши годину или три године узраста¹⁰⁵. Поред тога, обичај у неким селима пиротског краја, да се подстриг прве дечје косе или шишано кумство врши и по навршетку друге године од рођења детињег. Али, ако пак, детету прођу три године узраста, подстриг прве дечје косе или шишано кумство се не може вршити у том случају по постојећем ритуалу, већ се подстриг обавља и без кума¹⁰⁶. У Шумадијској Колубари, подстриг прве дечје косе обавља се кад дете наврши другу или трећу годину, а негде и доцније¹⁰⁷. Код Срба у Косаници, обред првог подстрига дечје косе, односно шишано кумство, обавља се углавном три месеца иза рођења детета, па до годину дана његова узраста. У с. Лугавчини код Смедерева, обичава се најчешће, да се подстриг прве дечје косе или шишано кумство, обави након три месеца од рођења детета. Но, из економских разлога, обичава се и дру-

гачије. Наиме, чека се да по неколико деце одрасте, па се онда приреди гозба и позива се кум те их све „о једном трошку ошиша”. У кабларским селима, подстриг прве дечје косе обавља се на сам дан подстрижениковог првог рођендана. Као што смо већ поменули, у оним крајевима код савремених балканских народа, где постоји обичај да се подстриг прве дечје косе обавља из народног веровања и поимања да би се држала деца, подстриг се обавља оног дана када се дете роди (с. Непробиште у Подрими: Косовско-Метохијска Покрајина). У Пљевској долини у Босни, подстриг прве дечје косе или шишано кумство обавља се пошто дете наврши годину свога узраста¹⁰⁸. Код муслимана у височкој нахији, подстриг прве дечје косе обавља се од треће до шесте године узраста „кад отац могне да му купи фес или капу”, а дотле му се „само коса подрезује мало изнад чела”¹⁰⁹.

Код Хрвата у Туропољу, подстриг прве дечје косе или шишано кумство обавља се, већим делом у трећој, четвртој, петој, па и шестој години дечјег узраста или тек кад дете напуни четрнаест година. У неким селима у околини Огулина, подстриг прве дечје косе или шишано кумство врши се у седмој или осмој години дечјег узраста. У селу Луковдолу (подрвчје Огулина), овај се обред обавља кад дете напуни десет или дванаест година. У с. Малетићу (подрвчје Карловца), подстриг прве дечје косе обавља се кад дете напуни петнаест година узраста. У Требарјеву Десном (подрвчје Сиска), овај обред се обавља каткад и кад мвшкарац наврши двадесет година узраста. У Лици и Крбави, обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, обавља се редовно при крају прве или друге године дечјег узраста, а каткад и пре или после тога термина¹¹⁰.

Код Македонаца у Скопској Црној гори и Скопској благији, подстриг прве дечје косе обавља се, кад дете наврши три или пет година узраста¹¹¹.

Код Белокрањаца у Словенији, подстриг прве дечје косе или шишано кумство обавља се кад дете наврши једну годину и ступи у другу годину узраста¹¹². Код неких Белокрањаца верује се, да ће дете бити врокљивих очију када одрасте, кад би се дечја коса дотакла маказама пре него ово напуни годину узраста; други пак држе да би дете кад одрасте било „језиков-о, оправљив-о”, и на крају „збадљиво”, те да би добило пеге по лицу, што би шкодило његовом спољашњем изгледу¹¹³.

Код Шиптара у Арбанији, и другде у балканским земљама, обавља се подстриг прве дечје косе или шишано кумство три године после дечјег рођења. Код Миридита у северној Арбанији, подстриг прве дечје косе обавља се прве године по рођењу детета. Код Шиптара у Качаничкој Клисури и пределу Луговима (Косово поље), овај се обред исто тако обавља прве године по рођењу детета. Иначе, доба дечјег узраста кад се врши подстриг

прве дечје косе међу Шиптарима, није у свим крајевима исти (обавља се од 1 до 7 година узраста)¹¹⁴.

Код Цигана у Косовско-Метохијској Покрајини, подстриг прве дечје косе врши се обично у првој години дечјег узраста, а ту и тамо и касније непарних година његовог живота.

После свега изнетог, о добу узраста кумчета или подстриженика, можемо рећи следеће: доба детета кад му се први пут реже коса, или пак кад му се по обичају узима кум да га ошиша, код наведених балканских народа је доста колебаљиво. То се запажа скоро свуда, а у неким случајевима карактеристично је само за суседна места. Но, поред тога, та се појава запажа чак и у истом месту. У главним потезима речено, подстриг прве дечје косе или шишано кумство код савремених балканских народа, претежно се врши у првим годинама дечјег живота, тј. већином прве године, заправо на крају прве, а затим у трећој, петој или седмој години узраста. Више пута, као што смо видели, и није одређено нарочито доба узраста, него се подстриг прве дечје косе или шишано кумство обавља онда, кад коса израсте детету толико да се може резати. Али, у већини случајева, обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код савремених балканских народа, као што се види из напред изнетог, обавља се у непарним годинама дечјег узраста: једна, три, пет, седам и слично година. Ово стално постављање рока за подстриг прве дечје косе или шишано кумство у првим годинама детињег живота, може у многome бити од пресудног значаја за коначни суд о различитим тезама о пореклу, постанку, развоју и еволуцији овога прастарог архаичног обичаја уопште, о чему ће посебно бити речи у овој студији. Дакако, као што смо напред навели, има и изузетака од реченога правила, али су ти изузеци незнатни и малобројни, и они само могу потврђивати правило о прастаром обичају да се подстриг прве дечје косе или шишано кумство, врши непарне године детињег узраста. На овоме месту ваља нам поменути, од тога се изузима обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства у размирицама, свађи, крвној освети и умиру, када се овај обред обавља понајвише онда када то потреба изискује.

VIII. ПОЛ КУМЧЕТА ИЛИ ПОДСТРИЖЕНИКА

Према помену подстрига прве дечје косе или шишаног кумства из 1432. год., када су дубровачки поклисари ошишали сина херцеговачком војводи Рад. Павловићу, види се да је подстрижено дете било мушкога пола¹¹⁵. У многим крајевима код савремених балканских народа, подстриг прве дечје косе или шишано кумство обавља се и над мушком и над женском децом. Такав је случај између осталог, код Срба на Косову, у Лужници, Нишави, Пчињи и пиротском крају¹¹⁶. Понегде пак, ши-

шано кумство склапа се само преко подстрига косе мушкој деци, као што је то случај нпр. код Срба у Сврљигу и Црногорском приморју¹¹⁷, Пустој Реци, Косаници, Старом Расу, Сретечкој Жупи, Старом Влаху. У Косаници, и мушку и женску децу обавезно шиша кум. У с. Лугавчини код Смедерева, обавезно је подстрићи прву косу само мушком детету. Код Хрвата, запажа се ту и тамо, да се кум код првог шишања узима искључиво женској деци, тј. овај се обичај углавном врши са женском децом, али обухвата и мушку децу¹¹⁸. Код Турака се обичава, како у сеоским, тако и у варошким насељима Косовско-Метохијске Покрајине, да се обред подстрига прве дечје косе или шишано кумство, углавном обавља над мушком децом. Са овом се појавом сусрећемо и код муслиманских Цигана у овој области.

Из обичаја да се подстриг прве дечје косе или шишано кумство обавља само над женском децом, даде се закључити веома важна компонента обичаја, његова смисла и циља, што је главна функција обреда, добар пораст косе. Из свега тога, можемо поуздано рећи, да су само или претежно шишаним кумством или подстригом прве дечје косе, обухваћена женска деца, да је то млађе секундарно стање, које је настало слабљењем традиције подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, па се оно одржава са женском децом, аналогном мађијом, у циљу пораста и јачања косе свакога женског чељадета, што је код савремених балканских народа јако на цени и што се много жели, а за чим се жуди. Отуда овај обред у својој секундарној појави у овом случају, као што смо поменули, има карактер аналогне магије.

IX. КО МОЖЕ ЗАМЕНИТИ ПОДСТРИЖЕНИКА ПРИ ОБРЕДУ ПОДСТРИГА ПРВЕ ДЕЧЈЕ КОСЕ

У појединим крајевима код извесних савремених балканских народа влада обичај замене кумчета при обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства. Тако, у неким крајевима код Срба, има случајева да се деси да у једној кући има двоје деце коју треба први пут подстрићи. Али, у народу се сматра да не ваља децу шишати кад их је паран број. Зато се у таквим случајевима уместо трећег детета ошиша каква животиња, која замењује треће кумче, односно дете или подстриженика. Није свуда устањено која то животиња може бити. У својим истраживањима за овим обичајем, наишао сам у томе погледу на следеће податке: у Лесковцу је неки човек имао да ошиша два кумчета. Како је то био паран број, кум, пошто је кумчад ошишао „нареди те ухвате пиле у авлији, па га подстриже онако као и децу што је подстригао и пусти га”¹¹⁹. У Лужници, Нишави и суседним крајевима Пирота и његове околине, кад се деси

да у једној кући има двоје деце, којој треба по старом обичају косу подстрићи „узима се из куће каква животиња, па се с њом уради оно исто што и с децом”. На овај начин измењен је паран број. „Неко доведе прасе које својом дерњавом насмеје госте и намучи кума и прикумка; неко донесе петла или кокошку”¹²⁰. Код Срба у Горњој Морави, ако се врши стриг једнога дана за двоје деце у истој кући, да би био непаран број подстриженика, доводи се јагње, и тако настају три подстриженика, које кум подстриже. Он прво подстриже децу, одрезавши им власи са главе, са по четири места, а потом, подстриже исто тако и јагње, бацивши и његове власи заједно са дечјим у сито. Подстрижено јагње мора бити беле боје и мушког пола. Оно после подстрига припада као индивидуална својина једном од подстрижене деце, обично првоподстриженом.

Х. ШИШАНИ КУМ И КУМОВАЊЕ ИЛИ ПРВО РЕЗАЊЕ ДЕЧЈЕ КОСЕ

Од давнине се код балканских народа води брига о томе, ко ће извршити обред шишаног кумства или подстрига прве дечје косе. Но, одмах морамо истаћи, није свуда подједнако ко ће бити шишани кум и обавити прво шишање детета. Тако, код Срба у Врању и околини, овај обред обавља кум, поред кога увек постоји прикум, чија је дужност да при стрижди дечје прве косе „држи детету леђа и руке, да се не би бранило”¹²¹. У Сврљигу стрижење врши сам крштеник¹²². У пределу, Горњој Пчињи, подстриг прве дечје косе такође обавља кум¹²³. У кабларским селима, подстриг прве дечје косе увек обавља детињи ујак, а ако нема ујака, онда то чини тетка¹²⁴. У Шумадијској Колубари, такође, обичава се да детету прву косу шиша ујак. Наиме, када дете наврши другу годину, а негде и доцније, слато је ујаку да му одреже косу¹²⁵. У Пироту и његовој околини, подстриг прве дечје косе при обреду шишаног кумства, обављају крштени кум и кумица. Ако они нису у животу, онда неко други из њихове фамилије подреже косу детету¹²⁶. У Грузији, сматра се за обавезно, да се позове кум да ошиша дете онда, када га он, услед неких препрека, није могао да крсти¹²⁷. На Косову, подстриг прве дечје косе, на позив родитеља, врши кум. Док кум први не подстриже своје кумче, родитељи дечји, своју децу сами нити шишају, нити брију. Ту се верује, ако кум не ошиша и не обрије своје кумче пред родитељима, оно неће бити здраво. Исто тако, верује се, ако кумче при шишању прве косе не заплаче куму у рукама, неће бити добро и здраво¹²⁸. У Срепској Жупи (с. Средска), крштени кум узима (стриже) детету косу. Но, не обичава се увек да то буде крштени кум, већ дете може први пут ошишати и неко чељаде из куће. У том случају, тај ко ошиша дете „за тај дан само је шишани кум”; обично се гледа у тим приликама да то буде неко дете које врши подстриг.

Код Срба у косовско-метохијским варошима, подстриг прве дечје косе обично обавља кум. Но, напоредо с тим, јавља се и обичај да подстриг врши неки дечко или младић. Код Неопредељених муслимана, односно Југословенских муслимана у пределу Гори (Косовско-Метохијска Покрајина), обичава се само мушкарац да врши подстриг прве дечје косе, из веровања „да би се рађала мушка деца”. Код Срба у Горњој Морави, кум стриже детету прву косу, а каткад и неки мушкарац из ближе родбине. У Косаници обичава се следећи веома интересантан обичај (с. Саставци). Наиме, сеоском роду Ристовића, кумовао је род Меденица из с. Раче, исто у Косаници. Како се род Меденица затро у Рачи с мушке стране, то је кумство прешло на његову одиву Јелисавету (Дику) Шолак. Ова никада не одлази код Ристовића да крштава децу, већ увек шаље кумчету особено име, те неко други крсти дете у њено име; али иза тога она одлази те као шишана кума подстриже детету прву косу, а том приликом следују узајамни дарови и уздарја. У Грузи, улога кума је тројака: да крштава децу, да их ошиша и да венчава мушке чланове рода. Данас све три улоге врши један исти кум или његови наследници. У старини, према народној традицији, те су улоге вршили посебни кумови, и то из истог рода, те се знало који је кум крштени, који шишани, а ко је венчани. Ове је улоге одређивао најстарији кум међу браћом или синовима. У данашње време старешина рода дели кумство међу браћом и синовима и то тако „да један његов син или брат кумује једној породици у истом роду. Они обављају сва три кумства: крштено, шишано и венчано. Ту се кумство дели само онда кад се кумови којима се кумује, изделе у посебне породичне целине. „Остали кумови који кумују, уживају у новој заснованој породици само пажњу, али се ипак сродничке везе не губе до шестог, а понегде и до осмог колена”¹²⁹. Код Срба у Бачкој, подстриг прве дечје косе врши се у току прве године дечјег узраста; верује се, ако се дете одстриже пре навршене године, да ће му теме бити мекано. У том случају, треба га три пута у истој години ошишати, и теме му неће бити мекано¹³⁰.

У Пљевској долини у Босни, стријбу детету врши кум, или, ако је жена, шишана кума. При бирању шишаног кума гледа се нарочито на здравље и снагу његову¹³¹. У височкој нахији, за шишаног кума обично се узима млад и здрав човек, без обзира на конфесију¹³². Нарочито се ту обичава узајамно кумовање између муслимана и православних и обратно¹³³. Код православног становништва ове области, након обављеног обреда шишаног кумства, пошто мати дечја дарује шишаног кума, једно другом честитају кумство¹³⁴. У Херцеговини, „кад се ђетету први пут реже коса обично се зовне које милије чељаде из махале да кумује ђетету”¹³⁵. У Конавлима, кад ко „жели ући

у својбину са каквом православном обитељи бива стрижени кум, то јест, кумује при свечаном стрижењу косе дјетета. Тим ступа у родство и с дјететом и његовом фамилијом¹³⁶. Муслимани у Црногорском приморју, приликом подстрига прве дечје косе, зовну некога да дете ошиша¹³⁷. Уопште узев, у Босни и Херцеговини, шишано кумство у блиској историјској прошлости, по најчешће је склапано између муслимана и хришћана, а ретко је био случај да хришћани врше подстриг прве дечје косе муслиманској деци¹³⁸.

Код Хрвата, обичава се у свим покрјинама, углавном, да подстриг прве дечје косе врши шишани кум¹³⁹. У Лици, као што је већ М. Гавацки истакао, за шишано кумство се узима само женско „кума и за мушку и за женску дјецу“¹⁴⁰. У осталим крајевима код Хрвата, као најобичајнија појава, обичава се да мушкарац стриже косу мушком кумчету, а женском жена. Већином се то правило не истиче, него исто тако може бити и обрнуто, што управо значи да је готово свеједно код малог дјетета којег је пола кум, који га стриже. Да ли је овај недостатак неке норме примаран или секундаран, настао поремећајем првобитних традиција и односа, тешко је одредити. Као секундаран, могао би се тај недостатак правила о мушкоме и женском куму схватити онда, ако се узме на око друга једна чињеница, наиме, да се веома често потврђује да шишаним кумом дјетету не постаје само она особа, која га доиста шиша, дарива и томе слично, него, и његов брачни друг, ако га има у том часу, те и ако га нема у том часу, кад је то невенчан човек или девојка, постаје шишаним кумом дјетету, онда кад се с истим венча. У том би се случају могло разумети да је с временом постало свеједно ко је од брачних другова заправо извршио сам обред шишаног кумства, кад су ионако обоје тим постали. Тим се је могло некадашње правило, да мушкарац кумује мушком а жена женском дјетету, пореметити на нашем подручју. Где је уобичајено да шишани кумови оба брачна друга постају кумови, а од њих један врши сам обред шишања, ту исто тако није ни правило да ли обоје треба да буду судеоници код тога обреда, или само онај који врши шишање. Други брачни друг и без тога, аутоматски стаје дотичном подстриженику кум, односно кума. Често се и не узима за кума венчани часник; већ има и ретких примера да то прописује традиција и тражи да буду кумови само заручници.

Код Белокрањаца у Словенији, шишани кум или шишана кумица, морају бити посве младе особе, те је пожељно да имају лепу и бујну косу, крепак и правилан стас, леп лик и слично. Материјални разлози имовног стања немају ту главну улогу. Но, уколико је шишани кум имућан, то се не избегава, већ се сматра за добитак обитељи кумчетовој¹⁴¹. Исто тако, код Словенаца, ту и тамо обичава се да се за шишане кумове и кумице

узимају своје одабране слуге и слушкиње, чедног живота и лепог изгледа, што дословно условљава антрополошко естетски моменат код критерија при избору шишаних кумова¹⁴². Ова се појава данас тумачи у народу овога краја тако: „да би лепа коса и пријатна спољашност кума или кумице прешли при порасту на шишано кумче”,¹⁴³ што је у ствари аналогна магија. Ово веровање и поимање Белокраћаца, има далекосежну функцију: жеља да кумче буде доброг узгоја, лепог лика и на концу срећног и задовољног брачног живота у заједници са брачним другом¹⁴⁴.

Код Македонаца у Скопској котлини, „дете стриже његов кум који га је крстио или неко из његове куће”. Управо, он започне и застриже на четири места, а продужи и ошиша дете ко је вешт томе послу. Ко стриже држи мараму, тако да коса не би пала на земљу¹⁴⁵.

Код Шиптара, од старине се обичава, кад дете наврши годину дана, онда се неко позива да изврши прво шишање дечје косе или само да му маказама одреже мало косе. Између кума и кумчетове породице, ствара се на овај начин сродство и они се не жене међу собом. Без кума се не обавља ни сахрана, нити ма које весеље у кући¹⁴⁶. Код Шиптара у пределима: Метохији, Дреници, Подрими, Призренском Подгору, Метохијском Подгору, Ругови, Сиринићу, Сретечкој Жупи, Горњој Морави и Изморнику, Кривој Реци, Голаку и Лабу (Косовско-Метохијска Покрајина), подстриг прве дечје косе врши се најчешће кад дете мало поодрасте: од 5. године узраста па надаље, за шта се узима нарочити кум, који после тога обреда има знатан углед и поштовање код подстриженикове родбине. Без обзира које је вере и народности, он ужива поштовање и у време ношења фереце и зара, и од њега се женска родбина подстриженикова није сакривала, већ се пред њим показивала као пред најближим сродником.

Након свега изнетог, као посебно питање истиче се колико шишаних кумова може имати исто дете, тј. колико се пута с њим може извршити чин шишања и склапања кумства? Питање је од нарочитог значаја. И етнолошки извори, и данашње стање појаве у народу, пружају одговор на њега, а где се дају фолклорне веома важне одредбе. О овоме питању можемо рећи следеће. Већ поменута Валвазорева вест из околине Ријеке и Истре, наговештава каквих би ту могло бити могућности и случајева. У првом реду, треба споменути оне случајеве, где осим једнога правога кума и кумства, следује после још друго или треће шишано кумство. Ова се појава може разумети, ако се има на уму један од врло одлучних мотива који подржава у народу склапање шишаног кумства, тј. жељу и настојање да се стече што више добрих, имућних и угледних пријатеља, обитељи шишаног кумчета. У настојању око тога, дешава се да родитељи овим путем, тј. оку-

мљивањем обреда првога шишања свога детета, хоће да задобију не само једнога таквога кума, него и више њих, ако је могуће. Како је ипак, у народу веома раширена изричита норма, осим изузетака, а тичу се понаособ болесне деце, да шишано кумство с једним дететом може бити само једно, те се често тај обичајни пропис о норми у народу у неку руку ћутке признаје и о њој води рачуна. Очито је, да се преступ против ове норме као последица споменуте жеље може извести преваром. Тако, дечји родитељи, узимају, ту и тамо, међу савременим балканским народима (Хрвати), детету новог шишаног кума, који за оно прво шишано кумство ништа не зна, те је овај обред шишаног кумства извршио с убеђењем да га он по први пут шиша. На тај начин нови шишани кум, други по реду, обави обред шишаног кумства као да је, то прва стрижба дечје косе, а у ствари то није прво обредно шишање. Тако он постаје преварени кум. Но, што је веома значајно, он се не може, накнадно дознавши за превару и сазнавши за праву истину, одрећи свога кумства, и доиста се и не покушава одрећи. Код Срба у Косаници, једино се може, у каквим свабама и размирицама већега обима, одрећи шишаног кумства или кумовања осталој деци која би се родила у том завађеном дому, а каткад, више пролазнога карактера, и одрећи ословљавања „куме” у међусобном општењу и додиру.

На овоме месту вреди поменути сличан случај, али донекле обрнут. Наиме, код савремених балканских народа, у неким крајевима, од старине се обичава да није жеља родитеља за већим бројем добрих пријатеља, који би се стекли путем обреда шишаног кумства, узрок превареном кумству, већ је то жеља појединих људи да би они стекли пријатељства кумчетових родитеља, да они сами себе одреде за кума потајно, и детету потајно ошишају први пут косу, па иза обреда шишања подстриженикова родитеља, ставе пред свршен чин. Ова се појава запажа нарочито ту и тамо код Срба и Хрвата, а била је особито уобичајена у XIX столећу у Лици и Крбави. Може се рећи да је то једна врста превареног кумства, за којим може следовати, па и уследи у неку руку право, али већ и с првим друго шишано кумство.

Поред овога шишаног кумства на превару, запажа се ту и тамо, узимање по више кумова без преваре. Томе има више разлога. Тако, код Хрвата у Покупљу, може се узети поред првога још један шишани кум, ако детету не расте добро коса иза првог обреда шишаног кумства. У с. Горинцима (подручје Карловца) то бива ако први шишани кум није био добре руке. У с. Опатији (подручје Сиска), ако је дете душевно слабо, онда се уз првог кума, може узети и више кумова. Поред тога, разлог може бити и чисто економске природе, тј. да се стече више од једног кума, да се путем шишаног кумства добије што више пријатеља, заштитника детету, као неки узор, па и магични фактор његову напретку. Тако, у с. Писаровини (подручје Карловца) и његовој околини, поред првог кума може се узети и други, а и трећи.

Али и у овим, као и у осталим случајевима, међу мотивима за овакво вишеструко кумство, сматрају се настојања да се добије што више дарова. Вредно је оделито и истаћи сасвим посебан обичај у Покупљу, где дете може стећи по десет и петнаест шишаних кумова и то из следећих разлога. Ту је уобичајено да се обред шишаног кумства врши приликом свадби. Како је тамо народ већином сиромашан, користи се свадбени пир, кад се деле различити обавезни дарови и кад се у замену за једнога шишаног кума, који би се заиста изложио великом трошку око даривања кумчета, удеси тако да редом сви или бар један део сватова буду детету шишани кумови. Сваки му одреже тек мало косе и подари га малим даром у новцу. Тај издатак у новцу је мали и неосетан за кума, а на тај начин се од више сватова накупи повећа сума новца. Овакав начин обредног шишања деце и шишаног кумства веома је редак, а при оваквим случајевима кумовски односи су врло лабилни.

Код Цигана у Косовско-Метохијској Покрајини, подстриг прве дечје косе врши кум, брат, тетка или мајка дечја; било да обави стријбу целе косе, или само на 4—5 места да одсече прамен.

Шишано кумство код савремених балканских народа, народ сматра као врсту кумства, које је у особитој части међу балканским народима и као духовно сродство првога реда. Због тога је шишано кумство ту уже везано са крштеним кумством.

У циљу заштите од урока и злих очију, те ради заштите од рђавих натприродних злих бића, која према народном веровању у већини случајева наносе смртоносне ударе деци ту и тамо, код савремених балкаских народа се обичава да се промени кум, па се при том иде тако далеко, да неки узимају за шишаног кума Турчина или Циганина, а Шиптари пак, најрадије узимају тада Србина, Црногорца или Македонца¹⁴⁷.

Етимологија имена кум, мање или више, истоветна је код свих словенских народа: Срба, Црногораца, Хрвата Македонаца, Словенаца, Бугара, Руса, Пољака, па чак Литванаца и Летонаца. Међу балканским Словенима познато је у следећим називима: кум, кума, кумашин, кумбар. За шишано кумче постоје ови називи: кумче, кумић, кумица,¹⁴⁸ пиљун, пиљунче¹⁴⁹. Ова задња два термина употребљавају се и код Хрвата у Горњем Покупљу, а порекло им је од тал. речи „фиљоне” (*giglione*, *lat. filiapus*, неправи син). Да би се разликовало од осталих врста кумства, ово шишано кумство народ назива речима: кум, кумче, пиљун, шишани, стријени, настригани, стријатни са различитим локалним варијацијама. Ту и тамо каже се уз израз кум и : кум настригања, шишани кум, стријени кум, гринтави кум, ушљива кума (Лика и Крбава), нун (Торбеши у Македонији).

XI. ВРЕМЕ ОБАВЉАЊА ПОДСТРИГА ПРВЕ ДЕЧЈЕ КОСЕ

Као што није једнолико и истоветно доба узраста детета при обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, исто тако није једнолико и истоветно време обављања обреда прве стријбе дечје косе или шишаног кумства код савремених балканских народа. Тако, у пределу Пчиње и суседним српским крајевима, подстриг прве дечје косе или шишано кумство, може се вршити у свако доба године. Најчешће се ту овај обред обавља у јесен и зиму, јер у то време падају, уосталом, најчешће и друге народне породичне светковине и гозбе. Уз то, ту се води рачуна да се обред обави непарне године, а да не буде парне године дечјег узраста¹⁵⁰. У Лужници, Нишави, Пироту и околини, обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, обавља се местимично пре ручка, а местимично после ручка, а понегде увече пре вечере¹⁵¹. У Бољевцу и његовој околини овај се обред обавља од старине недељом или којим другим празником пред ручак¹⁵², а у Сврљигу, поред овога гледа се и да је то време „наште срца“¹⁵³. У кабларским селима, подстриг прве дечје косе врши се „када дан и месец напредују“, из веровања, да би и коса у детета напредовала¹⁵⁴. На Косову, стрижба прве дечје косе увек се обавља пре ручка¹⁵⁵. У Сретечкој Жупи, подстриг прве дечје косе или шишано кумство, обавља се у следеће дане: понедељак, уторак, четвртак или недељу. У Пустој Реци, прва стрижба дечје косе обавља се пре подне, каткад и у подне, пре ручка, и то понајчешће недељом. У пределима Старога Раса и Старога Влаха, овај обред се обавља у било који дан, али се сматра да ће дете имати највише напретка и среће у животу, ако се подстриг обави у понедељак или четвртак. „Тад је пуна чаршија свијета, па да је пуно дијете берићета“, каже се у Новом Пазару. У Студеници, ужој предеоној целени Старога Раса, подстриг прве дечје косе обавља се обично понедељком или четвртком, али рано изјутра; гледа се да дан буде леп и сунчан. У Косаници, Јабланици, Топлици, Добричу, овај обред се најчешће обавља недељом или којим другим празником. У Морави (с. Лугавчина код Смедерева), подстриг прве дечје косе обавља се „благим даном“ (празничним даном) пре подне. У области Старога Раса (Рашка и с. Власово), има малих одступања од тога. Наиме, ту се овај обред обавља понајвише у недељу пре подне. Уколико се не обави недељом, онда се то ради у који други дан, изузев суботе, када се не обичава вршење тога обичаја у овај дан. Уз то, у с. Власову неваља се обавити овај обред ни средом ни петком. У Подрими (Косовско-Метохијска Покрајина), обред подстрига прве дечје косе обавља се такође, пре подне. У Горњој Морави (насеља: Коретиште, Пасјане, Витина), подстриг прве дечје косе обавља се углавном: недељом, понедељком или четвртком, или ако је какав празник и у друге дане. „Како дође, тако чини арч“ (трошак).

Суботом се врши подстриг само „кад је слава” (с. Ранилуг), и то углавном пре подне. У Метохијском Подгору (с. Стропац), подстриг прве дечје косе обавља се понајвише у понедељак, среду и четвртак и то пре подне „у напредак дана”. У суботу и уторак, као што је то обичај и у Косаници, не практикује се обављање овог обреда. У Сиринићкој Жупи (с. Севце), подстриг прве дечје косе понајвише се обавља о слави, када се дете и крсти, да је мање трошка. Церемонијал резања косе, обавља се такође у „напредак дана” (пре подне). У Призренском Подгору (с. Мушутеште и Љубижда), овај се обред обавља пре подне, скоро увек до десет часова, и то недељом или четвртком. У Ибарском Колашину, обичава се подстриг прве дечје косе понедеоником или четвртком, рано изјутра. Код Југословенских муслимана у пределу Гори (Косовско-Метохијска Покрајина), подстриг прве дечје косе обавља се исто тако понедеоником или четвртком, или којим другим даном, али увек пре подне. У Херцеговини, подстриг прве дечје косе или шишано кумство, врши се пре подне „док још дан напредује”. Најчешће се то обавља у „млади понедељак или петак”¹⁵⁶.

Код Југословенских муслимана у височкој нахији, прво резање дечје косе има посве ритуалан карактер и обавља се у пролеће „кад се шума зелени”¹⁵⁷.

Код Хрвата и Срба на целом хрватском подручју, прва стрижба дечје косе или шишано кумство, углавном се обавља у младу недељу¹⁵⁸. У Лици (околина Огулина и Госпића), овај се обред врши било којом недељом. Ту и тамо, као што је случај на подручју Огулина (с. Луковдол), то се врши било на који, обично већи благодан, недељом или каквим другим празником. У околини Сиска (с. Будашево) и око Покупља, одређено је према традицији из старих времена, да се подстриг прве дечје косе или шишано кумство врши на Видовдан. У средњем Покупљу (насеља: Нетретић, Завршје и Вучјак), као што је то случај и у Лици (с. Доње Пазариште, подручје Госпића), подстриг прве дечје косе врши се приликом свадбе. Ту и тамо, у обичају је да се не сме вршити уторником и петком. Поред младе недеље оно се врши било којег дана, кад је то подесно породици кумчета или самоме куму, као што се то местимично обичава у Лици.

Као што смо поменули, у извесним пределима код Хрвата и Срба сматра се да је за добар пораст косе особито повољно ако се ова реже у младу недељу, без обзира на обред полстрига прве дечје косе или шишаног кумства. Тако, у Лици (с. Смиљан и Смиљанско Брдо код Госпића), девојчицама се реже коса обично у младу недељу због доброг пораста. Такав је случај и у многим крајевима међу балканским Словенима, како тамо где се обичај подстрига прве дечје косе или шишаног кумства јавља све до данашњих дана, тако и тамо где обред није више у оби-

чају. Извор томе лежи у аналогној магији, јер се у народу сматра да ће све што се уради, засеје, опосли, уради и обреже у коју младу недељу, особито добро расти и напредовати. Исто то вреди и за понедељак, среду, четвртак и петак младе седмице, а каткад и за све дане у младој недељи. Корен томе веровању лежи у особитој моћи напретка и развоја космографског поимања народних скупина, племена и народа, у вези развоја и пораста месечеве планете, у зависности од њених кружних путања и ротације.

Поред досад изнетог о избору дана за обављање обреда подстрига прве дечје косе, код Хрвата је врло често у обичају и да се води рачуна о добу дана, што исто у основи има мађијску улогу. Како је млада недеља веома уобичајени дан за подстриг прве дечје косе, такође се, и ако нешто ређе узима као најповољније доба дана за вршење обреда рано јутро, пре изласка сунца, што је нарочито у обичају у селима Покупља, околине Сиска, Петриње, Ресника (подручје Загреба), Језерина, Дрежник Греда (подручје Карловца), Глине (подручје Сиска). И овом се обичају даде сагледати порекло и функција, кад се има у виду огроман значај и улога аналогне магије у веровању балканских Словена. Како се сунце рано ујутру јавља и расте, тако ће добро расти и коса дечја, ако се том приликом подстриже. И опет је ту темељ исто аналогна магија, као што је био случај и са месецом, тј. како расте месец после младине и сунце иза сванућа и првог обасјавања, тако ће расти и коса, па и само подстрижено дете. Но, није ту у питању само мађијска празноверица, него мање више, и животно искуство и биолошки карактер, јер као што је добро познато, што је више сунца, то више расту жива бића.

Код Хрвата осим овога доба резања дечје косе у зору, пре појаве сунца, има и савсим другојачијих, и противних, каткад посебно мотивисаних постојећих традиција и обичаја. Но, ти се случајеви запажају као усамљени и са њима се сусрећемо само понегде. Тако, у Лици (с. Бужим, подручје Госпића), сматра се да се обред првог подстрига дечје косе мора обавити, приликом склапања шишаног кумства, недељом после подне, јер је „гријота“ пре „маше“ (мисе) да се то обавља.

Код Белокрањаца у Словенији, подстриг прве дечје косе обавља се поподне, пред малу ужину¹⁵⁹.

Код Македонаца у Скопској Црној гори, подстриг прве дечје косе обавља се увек пре подне¹⁶⁰.

Код Шиптара у Горњој Морави, прво резање дечје косе или подстриг, обавља се у понедељак или четвртак пре подне, и то на млад месец (у време прве четврти месечеве мене). Код Шиптара католичке вере у Баковичком Хасу, као по селима, тако и у Баковици, подстриг прве дечје косе обавља се понај-

више у понедељак, а неваља се, по народном веровању, подстрићи прва дечја коса у уторак и петак. Поред тога, овај обред обавља се у неким селима и на први дан Божића (с. Рача); по народном веровању, подстриг прве дечје косе врши се на Божић „да дете не би рано оседело”, јер у то доба године нема у овим пределима у природи на воћу и биљу пупољака и цветова. Код муслиманских Шиптара у пределу Дреници (с. Кућица), подстриг прве дечје косе обавља се кад је пун месец на небу, а код Шиптара у Лабу, овај се обред обавља понајчешће у петак пре подне. Најзад, код Миридита у северној Арбанији, обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, обавља се у недељу, кад је леп дан, и то изјутра, пре изласка сунца, из веровања да ће дете „бити лепше”. Према писању свештеника Л. Михачевића, подстриг прве дечје косе код Шиптара у Арбанији, вршио се у почетку XX столећа, ноћу, о вечери. За време вечере кум посади дете до себе, па му маказама изврши подстриг прве косе¹⁶¹.

На крају, код Турака у Косовско-Метохијској Покрајини како по селима, тако и по варошима, обред подстрига прве дечје косе обавља се најчешће у петак пре подне, ређе у понедељак или четвртак.

XII. МЕСТО ГДЕ СЕ ОБАВЉА РИТУАЛ ПОДСТРИГА ПРВЕ ДЕЧЈЕ КОСЕ

Подстриг прве дечје косе код савремених балканских народа, обично се обавља где му драго, тј. у већини случајева не воли се рачуна о томе где ће се и на коме месту коса резати, јер у многим крајевима не постоји неко одређено место где се ритуал подстрига прве дечје косе обавља. Али, у неким крајевима постоје и одређена места где се једино обавља овај обред. Тако, у Јовцу, Горњој Пчињи, у Бољевачком крају, Лужници и Нишави, у Кривој Реци, Горњој Морави и Изморнику, обред подстрига прве дечје косе обавља се у соби¹⁶². У Кривој Реци (с. Гризиме), кум седи у кући за столом, у прочељу. Дете које се стриже приноси куму неки младић, који има жива оба родитеља (оца и мајку) и том приликом говори: „Ево ти куме, овог брава дајем, да га ошишаш!” Из ове формуле која има архаичан ритуални значај, види се да се код овог обреда ради о крвној жртви, која је приношена духовима покојних предака и главним идолима и врховном божанству.

Код Срба у Косаници, Топлици, Добричу, Јабланици и Пустој Реци, подстриг прве дечје косе врши се углавном на кућном прагу, тако да је за време подстрига дете окренуто к сунцу. У Сретечкој Жупи (с. Средска), овај се обред обавља пред кућом, у дворишту. У случају кад се деца не држе, те и кад су болешљива, у свим пределима међу савременим балканским народима, она се износе на раскршће или се стављају крај друма, где им

намерник пролазник или путник врши подстриг косе. У многим крајевима код Срба, обичава се да дете у време подстрига прве косе седи на столици, уколико се тај обред обавља кад је дете одрасло, те је способно да може седети.

Код Хрвата у Грачацу (подручје Госпића), у обичају је интересантан начин обредне радње при подстригу прве дечје косе. Наиме, ако је кумче женског пола, посади га кум на столицу, па га свеже унакрст шареним ужетом, а притом изводи извесне мађијске радње и изговара речи са мађијским значењем, као што су: „Колико је ово уже, толика нека ти порасте коса“. А ако је кумче мушко, кум га стави на столицу и метне му у леву руку испаљено олово, па потом изводи следеће религијско мађијске радње. Наиме, пре свега прекрсти себе и дете, очита оченаш, па га благослови, што има апотропејски карактер.

Код Македонаца у Дебарској Жупи и области Река, кад се коме не држе деца, обичава се обред подстрига прве дечје косе, на друму, и то понајчешће на мосту. Тада кум седне на ивицу дрвма, а мати детиња или које друго чељаде из постриженикове куће, дадну му дете, а он узме кумче, стави га на своје крило и онда обави цело резање косе. Код градског македонског становништва у Скопљу, до скоро је био обичај, кад се коме не држе деца, да новорођено дете након једне године узраста, тајно и изненада изнесу родитељи куму, да га подстриже по обичају устаљеном, а гозба са весељем приређивана је касније у детињој кући, тек првог идућег празника¹⁶³.

Код Шиптара у Скопској котлини, кад се коме Шиптару не држе деца, изнесе дете пред врата, а он се склони иза врата. Ко први наиђе, он даје име детету и шиша га пред вратима¹⁶⁴. Код Шиптара у Косовско-Метохијској Покрајини, кад се коме не држе деца а и болешљиву децу, износе на раскрсницу или крај дрвма, где им подстриже косу пролазник намерник. Слично томе обичавају се и код Шиптара у околини Прешева и Бујановца¹⁶⁵. Код Шиптара у Албанији, подстриг прве дечје косе, у редовним приликама, обавља се у кући, за трпезом¹⁶⁶.

Код Цигана муслиманске вероисповести, који обитавају у околини Прешева и Бујановца, подстриг прве дечје косе, у случају кад се коме не држе деца, такође се обавља покрај пута или на каквој раскрсници, слично као што се то обичава и код Шиптара овога краја¹⁶⁷. Напокон, код Цигана у Косовско-Метохијској Покрајини, подстриг прве дечје косе углавном се обавља у кући, покрај огњишта или у гостинској соби.

ХШ. ПРЕДМЕТИ НА КОЈИМА СЕ ОБАВЉА ОБРЕД ПРВОГ РЕЗАЊА ДЕЧЈЕ КОСЕ

Као најобичнија појава код обреда подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код савремених балканских народа, свакако је да дете држи на крилу кум, или ко други, док му ре-

же косу¹⁶⁸. Исто тако, ту и тамо, обичава се држање детета за време подстрига, у наручју или на рукама. Тако га држи мати, или нека старија жена од ближње својте. Но, поред тога, у извесним пределима обичај је да се дете ставља у време подстрига на нарочите предмете. Тако, код Хрвата је у обичају да дете за време подстрига мора седети на ћебету. Народ то тумачи путем аналогне магије, да детету „буде коса густа као ћебе“¹⁶⁹. Код Срба и Хрвата, као општа појава може се сматрати да се дете за време подстрига прве косе ставља да седи на столици док кум врши обред резања косе. Кад се износи мало дете на раскрсницу или поред друма, где му врши подстриг пролазник или путник намерник, овај се обред обавља у дечјој колевци. Овако се поступа када се детету врши подстриг косе због болести или када се коме не држе деца. Напоследку, у Сретечкој Жупи (насеље Горње Село), кад се детету реже први пут коса, односно кад га шиша кум, овај седи на ковчегу.

XIV. ПРЕДМЕТИ СА КОЈИМА СЕ ОБАВЉА РИТУАЛ РЕЗАЊА ПРВЕ ДЕЧЈЕ КОСЕ

Колико ми је познато код савремених балканских народа постоје одређени предмети, којима се врши подстриг прве дечје косе или шишано кумство. Углавном, свуда се за тај обред употребљавају маказе. Интересантно је посебно нагласити, да се у Псљаници и Јовцу, маказе за овај обред нарочито оките: „дршка од маказа украшена је различитим цвећем“¹⁷⁰. У Пустој Реци, за обред првог подстрига дечје косе употребљавају се маказе којима се овце шишају, због аналогне магије, да би, како се у народу сматра: „детету коса била густа као вуна код оваца“.

Код Белокрањца у Словенији, обичавало се концем XIX столећа, да се коса детету пре обреда подстрига, а то је док не напуни годину дана узраста не додирује с маказама, јер би онда, према народном веровању, кад дете одрасте, сустигли га извесни пороци и недаће¹⁷¹.

Но, поред маказа употребљавају се, понегде при овом прастаром обреду, нож и бријач, којима се одреже или обрије коса подстриженикова. Бријач мора бити посве туп, што у ствари води порекло од прастарих времена праисторијскога друштва старих балканских етничких скупина, уназад 6000 — 7000 година, када се неолитски човек служио у култним обредима оштрим каменим сечивом. Овај начин подстрига запажа се, ту и тамо, Код Срба на Косову и код Шиптара на Балканском полуострву.

XV. НАЧИН, КРОЈ И ОБРЕД РЕЗАЊА ПРВЕ ДЕЧЈЕ КОСЕ

Сам обред подстрига прве дечје косе није свуда код савремених балканских народа једнак и једноставан, већ се ту разликују многе варијације и типови. Тако, код Срба у Бољевцу и окс-

лини, кад се обавља обред првог шишања, кум устане, прекрсти се и рекне: „У име бога и светог Јована шишам Милорада (или како је детету име)“, па маказама отсече детету мало косе више чела, мало позади са темена, мало с десне и мало с леве стране у виду крста. Косу улепи у восак и метне у капу коју је донео на дар кумчету. Истовремено метне у капу и пару и каже: „Нека је срећан и дуговечан, и благословен!“ То исте кажу и сви присутни и ставе по пару у дечју капу¹⁷². У данашње време, обичава се да се у подстрижену косу девојчице ставља златна минбушица. У Лужници, Нишави и пиротским крају, обред резања прве дечје косе отприлике изгледа овако. Нека старија жена из рода, тетка или стрина дечја, узме дете, увије га у нову белу сукнену хаљину и носи га куму говорећи: „Куме, носимо ти јагње да га стрижеш!“ Пошто стриже дете кум одговори да је за то и дошао. Потом, узме парче воска, залепи га детету на косу изнад чела и рекне: „Ва имја оца!“ Затим му други комадић воска залепи на потиљак и рекне: „И сина!“ Иза тога, трећи му залепи изнад десног уха и рекне: „И светога духа!“ На крају му залепи четврти комадић воска изнад левог уха и рекне: „Амин!“ После тога, узме сасвим туп нож, нарочито за то припремљен, па истим делом којим је косу лепио, не говорећи ништа, ножем одсече косу заједно са воском и предаје је детињој мајци на чување. Притом благослови кумче отприлике следећим благословом: „Да је живо и сречно; да је сречна стрижба, да је дуговечна. Сад на стрижбу да играмо, а кроз неколико година на свадбу, да бог да!“¹⁷³ Кад се то сврши, кума облачи детету нову хаљину, коју му је спремила, метне му капу с венцем на главу и закити га. Овако обучено дете иде по неколико дана¹⁷⁴. Док се не обави обред првог резања дечје косе, у Лужници и Нишави нико не сме детету сећи косу, ако се мисли обавити обред стрижбе. Ако се пак реши да се не прави стрижба, онда после годину, може отац своје дете сам ошишати. Након неколико дана после извршеног обреда полстрига, могу дете сасвим ошишати. Том приликом се пази да подстриг изврши неки мушкарац, који има живе родитеље¹⁷⁵. У пределу Пчиња и суседним српским крајевима, слично обичају у Лужници и Нишави, кум сече косу детету „од чела ка потиљку и од десне стране ка левој.“ Кад овако начини крст, почиње резати косу и стављати је у детињу капу. Ако дете има велику косу, кум одсече сву, а ако има малу, одсече толико колико је потребно да се обави обред шишаног кумства или подстрига¹⁷⁶. Пошто кум ошиша дете, удари га прилично јако шаком по образу. Сматра се кад дете почне да плаче, да је то добро „то матери и остале жене воле“. Ако остане мирно и равнодушно према шамару који му је ударио кум „то жене сматрају као рђав знак“, те га кум „мора ударити још јаче да би осетило“. Док се не обави подстриг прве дечје косе или шишано кумство „није нико смео сећи косу, ако мисле да праве стрижбу.“ Ако су већ били решили да не праве стрижбу, онда после године дана може отац дете

сам одстрићи (ошишати). Неколико дана после обављене стрижебе, могу дете сасвим ошишати. Том приликом се пази, да то шишање после првог подстрига изврши неки мушкарац, који има живог оца и матер. За време обреда резање косе, жене певају ову песму:

„Стрижи, куме, русе косе,
не кај се!

Доста татко рујно вино
купија!

Доста мајка бели дари
готвила!

Доста чича гости мили
навикаја!

Стрижи, куме, русе косе,
не кај се!

Изведри се ведро небо,
Излетише два сиви соколи,

Па паднаше куму на рамена.
Ој, куме, драги куме,

Стрижи, русе косе,
не кај се!“¹⁷⁷

У селима: Бачвишту, Кацапуну, Белишеву, Клиновцу, Моштаници и Стублу (подручје Врања), подстриг прве дечје косе не сме се пропустити. Ко би то урадио, сматра се у народу да ће на оном свету „давати за то рачуна, јер ће бити упитан“¹⁷⁸. Ту се обред, начин и крој резања прве дечје косе обавља овако. Доноси се и ставља пред шишаног кума сито с хлебом и сољу. Према народном веровању овога краја „хлеб и со значе срећу — да у своме животу дете никад не остане без хлеба и соли“. Затим, детету којем ће кум да стриже косу, ставе око врата пешкир или какву крпу платна, да не би коса падала на земљу. Отац узме дете на леву руку, прилази куму, пољуби му руку, па после лице. Кум тада прими дете на десну руку и спусти га прикумку на крило. Прикумак држи детету леђа и руке, да се не би бранило. Кум вади капу, коју је донео на дар кумчету и стави је у сито. Окрене се истоку, прекрсти се, узме маказе и почне сећи косу од чела ка потиљку и од десне стране ка левој. Чим начини на овај начин крст, почиње сећи косу преко реда. Одсечену косу ставља у детињу капу. Ако је детету коса велика, отсече му је сву, а ако је мала, отсече толико колико је потребно за обред. „Кад сврши стрижбу, маказе опере вином и преко детињих уста превуче, молећи се богу за његово здравље“. У Герњој Пчињи, подстриг прве дечје косе, исто тако се прославља веома свечано, са огромним бројем званица (каткада их буде до 100 душа)¹⁷⁹. Или подстриг прве дечје косе обавља се овако. Кад дете буде при навршетку прве или треће године узраста, обавља се свечано ритуално шишање. Позива се кум, који је главни учесник у ритуалу и кумовском пиру. Мајка дечја треба унапред да спреми дарове за свакога учесника тог ритуала, који доносе као подарак прилог у натуралијама (јело, пиће) и живој стоци (јагње). Када све буде спремно, кум узима дете од мајке, па га предаје некоме своме да га придржи, а он га стриже маказама. Док он врши шишање детета, жене певају ове песме:

1

„Стрижи, куме, русе косе,
На мајку су додијале
Миећи и чешљаићи.

2

Стрижи, куме, немој да прокунеш,
Немој, куме, тешко да уздишеш.
Тебе мајка лепи дари спрема:
На кума шарено ћилимче,
А на куму алена фуџа“¹⁸⁰.

Док кум стриже детету прву косу, износи се погача и на њу се стави сито, које је покривено марамом. Кум одстрижену косу баца у ту мараму. Пошто одстриже дете, кум га дарује — мушком детету даје као подарок капу, а женском мараму за главу. Примајући иза тога дете од кума, мати детиња пољуби кума у руку, а сви присутни бацају новац у косу у сито и сваки даје по неки други дар, пошто он претходно од дечје мајке добије дар. Кума најпре даје дар своме куму ћилим или кошуљу, а осталим гостима по чарапе, кошуљу или јастук. После тога, дигне се сито, мајка узме отсечене косе, веже их у крпу и чува у свом ковчегу. Тем приликом, деси се да подстрижено дете добије на поклон и по двадесетак јагњади од рођака и пријатеља свога оца¹⁸¹.

Док смо у напред изнетом прегледу приказали описе стрижбе у врањском гравитационом подручју из стручне литературе и извора, сада следују подаци о овом појаву, које смо прикупили проучавајући повремено овај појав у периоду 1964, 1966. и 1967. год. Наиме, у врањском гравитационом подручју, обичај подстрига прве дечје косе или стрижба, прастарог је датума. Док се у низијским крајевима овога подручја стрижба нагло губи, дотле се у висинским насељима Власине, Пољанице и Пчиње одржава у реткој свежини све до данашњег времена. Овај обичај је у овим пределима веома архаичан, са обиљем елемената и појава, са којима се у толикој мери не сусрећемо у другим крајевима балканских земаља. Уз то, он је веома скуп, како за подстриженникове родитеље, тако и за кума који врши стрижбу. Кумовски трошак око подстрига износи око 800 до 1000 динара, а скоро толико кошта и родбину подстриженикову. Обред стрижбе изгледа овако. Наиме, стрижба се обавља увек непарне године узраста подстрижениковог, од једне до пет година, а ређе се стрижба обавља кад дете зађе у седму годину. Стрижба се обавља у недељу, ређе у четвртак или неки други већи празник, али који не пада у петак или суботу. Обред се врши пре подне, у соби, тако што подстриженика држи прикумак, а шиша га кум. Лице подстриженика окреће се ка софри. Стрижба се оба-

вља увек на непарном броју подстриженика. Уколико се деси да у кући постоји паран број деце коју треба подстрићи, онда се за подстриженика приводи нека домаћа животиња: јагње, овца, а каткад и бела или шарена кокошка или петао, и тако се добија непаран број подстриженика. Кум доноси собом окићене маказе, којима врши подстриг. На сто се приноси: погача, на погачу се стави шака соли, са врх тога постави се сито, а у ситио се стави бела марама. Подстриженик се доноси и даје у наручје прикумку. Док га кум стриже, дете држи у рукама „кравајче“ (култни колач). Кум прилази с маказама, прекрсти се, целива дете, прелије маказе вином и потом превуче њима преко подстриженикових уста. Уколико се обавља стрижба на непарним подстрижеником којом домаћом животињом, њу не целива, али маказама исто превлачи преко њених уста. Подстриг дечјих власи кум обавља овако: маказама одреже прамен косе изнад чела, потом са потиљка, а иза тога са десне и леве стране подстриженикове. Одстрижену косу ставља у сито. У белу мараму ставља дар за подстриженика, а сваки подарок увија посебно. Подарак дат за подстрижену животињу, припада подстриженој деци, између које се дели. Подстриг животиње врши се исто тако као и детета, а кад се стриже кокошка или петао, онда се прво подрезује перје изнад кљуна, са врата, потом са десне и леве стране главе. Док кум обавља ритуал стрижбе, причему му помаже прикумак, девојчице из рода или фамилије подстриженикове певају обредну песму:

„Стрижи куме русе косе,
Не се мај, не се кај!
Мајка је спремила
Бели дарови,
Да дарује кума и кумицу!“

Кад се заврши стрижба, кум лагано баца подстриженика куми у крило. За овим, куму се посипа да умије руке и даје му се нов пешкир да се обрише, који му после остаје као подарок. Мајка подстриженикова чува подстрижену косу у своме сандуку. Иза тога настаје гозба и весеље, уз музику, песму и игру. Кум доноси као подарок: погачу, хлеб, ћурку или кокошку, вино и ракију. Поред тога даје као подарок неки суд, сервис за јело или пиће, комплетно одело са капицом или марамом. Од мајке подстриженикове добија као уздарје шарени вунени ћилим. Маказе с којима је обављен подстриг, стављају се на неки ексер у кући, где висе све док се кум не врати својој кући, када их узима и носи собом. Са пира о стрижби, кум враћа својој кући судове у којима је донео пиће, напуњене пићем из куће подстриженикове, и при повратку тим пићем нуди путнике намирнике да пију. После завршене стрижбе и испраћаја кума кући, сви присутни му целивају руку, говорећи: „Ај, честита стрижба! За

златне ножице! Ајде аирлија“. У јужном врањском гравитационом подручју, и то у пределу Моравица, обичава се између осталог код Срба приликом стрижбе, да кум стави у недра подстриженику извесну суму новца говорећи том приликом: „да си купи брата и сџан“. За овим га благосиља речима: „Да раснеш како врба у воду! Да ти дочекамо на зелени венци!“

Код Цигана у врањском Поморављу, од старине се поклања знатна пажња обичају подстрига прве дечје косе. Стрижба се обавља у четвртак. За стрижбу се приређује обилата обедна гозба и коље се као курбан бела овца или јагње. Подстриг обавља кум, који има прикумка. Прикумак мора бити младић. Пре него што отпочне стрижба, кум прелије маказе вином изнад уста подстриженикових, гледајући да неколико капи вина падне у уста детету, које држи прикумак у наручју. Верује се да је за подстриженика добро ако неколико капи од тог вина падне и на косу подстриженикову пре стрижбе. Иза тога кум одсече четири прамена косе подстриженику: изнад чела, са потиљка и изнад десног и левог увета. Сматра се да је добро за подстриженика, ако се приликом подстрига заплаче. Уколико то не учини, кум га удара маказама по глави, да би дете заплакало. Одсечену косу чува подстриженикова мати у своме сандуку. Подстриг се увек обавља непарне године дечјег узраста, а по највише у току пролећа, лета или јесени. Исто тако стрижба се обавља и на непарном броју подстриженика. Уколико је у роду заступљен паран број деце коју треба подстрићи, приводи се за трећег подстриженика бело јагње. Кум прво подстриже децу, па потом јагње, и све их подједнако дарује кумовским даром у новцу, који ставља посебно у чисту марамицу, а потом у одстрижене власи. Новац који кум дарује подстрижено јагње, додели се на двоје подстрижене деце.

У Грузи, подстриженик држи у руци здравац¹⁸². Ту се обичава да мајка први пут засече нокте детету, а дотле му је она, нокте кидала зубима¹⁸³. У Шумадијској Колубари, приликом подстрига прве дечје косе, ујак је детету резао косу унакрст на темену¹⁸⁴. У Сврљигу, кум шиша дете маказама, па га после шишања куцне њима по глави и то тако јако, да дете заплаче. Сматра се да ће у том случају дете бити напредно и здраво. У Левчу и Темнићу (Шумадија), кад се мало дете први пут стриже, треба („ваља се“) да седне на преврнут бакрач, ово се чини из народног веровања „да би му коса била црна, као чаб у бакрачу“¹⁸⁵. У овчарско-кабларском крају, у сеоским скупинама, дете се не шиша све до свог првог рођендана. Прва стрижба се врши, када дан и месец напредују, из веровања, да би коса у детета напредовала. У току прве године узраста, према патријархалном народном веровању, подстриг прве дечје косе се не врши, јер се верује да прва коса дете чува (и нокти) од вештица, које не смеју ударити на дете са великом

косом. Код женске деце, више пута дешава се, ако имају бујну косу, да се никада више у животу не ошишају, осим о стрижи прве косе. Ту подстриг врши ујак, а ако га нема, онда тетка. У народу се верује да у рођеној дечјој коси лежи сва његова срећа. Ако би неко други шишао дете, могао би нешто зло помислити, а ујак и тетка могу само добро помислити своје сестрићу, шта ће му се у животу дешавати. Приликом подстрига прге дечје косе, увек се оставља по један прамен рођене косе на глави, да би остала срећа на глави. Одстрижена прва дечја коса сакрива се на младу воћку или врбу, позећи да је притом птице не пронађу, јер се верује, ако би од ње гнездо начиниле, да би дете имало у животу кратку косу и кудраву¹⁸⁶. На Косову, детиња мати узме сито, па у ово разастре чисту мараму и на њу стави мало пшенице па то принесе куму који шиша дете говорећи: „Помози, боже, аирлија и срећно да бог да нека је шишање!” Потом исече мало косе више чела, затим у потиљку, после више левог и напослетку више десног ува у накрст. За овим, ошиша му сву косу и баци је у сито на мараму¹⁸⁷. Сматра се, ако кумче при шишању не заплаче док га кум држи и шиша, да неће бити добро и здраво¹⁸⁸. После тога, овај се обичај овако развија. Кум покваси детињу главу вином и обрије му косу, која се после чува у ковчегу. Потом, метне кумчету капу на главу, а „минтачетом” (капутићем) га огрне, па га подигне у вис говорећи: „Голем да порастеш, па и зелене венце да ти држим!” За време обреда, девојке и младе жене певају ове обредне песме:

1

„Бричи, куме, русе косе
Младом кумчету.
Извила се бела лоза
Из ведре неба.
Није била бела лоза,
Из ведре неба;
Но је било младо кумче,
Нашем куму у мила недра“.

2

„Извила се бела лоза
Од ведрога неба,
Куму у крила.
Није била бела лоза,
Од ведре неба,
Куму у крила.
Но је било мило кумче,
својем куму и мила недра“¹⁸⁹.

У Гњилану, кад кум дете стриже приликом обреда шиша-ног кумства, пожељно је да дете заплаче, јер се верује, ако не заплаче, неће бити добро. Око дете за време подстрига косе не заплаче, онда га присутни застрашују, говорећи: „Ето ће ти кум уво да одсече, ето ти цури крв”. Поред тога, обичава се, приликом овога обреда, да се окупе жене и да певају, обично следећу песму:

„Стрижи куме кумашине,
 Мајки ти се досадило,
 Чешљајући дуге косе...“¹⁹⁰

У Горњој Морави (варошица Витина), неки младић држи дете на крилу, док га кум шиша. У Сретечкој Жупи (с. Мушниково), кум реже детету косу на једно место повише чела, или три места: повише чела и са два краја темена, правећи тако „хамај-лију“ (трокут), колико „адет да му учини“. Иза тога ритуалног обреда, детету прилази мати и реже му косу. У овом пределу постоји и другојачији обичај подстрига прве дечје косе. Наиме, у Горњем Селу, подстриг прве дечје косе врши неко од мушкараца из родбине подстриженикове, средњих година. Ако се позива кум да врши подстриг, онда се гледа да то буде млад и нежењен мушкарац. За време подстрига косе, дете држи његова мајка у наручју. Коса се реже на четири места: прво више чела, па на десној страни изнад слепоочнице, затим на левој страни и у затиљак. Кум хвата власи дечје косе левом руком, а реже их маказама десном руком. Кад кум узме маказе у руке и примакне се к детету да га ошиша, онда се прекрсти и каже: „Ајде, боже помози! Век да ми има кумче!“ Кад заврши обред подстрига каже: „Ајд, са здравље да ми растеш! Голем да ми порастеш!“ Или ако се шиша девојчица, каже се: „Голема ми порасла! Као што сам те шишал и да те венчам. Бог да те увечи!“ Затим, дете целива кума у руку. У самој Средској, овај обичај се нагло напушта. До скоро се обичавало позивање кума да обави стрижбу прве дечје косе, те је он или шишао сву косу, или би је само подкратио. Кад ошиша или поткрати косу кумчету, кум сабере косу у какву „шамију“ (мараму) и дадне је мајци детињој. Приликом обреда резања косе, кум благосиља кумче: да порасте и да буде дуговечно, желећи му да га кад одрасте кум и венча. Док кум обавља обред резања косе, невесте и девојке певају извесне народне песме, пригодне само за овај обичај. Понајчешће се пева песма „Краљ Вукашин три радости има“, која је распрострањена и у суседним пределима ове области. Једна њена варијанта из предела Подрине гласи:

„Краљ Вукашин три радости има: Кум довати грану маслену,
 Први радос сина ће да жени, Па гу сломи грану масленку,
 Други радос, унука ће шиша, Па прићека кумће мало на кољено,
 Трећи радос ћерку ће удаје! Па му даде одело све бело и црвено!
 Полете ми сив голуб преко море, И узело одело и поносило се,
 Па ми паде куму на кољено! И мајка му цеја бошчалук дала!“

У извесним пределима јужне Србије, мајка детиња, одмах после порођаја, врши припреме дарова, за подстриг косе

новорођенчета. Затим, одабира се један празник, када се позива кум да подстриже власи детету. Сто се стави насред собе, прекрије се чистим чаршавом па се приноси дете куму и ставља му се на крила. Овај се помоли богу, па ошиша дете на крст: најпре повише чела, па затим на потиљку, а иза овога са обе стране главе. Косу са једном сребрном паром кум поставља на тај чаршав. За овим подстриженика даје неком од присутних, који га ошиша целог, или му косицу са главе обрије. За време обреда пева се следећа кратка песмица:

„Полетело сиво бело голубче,
Па долетело куму на колено,
Моли кума да му скине пауне“.

По старовремском обичају, кум дарује подстриженику капу. После тога мајка детиња носи подстриженика у врт, где га умива вином под ружиним жбуном. Након тога, следује кумовски пир или гозба, на коме прво руча кум, а затим позвани гости и домаћа обитељ. По ручку, сви дају новац мајци детињој, према своме имовном стању, за образовање уштеде подстриженику. После обеда, мајка детиња дарује куму кошуљу, чарапе, љубећи га притом у руку. Исто тако, уколико је спремила дарова, даје подарак и свим гостима који су на обеду, као и домаћој обитељи¹⁹¹.

У пределима: Кривој Реци, Изморнику и Горњој Морави у Косовско-Метохијској Покрајини, подстриг прве дечје косе врши се почев од десне стране, на четири места. У Горњој Морави (варошица Витина), кум прво вином покваси косу кумчету, са китом босиљка, па тек после врши подстриг. У Кривој Реци (с. Гризиме), пошто кум ошиша дете, баци одрезану косу у сито, које се налази на столу, прекривено марамом, у коју је стављена кита разноврсног цвећа. Потом, прво кум дарује косу у новцу, а тај пример следе сви остали. Пошто детету стави капу на главу (женско дете дарује марамом), три пут га подигне увис, са благословом за дуг живот. За овим, кум преброји новац који је кумче добило као подарак, и остави га опет у капу подстриженикову. Одсечена дечја коса носи се на таван, са ситом, где стоји за све време док траје кумовска гозба. Иза свршене гозбе, коса са ситом се доноси са тавана, сабере се у мараму и баца на дрен, негде у башти или пољу. У пределу Изморника (с. Рани Луг), одсечена дечја коса се покупи с новцем и маказама у мараму, па тај замотуљак кум остави на греду под кровом, где стоји до сутрадан, када га узима мајка подстриженикова, те извади ножице и паре, а косу увије у мараму и чува је у своме сандуку док је она жива. У Горњој Морави (с. Церница), одсечена прва коса са женског детета, прво се баца у

сито, а са мушког се увија у мараму и оставља у ковчег где се чува или се баца у реку, да је вода однесе. Има случајева (с. Коретиште), да кум пре подстрига кумчета, изнад његове главе сломи погачу, па иза тога почне са осталим елементима обреда подстрига дечје косе.

Код Срба у Ибарском Колашину, подстриг прве дечје косе обавља кум, где овога нема, онда то чини кума или детиња тетка. Доба детињег узраста треба да буде: једна, три или пет година, ређе се оставља за седам година. Обред се врши у кући, покрај софре (трпеза, низак сто), на коју се ставља: хлеб, свећа, вино и тамљан. Кум узима кадионицу са тамљаном, окади подстриженика и за овим га три пута окрене око софре, а иза тога главу му унакрст прелије вином. Подстриг се врши на пешкиру, на који пада одстрижена коса. Док обавља подстриг, кум држи подстриженика на свом крилу, али ако је дете несташно, онда га мати држи у крилу. У одстрижену косу се ставља сребрна пара, или каква друга метална новчаница. Подстриг се обавља овим редоследом: одсече се прамен косе спреда повише чела, па с десне стране повише ува, за овим са леве стране изнад ува и на крају позади са потиљка. Када започне подстриг, кум се предходно прекрсти говорећи: „Боже, помози!” За овим, кум узима дете у руке и окреће га опет око софре три пута, па га подиже увис говорећи: „Нај ти кумо кумче, кумче побогу христоче!” Она изговори детиње име. За подстрижени пир меси се погача и коље се неки брав или кокош. Подстриг се не обавља у посте, већ у мрсне дане. Подстрижена коса се покупи и баца на млади калем. Сребрну пару коју је подстриженик добио као подарак од кума у одстрижену косицу, пробију ексером и пришију је подстриженику на прслуче, хаљиницу или капу, те је носи као хамајлију. Од дарова помињемо следеће:

Наиме, кум је обавезан да дарује мушком кумчету капу, а женском мараму за главу. Кума даје куму као уздарје: кошуљу, тканицу и слично; ако је могућа онда и целу фамилију своју дарива. Исто тако, кум је обавезан да у новцу дарива све укућане из куће подстриженикове. На подстриженички пир кум доводи две три своје комшије, а тамо где се врши подстриг, на гозбу позивају од 1 до 15 званица, суседа и рођака (с. Горњи Стрмац). У овом пределу постоји интересантна појава подстрига прве дечје косе, која се обичава међу српским становништвом (с. Брњаци) Наиме, ту су неким родовима кумовали монаси из манастира Дечана у Метохији. Они су крштено кумовање препустили другим лицима, али су подстриг дечје косе и даље задржали као своје кумовање, те су долазили повремено и децу шишали. Но, у новије време, и почели су се лишавати тога обичаја, препуштајући да га неко други обави у њихово име. Они су и тада слали кумчадима дарове, и уздарја су примали

од подстриженикових родитеља. Овим се сматрало да је склопљено кумство између манастира и популационе скупине, или пак, да је родовима из којих је подстриженик кум св. краљ Стефан Дечански, оснивач манастира Дечана, чије мошти у том манастиру и почивају, при коме дотични калуђери верски службују¹⁹².

У Пустој Реци, при обреду подстрига прве дечје косе, кум се прво прекрсти, благослови дете желећи му да поживи срећно и дуговечно, па тек онда стриже детету косу. Одрезана коса „неваља се” газити, већ се покупи рукама или пешкиром, па се баца на уобичајено место. У области Старога Влаха (Пријеполје), кад се коме не држе деца, изнесе дете с колевком и стави га покрај пута. На колевку стави мараму, а у ову маказе и какав подарок за намерника пролазника (пешкир, чарапе и слично). Онај ко је изнео дете, од рода детињег, сакрије се покрај пута, негде у скровитом заклону, па ко први наиђе путем, ошиша дете, стави детињу косу у ону мараму, метне какав подарок у новцу на колевку, узме подарок намењен за кума, и после тога отиде. Обред стриже дечје косе, у редовним приликама, обавља се или тако што кум на четири места реже косу детету: повише чела, са потиљка и изнад обе слепоочнице (с. Милешева, град Нови Пазар), или пак одреже косу кумчету повише чела (Нови Пазар, Дежева, Стари Рас). У Староме Расу „шишање” прве дечје косе обавља се овако. Позива се кум у какав празнични дан, обично недељом пре подне, те на три места мало „стригне” косу кумчету, а мати детиња га после ошиша. Подстриг се обавља тако, што се детету одреже по прамен косе: повише чела и изнад десног и левог уха (Рашка). Ту и тамо у селима Старога Раса (с. Власово), обичава се да кум „косу узме на четири места унакрст”. У пределу Студеници, која спада у област Старога Раса (с. Мланча, Орља Глава), шишани кум узима косу кумчету на четири места: прво напред (повише чела), изнад десног, изнад левог уха и на крају на затиљку. Сва одрезана коса се затим састави и заједно залепи воском.

У Косаници, код становништва које је пореклом из Херцеговине, обичава се „кад дијете стане на ноге, кум долази, одстриже један прамен косе бетету иза потиљка”. Код становништва овога краја, које је пореклом из Старога Влаха, крштени кум обавља обред шишаног кумства или подстрига прве дечје косе. Ако се ту није десио крштени кум, он пошаље замену: сина или брата. Ако је он ту, обавезно он шиша дете. Кад су родитељи подстриженикови сиромашног стања, дешава се једновремено, и крштење, и шишано кумство, због трошка око пира или гозбе, као и дарова и уздарја. Из тог разлога, има случајева да дете остане по пола године некрштено, док се „спреми трошак”, па се онда обаве оба два обреда. Обред, начин и крој резања

дечје косе ту се обављају овако. Кум узме маказе у руке, приђе детету које се посади на столицу, или ако је мало држи га нека од жена из куће, па рече: „А, боже помози! Срећно кумче!” Затим са четири места унакрст, изнад оба уха, повише чела и са потиљка, одреже по чуперак косе, коју стави на чисту мараму у тањир. Иза тога, кум подигне дете у вис говорећи: „Да порасте и да је здраво кумче! Даму дочекамо зелене венце!” За овим, приђе нека од жена, обично тетка детета коме се врши подстриг прве косе, те она ошиша иза тога целу косу детету. На тај начин овај обред заврши. У истом пределу, код Срба пореклом од Старога Раса, Ибарског Колашина, са Косова, и из Метохије, обред првог резања дечје косе обавља се скоро истоветно као и код становништва овог предела, које је пореклом из Старог Влаха, а са следећим одступањима. Наиме, када се обавља подстриг дечје косе, кум узме дете пред собом, откине му маказама мало косе више чела, па иза врата са „бабине рупе”, а затим повише десног и најзад изнад левог увета. Тако направи „прави крс”. Иза тога дете ошиша „било ко”. У пределу Морави (с. Лугавчина код Смедерева), задржао се све до данашњих дана веома интересантан обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства. Наиме, ту се позива крштени кум да обави обред шишаног кумства, или како се овде каже да „покршћава” дете, тј. да га ошиша. Кум том приликом одреже детету мало косе повише чела, изнад десног и изнад левог увета. Док кум поткида детету косу, дете држи нека од жена из куће, и то тако да оно или лежи или седи на њеном крилу, или је пак уз њу прислоњено. Том приликом, кум изрекне отприлике следећу формулу: „Да је срећно кумче, да му бог да здравља, да је добро и паметно”. Каткад дешава се да кум истовремено ошиша у некој кући по неколико кумчади. Овако се обичава због дара, „не може да се спреми дар, те онда кум ошиша све на куп”.

Код Срба у Банату (с. Павлиш код Вршца), од старине се обичава подстриг прве дечје косе. Подстриг врши кум дечји, или неко млађе чељаде из подстриженикове родбине. Одстрижена дечја прва коса се дели на три дела, од којих се један веже за вериге у кући, други за тор или сточну стају, а трећи за родну воћку или ружин, односно јоргованов грм.

Код Срба у Херцеговини, обичавало се од старине, па све до конца XIX столећа, кад се детету први пут коса одреже, да се метне на теразије, па да се подмери са парама, док претегне. Те су се паре делиле сиромасима, а коса остављала на младу шљиву¹⁹³.

Код православних Босанаца у височкој нахији, када је дете болешљиво, износи се на пут или раскрсницу, где га шиша први намерник који туда наиђе. Он прошиша детету косу унакрст и дарује га пошто га је најпре полио водом. Код Босанаца у

Пљевској долини, „кум одсече само једну длаку, онда дарује један форинт на главу детета“. Код босанских муслимана у околини Цазина, при обреду шишаног кумства кум диже три пута кумче увис. Код муслимана у разним крајевима Босне и Херцеговине, кад се обави подстриг прве дечје косе, одрезани бич власи или чуперци, залепе се воском у једну грудвицу, па се то стави на довратник у унутрашњем делу куће. Код муслимана у Лубову подстриженик се „нашишава около како се чалма замотава“¹⁹⁴.

Код Хрвата и Срба на подручју Хрватске, често се код самог обреда подстрига прве дечје косе, не врши никаква друга обредна радња, као што је нарочито изговарање одређених формула, кретање или слично. Понегде пак, запажају се извесне обредне радње као: помињање бога, крижање или изрицање какве сличне изреке или молитве. Тако, у Лици и Крбави, обичава се такође, да шишани кум одреже само мало косе кумчету на једном месту на глави. Местимично пак, обичава се да кум одреже кумчету прамен косе на три места, и то: на темену, затиљку и изнад оба уха (с. Развале и Бриње, подручје Огулина; Кореничка Градина и Смиљан, подручје Госпића). Доста често обичава се да кум одреже кумчету сву косу (с. Брлог, Грачац, Кутерево, подручје Госпића). Овај обичај се у овој форми практикује у новије време¹⁹⁵. У с. Брушанима, Брињу и Глинској Пољани, кум се прекрсти пре почетка обреда резања дечје косе, или се прекрсти и помоли богу, као што се то обичава и у с. Реснику и Брестју (околина Загреба) и Прелошчици (подручје Сиска). Понекад, као што је то обичај у Доњем Пазаришту у Лици, кум изговара побожну формулу, као: „У име Исуса и Марије, било сретно, здраво и весело“. Уз то, у Лици се ту и тамо каже и: „Помози боже, нека власи нарасту боље него што су“, или, како се то сасвим кратко каже у Новом Селу Мошћанском (подручје Сиска): „Помози боже“. У с. Грачацу (подручје Госпића), кума посади женско кумче на столицу, па као што смо напред већ поменули, свеже га унакрст шареним ужетом, прекаси га, чита „Оченаш“ и „Здраво Маријо“, па рекне: „Колико је ово уже, толико нека ти нарасте коса!“ Ако је пак кумче мушког пола, кум га посади на столицу и стави му у леву руку „нетопљено“ олово, прекрсти себе и дете, чита „Оченаш“ и „Здраво Маријо“, па при шишању детета каже: „Ни стријеле, ни гром, ни шта друго не могло те убити“ (с. Грачац). Кумче се код самог обреда резања косе редовно посади на крило куму или куми, или се узме у наручје. Каткад, кад су по правилу двоје назочних код обреда, кума држи мушко дете, а кум реже косу; код подстрига женског детета бива обратно: кум држи девојчицу, а кума реже косу. Тако, у Лици (с. Кутерево), обичава се да се дете посади у време подстрига,

на зато спремљену погачу. У насељима: Завршје, Карловац и Нетретић (подручје Карловца), овај се обред обичава готово увек тако, што се дете посади приликом подстрига, на зато спремљену погачу. У Грачаници (подручје Сиска) и Црном Власту (подручје Госпића), кум редовно одреже детету, на било којем месту главе, прамен или чуперак косе. Доста честа појава је да се одреже цела коса детету, као што је то случај у Кутереву, Бужиму, Кореничком Новом Селу, Грачацу (подручје Госпића), Новом Селу Мошћенском (подручје Сиска) и у околини Карловца. Исто тако, има случајева да се коса обреже наоколо главе, као што је то обичај у Лици (с. Доњи Косињ и Прибудић).

У већини случајева, постоји код Хрвата, мање или више, стално правило са тачно одређеним местом и количином одрезане дечје косе. Као најчешће резање прве дечје косе, обичајено је одрезати по један прамен косе на три четири места. Тако, у селима: Мрежник Граду (подручје Карловца), Врбовском, Брињу (подручје Огулина), Роженици (подручје Сиска) и Смиљану (подручје Госпића), коса се реже деци на темену и изнад оба уха. Ту и тамо, обичај је пак, да се деци коса реже први пут на темену, па изнад чела и на потиљку као што је то обичај у Топлицама (подручје Карловца). У Брињу (подручје Огулина), Туропуљу и Брестовцу (подручје Загреб), и у неким крајевима Лике, обичај је да се при шишаном кумству или подстригу прве дечје косе, ова узима над челом и изнад оба уха.

Као посебан крој резања дечје косе, при обреду шишаног кумства, долази резање на четири места. Најчешће је то у облику крста: над челом, на потиљку и изнад оба увета, као што је то обичај у Дрежник Граду и Цетинграду (подручје Карловца) и Језеранима и Модрушћу (подручје Огулина), те у извесним селима у околини Сиска. У околини Крапине, кум одреже чуперак косе кумчету на десној страни крај уха. Иза тога га „малко удари по глави”, да не би ова „болела”.

Исто тако, постоји обичај резања прве дечје косе при овом обреду на темену, на потиљку и изнад оба увета. То је нарочито у обичају у Лукинић Драги (подручје Карловца), Превлаки и Реснику (подручје Загреба).

Као ретка појава запажа се подстриг прве дечје косе на два места, и то или над оба увета, или са ма којег места на глави. Овај тип резања је распрострањен у Доњем Пазаришту (подручје Госпића), Новом Селу Биљашком (подручје Сиска), Топлицама (подручје Карловца) и Туропољу (околина Загреба).

Постоји и обичај да се при обреду шишаног кумства или подстрига прве дечје косе, реже само један прамен косе и то на одређеном месту, или на темену, или над једним увом, изнад чела, или са потиљка. Овај тип резања запажа се у Кривом Путу

(подручје Ријеке), Дрежнику и Лукинића Драги (подручје Карловца) и Фаркашићкој Дубрави (подручје Сиска).

Ту и тамо, сусрећемо се доста често и са појавом подстрига дечје косе на пет места, и то исто у облику крста, као што је случај резања на четири места, стим да се још и на темену одреже прамен косе.

Као веома карактеристична обредна појава у обичају подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код Хрвата, јесте чин дизања увис, понајвише самога кумчета или нечега другог што је у вези с обредом, а има карактер замене кумчета. Наиме, веома је уобичајено широм Хрватске, да кум пошто обави прво резање косе, ухвати кумче и подигне га увис, било једном или три пута. Тако се обред шишаног кумства обавља у Раковици (подручје Карловца), али само са женским кумчетом. У Кутереву (подручје Госпића), у околини Огулина и у Мрежници (подручје Карловца), кум мало потресе кумче. У Доњем Пазаришту (подручје Госпића), Језерану (подручје Огулина), Цетинграду (подручје Карловца) и Превлаки (подручје Загреба) и у многим посавским и чисто туропољским селима, при обреду шишаног кумства, кум подигне кумче увис три пута узастопце. Није ретка појава притом, да кум удари мало дечјом главом о стропну греду, по један или три пута, према томе колико се пута где обичава дизање кумчета увис. Тај се обичај редовно запажа у Туропољу и Хрватском загорју.

Ово дизање кумчета увис при обреду подстрига прве дечје косе или шишаном кумству, има мађијску функцију, која се види посве јасно и недвоумно из самих чињеница и формула које се употребљавају при самом обреду, те и из објашњења самога обреда. Тако, у селима у околини Огулина, при овом обреду кум каже: „Црна до греле, коса до пете!“ Тако се обред врши и у неким селима око Карловца, и то само женским кумчетом. Овим излагањем жели се рећи, нека девојчица порасте што више, а коса нека буде што дужа.

У Повњу пак, овај се обред обавља уз пратњу следећих речи аналогне магије: „Да би бог дао и св. Недеља да би лете напредовало и киптело као квас!“ Слично томе говори и формула која се употребљава у Цетинграду: „Толики били колики и кум!“ Овде се тај чин не врши одмах уз обред резања дечје косе, него после подстрига. У Продин Долу (подручје Карловца) позива се, женском детету, ако му коса није лепа и густа, крштена кума да му на младу недељу одреже косу око читаве главе. Она начини врх кумчетове главе рвком знак крста, а одрезану косу стави под младу шљиву. У случају кад је дететова крштена кума негде далеко, узима се нека друга жена, и то нарочито она која има јаку косу да она обави подстриг дечје косе. У Дреновици (подручје Копривнице), обичај је да се по-

зива управо крштени кум детету и он дете стриже, не само први пут, него уопште, само ако крштени кум уме косу одстрићи. Истиче се, да овакав крштени кум никада не би одбио, па ни онда ако би био далеко дошао би и ошишао кумче, па макар у близини било и других људи који се разумеју у шишању. Није пак без значаја да се помене како се и то већином збивало у Велику недељу, јер су људи уопште радо у ту недељу стригли косу, из веровања да би коса обилније расла. А изричито се запажа да се крштени кум при стрижењу држао неких обичаја, који су се већ показали као типични за прво шишано кумство, маказама би начинио крст на темену, а кумче би мало повукао за косу, говорећи: „Бог дат ти ласи расли!“ Ако се уз ове данас још малобројне примере, најуже везе крштеног кумства са првим па и потоњим шишањем детета, додају неки већ пре поменути подаци о првом шишању детета приликом крштења, и то у крајевима, у којима иначе нема потврђених посебних обичаја шишаног кумства, бар даље од XIX столећа — биће горе речено још важније.

Код Белокрањаца у Словенији обичава се да се дете које се први пут шиша предходно умие, очешља и обуче у чисто и ново оделце, а у руке му се даје каква играчка. Мати детиња, или одрасла сестра овога, седне на спремљену столицу и узме дете на колена, па га најпре помилује и стиша, јер се ово уплашило од новодошлог кума. Овај пак, хитро узме маказе у руке, па одреже кумчету по прамен косе, најпре покрај десног, па покрај левог уха, па на крају позади над потиљком¹⁹⁶. Након завршене вжине, шишани кум пре поласка својој кући, благосиља кумче, желећи му у будућем животу сваку срећу, да би се развило и порасло у „крпкега ин залега фанга“, те касније у разумног и паметног човека¹⁹⁷.

Код градског македонског становништва у Скопљу, био је обичај од старине, па све до другог светског рата (1945. год.), да се врши полстриг прве дечије косе. Наиме, кад дете наврши трећу годину узраста, позива се кум да га одстриже. Он је узимао по неколико трамичака дечије косе „колико за алет“ и резао их, а потом их ставља у сито. Иза тога, даривао је кумче са црвеним фесом обавијеним „телом“ (смена жица), као неком дијалемом. Тел је био окићен и јелним двкатићем. Након тога, остала родбина је бацала у сито дарове детету: златне или сребрне парице, или што друго од одела или накита. Тала је детиња мајка даривала кума бошчалуком, а осталу родбину чарапама или марамицама¹⁹⁸.

Код Македонаца у Дебарској Жупи и области Река, кад се коме не држе деца, овај у расвит зоре износи дете на дрвм, и то обично на ћуприју, па ту сакривен испод ћуприје или у шумици покрај друма, чека пролазника. Чим неко наиђе, овај

изађе из свога заклона и нуди му кумство: „Го донесоф детево да му земаш коса, и да бидеме пријатељи — нуновци!” Тад кум седне на крај пута, прекрсти ноге, узме дете на крило и одреже му три-четири места са главе по прамен косе, режући прво прамичак повише чела, па га, ако при себи има новаца дарује неком паром.

Код Бугара, обичај подстрига прве дечје косе обавља се од прастарих времена, а ту и тамо се одржавао све до данашњих дана, заправо до другог светског рата (1945. год.). Када дете нарасте до три, пет или шест година, онда му се први пут реже коса, која се узима са седам до осам места. Овај је обред познат под именима: надстригвање, подстригвање, наплитание, стрижение. У околини Бустендила (с. Гушево), подстриг се обавља у облику крста (са четири места). Када заврши обред подстрига, кум изговара благослов кумчету, у следећој формули: „Аиде ега ни е живо кумче, како на златни ножици, тако на сребърни венци!” Сматра се да ће детету ићи напредак у животу, ако се при обреду подстрига расплаче. Детиња мајка дарује све госте, а кум дарује подстриженика. Одстрижена коса се ставља на кумовску погачу, у шта се бацају новци, које сабира детиња мати, па их чува, док подстриженик не одрасте, када му их даје, да купи са њима нешто, да би се учио трговини. У Тракији, подстриг прве дечје косе обавља се само над девојчицама, и то када напуне годину дана узраста¹⁹⁹.

Код Шиптара на Балканском полуострву, према обичају из прастарих времена, санкционисаном у популарном Закону Леке Дукаћина, кад детету, било мушком или женском, буде једна година, онда се неко позове да му изврши прво шишање косе, или само да му маказама одреже неколико прамичака. Ако дете умре пре првог подстрига, неће се одмах сахранити, већ ће га кум мртво ошишати, и тек ће се онда сахранити. Обред и крој резања косе обављају се овако. Наиме, кум седне на столицу, простре неку мараму или пешкир на земљу где ће пасти одрезана коса, донесу му суд са водом у који ће кум бацати сребрни новчић и даду му маказе или бријач. Доведу дете куму, те му кум ошиша косу овим редом: прво одреже један прамен више чела, затим по један прамен над слепоочницама и најзад један прамен косе на потиљку. Кад то заврши, кум три пута маказама дотакне чело детиње говорећи: „Наздравље! и дуго поживело!” затим га пољуби. Пре него што се обави обред подстрига прве дечје косе, односно шишаног кумства, детету се несме додирнути глава маказама²⁰⁰. Дакако, од овог општег прастарог обичаја има ту и тамо међу Шиптарима извесних одступања, са разноврсним типовима и врстама. Тако, код Миридита у северној Арбанији, при обреду шишаног кумства, након што одреже детету косу, кум га облачи у ново одело.

које доноси на поклон и одмах га изводи из куће напоље „да дете изгледа лепше“²⁰¹. Местимично, обичава се код Шиптара, да кум одсечену дечју косу с мало воска на длану увала и начини лоптицу, коју стави на тањир с мало новца²⁰². Напоредо с тим, код Шиптара у пределу Луговима и Качаничкој клисури на Косову, кад дође шишани кум у кућу кумчетову да овоме ошиша косу, сви присутни одмах узимају са тепсије, која се држи изнад детета, помало бороце или фуљије, да би, према народном веровању, дете имало ситне зубе и да би му зуби што брже израсли. Потом, дете се стави на тепсију и кум прилази те му подстриже косу и то „навише“ (нагоре), да би „дете расло“ (с. Белограце). Код Шиптара у Горњој Морави, мушкој деци први пут стриже косу мушкарац (кум), а женској нека од жена (кума). Приликом обреда резања прве дечје косе, кум три пута пољуби дете у чело и дигне га увис. Обред резања косе обавља се на сред куће. Пре почетка подстрига, прво се кум почасту, па тек онда реже детету косу. За то време мати детиња обуче дете, па га даје куму. Кум одсеца детету косу на три места: на средини главе и с два краја. Одсечену косу кум ставља на земљу, где је прострта марама. Ако дете плаче приликом резања косе, верује се у народу да је то „здравље“ за дете. Док кум реже детету косу, жене и девојке обично певају ову песму:

Dy bajraqe molle me mollë

»Dy bajraqe molle me mollë,
Per ni dit po shkojnë n'Stamoll,
Me marrë vashen vetullhollë,
Vetullhollë e qafë bardhonë.
T'mirtm'i paske qata dhom,
Ama njo ta boj gjulponë,
U'ta kepi jeshil dallamën.
Jeshil dallama fleta fleta,
Mirë po skojnë qata dy veta,
Burr e grue me fat të vet!²⁰³«

Два барјака с јабукама

„Два барјака с јабукама,
За дан стигну у Цариград,
Да узму цуру танких обрва,
Танких обрва и белог брата.
Лепи су ти твоји зуби,
Дај ми један да направим иглу,
Да сашијем зелену доламу.
Зелена долама на листиће,
Добро се слаже ово двоје,
Муж и жена са својом срећом!“

Косу коју је одсекао, кум баца у мараму, где стави и нешто сребрног новца, па то све увије и оставља на довратник повише врата, где стоји три дана, што се чини по народном веровању „да дете иде у напредак“. После три дана, мати узима са довратника дечју косу и оставља је у крпу па у свој сандук, да се док је жива сећа „како је дете било мало“; али никада не меша у сандук одрезану дечју косу, јер се верује да то „неваља“. Кумовски пир је обилат, са разним јелима и слаткишима; на крају се измене дарови и уздарја. Наиме, кум дарује подстриженику цео пар одела, са капом и обућом; а он добије обилат дар од мајке постриженикове: пешкир, чарапе, назувке или

слично; и уз то свима укућанима кумовљевим спрема сличан дар. За кумовски пир звани „зијафет“, обавезно се коље јагње, и у центру пажње је „famull“ (кумче), као и кумица „famulle-shë“. Кома се не држе деца, када дође кум да врши подстриг прве дечје косе, ухвати се кокош или петао, према томе кога је пола подстриженик, те га неко ко има оца и мајку ошиша маказама по ободу репа. То ошишано перје метне се у неку ружу, да га одатле ништа неможе однети. За овим, са тим истим маказама, то лице што је подстригло петла или кокош, подстриже детету косу, или то учини мајка детиња, а тај што је подстригао петла или кокош, добија кумовски дар. Код Шиптара у Горњој Морави, ређе се обичава подстриг прве дечје косе једнога дана за више деце, јер то „неваља због здравља“. Сматра се у народу овога краја да је због напретка деце најзгодније да се подстриг за више деце обавља у неколико дана.

Код Шиптара у пределу Душкај и Дукаћину (Косовско-Метохијска Покрајина), обичај подстрига прве дечје косе налази се у одумирању; али је ту било у старини веома интересантних елемената и појава у овом ритуалу. Наиме, гледало се да кум одржава табу јела, тако што пре подстрига прве дечје косе није смео ништа јести. Исто тако, кум је имао свога прикумка, који није смео даривати дете ничим, мада је могао наставити започету стријбу од стране кума. И на крају, након пет или седам година дечјег узраста, кум је долазио те би том приликом детету обријао главу. Кумовски дар, што га је кум добијао од своје куме, махом је био обилат: „месте“ (везане чарапе), шал и слично.

Код Шиптара у Дебарској Жупи и области Река у Македонији, обичава се од старине, исто као и код Македонаца, кад се коме не држе деца, овај у расвит зоре изнесе новорођенче на ћуприју и сакривен чека пролазника. Кад први пролазник наиђе, отац детињи излази из заклона и нуди му кумство. Пролазник прима кумство, подстриже детету косу са три места: повише чела и изнад оба уха, а иза тога дарује новцем кумче, као што се слично томе обичава и код Македонаца овога предела, што смо напред поменули.

Уопште речено, код Шиптара у Косовско-Метохијској покрајини, ту и тамо, обичава се да кум ошиша детету косу, режући је обично свуда око главе детиње.

Код Дакоромана у југословенским областима (источна Србија, западни Банат, северна Србија), обичава се од давнише подстриг прве дечје косе као посебан ритуал. Тако, у Тимочкој крајини, био је обичај у другој половини XIX столећа, да се подстриг прве дечје косе врши у току прве године дечјег узраста, и то пре подне, кад је „сунце у напредку“. Кум би се са својим кумчетом окренуо истоку; па би се по стародревном обичају

два-три пута прекрстио, а иза тога би додирнуо дете „ножицама”: на челу, потиљку, с десне и с леве стране главе, и тек би потом одрезао по који прамичак косе. Иза тога би подигао дете увис три пута изговарајући формулу: „крешчеши те трејаска”. Као подарок кум је даривао подстриженику фес, окићен белом паром. У истом пределу, постојао је из давнине, па све до XIX столеће и следећи обичај. Наиме, подстриг мале деце вршио се прве, друге или треће године дечјег узраста. Отац подстрижеников је позивао кума са бардаком ракије. Кум је долазио са свећом да подстриже кумче. Бабица је изонсила дете на ледину, и ходала с њиме као да га напаса, правећи тако стазу три пута, а иза тога је прилазила куму са речима: „Добро јутро, куме!” Кум је за овим питао: „Напасе ли шиле то?” На то је следио одговор: „Напасла сам га али није брстано”. За овим би нашла шумицу, дала је детету у руке и говорила куму: „Набрстах га, ама није појено”. Онда би се вратила и напојила га, па би тек иза тога ушла у кућу. Кум узима сад дете и од воштанице му мало залепи на чело, на слепе очи и на теме, после то одсече маказама детету са главе, у облику омањег прамена, па у одсечене прамичке стави сребрну пару. Мајка подстриженикова чува одсечену косу, док дете не поодрасте, па га пита: „Од шта је ова коса?” Ако дете рекне од овце или свиње, сматра се да ће бити срећно, а ако рекне да је то коса од пса, држи се да слуги сиротињу и немаштину за подстриженика²⁰⁴. У Неготинској крајини (с. Милошево), пошто кум остриже косу кумчету, носи је на младу шљиву, трешњу, јабуку или коју другу родну воћку и тамо оставља. У неким селима овога предела (с. Душановац, Кобишница, Мокрање), тундје (шишано кумство врши се само у недељу, и то на веранди. Одстрижена коса се склања негде у кућном зиду или се баца на какву младу воћку. У одстрижену косу се бацају четири сребрне паре. Подстриженикова мајка дарује куму: пешкир, јастук, а кум јој враћа ударје: мараму, док кумчету даје: кошуљу, капу или сличан хаљетак. За кумовски пир при подстригу прве дечје косе, мора се нешто заклати на име курбана, који коље отац подстрежеников или домаћин куће. Код Дакоромана у пределу Ресавици (с. Дутово у Горњој Ресави), обичава се од старине све до данашњих дана, да се позива кум да ошиша одојче, још у првој години узраста. Овај долази и доноси са собом шупаљ колач од киселог теста, који ставља одојчету на главу, па кроз колач провуче дечју косицу и мало је подсече маказама, а том приликом даје и име детету. За овим, узме колач, па га качи за јабуково дрво, а иза тога се о том имену не води више рачуна. Код Дакоморана у пределу Млави, поклања се подстригу прве дечје косе исто тако велика пажња. Стрижба косе првом детету је велико весеље у роду. То се обичава, да се мушком детету плету косице, ако му је отац у војсци или у рату, док се овај

не поврати кући из војске, односно рата, па се тек одна приступа подстригу прве дечје косе, што обавља подстрижеников кум, уз весеље домаће и кумовски пир или гозбу. Код Дакоромана у Банату (с. Дубовац), од прве одрезане дечје косе израђују се огрице, прстење, наруквице, слика на стаклу или картону, лепећи длаке, или се излепи на огранак жалосне врбе. То се зове *к а л а ј л и ј а*, и на тај начин се склапа кумство и посестримство, преко прве одрезане дечје косе. Код Аромунa у Косовско-Метохијској Покрајини, обичај „**тјаре косица**” практиковао се у старини, а подстриг је вршило неко мило лице или се позивао берберин да дете подшиша. У косу се стављао зланих, а ошишана косица се чувала у соби иза огледала.

Код Турака у Косовско-Метохијској Покрајини, шишано кумство углавном се обавља само над мушком децом, а ређе се практикује овај обред са женском децом. У време подстрига прве дечје косе, куму се приноси служавник или плитка тепсија, на шта се ставе маказе. Кум узима маказе и прилази детету, које неко од укућана држи у наручју, те одреже детету косу са три места на глави: са врха темена и са два места поврх чела. Том приликом кум благослови дете: да је живо, да је здраво, да дође време да га отац и мати ожене *»alfa üerli etsen апана, babana, seni evlender sanbar«*. Међутим, код Турака у вароши Гњилану, пошто кум одреже кумчету прву дечју косу, извади даровно одело, у које дете обуче, и три пута га дигне увис, говорећи *»saglikle tasyesen«* (здроаво да носиш); *»çok rubalar ragalayaşen«* (много одеа поцепало) и на крају каже *»büyük büyüyesen«* (велико порасло), па га преда мајци, од које га узимају сви присутни редом, изговарајући исте ове кумове формуле, подижући га увис и притом дарујући. Одрезана дечја коса се ставља негде у кућни зид; а још боље је када се сакрије у зид од цамије, јер се верује да ће дете бити срећно и паметно.

Код Цигана на подручју уже Србије, кад детету буде гсди-на дана, онда се врши подстриг његове прве косе. На стријбу се позивају кум и његова жена. Кум донесе детету кошуљу или још што од одеа, па то детету обуче. Затим, кум и кума узму дете у крило, окрену се ка сунцу и почну му маказама сећи косу, и то од десног ува свуд редом док не ошишају. При овоме, они дете непрестано благосиљају. За овим, кума узме детињу косу у скут од своје сукње и прилази гостима, а они бацају у косу колико ко хоће новаца. Тај новац кума преда матери подстриженог кумчета, а ова за њега купи што детету. Након завршеног пира и гозбе, где се весели, једе и пије, мати детиња дарује све пешкирма, марамама и томе слично, а куми обично псклони ципеле²⁰⁵. Код Цигана у Косовско-Метохијској Покрајини, подстриг прве дечје косе обавља се сасвим свечано и каткад на тој свечности учествује цела махала. Подстриг се исто сбавља „пред годину“,

а обред подстрига врши кум или неко из ближе родбине детиње. Дете се окупа, обуче, па се тако чисто доноси куму да му одреже косу. Уз гозбу, где је обавезно да се коље курбан, јагње или петао, са питама, погачама и другим ђаконијама, служи се обилато вино и ракија. Обред се обавља у соби и дете добија на поклон један дар, ко шта може да га дарује и уз то нешто у новцу. Прва дечја коса добија видно место у мајчином ковчегу, где се чува или се касније, после месец дана, баца у текућу воду да је однесе. Уз кума и сви гости дарују у новцу одстрижену дечју косу. У време подстрига, гледа се на то, да се дете заплаче, јер се верује да тај плач доноси срећу. Уколико се не би само заплакало, кум га удара мало да би се заплакало. Подстриг се обавља на четири-пет места, иза чега кум подстриженика трипут подигне увис, са благословом: „Ај, сас здравље; век да имаш, срећу да имаш!“ Каткад се овај ритуал поставља уз свирку најмљене музике.

XVI. МЕСТА И ПРЕДМЕТИ ГДЕ СЕ ПОДСТРИЖЕНА ПРВА ДЕЧЈА КОСА БАЦА ИЛИ ЧУВА

Из досад изнетог, види се да постоје разноврсне обредне радње при обичају подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код савремених балканског народа. То се потврђује и разноврсним појавама места где се одсечена дечја коса баца или чува. Тако, у Поморављу, Лужници и Нишави, обичава се да мати детиња чува косу коју кум одреже при обреду шишаног кумства²⁰⁶. У Морави (с. Лугавчина), први прамен одсечене дечје косе, при обреду шишаног кумства, завије се у восак, па се налепи на дирек у сеоској крстионици. Осталу косу мати детиња баца на неко „чисто место“, обично где расте цвеће. Уз то, ту и тамо, у поменим областима, мати детиња одсечену косу чува у свом ковчегу са неким травама, као што су: пелин, босиљак, здравац. Ово се обичава, по народном поимању „за здравље детета“²⁰⁷. У Грузији, одсечена дечја коса чува се, са одсеченим првим дечјим ноктима, у воску или тамљану. Наиме, то се залепи у восак, па се зашије за детињу капу или тканицу „да као хамајлија чува дете“, или се оставља на младу родну воћку, из веровања „да дете напредује као воћка“²⁰⁸. У Јовцу и околини, првог дана иза подстрига прве дечје косе, мати детиња узима одсечену косу, и прво дете које у кући сретне, запита га: „Шта је ово?“ Сматра се, ако дете одговори да је то коса, добро ће бити, и мати ће рећи: „Века и амин“! Верује се да ће дете дуго година поживети. Ако ли пак случајно дете не погоди да је то коса, онда то изазива забринутост у породици, те се сматра да то неће бити добро²⁰⁹. У врањском гравитационем подручју одстрижену прву дечју косу мајка веже у крпу и чува је у своме ковчегу²¹⁰. У Бољевцу и околини, кад кум одсече косу кумчету, он је улепи у восак и метне у капу

коју је кумчету донео на подарок. Истодобно метне у капу и пару, а косу детињу мајка чува²¹¹. У кабларским селима, одстрижена прва дечја коса, скривено се ставља на младу воћку или на врбу²¹². На Косову, подстрижена прва дечја коса чува се у ковчегу „као каква амалџија“²¹³. У Сретечкој Жупи (с. Средскта), одсечену прву дечју косу мати детиња чува док је жива. У с. Мушникову исто у Сретечкој Жупи, прву дечју косу коју је кум ошишао такође детиња мати чува, а иза тога прилази неко други из фамилије те га ошиша, па се та коса баца на калем или на какво сирово младо дрво, понајчешће воћку. Ако има у башти јоргована, најбоље је косу бацити на јоргован, ако нема јоргована већ се у башти налази какво друго дрво или цвет, нарочито ако се ту гаји ружа, онда се баца на ружу. Онај што баца косу, том приликом каже: „Кај што је ово дрво сирово, сирова ми стока!“ У Горњем Селу, исто у Сретечкој Жупи, мати детиња чува прву одсечену косу у своме сандуку, само од свог првог детета. Од све остале деце, мати баца косу на ружу, стављајући поред ње и разно цвеће, управо од свих врста које се гаје у башти, а нарочито жуто цвеће, босиљак, ружу, и том приликом каже: „Да ми цвета детенце ко трендафил“. У с. Средској (Сретечка Жупа), мати детиња збере дечју подстрижену косу у „шампију“ (мараму) и чува је у своме сандуку. На тај начин мати детиња сакупља подстрижену прву дечју косу од своје деце, посебно завезану у каквој крпици. У Горњем Селу у Сретечкој Жупи, кад неко из родбине први пут ошиша дете, у косу дечју стави сребрну пару, па ту пару и прамен косе мати чува у сандуку, а осталу косу баца на ружу. У Подрими, при обреду шишаног кумства кад се коме не држе деца а обред се обавља на раскрсници, и кад кум ошиша новорођено дете и одсече му пупак у косу стави нешто новца и то све преда детињој мајци, која то чува у ковчегу. Код варошког становништва у Ђиљану, одстрижена дечја коса: пола се чува у ковчегу а пола косе баца се у коприве у башти, а понеко сву косу баца у коприве, да нова дечја коса „расте ко коприва“. У вароши Вучитрну и околним косовским селима, одсечена прва дечја коса баца се у берићет (усев, жито), и то понајчешће у пшеницу. У Горњој Морави, одстрижена прва дечја коса чува се у ковчегу, или се баца у текућу воду да је однесе. Код Срба у пределу Рогозни, одсечена прва дечја коса баца се на дреново дрво, негде у башти или у пољу. Код Југословенских муслимана у пределу Гори (Косовско-Метохијска Покрајина) прву одсечену дечју косу чува у своме ковчегу мати детиња, све док ово не одрасте и ожени се, односно док се не уда. А тада, коса се баца на скривито место, обично закопа у буњиште, да је не би пронашле птице и од ње гнездо правиле. У пределу Косаници, код становништва које је пореклом из Старога Влаха, четири прамена прве дечје косе које одреже кумчету шишани кум, чува мати дети-

ња, залепљена у воску, у своме сандуку. Уз косу се кадкат чува и сребрна пара, коју кум дарује кумчету. Осталу дечју косу, коју ошиша обично тетка детиња, баце на дрен или на калем (родну калемљену воћку). У пределу Студеници, одсечена прва дечја коса при обреду шишаног кумства, залепи се воском и стави на младу воћку. У области Старога Раса, одрезана прва дечја коса при шишаном кумству, баца се на граб „да расте коса ко граб“ или на какво родно дрво, као што је калем, или пак, на дрен. Вредно је поменути да се у пределу Студеници обичава да одрезана прва дечја коса при обреду крштења, ако свештеник долази кући да крсти дете, налепи се воском за лучац на колевци, а ако се дете носи у цркву на крштење, онда се одсечена коса стави на црквени прзор, на врата, или се налепи на цркву. У области Старога Раса и Старога Влаха, одрезану дечју прву косу при обреду шишаног кумства, већином бацају на шљиву, и то на младо дрво „да се не би газила“; или је мати детиња баци на коју било воћку, обично на младо дрво (Нови Пазар), махом на „родно лијепо дрво“, нарочито на орах (Нови Пазар). У Милешеви (Стари Влах), кад кум ошиша дете, узме одрезану косу и однесе је те баци на младу шљиву, трешњу или јабуку; гледа се да је то родна воћка. У Неготинској крајини, дечја „коса од прво шишање“ или „прва косица дечја“, оставља се за греду, да дете „порасте до греде“. Уз косу, стављају родитељи дечји сребрну пару „да расте детету коса“. Ова се пара нарочито чува за тај обред (с. Видровац). Тако то остаје ту годинама и деценијама. У Тимочкој крајини (с. Горње и Доње Зуниче), одсечена прва дечја коса приликом шишаног кумства, чува се у крпици у сандуку. У народу овога краја о томе се обичају каже: „Као што пазимо на своје дете, нећемо да бацимо његову косицу да се вуче по Ђубрету“.

Код Југословенских муслимана у Босни и Херцеговини, уопште узето, кад кум одсече прву косу кумчету при обреду шишаног кумства, он узме восак те залепи са њим косу у једну грудвицу, па то залепи на десвратник у унутрашњости куће²¹⁴. Посебно од тога, код муслимана у височкој нахији, одсечена дечја коса при обреду првога подстрига или шишаног кумства, завије се у какву крпицу и остави гдегод у кући. У народу овога краја сматра се да је добро ту косу понети на ћабу или је дати коме другом да је однесе. Осим тога, обичава се и да се однесе у цамију, где се оставља у прозоре „па је развуку мишеви“, или је однесу у Ајватовац или неко друго турбе²¹⁵. Код православног становништва у овој области, приликом обреда шишаног кумства, одсечену прву дечју косу вежу на неку воћку младицу²¹⁶.

У Хрватској, колико смо могли запазити, код обреда шишаног кумства, са одрезаном првом дечјом косом различито се поступа. Обично, она се једноставно баца и не посвећује јој се

никаква даља пажња, или се пак са особитом пажњом чува. Тако, у Лици се обичава да се ошишана прва дечја коса при обреду шишаног кумства спали у ватри, или пак да се стави на неко стабло, или пак, да се закопа испод стабла. Но, најрадије се ошишана прва дечја коса добро спреми, као под рожник на тавану, за греду, у ковчег, или пак у медаљон, што је свакако ушло у обичај у новије време²¹⁷. У многим крајевима Хрватске, одстриженој првој дечјој коси поклања се особита пажња, понајвише из народног веровања да од косе не би птице правиле гнезда, што би, према народном поимању, имало последицу, да би касније дете „болела глава“. Овакво народно поимање налазимо и у Лици. Најчешће се пак прописује, да одрезану дечју косу треба било како „похранити“ или сакрити. То се најчешће, према народном веровању, тумачи само опрезношћу против главобоље за дете као што је то обичај у Тоуљу код Огулина и Кутереву код Госпића, где се одстрижена прва дечја коса закопава. Ово се тумачи и народним поимањем „да птице не би од ње правиле гнездо“, као што је то у обичају у извесним крајевима Лике. Зацело су ови случајеви само непотпуни облици оних поменутих веровања, где се главобоља дечја сматра као последица употребе одрезане дечје косе за птичја гнезда. Из тога је поникао пропис о брижљивом уклањању, сахрањивању или уништавању те косе. Код Хрвата се разликују још следећи прописи у погледу обреда шишаног кумства о поступку са одрезаном дечјом косом. Наиме, постоје обреди код којих је обавезно да се одрезана дечја коса стави на какву биљку, особито младицу, односно младу воћку. Обредне и култне радње су при томе разне. Тако, најчешће се коса женског кумства ставља под младицу или младу воћку, као што се запажа у Језеранима и Дрежници код Огулина; или се ставља под младу шљиву, као што је у обичају у бројним селима у Лици²¹⁸; или се опет коса женског кумчета оставља на какву воћку, понајвише шљиву, како се обичава нарочито у Туропољу. У Лици (с. Брлог и Прибудић), ошишана дечја коса ставља се и под шљиву; а у Цетинграду и у Завођу веже се у калем цепљене воћке. Ту и тамо, у Лици, овај обред прате извесне мађијске речи у време кад се одсечена коса женске деце поставља на шљиву: „Како младе шљиве расту, тако и власи!“ А код мушког кумчета се каже: „Како шљиве расту, тако и ти расло!“ Слично томе постоји обичај и у Дрежник-Граду (СР Хрватска, околина Карловца) где се каже: „Како младе шљиве расту, тако и дете расло!“ За овим, и у Јасканском пригорју, одрезана коса младе деце ставља се радо под шљиву, јер се сматра да ће коса детету боље расти²¹⁹, што данас не стоји у вези с обичајем шишаног кумства. Но, ми у овом обичају у Јасканском пригорју видимо релитке шишаног кумства или прве стријбе дечје косе, чији је обред у овоме

крају већ изумро, а од чега је остала само ова значајна појединост.

Други сасвим различит поступак с одрезаном дечјом косом при обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, састоји се у следећем. Одрезана дечја коса се спреми или прилепи негде у кући на високом месту. Најчешће је то „стропна греда“, на коју се коса прилепи, а косу после резања кум помеша с воском. Овакав церемонијал изводи се и у Раковици (подручје Карловца, у селима Туропоља и Посавине (с. Пешћаница, Превлака, Лукинић Драга, Требарјево Десно, Фаркашевац, Комаровци, Ступно, Прелошчица, Тополовац). У селима посавско-туропољских предела, као што су Прелошчица, Пешћеница и Брестје, често се може видети коса кумчета прилепљена на главној „стропној греди“ налепљена у облику крста. Иначе одрезана дечја коса се само ставља („похрањује“) за греду, да ту остане заправо сакривена. Тако, у неким селима у Лици (с. Смиљан), одрезана дечја коса се замота у рубац, па се остави иза поменуте греде, а у разним крајевима Лике (с. Шиљаковина, Доње Пазариште), коса се затиче у зарез на греди. Више пута то и није собна греда, него било која греда кровне конструкције: „рожник“ или „панта“ или напросто таван. Тако сахрањена дечја коса, остаје вечито недирнута, док је зуб времена лагано не разнесе. Она коса која је помешана с воском и прилепљена на греду, остаје дотле, док не отпадне сама. Има случајева (с. Требарјево Десно) да се дечја коса, том приликом, поново залепи воском за греду са које је пала.

Поред ових поступака, спорадично се јављају као усамљени и други облици. Тако, има случајева да се дечја коса закопа у земљу или да се стави под камен (с. Кутарево, Бужим, Слунь). У Новом Селу Мошћенском, одрезана дечја коса ставља се под кућни под. У свим тим случајевима народ сматра да се то чини за то „да птице не нађу косе и направе од њих гнездо, па да дијете не добије у том случају главобољу“.

Веома често се, одсечена прва дечја коса при обреду шишаног кумства, чува „за успомену“ на разне познате, махом фолклорне и то углавном иреловетне начине. Тако, у Огулину, Брињу, Кривом Путу и Старом Прачну, одрезана прва дечја коса замота се у папир или у какву крпицу, па се оставља у ормар. У извесним пределима Хрватске (Лика и Славонија), одстрижена дечја коса ставља се у шкрињу или какву кутију. У новије време, под утицајем градске културе, одсечена прва дечја коса ставља се у медаљицу, оквирић, књигу или албум. Ово се парочито запажа у Брињу (околина Огулина), Бүнићу (околина Госпића) и Прапоћу (околина Пуле), где се у оквирић ставља само коса женског кумчета. У извесним местима околине Огулина, Карловца и Сиска, коса се само спрема. Осим тога, ту и тамо,

има по која занимљива појединост. Тако, у Подлапачи (околина Госпића), одсечена дечја коса при обреду шишаног кумства остави се на скровитом месту, па се после стави детету у торбу кад пође у школу, сматра се да ће дете „добро учити“. У Туропољу одсечена прва дечја коса, или се баца или ставља на шљиву, а каткад и на плот; сматра се да ће иза тога коса детету расти дуга као проштац из плота. У околини Загреба (с. Ресник), одрезана дечја коса помеша се с воском и замота у папир, што детиња мати чува до треће недеље иза обреда подстрига, па онда даде детету да папир с косом три пута размота и три пута смота; иза тога она опет замотуљак с косом узме и изнова склони. Сматра се да иза тога дете неће глава болети. У околини Крапине, шишани кум одрезану дечју косу даде спремити у „шкатуљицу“.

На крају, у Доњем Пазаришту (околина Госпића), верује се да ће дете доћи по своју косу, ако умре, па да би се то узнемиравање покојника осујетило, по народном поимању, ставља се умрлом детету одрезана коса у гроб, ако је била склоњена на скровитом месту.

Код Македонаца у Скопској котлини, обичај је да при обреду шишаног кумства или подстрига прве дечје косе, мајка дечја сабере одрезану косу у „чисту крпу и да је чува у ковчегу“, а у Дивљу је остави на неко дрво²²⁰.

Код Белокрањаца у Словенији, чим шишани кум одреже прву косу кумчету при обреду шишаног кумства, одмах се повезује сваки прамен одсечене косе засебно, обично са модром свиленом траком, па се ставља на припремљени бели пешкир²²¹. После свршеног обреда шишања, мати детиња завеже одрезану косу у рубац, па то стави „за хишни трам“, те је на тај начин на зраку и у тесној вези с природом, која даје моћ порасту косе и кумчета²²².

Код Шиптара у Албанији, обичава се од прастарих времена, да одрезану дечју прву косу при обреду шишаног кумства, чува мати детиња у своме ковчегу²²³. Код Шиптара у Дреници, обичава се за време подстрига прве дечје косе, да нека од жена, од родбине дечје, одрезану дечју косу баца на воћку (с. Кућица) или се пак, баца у текућу воду (с. Чубрељ). Поред тога, ако се обред првог резања дечје косе или шишаног кумства, обавља негде у далеком крају, у другој етничкој средини, онда кум који врши подстриг прве дечје косе, одсечене праменске ставља себи у недра. Верује се, да је то узрок, што су људи маљави по грудима. Према народном веровању, овај се обичај врши, да кума нико не би убио у том крају, због тога што је у његовим недрима коса, односно део човечјег тела припадника њиховог племена и крви, а где се путем мађије тело кумчета спојило са телом кумовим, а што је дотичног странца на овај начин приближило

дотичној етничкој скубини или племену. Код Шиптара на Косову (с. Брабонић), одрезана прва дечја коса, при обреду подстрига, ставља се изнад кућних врата.

Код Румуна у источној Србији, који се издају за Влахе, одрезана прва дечја коса, коју детету реже кум, оставља се у зиду од куће, где је чисто место, или се баца на какву воћку (с Душановац, Милошево, Кобишница, Мокрање у Неготинској крајини).

Код Труака у Косовско-Метохијској Покрајини, прву одрезану дечју косу, при обреду шишаног кумства, мајка дечја узме и сакрије негде, и то обично у зиду кућном или у џамијском зиду. Код Турака пак у Скопској котлини, прва дечја коса се покупи и чува у ковчегу, или у рупи у зиду²²⁴.

Код Шпанских Јевреја у Косовско-Метохијској Покрајини (Приштина, Косовска Митровица, Липљан) и Бујановцу обичавало се до другог светског рата (1941. год.), да се прамен прве дечје косе одрезане приликом првог подстрига метне у кесу (новчаник), где се помеша са новцем и тако чува вечито. Ово обичава отац подстрижеников. То се чини из веровања, да дечји отац „има новаца као длака“, односно „нек има берићет“.

Код Цигана у Косовско-Метохијској Покрајини (предео Горња Морава), подстрижену прву дечју косу чува мајка дечја у ковчегу; каткад је после месец дана баца у текућу воду, да је вода однесе. Код Цигана у Врањској котлини у суседним пределима, подстрижену прву дечју косу мати детиња чува у своме ковчегу

XVII. ДАРОВИ И УЗДАРЈА КОД ОБИЧАЈА ПОДСТРИГА ПРВЕ ДЕЧЈЕ КОСЕ

Код обреда стријбе или првог резања дечје косе (шишано кумство) код савремених балканских народа, разликујемо вишеструки начин даривања, што се може сврстати углавном у три групе: 1.) даривање у натуралијама и живој стоци, 2.) даривање у аљецима и обући и 3.) даривање у новцу. Интересантно је поменути, да се у области Старога Раса и Старога Влаха каже о даривању и уздарју при обреду шишаног кумства, кумови тада треба да се „претуре с даром“ (међусобно дарују)²²⁵. Вредно је поменути, да је код Миридита у северној Арбанији обичај, после обреда шишаног кумства, да се води кума у госте код кума а том приликом носи дарове, или она шаље дарове куму, посредно преко некога из своје куће.

1. Дарови и уздарја у натуралијама и живој стоци

Као прво, наводимо интересантну појаву даривања између шишаних кумова у време обреда подстрига прве дечје косе, чији

се јасан траг сачувао у српскохрватском епосу. Наиме, у једној народној епској песми, каже се како је турски цар позвао Стјепана Земњића да му као шишани кум ошиша сина. Овога је заменила сестра Анђелија, која се прерушила као Стјепан, па при обреду шишаног кумства, добије на дар од султаније кумчетове мајке од злата тепсију. У песми се о томе каже:

„За њиме је кума излазила,
Износила златне тепсијице,
На којој је змија шаровита,
Начињена од драгог камена“²²⁶.

У Јовцу, гости доносе на поклон „по једну погачу и чутуру ракије“, а шишани кум, осим погаче и ракије, доноси још и вина²²⁷. У Горњој Пчињи, кум доноси, о подстригу свога кумчета, као дар обично јагње, а слично томе чине и многи рођаци и пријатељи, тако да дете може добити о подстригу и по двадесет јагњади²²⁸. Понајчешће кум добије као подарок од своје куме ћилим, док многе званице том приликом онда дарују исто тако, али с јастуцима²²⁹. У Сврљигу, Бољевцу и околини, свака званица која долази на обред и гозбу о обичају шишаног кумства, том приликом доноси прилог или поклон: тепсију са гибаницом, бувеч са пиринчем и месом, погачу, сира, соли, а уз то и какав подарок детету²³⁰. У Пироту и околини, кумица доноси, на пир о шишаном кумству, погачу која се зове „турта“ или кравај, и понесе мало соли и киту природног цвећа²³¹. У Лужници и Нишави „све што дете добије на дан стриже у даровима и у новцу, то је његова особина. Негде то све промене у новац па даду под интерес, а негде за тај новац купе нешто од стоке (краву) и то је особина тог детета“²³². Код варошког српског становништва у Косовско-Метохијској Покрајини (Кссовска Митровица, Пећ, Призрен, Приштина), обичава се да кум донесе, на подстриг прве дечје косе, погачу и на њу стави по два хлеба. У пределу Морава (С. Лугавчина), обичава се при обреду шишаног кумства, од старине, да шишани кум обилато обдари кумче у новцу. Од тога новца се купи детету неки бакарни суд, да би, по народном поимању, дете више „трајало“ и живело, или му се за тај новац купи нешто од одећа. У пределу Косаница, код становништва које је пореклом из Косовско-Метохијске Покрајине и Старог Влаха, обичава се, када кума са кумчетом први пут оде у госте код шишаног кума, да овај подари кумчету живо прасе, а каткад уместо прасета даје као подарок јагње. Поред тога, ту се обичава да, када кума, супруга шишаног кума, није била раније на бабине својој куми, на дан обреда шишаног кумства доноси повојницу куми: погачу, питу, приганице, а уз то даје и подарок за кумче. У Сретечкој Жупи (Горње Село), кум дарује дете из-

међу осталогa и у платну. У Кривој Реци (с. Гризме), на стриг, ујак детињи доноси на поклон своме сестрићу живо јагње, које бива као лична својина детиња. У Горњој Морави, од новца који дете добије од кума и осталих гостију на поклон на дан прве стријбе своје косе, мати детиња купи детету нешто железно (обично кашику).

Код Југословенских муслимана у височкој нахији у Босни, обичај је да шишани кум при обреду подстрига прве дечје косе добије на име уздарја од дечјих родитеља, каткад и комад платна²³³.

Код Хрвата и Срба у Лици и Крбави, обичава се ту и тамо, да кум даје кумчету на дар при обреду шишаног кумства живо јагње (с. Доње Пазариште)²³⁴. У с. Смиљану пак, шишани кум дарује своме кумчету колач. Тамо где је обичај да се узима десет-петнаест шишаних кумова, који о свадби шишају кумче, обичај је да кума свакога почасте са парчетом печења. У с. Молрушу, шишана кума добија на уздарје, између осталогa и колач.

Код Шиптара у Летничкој Жупи (Косовско-Метохијска Покрајина), кум дарује мајку шишаног кумчета са: чешљем и сапуном.

Код Турака у Скопској котлини, берберин који први пут реже косу детету, добија на име дара „тигањице“²³⁵. Код Турака у Косовско-Метохијској Покрајини, обичава се да, између осталог, шишани кум, звани „нуна“, дарује у новцу своје кумче при обреду шишаног кумства или резању прве дечје косе. Од тога новца дечји родитељи купе неки нов бакарни суд и чувају га с веровањем „да дете живи као бакар“.

2. Дарови и уздарја у одећи и обући

Код савремених балканских народа од старине је распрострањен обичај даривања у појединим аљецима или читавој одећи и обући при обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства. Ту се сусрећемо са разноврсним аљецима, а ту и тамо, обичава се и даривање целокупне одеће и обуће, као и даривање са накитом и оружјем. Ради прегледности самога питања, ми ћемо се држати систематске поделе дарова по врстама и функцијама.

а) **Одело.** У даривању и уздарју, код подстрига прве дечје косе, јављају се разноврсни аљеци. Тако, у једној српскохрватској народној епској песми о познатом херцеговачком хајдуку Мијату Томићу, који је кумовао сину Бишћанин Алије, каже се да је са друштвом добио на име уздарја од подстриженикове мајке скупоцен дар у рубљу:

„Па по кули пошета беша,
па налази четири кошуље,
четврта је од сухога злата:
она свога даривала кума
и његова сва три добра друга“²³⁶.

Код Срба у Пироту и његовој околини, за обред шишаног кумства „квпвју кумчету нову дрејв (хаљину) и капу на коју се пришива венац од вештачког цвећа“²³⁷. У Лужници и Нишави, „мати детиња још на време спрема дарове за кума и његову жену, за свекра и свекрву, за оца и мајку и за све остале који ће бити позвани на ту „свечаност“. Она за тај обред спрема најбоље кошуље и најлепше чарапе²³⁸. У Горњој Пчињи, кум обично добија као подарок од мајке подстриженикове кошуљу, чиме ова дарује и многе остале званице, а уз то као дар даје им и чарапе. Мушко дете добија од кума капу, а женско мараму за главу²³⁹. Слично томе, обичава се и код становништва у Сретечкој Жупи и у пределу Косаница, од старине па све до почетка другог светског рата (1941. год.), где су се спремали уз поменуће подарке још и ови: превези за главу, тканице и појасеви, назувци, пешкири и јаглуци. У Лужници и Нишави се обичавало поред напред изнетог: „све што дете добије на дан стриже у даровима, то је његова особина“²⁴⁰. На Косову, кум дарује кумчету „црвену капу и минтанче (капутић), а родбина и пријатељи доносе чарапе, минтанчиће, кошуљице, шамије, мавезе (танка марама за убраћивање), јелечиће“ и томе споднос²⁴¹. У Гњилану, кум дарује подстриженику прву капу²⁴². Он добија на име уздарја од куме: чарапе, мараму, пешкир. Код Срба сељака у Горњој Морави, приликом прве стриже дечје косе, кум, односно лице које врши подстриг, обавезно је да мушком подстриженику дарује и сву капу, а женском мараму. Од куме, као уздарје добија: кошуљу, тканицу, а кумовој жени се даје бошча (прегача). У свим варошким насељима Косовско-Метохијске Покрајине, обичава се да лице које врши подстриг прве дечје косе, добија од подстриженикове мајке бошчалук (гаће, кошуљу, пешкир, чарапе, марама — у коју се замотава бошчалук). У Сретечкој Жупи (Горње Село), кум даје своје кумчету пошто га опиша, на име подарка: капу и кошуљу. Наиме уздарја он добија од куме: кошуљу, пешкир и чарапе. „Како ко може“, тако и чини дар и враћа уздарје. У с. Средској ове жупе, осим кума и сви рођаци и остали гости и званице дају дар кумчету у аљецима: кошуљу, чарапе. Том приликом и мати детиња дарује своје уквћане; свекрви обично даје превез (аљетак за главу), чарапе, осталима шта може. Кум пак, дарује кумчету обично капу и минтан. У пределу Подрими, у једној обредној песми која се пева уз подстриг прве дечје косе или шишаном кумству, каже се како је шишани кум даривао

својем кумчету „одело све бело и црвено“, а да је у знак уздарја добио од своје куме, цео бошчалук.

У пределу Пустој Реци, поред дара у новцу, након обреда шишаног кумства, кум дарује кумче у аљецима, и то је обично капа или кошуља. Иза тога, мати кумчетова даје подарак куму: пешкир, чарапе или кошуљу, назувке, тканицу. У Морави (с. Лугавчина), шишани кум добија на име дара од своје куме чарапе, а ако је уз обред подстрига прве косе обављено и крштење, куму се даје кошуља и чарапе. У пределу Косаница, код становништва које је пореклом из Херцеговине, шишани кум доноси дар кумчету у аљецима, као што су: кошуља, чарапе и тканица. Кум добија од куме уздарје, као што су аљеци: кошуља, јаглук (пешкир); а ако кумује муслиманима, онда уз то добија на дар чибук или лулу за пушење дувана. Код становништва овог предела које води порекло из Косовско-Метохијске Покрајине и Старог Влаха, обичај је да при обреду шишаног кумства кум дарује, као обавезно, капу за своје кумче, а ако је имућног стања, онда дарује кумчету и ново одело и ципелице. Мајци кумчетовој обичај је да дарује текстил за „реклу“ (блузу); имућнији људи уместо тога дају тканину за сукњу и реклу. Кума, супруга шишаног кума, ако је била раније на „бабине“ својој куми, на дан обреда шишаног кумства не доноси ништа на дар у натуралијама кумчету и куми. Али, ако раније није долазила на бабине, већ то чини на дан обредног ритуала подстрига прве дечје косе, онда она доноси на дар кумчету капу, чарапице или какав други аљетак. Док се за обред крштеног кумства обичава да кум тога дана пре обреда ништа не једе према народном веровању „да не би дете болели зуби“, дотле се за обред шишаног кумства или прве стриже дечје косе то не гледа. Приликом, пак, прве посете кумчетове и кумине куће шишаног кума, мајка подстриженикова спрема дар куму, ако по обреду шишаног кумства до тада није одлазила код кума у посету, и то: куму дарује кошуљу, чарапе; осталим укућанима дарује: мараму, рукавице, чарапе, тканицу, наглавке (шупутке); ако је пак пре тога чинила посету, даје мањи дар, као: чарапе, наглавке, назувке. Том приликом шишани кум обдари и куму и кумче. У области Старога Раса, шишани кум добија на дан обреда шишаног кумства од мајке детиње на дар: кошуљу, чарапе, тканицу, мараму. У Морави (с. Лугавчина), од новца који добије кумче на дан обреда шишаног кумства као подарак од свога кума, купује се кумчету нешто од одела. Код православних Босанаца у височкој нахији, обичава се да при обреду шишаног кумства кум добије од родбине кумчетове на уздарје „чеврму“ (мараму)²⁴³.

Код Хрвата и Срба на подручју Хрватске, обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, свуда се свршава даривањем или чашћавањем, осим у ретким изузецима. Скоро као

обавезно, јавља се појава узајамног даривања између шишаног кума и обитељи кумчетове. Кум или кума дарива кумче, чим сбави обред шишања. Скоро као правило, важи обичај да се кумче том приликом дарује одећом и обућом, и то комплетном или само појединачним деловима. Углавном, дар и уздарје дају се према имовном стању кумова с обе стране и према локалној традицији и обичају. Тако, у Лици, кумче добива на дар од шишаног кума „робицу“ (девојчице хаљину; мушко пак дете добија црвену капу и јечерму). У с. Модрушу (околина Огулина), даје му се, пак, кошуљица, ципеле, ручник или нешто у накиту. Ту и тамо, обичава се у Лици, да кумче добије одећу или обућу; док девојчица увек добије рубац за главу (с. Күнић, код Огулина). У извесним пределима Лике, обичава се да женско дете добија на дар од шишаног кума приликом подстрига прве дечје косе наушнице — минђуше (с. Грачац и Модруш). У с. Луковандолу, кума набави обично медаљицу за косу на Простне покладе и дарује њоме женско кумче. Мушкоме пак кум донесе на дар „костурицу“ (бритва, ножић), или пак „шкриљашић“. Напослетку, у Лици и Крбави, обичава се исто тако дати шишаном куму на дар: кошуљу, а уз то следују и „навлачци“, натикаче, цепни рубац, рубац за главу, торбица или слично. Шишана кума пак добија на дар од родитеља кумчетових: чаршав, пешкир, рубац или торбицу. Има случајева да добије и три метра платна (с. Модруш)²⁴⁴. У околини Крапине, шишани кум дарује своје кумче након обреда подстрига прве дечје косе са кошуљицом.

Код муслимана у Босни и Херцеговини, између осталог, обичавало се у блиској прошлости, при обреду шишаног кумства, да детињи отац дарује шишаног кума пушком или сабљом²⁴⁵. Код муслимана у височкој нахији, обичава се при обреду шишаног кумства, да шишани кум на име уздарја добије од дечјих родитеља: „чеврму“ (рубаци), или читав бошчалук²⁴⁶.

Код Македонаца у Скопској Црној гори, концем XIX и почетком XX столећа, шишани кум доносио је на дар кумчету за обред шишаног кумства: „фешчић“, ципелице, препашче (кајиш за опасивање), а каткад и ксшуљу²⁴⁷. У Скопској котлини, при обреду шишаног кумства, кум дарује дете капом или обућом „кундурама“ (ципелама). На име уздарја, кум добија од куме или неке друге жене из куће кумчетове „бофчалук“ (гаће и кошуља), или само кошуљу, или само чарапе; затим дарује леду и бабу, па свекра и свекрву, ујаке, тетке и друге²⁴⁸. Код грађанског македонског становништва у Скопљу, приликом гозбе о подстригу прве дечје косе, кум је добијао као подарок од своје, куме, мајке дечје, бошчалук. Он је пак као дар давао своје кумчету црвен фесић, украшен срменом жицом. Дете је добијало од гостију као подарок: чарапице и разне друге аљетке²⁴⁹. У Дебарској Жупи и области Река, обичава се да кум донесе кумчету

на дан обреда подстрига прве косе, обилат дар у оделу „оделчи-на“ и уз то капу. Ако је кумче женског пола, шишани кум онда доноси на дар обично платно или мараму.

Код Белокрањаца у Словенији, шишани кум или кумица, доноси на дар кумчету при обреду шишаног кумства „облекици ин чепицо“²⁵⁰.

Код Шиптара у пределу Луговима и Качаничкој клисури на Косову, након пет до седам година од подстрига прве дечје косе, долази шишани кум да облачи дете, и то „од капе до ципела“. Уопште узев, код Шиптара у Косовско-Метохијској Покрајини, сматра се скоро као обавезно, поред даривања у новцу, да шишани кум при обреду подстрига прве дечје косе дарује кумчету „плису“ (плитку мушку капу од пуге). Уколико се обавља подстриг прве дечје косе на путу, од стране путника намерника, уколико овај не би имао при себи који новчић да њиме дарује своје кумче, он га мора даровати бар дугметом са своје одеће. Код Шиптара у Дебарској Жупи и области Река у Маекдонији, ако што је то обичај и код Македонаца ових предела, кум при обреду шишаног кумства, доноси кумчету обилат дар, дајући му пар одела и капу, а ако је дете женског пола, даје му као подарок мараму или платно. Код Шиптара у Баковичком Хасу, кум доноси на дар кумчету ново одело. Кума пак добива од укућана као подарок, чарапе и наглавке, а ако је кућа у могућности, шаље своме куму на дар гаће и кошуљу²⁵¹. Код Шиптара у Горњој Морави (с. Ловци), приликом подстрига прве дечје косе, кум дарује своме кумчету капу, хаљине, чарапе. Ако је кумче женског пола, добија као подарок фустан, чарапе и шамију. Као уздарје од своје куме он добија кошуљу и пешкир. На концу, код Шиптара у Арбанији, након обављене стриже прве дечје косе, сутрадан изјутра, при одласку својој кући, кум добија од мајке детиње као подарок пешкир или мараму²⁵².

Код Турака у Скопској котлини, кад се дете први пут стриже, даје се берберину на име подарка, кад се обави овај обред, марама²⁵³. Код Турака у Косовско-Метохијској Покрајини, обичава се да шишани кум дарује кумче мушког пола, са једним паром одела. Уз то иде и фес за главу, и ципеле. Ово се обичавало до 1941. год.

б) Накит и оружје. Поред даривања у новцу и разним натуралијама и аљецима, постоји од давнине код савремених балканских народа даривање при обичају подстрига прве дечје косе или шишаног кумства у накиту и оружју. Тако, у једној српскохрватској народној епској песми, каже се да је познати херцеговачки хајдучки харамбаша Мијат Томић при обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства сину Алије Тепњанина, даривао куму обилатим даром. Харамбаша је простро

своју скупоцену доламу, па је по њој разастро као уздарје куми златно прстење, а уз то дао јој је двеста дуката, да их употреби себи за огрлицу²⁵⁴. У другој једној наредној српскохрватској епској песми, пева се како је турски султан даривао Анђелију сестру Стојана Земљића, скупоценом сабљом, када је тајно под именом свога брата кумовала султановом сину као шишани кум. Ту се каже да је турски султан лично обдарио куму:

„И даде јој ћорду позлаћену,
На којој је алем камен драги,
При кому би могла вечерати
У поноћи, како и оподне“²⁵⁵.

3. Даривање у новцу

Најстарији помен даривања у новцу при обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код савремених балканских народа, као што смо већ поменули, имамо из XV столећа, када су Дубровчани даривали при обреду шишаног кумства, сина херцеговачког војводе Рад. Павловића, и том приликом ставили у ошишану косу „тридесет дуката као кумовски дар“²⁵⁶. У једној српскохрватској народној епској песми пева се, као што смо већ поменули, како је Анђелија сестра Стевана Земљића, отишла у име брата, прерушена као делија девојка (жена ратник) у мушко одело, у Цариград да ошиша султановог сина. Том приликом је дала на име кумовског дара куми: „сто жутих дуката“. У песми се то описује овако. Наиме, после извршеног шишаног кумства, Анђелија је попримила обилато царско уздарје, прво од куме султаније, мајке подстриженикове:

„За њима је кума излазила,
Изнијела златне тепсијице,
На којој је змија шаровита,
Учињена од драгог камена“.

Од султана, оца подстрижениковог, Анђелија је као кума добила:

„И даде јој ћорду позлаћену,
На којој је алем камен драги,
При кому би мого вечерати
У поноћи, како и оподне“.

Иза тога, кума је узвратила уздарје, прво је дала султанији, мајци подстрижениковој стотину дуката, а иза тога стотину дуката куму султану, оцу подстриженикову.

„Кад то види млабахна дивојка,
Па се маши у цеп од доламе,
Па извади сто жутих дуката,
Пак је своју куму даривала...

И то њему кума захвалила,
Пак му даје стотину дуката“²⁵⁷.

У другој једној српскохрватској народној епској песми, која пева о шишаном кумству и хајдучким подвизима познатог херцеговачког хајдучког харамбаше Мијата Томића, каже се да је овај ошишао сина Тешљанин Алије, а потом је даривао куму са двеста дуката „да их носи о бијелу врату“²⁵⁸. У трећој једној народној епској песми, која такође говори о шишаном кумству, каже се како је Мијат Томић кумовао сину Бишћанин Алије, и том приликом дао дарове за кумче и куму:

„Па прострије зелену доламу
Па је посу печом (новац) и прстењем“²⁵⁹.

Код Срба у Пироту и околини, обичавало се све до другог светског рата (1941—1945. год.), при обреду шишаног кумства, да кум између осталог обдари кумче са китом природног цвећа „у коме метне старинску пару“²⁶⁰. У Бољевцу и околини, исто тако, при обреду шишаног кумства, кум ставља у капу кумчетову, између осталих дарова којима га дарује и пару, а за њим то исто раде и сви присутни, благосиљајући кумче²⁶¹. У Лужници и Нишави, пошто кум и гости приме дарове од мајке детиње, „сад гости један другом узајамно честитају дар и онда дају детету подарак у новцу колико ко може. Концем XIX и почетком XX столећа, обичавало се да „неки даје динар, неки два, а неки пола динара. Кум обично даје неку старинску жутицу од неколико динара. По планинским местима, још код куће, кум је ову жутицу пришио на онај венац на капи“. Ово се даје због дара што су га добили од мајке подстриженикове, а на поласку после обављеног пира, опет свако дарива дете са понеком паром²⁶². У Јовцу и околини, приликом обреда шишаног кумства, чим кум одреже косу кумчету, дарује га у новцу, који ставља у капу где се налази одсечена коса. Иза тога сви присутни се „изређају с прилозима у новцу“. Ту се обавља и обичај долија, који се врши и о свадбама. Наиме: „Двојица узму једну јабуку, понуде кума ракијом или вином, па ставе јабуку пред њега. Он се прекрсти и благосиља, узима чашу и испија је. Потом, вади кесу иза појаса, узме један десетопарац (новчаница метална) и забоду га у јабуку. На овај се начин изређају сви, и јабука буде изрешетана десетопарцима. Јабуку с новцем дају иза тога детету, које се је

тога дана подстригло. Поре дтога, ту је обичај да се поклони у натуралијама који су приложени и поклоњени кумчету, на сам дан обреда подстрига косе, процењују у новцу, и од свих присутних гостију тражи се процењена сума у новцу. „Кад се од свију наплате дарови, сума се изброји, преда се куму“, који новац предаје кумчетовој мајци²⁶³. У Шумадијској Колубари, приликом подстрига прве дечје косе, ујак врши стријбу својих сестрића и том приликом их дарује паром²⁶⁴. У пределу Морави (с. Лугавчина), обичај је да шишани кум дарује своје кумче при обреду шишаног кумства, у новцу који стави кумчету у руку. У старо време, давао се као дар обично златан дукат, а у новије доба то је била сребрна пара, што се ту и тамо код извесних родова обичава и данас. У области Старога Раса и Старога Влаха, нарочито у Новом Пазару и околним селима, при обреду шишаног кумства, кум дарује кумче између осталог и у новцу („баца сребрне паре бетету у капу“), из веровања „да је чисто дијете“. Или пак „дарује кумче са паром“, коју му стави на главу. Као подарак даје се она новчана јединица која је у оптицају. У извесним крајевима Старога Раса и Старога Влаха (Сјеница, Нова Варош, Пријепље, Пљевља), ако се шишано кумство обавља на раскрсници или покрај пута, кум дарује кумче у новцу, који ставља на колевку. У околини Орашца у северној Србији, када ујак сече прву косу своје сестрићу, обичај је да га том приликом и дарује новцем. У Пустој Реци, при обреду шишаног кумства, кум обдари своје кумче у новцу. У Косаници, код становништва пореклом из Косовско-Метохијске Покрајине и области Старога Влаха (с. Добри До са засеоцима Велика и Мала Вуча, Заграбе, Свињиште, Баке, Иван Кула, Зебице, Кушиново, Мала и Велика Косаница, Меане, Дегрмен, Рударе, Рача), кад кум одреже кумчету косу, те пошто иза тога седне за трпезом са осталим гостима, мати кумчетова или нека од жена из куће (тетка, стрина), принесе кумчетову косу на пешкиру пред кума „да дарива косу“. Кум даје дар у новцу, што иза тога чине и сви присутни. Уколико породица живи у сродничкој заједници, тај се новац употребљава за кућне трошкове, а уколико живи у инокоштини, онда се од тога новца „купи нешто за дете“.

У пределу Подрима, при обреду шишаног кумства, који се обавља на раскрсници, кад се коме не држе деца, шишани кум дарује кумче у новцу, који ставља у одрезану дечју косу. У Сретечкој Жупи (Горњо Село), чим кум ошиша кумче, стави у ошишану косу сребрну пару, коју мати кумчетова после чува у своје ковчегу. После гозбе, при поласку кући, кум дарује кумче у новцу „колико му стигла рука“ (колико је у стању) и притом благосиља своје кумче. У с. Средској (Сретечка Жупа), обичај је да шишани кум дарује своје кумче „коликогод му носи рука“. Иза тога сви гости и рођаци дарују такође дете у новцу. Уопште

узев, у свима варошким насељима Косовско-Метохијске Покрајине, обичава се да при обреду шишаног кумства кум дарује кумче у новцу, који ставља у одрезану дечју косу.

У Пљевској долини у Босни, при обреду шишаног кумства, кум одсече само једну длаку кумчету из главе, а онда дарује један форинт на главу детета²⁶⁵. Код муслимана у Босни и Херцеговини, обичај је, да шишани кум при обреду подстрига прве дечје косе, дарује своје кумче новцем²⁶⁶.

Код Хрвата у Покупљу, обичава се, ту и тамо, приликом обреда шишаног кумства о свадби, кад се врши подстриг прве дечје косе, да прво шишани кум, а потом десет до петнаест сватова, који такође подрезују косу детету, ово дарују у новцу; око два-три динара износио је тај подарок између првог и другог светског рата. У Лици, обичава се местимично, као и у Покупљу, да шишани кум при обреду подстрига прве дечје косе, дарује кумче у новцу. Новац и одећа пак, као подарок при обреду шишаног кумства у околини Сиска јављају се алтернативно. У с. Ступну (подручје Сиска), кум даје најме подарка кумчету новац, а кума неки аљетак.

Новац као кумовски дар при обреду шишаног кумства, по селима Хрватске превлађује у новије време и све више потискује дар у одећи, обући, накиту, натуралијама и живој стоци. У старије време, у с. Мрацлину (околина Загреба), шишани кум је даривао своје кумче са златним дукатом. Ту и тамо се обичава код Хрвата, да шишани кум стави новац кумчету пре обреду шишаног кумства под јастук, ако је ту присутна и кума, онда она дете дарива у одећи. У неким селима Хрватске, обичавало се све до другог светског рата, да шишани кум дарује у новцу своје кумче о свадби. У то време, тај је подарок у новцу износио 100 динара, понегде форинт. У извесним насељима Лике и Крбаве, шишана кума сваки пут кад посети кућу кумчетову, донесе кумчету било какав подарок, што се обичава и по неколико година иза подстрига прве дечје косе, а онда постепено престаје. У с. Доњем Пазаришту, не даје шишани кум кумчету одмах подарок, при обреду шишаног кумства, него тек онда када кумче одрасте. Код оних шишаних кумстава која се врше о свадбама, сваки пут шишани кум као и остали десет-петнаест сватова, који исто као кум шишају дете, дају подарок мајци подстрижениковој у новцу.

Код Белокрањаца у Словенији, обичава се ту и тамо, да шишани кум дарује своје кумче при обреду шишаног кумства са новцем, обично сребрним динаром, који ставља у одрезану дечју косу²⁶⁷.

Код Македонаца у Скопској котлини, при обреду шишаног кумства „гости дарују дете новцем који стављају у стрижену косу“ или дају дар у натуралијама²⁶⁸.

Код Шиптара у Косовско-Метохијској Покрајини, као и код Миридита у северној Арбанији, обичава се да шишани кум при обреду подстрига прве дечје косе, дарује кумче у новцу²⁶⁹.

Код Румуна у источној Србији, који себе називају „Власима“ (предели Хомоље, Тимочка Крајина и Неготинска Крајина), сматра се као обавезно да шишани кум обдари своје кумче, при подстригу прве дечје косе, у новцу.

Код Турака у Косовско-Метохијској Покрајини и Македонији, а ту и тамо и у осталим земљама Балканског полуострва, од старине је обичај при обреду шишаног кумства, да шишани кум дарује своје кумче у новцу.

Напоследку, обичава се код Цигана у Македонији и Косовско-Метохијској Покрајини, а ту и тамо и у осталим балканским земљама, да шишани кум даје при обреду подстрига прве дечје косе, своје кумчету подарак у новцу, и то понајчешће 100—200 дин.

Код свих савремених балканских народа, при склапању интерконфесијалног и интернационалног обреда шишаног кумства, у обичају је да кум дарује кумче у новцу.

4. Даровна хамајлија

На крају, помињемо, има случајева да кум учини подарак своје шишаном кумчету приликом подстрига прве дечје косе, са хамајлијом. Наиме, код Срба у Вучитрну, Приштини, Призрену, Пећи и Гњилану, обичавало се све до данашњих дана, када кум одреже кумчету прву косу те кад стави у одрезану косу неку пару, да стави и једну модру манистру, која се потом пришива летету на одећу или прикачи на капу, те служи као хамајлија од врзка.

ХVIII. ПИР И ГОЗБА ПРИ ОБРЕДУ ПОДСТРИГА ПРВЕ ДЕЧЈЕ КОСЕ

Код савремених балканских народа, по свршеном даривању при обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, готово свуда буде мање или више чашћења. Има при том регионалних разлика, нарочито у погледу народних јела и пића која се спремају и износе на трпезу том приликом. Тако, код Срба у Врању и околини, имућнији људи „за стријбу више потроше него што потроше за свадбу“²⁷⁰. У пределима Лужници и Нишави обред шишаног кумства сматра се за велику свечаност. У поменим пределима „овај обичај стаје много трошка, па зато се у последње време сасвим ретко изводи“. „Цела свечаност подсећа на свадбу“. Онај који прави стријбу, спрема се за овај обред с пићем и с храном, као за највеће весеље. У посне дане, пре обреда шишаног кумства, пије се обилато ракија уз мезелуке. Кад се пак обави обред подстрига прве дечје косе, онда се „у софри

продужи живље, још мало пије ракија” и приступа се обреду. Том приликом се потроши и прилична количина вина. На обред шишаног кумства мора бити музика. Обично се позове гајдаш, који увесељава госте свирком и песмом, као што се то ради и о свадби²⁷¹. У пределу Морава (с. Лугавчина), ако се врши шишано кумство над једним дететом, онда се куму приређује ручак. Уколико се шишано кумство обавља са неколико деце, које кум истовремено шиша, онда се приређује бољи ручак, где се уз кума позивају и рођаци и пријатељи на гозбу. У Бољевцу и околини, за обред шишаног кумства, приређује се гозба, на коју се позива кум са породицом. Уз то, позивају се пријатељи, родбина и најближи суседи²⁷². Након свршене прве стрижбе дечје косе, кад се сврши даривање, онда настаје гозба и весеље, које траје до мрака, а више пута и до неко доба ноћи²⁷³. У Јовцу и околини, на дан обреда шишаног кумства, кад се гости с обе стране трпезе поређају, домаћин приноси своје погаче и поставља их пред њих. Гостинске погаче поређају се једна на другу, пред кума и прикумка. Кондири (земљани судови за пиће) изнесу се пред госте, који почињу пити и наздрављати. Женскиње заузме један крај од софре. Пије се умерено и разговор води усиљено. Кад се обави обред подстрига прве дечје косе, онда настаје гозба. Прво кум узме чашу ракије, подигне је, па онда овако домаћину наздрави: „Да је жив домаћин, да су му живи синови; да су му живи шиљежиња (шиљег је одрасло јагње мушког пола, после стрижбе, у току прве године старости; овде се мисли на унучиће); да је жива мајка. Да дочекамо како на кићене ножице (стрижба), такој и на зелени венци (свадба). Да је живо што ти је мило. Да ти бог да берићет. Да ти се роди виноград, да ти се роди бела пшеница. Што год утрошили гости, бог нека му накнади“. Иза тога каже: „Што попијемо и поједемо, нека нам је слатко, да је вековито, непроменито (дуго година домаћин да живи). У здравље пили и јели“. Сад настају узајамне здравице и пијење ракије, са једноликим благосиљањем, каткад, више у шали, при завршетку здравице понеко каже: „Који зна више, родиле му вишње; који зна боље, широко му поље! Башка печалили, а заједно јели и пили“. После тога „кум устаје, узима погаче и ломи их с гостима. Сад тег настаје право весеље. Цигани свирају, а гости играју и певају. За време пира и весеља, настаје обичај долија, који се врши и на свадбама, што смо узгредно напоменули. Наиме, двојица узму једну јабуку, понуде кума ракијом или вином, па ставе јабуку пред њега. Он се крсти и благосиља, узима чашу и испија је. Потом вади кесу иза појаса, узима један десетопарац, и забада у јабуку. На овај се начин изређају сви, а јабука буде изрешетана десетопарцима. Јабуку с новцима даду детету, које је тог дана подстрижено. Сиромашни пак људи стрижбу врше у врло узаном кругу пријатеља и својте. На пир при обреду ши-

шаног кумства, гости преноће и тек сутрадан или пре ручка или по ручку разилазе. На овај се начин весеље о првој стрижи дечје косе свршава²⁷⁴.

У Топлици и Косаници, код становништва које води порекло из Косовско-Метихијске Покрајине и од Старога Влаха, у част шишаног кумства спрема се свечан ручак. Ако се обред шишаног кумства обавља у јесен, за гозбу се коље прасе и кокош (односно петао ако се шиша мушко дете). Уколико се обред шишаног кумства обавља у пролеће и лето, онда се коље јагње и кокош (односно петао). Поред шишаног кума, на гозбу се позивају и остали рођаци и суседи. Шишани кум се пак, на неколико дана пре заказаног термина подстрига прве дечје косе, позива са здравицом и заказује му се дан кад ће се обавити обред шишаног кумства, да би се овај припремио и на време дошао. Позив се обавља обично празником, а позивач је неко од мушких чланова из кумчетова рода. У Пустој Реци, за обред шишаног кумства спрема се куму и осталим гостима „мало лепши ручак“. Ако се шиша мушко дете, онда се као обавезно сматра да се закоље за ручак петао, а кад се шиша женско дете, онда се коље кокошка. Уз то, обично се меси погача. Од пића следује ракија, ко има могућности, части госте вином. То се зове „спреми се куму ручак“. У области Старог Раса и Старог Влаха, ако је шишани кум из удаљенијег места „тури му се ручак“, а ако је из истог места, не спрема му се ручак, већ одлази својој кући да руча. Код Срба у Гњилану, на обред резања прве дечје косе позива се родбина и слави се²⁷⁵. У Кривој Реци (с. Гризиме), за пир приликом подстрига прве дечје косе спрема се свечан ручак: млеко, пите, погаче, коље се брав, ћуран или кокош. Неко прави велики стриг, тј. зове цело село на гозбу, а неко мали стриг, тј. само ужу родбину позива на гозбу.

Код Југословенских муслимана у пределу Гори (Косовско-Метохијска Покрајина), за подстриг прве дечје косе или шишаног кумства, спрема се исто свечана гозба и коље се курбан: јагње или петао, односно пиле (кокош).

Код Хрвата и Срба у Лици и Крбави, за пир и гозбу након обреда шишаног кумства или првог подстрига дечје косе, према традицији појединих места, различито се чаште. Наиме, од хране се као обавезно јављају следећа јела: пита, погача, месо ушпите; а посебно заклана и спремљена кокош или пиле, вино за пиће и слично²⁷⁶.

Код Македонаца у Скопској котлини, свечани пир и обред шишаног кумства није уобичајен свуда. Свечана гозба приребује се само код оних родова, који то нарочито хоће и којима се не држе деца²⁷⁷. Македонци у Дебарској Жупи и области Река, када обављају обред шишаног кумства у случају кад се коме не држе деца, онда на пет-шест месеци иза тога, родитељи дечји

приређују „нуоновски“ (кумовски) пир. За гозбу се спрема што има најбоље, разна јела и то: ћуфте, сарма, пасуљ. Ко је сиромашног стања, он за пир или гозбу купује месо од месара, а ко је имућнијег стања, он коље „курбан“: петла, јагње или овна. Уз то, спремају се и слаткиши, обично баклава.

Код Белокрањаца у Словенији, након обављеног обреда шишаног кумства, приређује се обилата закуска. Ту се за ручак приправља: бео хлеб, хладно месно јело, обавезно шунка, кас и домаћа свињска салама; а од пића пије се вино. Закуска се сбавља уз разговор и пријатно расположење.²⁷⁸

Код Миридита у северној Арбанији и код Шиптара у Дебарској Жупи и области Река у Македонији, недељу дана након обављеног обреда шишаног кумства, кад се коме не држе деца, родитељи дечји позивају кума на свечану гозбу. У истим пределима пак, код обреда шишаног кумства уопште, након обавезног обреда у току године, обавезно је да се приреди кумовска гозба, која се држи само у недељу. Том приликом отац подстриженог детета позива на гозбу све своје најбоље пријатеље и суседе, слично као што се то обичава о свадби²⁷⁹. Код Шиптара у пределима: Дреници, Горњој Морави и Изморнику, Косову, Лабу и Кривој Реци, кумовски пир или гозба у време подстрига прве дечје косе, свечано се прославља. За ручак се коље јагње (каткад се клало и јаре), а у новије време кокош, ћуран; спремају се обилата јела као о свадби, нарочито погаче и пите.

Код Цигана у Србији, приликом обреда шишаног кумства или подстрига прве дечје косе, припрема се свечан ручак, на који се позивају кум и кумица и гости. Уз обилату трпезу, неизоставно се служи и пиће: вино и ракија²⁸⁰. Код Цигана у Косовско-Метохијској Покрајини, подстриг прве дечје косе или шишано кумство, прославља се веома свечано, и приређује се свечан пир или гозба. Каткад се позива на весеље цела махала, што смо већ напред напоменули. Као обавезно је да се закоље курбан: јагње или кокош.

ХИХ. СОЦИЈАЛНИ И ВЕРСКИ ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ШИШАНОГ КУМЧЕТА И КУМА

Као што је већ у науци истакнуто, шишано кумство је код савремених балканских народа веома на цени²⁸¹. Кумови шишаног кумства пазе се „као каква велика родбина“. „Кумче поштује шишаног кума исто онако као и крштеног, а кум се брине и заштићава кумче“²⁸². На Косову, шишано кумство се сматра важним, исто као и крштено²⁸³. У Јовцу и околини, при обреду шишаног кумства, кад отац приводи сина или ћеркицу, из поштовања пољуби шишаног кума у руку, па се потом пољубе у лице. Ту се још обичава, да мати кумчетова пољуби кума у руку,

кад му предаје кумовски дар²⁸⁴. У Лужници и Нишави, кад мати детиња прима дар од кума „после обреда шишаног кумства, из поштовања пољуби кума у руку“²⁸⁵. У Пустој Реци, кумови шишаног кумства су исти, као и за крштено кумство. Овде је кумство пак, на великој цени и кумови уживају велики углед и поштовање, а кумче се сматра као да је члан блиске родбине. У области Старога Раса и Старога Влаха (нарочито с. Милешева), кумови шишаног кумства пазе се као каква својта, зову се „кумовима“, док је кум жив и „претуре се даром“. У Сретечкој Жупи, шишано кумство је било веома на цени и поштовању, исто као и крштено, а више него само венчано. У последње време, од почетка XX столећа, налази се оно у овом пределу у знатном опадању. Чим се изврши обред шишаног кумства, у обичају је било да кума и кумче пољубе кума у руку. У пределу Косанице, код становништва које је пореклом из Херцеговине, Старог Влаха и Косовско-Метохијске Покрајине, шишано кумство се цени исто као и крштено и венчано. У Подрими, при обреду шишаног кумства, кад се коме не држе деца, које се обавља на раскрсници, шишани кум само обави подстриг прве дечје косе и ништа више. Крштени кум не да шишаном куму намернику кумство, већ каже: „То је моје кумство! Моје дете, односно девојче“.

Као што смо већ поменули: „Кад Црногорац види доброг и поштеног човека, а с њим није ни у каквој вези сродства, или ако је одскочио од њега да се не може с њим побратимити, а није му се побачило дијете да га зове за крштено кумство, онда га зове да му дијете шиша“. Иза овога зову се кумсвима²⁸⁶. Као што смо напред истакли, Његош каже у Горском вијенцу, кроз уста Арслан-аге Мухадиновића: „Шишано (кумство) је исто као крштено“²⁸⁷. Муслимани у Црногорском приморју веома цене шишано кумство „онако исто као и крштено кумство код православних и шишани кум се сматра као најбољи кућни пријатељ“²⁸⁸. Муслимани у Босни и Херцеговини сматрају стрижено кумство „већим од вјенчаног а и од сунетског кумства“. Код њих је толико на цени шишано кумство, да се кумови сматрају као род чији се чланови не могу међу собом узимати. У доба ношења зара и фереца, женски свет није сакривао своје лице од шишаних кумова²⁸⁹. У Пљевској долини у Босни „при бирању шишаног кума гледа се нарочито на здравље и снагу“ овога²⁹⁰. У Херцеговини „кад се ђетету први пут реже кеса, обично се зове које милије чељаде из махале да кумује ђетету“²⁹¹. У Конавлима, кад неко „жели ући у својбину са каквом одличном православном обитељи бива стрижени кум, то јест кумује при свечаном стрижењу косе дјетета. Тим ступа у родство и с дјететом и његовом фамилијом“²⁹².

Код Хрвата, готово свуда се кум за шишано кумство бира по неким нарочитим тенденцијама, или с обзиром на кумче, или с обзиром на родитеље и читаву кућу. Ту у многоне одлучује здравље и добар спољашни изглед и пораст детета, понаособ пораст дечје косе и њена чврстоћа; а затим води се рачуна о томе какве ће дарове моћи дати кумчету и читавој родбини будући шишани кум, па и на концу и пријатељство, које се жели стећи за дом кумчета. Према тим жељама и према том постојању, где носи превагу час једно, час друго, одабира се за шишаног кума лице које је крепка здравља, чврсте здраве и дуге косе, коме иде све добро од руке, које живи у благостању, које је имућно, те може учинити потребне дарове и које је издашно у даривању, па се може надати да добије од њих обилнији и вреднији дар, те такве куће, које с кумовањем кумчету могу материјално и морално помагати целога века, или га заштићивати према потребама, како кумче, тако и његову обитељ.

Осим овога, има још једна чињеница која одлучује о избору шишаног кума, негде строжије, а негде мање строго, а негде је уопште нема, а одређено је ко може бити шишани кум и односи се на лице које је детету било крштени кум. Но, није правило да крштени кум не може бити истодобно и шишани кум, али ипак, врло често се води рачуна о томе да то не буде, или да се нерадо чини. Тако нпр. у Развали и Језерани у околини Огулина, Турковшћини код Крапине, Оточцу код Госпића, Реснику код Загребаче и Лудиници код Кутине, обичава се да и крштени кум може бити истодобно и шишани кум. Исто тако, у обичају је, ту и тамо; да крштени кум не може бити истовремено и шишани кум (Јасиковица, Дренов Кланаца код Госпића). У северним хрватским крајевима ова је појава нарочито карактеристична и распрострањена. У околини Крапине, окумљени родови путем шишаног кумства не смеју се завадити и држе се као родбина. Особито је то одлучно ако се кумче тешко разболи те умре, а не може лако умрети, онда се позове његов шишани кум да у његову наручју лакше болесно кумче умре. У Лици и Крбави, шишани кум или кума се за цео живот сматрају за правога кума детету: он је пријатељ његова дома, позива се код свечаних згода, а и оно му указује поштовање и приврженост — сад мање сад више, према томе колико се важности овога обичаја и части шишаног кумства данас придаје. То није свуда у Лици једнако, па ни другде у Хрватској²⁹³.

Код Белокрањаца у Словенији, шишано кумство не доноси собом никаквих интимнијих веза између окумљених родова, и оно се из тих побуда овде и не обавља. Дакако, оно само ствара основ за зближавање и успоставу пријатељских односа између кума и кумчета²⁹⁴. Отуда је разумљива чињеница, што херцегов-

вачки православни Срби и Муслимани из Босне и Херцеговине називају шишано кумство термином „водено кумство“.

Код Македонаца у Скопској котлини, шишано кумство веома често има интернационални и интеркофесијонални карактер, и запажа се нарочито између православних Македонаца и Шиптара муслиманске вероисповести. „Кумбари се сматрају великим пријатељима и међусобно се помажу“²⁹⁵. Код македонских Муслимана у Дебарској Жупи и области Река, шишани кумови се сматрају као особити пријатељи и својта, те се и не же не између себе.

Код балканских Словена уопште узевши, шишано кумство се убраја у духовно сродство²⁹⁶. Аналогно томе помињемо да је крштено кумство код савремених балканских народа хришћанске вероисповести, похришћанањена форма шишаног кумства или подстрига прве дечје косе, те да се и оно убраја у духовно сродство²⁹⁷.

Код Миридита у северној Арбанији, кад се склапа шишано кумство на путу, у случају кад се коме деца не држе, сматра се да је онда „ово боље и без интереса“, те да је то „срећа за обе стране“. Ту још постоји следећи обичај:

Ако неко хоће да склопи са неким својим пријатељем или виђеним човеком шишано кумство, онда пре него што се дете роди, отац детињи, или старешина куће, питаснога кога хоће за кума, да ли хоће да му буде кум. Овај неће одмах прихватити понуду, већ ће га касније извести пристаје ли или не; зато што је ту посредни интерес, што је дотични који је одабран за кума или богаташ или храбар, или мудар или је од положаја у друштву. Онда ће га извести (да или не), кад је размотрио узрок склапања шишаног кумства, као и то да ли он може томе да удовољи. Ако овај прихвати шишано кумство, онда чим се дете роди, извести о томе одабраног кума, те овај долази, надене име детету и каже том приликом: »famlli i jem« или ако се стриже женско дете: »familiesha e ime«, тиме се обред шишаног кумства прихвата и ово склапа.

Овде шишано кумство траје „без престанка“. Кум се сматра са кумицом као брат са сестром и њихови потомци никада не могу склопити брачну заједницу (Косово, Горња Морава). Склопљено шишано кумство путем подстрига прве дечје косе, као сродничка духовна веза код Арбанаса у пределу Луговима на Косову и Качаничкој клисури „траје непрестано“. На крају, године 1929. позвао је Шиптар Амет Аљитај, ковач из с. Медреговца у Лабу, Мила Рајчевића — Гардића, сељака из с. Реткоцера у Јабланици, да му ошиша сина као шишани кум. Овај је кумство прихватио, ошишао му сина и од тада су између те две куће настали пријатељски и сроднички односи, праћени често малим даровима и уздарјима, кроз које се огледала пријатељска паж-

ња. Код Шиптара у Скопској котлини, шишано кумство се веома цени. Шишани кум се сматра као рођак и он слободно улази у кућу, без обзира на муслиманске верске прописе о забрани мушкарцима да се не смеју виђати са страним женама, и да их не смеју похађати и с њима разговарати. Ти верски прописи не важе за кума, који постаје неприкосновен²⁹⁸. На крају, код Шиптара, нарочито оних католичке вероисповести, између шишаних кумова и породице кумчетове ствара се на тај начин сродство, и они се не жене међу собом. Без кума се не обавља ни сахрана, нити ма које весеље у кући. Колико је овај обред код њих на цени, најбоље се види по томе, што је ушао у обичајено народно право, у Законик Леке Дукаћина²⁹⁹.

Код Турака у Македонији³⁰⁰ и Косовско-Метохијској Покрајини, шишани кум се сматра као близак рођак и њему се указује особита почасти и поштовање.

На карју, код Муслимана у Босни, као верска препрека сматра се, ту и тамо, да хришћанин врши подстриг прве дечје косе Муслиману, док је уобичајена појава да то чини Муслиманин хришћанину³⁰¹.

XX. ДОБА ТРАЈАЊА СВОЈАКАЊА ИЗМЕЂУ КУМОВА ШИШАНОГ КУМСТВА

У многим крајевима код савремених балканских народа кумство постоји само док кум или кумче живи. Кад умре кум или кумче, у народу се каже: „Умрло кумче, престало кумство“, или: „Кумство било, кумство се развргло“³⁰². Ова појава се запажа и код шишаног кумства међу Муслиманима у Босни и Херцеговини, док се у осталим балканским крајевима о тој појави води брига и након поменутих збивања. Као што смо напред поменули, у многим крајевима ово вештачко сродство има трајан карактер између окумљених сродника, односно фамилија. Подстрижено кумче се сматра као син, а шишани кум има често функцију родитеља, односно заштитника кумчетовог.

XXI. ЗАБРАНЕ ШИШАНОГ КУМСТВА ОД СТРАНЕ ПРАВОСЛАВНЕ И РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ

Противу шишаног кумства или подстрига прве дечје косе местимично је водила борбу и хришћанска црква у балканским земљама. Тако, колико нам је познато, први помен забране шишаног кумства код савремених балканских народа, држимо да се налази у општим забранама Синтагме Матије Властара, које се односе на крштавање деце на путу, односно покрај пута и на раскрсницама, из веровања да то доноси дуг живот и добро здравље детету. Отуда и обичај да се позива Турчин да обави обред кр-

штења уместо кума. Том забраном одређује се строга верска казна и за родитеље дечје и за свештеника који би узео учешће у том празноверном обичају³⁰³.

Код Срба и Хрвата у Босни, припадника римокатоличке вере, у XIX столећу, издао је наредбу бискуп А. Милетић, с почетка XIX столећа, где се о обреду шишаног кумства говори овако: „Будалаштине од кумства стрижених од побратимства и стављања имена крсних и других овима приличних, које се чини по неким жупама на начин хришћански (православни) не пристоји се правоверним наследницима Исусовим“³⁰⁴. Исто тако, познато је да су обичај шишаног кумства или подстрига прве дечје косе код кучких Шиптара у Црној Гори искоренили католички језуитски свештеници³⁰⁵.

XXII. СИСТЕМАТСКИ ПРЕГЛЕД

Из досад изнетог, јасно се види да је стрижба, односно подстриг прве дечје косе или шишано кумство код савремених балканских народа посве засебан обред. Само се понегде запажа чињеница, да прво обредно шишање дечје косе не чини засебан обичај, него је саставни део другог и друге врсте кумства што има извесну важност за просуђивање постанка и развитка овога обреда у прошлости. Наиме, местимично код Хрвата у северној Хрватској, где шишано кумство није констатовано у науци као посебан обичај, потврђује се прво резање дечје косе у вези са крштеним кумством. Већ смо у овом раду изнели да је у неким местима код балканских народа шишано кумство обавезно и да крштени кум буде детету и шишани кум. Према томе, можемо рећи да је прво шишање дечје косе било већ одавно уско везано за крштено кумство, па је разумљиво да при том стању није било некога посебног шишаног кумства и кумова. Питање које се ту само по себи намеће састоји се у овоме:

Да ли је овде шишано кумство тек негде у млађа времена народ повезао са крштеним кумством, односно секундарно сјединио првобитно два кумства у једно, или је, бар овде код балканских народа било тако повезано првобитно, исконски, тј. није ни било негде у давнини неког посебног шишаног кумства, него можда само обред подстрига прве дечје косе, углавном са мађијским елементима и то посве самосталан обред. Мало помало, у дуготрајном историјском процесу етничког развоја савремених балканских народа, развило се из првобитног обреда шишано-крштеног кумства, још и посебно једно шишано кумство и остаци тога првобитног наведеног још се и данас виде, а питање је које је првобитније очитије. Одговор није лак, према је одлучан за разумевање нашег шишаног кумства и даље, за разумевање ове врсте кумства уопште.

Сасвим противно овој повезаности шишаног кумства са крштеним и уопште некој обредној устаљености тог обичаја код савремених балканских народа, са обавезним позивањем кума у одређене дане или доба дана кад се врши са осталим традиционалним прописима; показују се онакви, засад ретки случајеви где се овај обред врши невезано готово по случају, кад се за то пружи прилика. Тако је нпр. случај у Црној Власи код Госпића, да мати и не мисли на прво шишање детета, док се случајем не деси да се у кући нађе које младо чељаде, момак или девојка, здраво и лепо, па детиња мати позове и понуди кума да јој одмах први пут одстриже дете, при чему нема никаквих обредних појединости, нити је то кумство важно.

Има још једна врста подстрига прве дечје косе, а то је када се обред шишања детета врши управо онда, кад је за то потреба. Тако је уобичајено у случају дуже, теже или дуготрајне болести или слабости детета, или кад деца умиру (кад се не држе). Тад се код савремених балканских народа, па и код осталих словенских и других народа на свету, у тој ситуацији дете изнесе на раскршће и ту дочека првог намерника путника било којег, замоли се да детету кумује, или овај сам по себи прилази детету и кумује му, јер нико неће или ретко ко ће одбити да дете ошиша, већ драговољно по старинском обичају иде и дете шиша. Ако има с чим, шишани кум дете дарује, а за себе узме уздарје из колевке. Ако је сиромашно, буде шишано кумство и без тога, а све то с живом вером, да ће дете оздравити, односно да ће се одржати у животу. Ова је врста шишаног кумства или подстрига прве дечје косе значајна, управо, за минулу прошлост и прве деценије XX столећа за Босну, Херцеговину, Србију, док га у Хрватској нема. Ту и тамо, пак, има код Хрвата случајева кад се с дететом и овде врши обред првог шишања, управо, изричито због какве болести, па се тај обред каткада понавља, тј. узима се кум други или трећи пут да га ошиша, ако прво не буде успешно. Тако, код Хрвата у Доњем Прилишћу код Карловца, женском кумчету се узимају у том случају три куме, а мушком три кума истог имена као дете, а ако то још не помаже, узме се истом детету још једном три кума, па ако ни то не помогне, понови се и трећи пут с три кума. Но, то је, а и остале сличне врсте, једино што је у одређеном подручју вредно поменути, иако је то спорадично.

Као што смо видели из напред изнетог, у овом раду, колико се и како шишано кумство и прва стрижба дечје косе цени, колико се до тога обреда држи, да ли се окупљене породице поштују; како то редовно код савремених балканских народа бива; колико је тај степен поштовања, те која је постојаност кумовских односа према детету и његовој кући, а све то је доста различито из краја у крај. У новије време све више, јавља се појава

да се шишано кумство не цени. Ово је више формалност одржавања обичаја ради обичаја, или ради оних очитих користи, које се од тога очекују, тј. пораст дечје косе, дарови, уздарја и томе слично. Или, надаље, због прилике за шалу, како је био обичај некада при пировима о обреду шишаног кумства у Доњем Прилишћу код Карловца у Хрватској.

Дакако, има много примера где се шишано кумство поштује и кумовске везе одржавају трајно или бар дуго, но где се ипак до тста не држи толико као до крштеног кумства. То су подручја шишаног кумства где је оно неког нижег степена код Југословена. Ту је довољно поменути код Хрвата: Раковицу, Топлице и Лешће код Карловаца и Модруш код Огулина, а код Црногораца православно становништво у Црној Гори. Ту је шишано кумство по части задње од свих кумстава. То бива особито онда ако није строга традиција шишаног кумства на свако дете, него га се неке породице држе, а друге не, као нпр. што се обичава ту и тамо код Хрвата и Срба у Лици. Исто тако, потврђује се и то да се шишано кумство цени врло много, управо толико, као нпр. до крштенога (Срби, Хрвати, Шиптари римокатоличке исповести), а ту и тамо више него до крштенога (с. Прелошчица код Сиска у Хрватској и с. Мала Косаница у пределу Косаници у Србији). О овој почасту сведоче неке појединости о поштовању кумова, о даривању, о обавезама обитељи кумчетове према кумовима и обрнуто; о томе како је у неким крајевима још и данас у обичају, а у прошлости је било још и више како се види из објављене етнолошке и фолклорне грађе о чему је у овој студији већ посебно било речи.

Још се више открива значење шишаног кумства и његова социјална улога у оним неретким случајевима код савремених балканских народа, где шишано кумство одлучује о томе могу ли се или не могу склопити одређене брачне везе. Тако је шишано кумство у првом реду сметња да склопе брак кум и његово кумче, кад оно одрасте (реч је о кумчету женског пола). Таква је забрана и схватање народа — да би било зло и грех склопити такав брак — у обичају је местимично, код свих савремених балканских народа. Но, већ се каткад одступа од тога с нарочитом напоменом, да се деца њихова већ могу узимати. Понегде пак, као што смо видели, код свих савремених балканских народа, шишани кумови се држе као брат и сестра, па и више од тога. Понегде, постоји забрана склапања бракова између чистих родова окупљених шишаним кумством, а не само између кума и кумчета, што значи да народ ту држи ово кумство тако јаком везом сродства као крвно сродство. То се обичава местимично код Срба, Хрвата и Шиптара. Да то неће бити плод неких црквених прописа, о томе једва може бити сумње, него се ту ради о схватању укоренењем у народу већ од древних времена,

по коме се кумству уопште крштено па и венчано, узимане само као патронат него и више од тога, као прво средство сасвим слично крвном, које по томе, дакако, мора имати горе наведене последице. То схватање о најужој родбини као последици склапања шишаног кумства, једнако се потврђује код свих балканских народа, где је шишано кумство у обичају. Тако, довољно је поменути да се као рођаци држе кум и кумче: код Хрвата католичке вероисповести око Дувна, код православних Срба у Отоку у Босанској Крупи и код Срба на Косову, као и код Шиптара. Сви се чланови окупљених родова међусобно сматрају као рођаци, као што се то нпр. обичава у Батвуну, у Босанском Шамцу и код Шиптара у пределу Лаба. Треба имати на уму и оне бројне примере, где се брак не склапа међу кумом и кумчетом, као ни међу члановима окупљених родова, не ради осећаја ближе родбине него ради тога што родови то обичавају из празноверица, како се то збива по Босни и Херцеговини, Конавлима и другде.

Размотривши овако обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код савремених балканских народа на свим странама, и анализирајући га у свим појединостима, нужно је да још учинимо општи осврт на компоненте тога балканског прастарог обичаја и њихова значења, као и на промене њихових функција. Да у обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства у данашњем ставу и саставу, на одређеном географском и етничком подручју има више различитих компоненти и мотива зашто се овај обред врши — то се могло лако разабрати из предњег излагања. Ту су у првом реду, и готово свуда, заступљени мађијски и религијски мотиви и елементи, који готово нигде нису одсутни, па чак пако су избледели, даду се лако назрети и реконструисати. И ти мађијски и религијски мотиви и елементи су над свима осталим код савремених балканских народа доминантни, као што је, уосталом, истоветан случај код овога обреда и код других племена и народа на свету, а на првом месту код осталих словенских народа. Даље, знатни су социјални елементи и мотиви: стицање нових и добрих и жељених пријатеља у куму и куми детета, као у његовим покровитељима, као и у читавој њиховој ближој родбини. Овоме треба додати и случајеве овога кумства међу различитим конфесијама — интерконфесијонално. Ту је исто тако, читав низ економских елемената и мотива као: дарови од стране кумсва приликом самог обреда, каткад и трајно помагање кумчета, каткад и читавог дома. Та три мотива, нису увек, ни свуда једнако јаки. Једни претежу, или су чак једини материјални интереси, који су у позадини склопљеног шишаног кумства, док су остали елементи и мотиви споредни, како то јасно и отворено сведоче бројни напред наведени примери у овом раду. Другом приликом, на првом месту

су мађијски елементи и мотиви, док дарови и уздарја или други изгледи за добивање материјалних добара или потпоре од кумова, не долазе у обзир, па се ту више пази и води рачуна на здраве и јаке кумове са лепом бујном косом и томе слично, него на то да ли је имућан, а поготову је то тако у оним случајевима где болест или лако умирање нечије деце наводи на склапање шишаног кумства.

Особито је интересантно пратити, с обзиром на мотиве склапање шишаног кумства и на избор кумова и њихов број, како се поједине врсте и елементи поменутих мотива преплећу, један потискује друге у позадину, или сасвим истискују, или како се нпр. запажа у новије време, да економски мотиви потискују све остале, док су у прошлости у истом месту доминирали, или бар били једнако одлучни, нпр. мађијско-религијски мотиви. И тако постаје инструктивно проучавање овога обичаја у функционалном смеру, тј. како су се код савремених балканских народа мотиви подстрига прве дечје косе из времена у време мењали, зашто су се мењали, и у каквом су односу и смеру били једни, други и трећи. Види се, да су се нпр. већ у даљој прошлости гдегде јако истицали економски мотиви, а донекле и друштвени, како је то забележио још Валвазор у другој половини XVII столећа, што смо већ напред истакли у овом раду. С друге стране има потврда из најновије прошлости, како се подстриг прве дечје косе код савремених балканских народа у народу ширио мотивисано управо мађијско-религијским мотивима, због пораста, при чему задржава своју улогу Млада недеља, Млад понедељак или који други дан и рана зора, што се запажа чак и у најближој околини Београда и Загреба, све до другог светског рата.

Из етнолошко фолклорне грађе која нам је досад била на расположењу, као и на основу наших проучавања код савремених балканских народа, могу се у неким случајевима пратити и промене функције подстрига прве дечје косе у времену. Тако нпр. може се пратити тенденција, да се првобитни мађијско-религијски мотиви потисну у позадину на рачун економских (материјалних) пробитака, или пријатељства, што је посве у складу с општим попуштањем старих веровања и мађија у народу, с порастом и процватом културе и цивилизације, сазнањем о суштини саме ритуалне радње подстрига или стриже и њеним друштвено предрасудним елементима.

Поставља се питање порекла и старине подстрига или стриже прве дечје косе код савремених балканских народа. Одговор на то питање је веома тежак и скопчан с поредбама нашег обичаја с једнаким обичајима осталих европских, па и ваневропских племена и народа: а то стога што досад позната грађа о овом прастаром и интересантном обичају другде не само да

није онолико обилна и потанка, као ова за балканско подручје; него је у неких европских племена и народа тај обичај до сада једва поменут и забележен као што је до најновијих времена било и код нас у неким крајевима — а камо ли да је био темељито, упознат или мање више добро одржан од старине, и проучен од стране стручњака. При томе је, дакако, међу најважнијом грађом за нас она у осталих словенских народа, као и код наших суседних балканских народа. Свакако, веома је тачна помисао да би обред подстрига прве дечје косе — или стрижбе, с толико видних старинских елемената који се обављају с једне стране код јужнословенских народа све до краја другог светског рата (1945. год.), а ту и тамо и реткој свежини до данашњих дана — могао бити баштина из доба словенске заједнице. Доиста код словенских народа, како оних на Истоку, тако и код Западних, у новије време потврђени су добро одржани обичаји подстрига прве дечје косе, као што се практиковало до недавне прошлости код Украјинаца, Великоруса, Пољака, Чеха, Словака и других; а с друге стране код старобалканских народа, као Грка, Шиптара, Цинцара, Влаха, Румуна, затим Турака, Шпанских Јевреја и Цигана. Но, ту није сличан само обичај као такав у својим елементима, него су посве сличне и неке значајне појединости и детаљи, који се запажају, једнако код Јужних Словена као и код неких Западних Словена, а што је етнолошки знатно важније, него сама сличност између појединих огранака самих Јужних Словена. Тако се нпр. у негдашњој Полтавској губернији, детету код обреда подстрига прве дечје косе, коса резала на крст; кума је редовно поклањала кумчету кошуљицу и оно се после овог обреда облачило у нову хаљиницу. Осим тога, тамо су веома видне и значајне мађијско-религијске радње и мотиви, као нпр. стављање одрезане косе на плот од плетера да би дечја коса била коврцава. Но, не само код словенских народа и код разних других европских народа постоји или је постојао овај обичај често са значајним појединостима, које се чине архаичне, па се стога даде помислити да је овакав обред подстрига прве дечје косе или стрижбе, постојао вероватно у доба индоевропске заједнице народа, како то заступају неки стручњаци. Тиме пак, добива проучавање нашег обичаја, у погледу његових функција, нарочиту важност, јер осим оних његових функција овде констатованих, неки му стручњаци дају и неке друге. Тако, једни га тумаче као рецепцијски обред, тј. чин свечаног примања детета као новог члана у дрштвену заједницу, коју сачињавају његова родбина и околина. Други му опет истраживачи придају карактер жртве — верско обредни карактер. Тумаче, наиме, подстриг прве дечје косе као жртвовање једнога дела човечијег тела одређеном божанству или полубожанству, са очитом сврхом да

му божанство буде склоно. За ту мисао има разлога, јер се доиста у неких народа коса изричито као жртва даје. Њу су, на име, још Јелини и Римљани заветовали боговима, што се обичава и у Индији. Код савремених балканских народа, жртвовање прве дечје косе покојним прецима и хтоничним божанствима, запажа се чак и у култу мртвих. Обе ове функције јасно и сликовито се запажају код обреда подстрига прве дечје косе код савремених балканских народа.

Дакако, овде нам ваља поменути да се код обичаја подстрига прве дечје косе или стриже, код савремених балканских народа, јавља у реткој свежини и мотив аналогне магије (нпр. обред се обавља рано изјутра, у Младу недељу и слично).

На овоме месту, желимо скренути пажњу и на посебну мађијско-религијску функцију при обреду подстрига прве дечје косе, као заштиту од злих очију. Наиме, ми ту делимично видимо, у доба увођења детета у домаће мистерије, жељу родбине за прерушавањем детета, што се несвесно постиже резањем косе, јер се тада добија делимично другојачи лик новопримљеног подстриженог члана у оквиру култа домаћих предака.

Обичај подстрига прве дечје косе код савремених балканских народа изазива нека поређења, аналогije и везе много даље и дубље, него што то на први поглед изгледа. Наиме, може се лако и изразито запазити, да се не каже претежно и првобитно мађијско-религијска садржина овог обреда. Из неких би се чињеница могло наслутити да би корен овог прастарог обичаја код савремених балканских народа у давној прошлости, могао бити у духу неке матријархатске културе, па се и мађија и религија за пораст деце или за раст косе без икакве потешкоће уклапа међу сталне култне елементе култура матријархатско-биљогојских племена, етничких скупина и народа на свету. Што се код балканских народа у обичају стриже или подстрига прве дечје косе у неким крајевима живо истиче баш улога жене, тј. кумује женско чељаде искључиво или претежно, или се кумство врши само или понајвише с девојчицама — то може управо подупрети горе наслућени матријархатски корен овом обичају. Дакако, ово су наслућивања, која имају своје разлоге и индиције, али које би требало тек даље непобитно доказивати. А то доказивање имало би се фундирати на обилно поредбено употребљивој грађи, европских и ваневропских народа, племена и етничких скупина, јер данас има премало индоевропске старине. У случају доказа за овакво прапорекло овог обичаја, он би првобитно имао мађијско религијску функцију, док би сви остали мотиви и функције биле млађе, приступивши уз ону првобитну или је чак заменивши до наших времена и до стања овога обичаја какво је данас код балканских народа. Тако се разноврсни елементи и мотиви преплећу код обичаја подстрига прве дечје

косе или шишаног кумства, стварајући и разноврсне функције, које каткада стоје усамљене, а каткад делују удружене или наредо једна уз другу.

У науци је још почетком XX столећа истакао Samter, да се с првом подстриженом дечјом косом у ствари приноси жртва једног дела детета. Што се пак код неких европских народа том приликом веже црвен конач око руке, исти аутор с правом истиче, да је то последњи траг некадашње жртве³⁰⁶.

Оштроумни српски научник В. Чајкановић, истакао је на једном месту, како у суштини шишано кумство и крштено кумство имају да се сведу на једно, утолико што и једно и друго имају један исти циљ: „дефинитивно увођење, иницијацију, детета у породици и домаћи култ и давање имена”³⁰⁷. Сва је разлика у томе, што је шишано кумство старије и остатак из предхришћанског времена, док је крштено кумство у ствари похришћанена форма шишаног кумства.

Код многих народа, племена и етничких скупина на свету, духовима покојних предака приносе се многобројне жртве, јер преци имају велику улогу у народном животу и обичајима. Отуда да многобројни обичаји око рођења, крштења, шишаног кумства, венчања, смрти, те и бројних годишњих празника, где се у много случајева покојним прецима и паганским божанствима, приносе бројне жртве, најчешће све што је покојницима на ове свету било мило и драго, то се шаље њима на онај свет. Отуда клање робова, спаљивање ожалашћених удовица и слични обичаји, који се запажају у античко и феудално средњовековно доба. То се све чини, према примитивном схватању, да духу не би било криво.. Тако је у одређено доба иницијације или које друго, био у паганско доба и обичај да се приноси на жртву покојним прецима првобитно, само дете рођено као првенац. То је у ствари примарни обичај, а све остало, шишање косе осталој деци, има секундарни карактер, аналогно ровашењу ушију код јагњаци о Бурбевдану, што је супституција за жртву свих јагњаци *veg sagum*. Тако је касније настала прва стрижба дечје косе код све деце једнога рода, супституција за жртву све деце, читав *veg sagum* и дете одређено за прву стрижбу не сме се без шишаног кума ошишати.

Сада следује анализа и коментар важнијих појава, елемената и мотива у обичају подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, код савремених балканских народа, што ће у многоме разјаснити и порекло овога обреда.

1. Крвне жртве код обреда подстрига прве дечје косе

У групи крвних жртава код обреда подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, јављају се крвне жртве у знатном

броју, где су као општа појава заступљене: петао, кокош и јагње, а ту и тамо, и прасе и јаре, о којима ћемо на овом месту посебно расправљати, да бисмо на тај начин што боље разјаснили сам обичај подстрига прве дечје косе.

а) **Петао и кокош.** Пре свега, помињемо жртвовање петла се обичава кад је у питању подстриг мушког детета, а кокошке кад је у питању подстриг женског детета. Ми код овог обичаја видимо трагове замене људске жртве. То из разлога, јер је у науци добро позната чињеница, да је петао сеновита животиња; то је реинканиран предак, којег, у смислу наших жеља, сматрамо да нам доноси здравље и сваки напредак³⁰⁸. Аналогно томе, помињемо да је у XIII столећу у Барселони рабинер Саломон Бен — Адерет објавио забрану против жртве петла као замене: „Овај обичај простирао се у нашем граду заједно са осталим сличним обичајима, као, например, следећи: закоље се стари петао, као окајање за новорођено дете и посече му се глава и обеси са перјем на улазу у кућу, заједно са белим луком, што ја сматрам за безбожништво и као такав забрањујем”³⁰⁹.

Кокошка је пак исто тако жртва замене. Жртва кокошке као замене за људску жртву позната је многим народима³¹⁰. Она је упућена мртвима, зато се у многим обредима код балканских народа, коље на прагу³¹¹. Довољно је поменути за илустрацију предходног, интересантан српски обичај из околине Врања, где жене по селима уочи св. Мрате, са оштром старом паром кољу на кућном прагу, црног петла. У кљун томе петлу метну по коју длаку од сваке врсте домаће стоке, завежу кљун црвеним концем, и петла обесе неки под стреху, а неки о вериге „како је коме од старине обичај остао”³¹². Посве је јасно да овде имамо остатак мещовите жртве, те и да та жртва очевидно има мртвачки карактер; петао је црне боје; он се коље на прагу, под којим се налазе душе предака³¹³. На Мратиндан (24. новембар) 1964. год. бавили смо се у с. Павловцу, на домаку Врања. Ово пак насеље потиче још из старијег неолита (5000 год. пре н. ере), а садашње његово становништво је српске етничке припадности. Том приликом забележили смо следеће веровање. Уочи св. Мрате „живо црно петле да се закопа у земљу, онда је права Мрата”. За овим, жене које су „мађијешнице” (врачаре, чаробнице), доведу дете (које је склоно плачу или га хвата фрас) и положи га на леђа преко места где је закопан жив петао. Около детета у круг расатру кучину (конопља, кудеља), па је запале да изгори. Верује се да ће после тога дете бити исцељено. Ово се обичавало све до другог светског рата (1941—1945). 1939. год. на Госпођиндан (28. август), о слави манастира Дечана, имао сам прилику да видим и фотографишем једног метохијског српског сељака, који је у сумрак донео као жртву манастиру једног петла, као завет ради исцељења свог болесног сина. Сељак је том приликом

уместо да закоље петла на црквеном прагу, убо овога иглом у кресту, те пустио да потече крв из обера на црквени праг, па је потом петла пустио у манастирско двориште, као поклон храму. Као што је у науци већ истакнуто, а што потврђују и напред наведени наши примери, петао обично стоји у везу са хтоничним божанствима. Још код старих Вавилонаца, он је у религији манифестација Нергала, бога доњег света³¹⁴. Код античких народа петао је познати атрибут Персефонин³¹⁵ и Хермесов³¹⁶. У науци је већ истакнуто да се петао жртвује Ескулапу зато што је овај у основи хтонично божанство³¹⁷. Петлова веза са хтоничним култом уопште врло је присна и значајна³¹⁸. Дакако, петао се често жртвује и херојима и хтоничним божанствима, каква су римски лари и мисирски Анубис³¹⁹. Све до XVIII столећа петао је приношен на жртву св. Виду у Прагу,³²⁰ а св. Вид је заменио ранијег незнабожачког Световида, који је код Словена био велико хтонично божанство³²¹. У германској религији црни петао је птица богиње доњег света — Хеле³²². Код балканских народа, а напослед код балканских Словена, петао је у вези са оним свецима који су наследници паганског бога мртвих: то су св. Мрата, св. Сава и св. Илија, господар небеских висина, муње и грома. Са св. Мратом стоји петао у присној култној вези и приноси му се као жртва. Каткад, тај црни жртовани петао (околина Врања) идентификује се са божанством коме се на жртву приноси и њега чак називају „Мратом“³²³. Код Срба у пределу Горња Морава (варошица Витина), на св. Илију и уочи св. Арханђела Михаила кољу петла, као жртву поменутих светитељима. Претходно петлу завежу кљун црвеним концем, па га закољу, а главу од петла баце на таван, са формулом: „Ајд, нека расту кокошке!“ Много је још занимљивија веза петла са св. Савом. Петао је у правом смислу речи, био атрибут св. Саве, познатог српског средњовековног светитеља и књижевника, припадника династије Немањића³²⁴. У једној приповеци херцеговачког приповедача Св. Ђоровића, прича се како је петао чак замењивао и одсутнога младожењу при венчању. У пределу Горње Мораве, нероткиње чине завет, ако буду родиле дете да ће као жртву принети петла цркви у своме селу. Код Срба у овом пределу верује се да петла треба чувати највише за седам година његова живота. Онај петао који би прешао седам година живота, а да онда падне киша, те да окваси петлу обер, да се потом петао отресе, а човек на те стрешене капи да нагази, сматра се да лека од тога нема и мора се умрети. Меснати чмар од кокошке или петла, одсечен, осушен и пришивен на прса или раме дечје хаљинице, важи као веома јака хамајлија или талисман (с. Остраће на Копаонику у АПКМ), те штити дете од урока и злих домена, према патријархалном народном поимању. Код

многих племена и народа на свету, по правилу петао се употребљава као замена за људску жртву³²⁵.

На основу свега изнетог, ми држимо да је петао у обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, супстанција људске жртве, и да је таква жртва постојала и код других словенских и осталих народа на свету, где је обред подстрига прве дечје косе постојао, са истим елементима, и са истим мотивима и култном строгошћу — као код балканских народа³²⁶. То се јасно види и код народног обичаја у с. Павловцу код Врања, где се преко живог петла закопаног у земљу, поставља дете да лежи на леђима, а околу детета гори буктиња од конопље. Код античких народа, истиче се као важна чињеница, да је сунчева птица петао³²⁷. Он је код балканских народа весник зоре, дана, променљивог времена, а у извесним збивањима и утук за зла бића: чуму, кугу, вампире, вештице и томе слично. Ваља овде поменути и народно веровање код Срба, где се мисли да су црни петлови постали од ђавола³²⁸. Местимично, код понеких племена и народа на свету, сматра се да постоји очита веза између петла и ђавола³²⁹. Ту би онда ваљало имати на уму, да се ђаволу приноси жртва да се он умилостиви. Ту није ђаво демон зла, него депоседирани бог доњег света, а његов атрибут је црни петао. Но, и да се сматра ђаво као окултно или демонско биће, коме је атрибут црни петао, ту би се онда жртвовање петла имало сматрати као дар натприродном бићу, да би се ово умилостивило и према одшишаном детету било милостиво и благонаклоно. Да се ту ради о замени људске жртве пилетом, кокошком или петлом, најбоље сведочи словеначко хрватски термин за шишано кумче „пилун”, од лат. pullus, што на словеначком значи младих; пишче, хрватски значи пиле³³⁰.

б) **Јагње.** Одмах иза црног петла, пилета и кокошке, јавља се жртвовање јагњета у обреду подстрига прве дечје косе — стриже или шишаног кумства код савремених балканских народа. Примарна функција ове појаве налази се у култу покојних предака и некадашњих паганских националних балканских богова. Ова је жртва касније везана за Бурђевдан код Срба и Црногораца, Шиптара, Влаха и Цигана, а за св. Атанаса код Македонаца, Бугара, Грка и Аромуна. То је иначе обедна жртва. Још код старих Словена³³¹, као и код старих Грка³³², био је обичај да се јагњад приносе као жртва покојним прецима. Овај се обичај, код балканских Словена, сачувао за дуго, и жртва је приносена у самим храмовима, све до рефорама св. Саве концем XII столећа. Између осталих крвних жртава (говеда, голубови), догоњене су и овце и доношена јагњад у саму цркву, па им је свештеник пре клања читао нарочите молитве, за покојнике³³³. Иначе, јагње се у народној традицији понекад сматра и за супстанцију људске жртве. Жртвовање јагњета у обредима савре-

мених балканских народа, напосе Срба, Хрвата, Црногораца и Македонаца, па и у обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, веома је озбиљна жртва, и у старијим временима могла је имати још и веће размере, него што је имала до данас. Она је свакако још у паганска времена дошла као замена за људску жртву.

Да се код жртвовања јагњета при обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, ради о замени људске жртве, те и да је подстриг прве дечје косе при обреду шишаног кумства, у ствари замена приношења људске крвне жртве духовима покојних предака и њима сродних окултних бића, да би се умилоствили, те да би након тога чинили добра дела живим сродницима — сведочи нам и формула која се обичава код Срба у Сретечкој Жупи, а која се изговара у моменту кад се одрезана коса баца на какву сирову младу воћку, јоргован или ружу: „Као што је ово дрво сирово, сирова ми стока!“ Према тој формули, и жртва стоке потиснута је из обреда подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, као скупа ствар па је остало само жртвовање одрезане косе. То исто сведочи и дакоромански обичај из Тимочке крајине у источној Србији, где се подстриженик пре обреда провада по ледини као да се стока напаса и поји водом. На крају, да је подстриг прве дечје косе или шишано кумство, замена прастаре људске жртве, коју је касније заменила крвна жртва у стоци и пернатој живини, сведочи нам и појава да се при обреду подстрига прве дечје косе код Срба, кад је у питању непаран број кумчади, доноси петао, кокошка, пиле, односно приводи јагње, теле (врањско гравитационо подручје) или прасе, које се шиша, што смо у посебном поглављу овога рада истакли, што је посве јасан доказ ове наше поставке. За потврду тога, говори нам и обичај из Лужнице и Нишаве, где се практикује да нека старија жена из рода кумчетова приноси кумче куму да га ошиша говорећи формулу: „Куме, носимо ти јагње да га стрижеш“³³⁴. У прилог овом тумачењу иде и формула из Лике (с. Језеране), која се изговара приликом подстрига прве дечје косе: „Јање моје, колико те год високо дигнем у зрак, толико твоја коса нарасла“³³⁵! То још очитије сведочи привођење уз два подстриженика, као трећег јагњета, што се практиковало доскора у пределу Добричу у Србији; и што је веома важно поменути да кум који је ошишао јагњету главу и као што је даривао подстрижену кумчад, исто тако је даривао капу и подстриженом јагњету.

На крају, даривање кумчета од стране кума са живим јагњетом, што каткад чине и остале званице, има карактер мешовите жртве у стоци, која припада култу предака³³⁶.

с) **Прасе.** У аграрном култу, у домаћим мистеријама, те у мађијско религијским радњама у лову и сточарству, свиња игра

знатну улогу. Та њена функција запажа се још од неолитског доба, на четири хиљаде година пре нове ере, па досеже све до данашњих дана код многих етничких скупина, племена и народа на свету. У основи, то је сеновита животиња, каткад замишљена као реинкарниран предак, који у смислу наших жеља, привидно, полагаан или жртвован духовима покојних предака, са жељом да ови подстриженику даду здравље и сваки напредак. Понегде, то је демонска животиња. По јеванђељском учењу, у свиње се претвара Ђаво, са којим се бори сам Исус Христос, исцелитељ суманитих. Она је, местимично код балканских Словена и божићни полагајник³³⁷. Многобројне мађијско-религијске радње о задобијању богатства, плодности, полне јакобе и раздражене потенције међу савременим балканским народима (Власи, Шиптари, Срби, Црногорци, Македонци), очито сведоче о знатном праисконском веровању у свињу као биће са изванредним способностима за напредак и одгој домазлука и обитељи. Отуда се јавља и њена улога у обреду подстрига прве дечје косе, спорадично међу Србима.

2. Обедна гозба

Обедна гозба при обреду подстрига прве дечје косе, јело и пиће које се у обиљу налази на родитељској трпези у кући подстриженика код савремених балканских народа, има поред гошћења званица за циљ, да окупи и задовољи душе покојних предака и њихове божанске представнике, онако исто као и гозба о Бадњем вечеру, о слави, задушницама и свадби. О гозби или пиру при подстригу прве дечје косе, дакле, узимају невидљиво учешће и душе покојних предака. Отуда на тој гозби има онако значајну улогу кум, лице које врши подстриг, а без њега ручак не може ни да почне, у чију част се у ствари и врши гозба и који је у основи заступник предака чије се душе на гозби скупљају³³⁸. Жртва у јелима — панспермија — је пак, карактеристична за култ предака, хтоничних и окултних бића и демона³³⁹. Најјаснија жртва код обреда подстрига прве дечје косе је свакако погача. У ову групу бескрвних жртава из обреда стриже, спада још и жртва пшенице, која се приноси при подстригу прве дечје косе код Срба на Косову, што се делимично може сматрати и као жртвовање душама покојних предака, да би се умилоствиле. Као што је у науци добро познато, код балканских народа, а посебно код Јужних Словена, такве жртве у храни и пшеници често се приносе у обредима у част и славу покојних предака, као и о крсној слави, сеоској слави, Божићу, свадби, крштењу, имендану и слично, те у славу паганских идола плодности, живота и здравља и домаћих лара.

При обреду подстрига прве дечје косе, од пића се употребљава код савремених балканских народа ту и тамо, као обавезно вино, па и ракија. Свакако да и једно и друго има карактер и функцију окрепљења, али улога вина у овом обреду долази искључиво са ритуалним и сакралним карактером.

а) **Погача.** Најјаснија обедна жртва код обичаја подстрига прве дечје косе, свакако је погача. Наиме, кад се има у виду да се погача приноси на жртву уопште у култу мртвих код већине савремених балканских народа³⁴⁰, јасно је да и у обреду подстрига прве дечје косе погача има карактер жртве духовима покојних предака. Према томе, погача је обредна жртва. Њена функција је очигледна и она се приноси у чисто богопоштовање покојних предака и у част култа паганских божанстава балканских народа. За потврду тога служи нам сличан обичај из словенског паганства. Реч је о периодичној годишњој жртви на острву Ружану, о великом култном колачу, који у име целог народа приноси свештеник³⁴¹, о чему прича „Саксон Граматик“. Ова обредна жртва код Полапских Словена била је намењена Световиду, који се подудара са Дабогом, паганским богом већине јужнословенских народа. То је обедна жртва, која је у ствари намењена у паганска праисторијска времена у етничким скупинама и популационом друштву у аграрним плодовима — идолима живота и здравља, затим домаћим ларима, идолима плодности и домаћег просперитета, без обзира што се служи учесницима на гозби при обреду подстрига прве дечје косе, као што се дели и у многим другим ритуалима о свадби, крсној слави, Божићу и спада у опсег пематологије.

3. Ритуално сакрална улога вина у обреду стријбе

Улога вина у подстригу прве дечје косе — стријби, у примарној својој функцији, посве је сакрална. Да је то тако, сведочи нам и чињеница што се она у обреду резања дечје косе употребљава у врањском етничком подручју, на Косову и у Кривој Реци и новобрдском крају. Наиме, у врањском и новобрдском етничком подручју, приликом стријбе прве дечје косе, пошто кум одсече неколико праменова косе подстриженику, опере маказе вином и преко детињих уста превуче маказама. Гледа се да том приликом неколико капи вина падне у уста подстриженику, а неколико да се проспе по коси, на глави подстриженика. На Косову, пошто шишани кум одсече неколико праменова косе подстриженику, накваси детету главу вином, па му обрије косу³⁴². Ово превлачење маказама преко дечјих уста, има и заштитни — апотропејски карактер. Тиме се путем магије утиче на зле духове или демоне и духове покојних предака, да се поплаше од сечива маказа, те да побегну, уколико би желели

нанети какво зло подстриженику. У осталом, Код Срба у Косовско-Метохијској Покрајини, како по селима, тако и у варошким насељима, као и у Косаници и Јабланици, у суседству Косовско-Метохијске Покрајине, у породичним обичајима маказе играју знатну улогу као истакнут фетиш. Ту је довољно ставити отворене маказе на горњи праг изнад врата, где стоје четрдесет дана иза порођаја, па да по народном веровању, дете и породиља буду заштићени од свих злих бића, нарочито вештица, мора, као и од урока од злих очију. Ове чињенице јасно говоре да се ту ради о паганској крвној људској жртви, где је у дуго-трајном историјском процесу развоја људског рода, уместо људске жртве духовима покојних предака и разним надприродним и божанским бићима уобичајена замена крви — посипање вином подстриженикове главе и бријање косе, посипање вина преко маказица од којег дете има да окуси, што има и карактер ритуалног причешћа. То су подаци од изванредне важности у обичају подстрига прве дечје косе код савремених балканских народа, који очито поткрепљује ову нашу тезу о пореклу и постанку овога заиста интересантног прастарог обичаја. Код старих балканских народа налазимо овоме аналогију у култу божанства мртвих. Тако, жртве у вино и колачу, волео је грчки бог мртвих Хермес³⁴³. Напослетку, вино је принцип горњег света, живота. У оријенталној митологији бог спаситељ, обнављач света, често се јавља као проналазач вина. Исто тако, оно се сматра и као супституција за крв³⁴⁴. У православном делу јужнословенских народа, употреба вина на свечарским гозбама, добила је у доба св. Саве, не само санкцију цркве, него је свештеницима наређено да у ритуалу смеју употребљавати једино вино³⁴⁵.

4. Хтонска и лустрациона улога воде у обреду подстрига прве дечје косе

У ритуалу стриже или подстрига прве дечје косе код савремених балканских народа, јавља се неизоставно вода (Шиптари, Срби, Хрвати, Југословенски муслимани у Босни и Херцеговини), у коју шишани кум баца сребрни новчић којим дарује кумче. На ову се појаву узгредно осврћемо, јер смо је аналогиче ради поменули, те наглашавамо само да је вода уопште хтонични елемент³⁴⁶. Она има за душе покојника велику привлачну снагу³⁴⁷; а у подстригу прве дечје косе има и лустрациону функцију. Ту се исто тако одржао и траг даривања новца боговима врела, да би се ови умилостивили³⁴⁸.

5. Одело (одећа, обућа, накит и оружје) као даровна жртва код обреда подстрига прве дечје косе

Поред крвних и обедних жртава, као и жртва у плодовима, које се приносе духовима покојних предака и реликтима паганских божанстава код балканских народа, при обреду подстрига прве дечје косе, јављају се и други видови жртава. Ми ту запажамо још жртвовање одела (накит, одећа, обућа), где се нарочито истиче дечја капа и дечје ципелице; а од кумовског уздарја: чарапе и назувци. И овој појави лежи корен у паганској балканској религији. Као што је добро познато, обућа је један од атрибута хтоничних божанстава и демона³⁴⁹. Српска традиција везује име св. Саве, популарног народног светитеља, за сакралну крађу опанака³⁵⁰. Вероватно, да је пагански бог мртвих код балканских Словена, нарочито код Срба и Хрвата, имао као свој атрибут и обућу, те и даривање обуће код подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, има хтоничан карактер. Са бројним подарцима у аљецима, накиту и оружју, још у паганској старини, била је брига о ношњи умрлога на другом свету, за увек пребринута. У данашње време, то даривање има сакралан значај, да се нађе живом подстриженику (кумчету), куму и осталим живим сродницима за потребе на овом свету. Тако ово даривање и уздарје има данас економску функцију, што је секундарног значаја, док је његово примарно значење мађијско-религијског карактера.

а) **Даровна капа за подстриженика.** Појава даровне капе у обичају првог подстрига дечје косе, има деликатну функцију. Њена улога лежи у томе што је она оличење мушкости и што је у старини приношена на дар и жртву покојницима. Ово даривање подстриженика капом има такође хтоничан карактер. Делетву су у паганска времена, пред жртвовање овога духовима покојних предака, идолима плодности, живота, здравља и домаћим ларима, дариване посве нове хаљине, те и нова капа, да тако првенче обучено у ново рухо оде на други свет. И данас, у многим крајевима код савремених балканских народа, мушки покојници добијају уз осталу мртвачку опрему и нову капу³⁵¹, која чак понегде мора бити црвене боје³⁵², што се исто тако практикује и код Руса³⁵³. Дакако, кад је капа црвене боје, можемо је упоредити са црвеном капом код окултних бића рудника, која су хипостаза идола плодности праисторијског друштва балканских земаља³⁵⁴.

Капа има као хамајлија, велики значај: то је лични заштитник сваког појединог човека. Према томе, капа може имати надприродну снагу, што се види у митологији и фолклору³⁵⁵. О

њеној магичној моћи говори факат, што се она понекад јавља као замена за човека — као човеков еквивалент. Она је у ствари, као и марама, апотропајон подстрижеников³⁵⁶.

6. Мађијско-економска снага даровног новца при обреду подстрига прве дечје косе

Даривање подстриженика у новцу има своју посебну функцију и значај у обреду подстрига прве дечје косе код савремених балканских народа, као и код осталих народа на свету уопште. Прво, ту се налази мађијско-религијска функција, а потом долази економска функција даровног новца. Даривање у новцу при обреду подстрига прве дечје косе код балканских народа, каткад и златним и сребрним, као и уопште металним и папирним новцем, какав је кад у оптицају, има за циљ у примарном значењу жртвовање новца духовима покојних предака и врховним народним, односно популационим идолима: матрилокалном идолу плодности и патрилокалном идолу животне снаге, слично жртвовању новца боговима врела и духовима покојника на изворима³⁵⁷. Жртве у новцу се приносе прецима на гробу, раскршћу и бунару, дакле на местима где се те душе замишљају присутнима. Отуда се он јавља и код обреда подстрига прве дечје косе, јер се и ту сматрају присутнима душе покојних предака, као што су присутне на гозби и свадби, на крштењу, где се исто тако јавља даривање у новцу, које има у основи, према патријархалном исконском народном поимању, магичну снагу³⁵⁸. Економска функција овога обреда огледа се у покровитељству, сродничким везама и материјалној помоћи подстриженику и његовој родбини. Свакако, ова се функција јавља код разних племена, етничких скупина и народа у свету, на вишем ступњу друштвеног развоја, на ступњу развијене културе и цивилизације, те настанком металног и папирног новца, а има и секундаран значај са својом економском функцијом. Уколико је ту било у паганска времена економске функције, она се могла састојати у помоћи у натуралијама, живој стоци, одећи, обвћи, оруђу (алатљикама) и оружју, што је у коме крају код балканских и других народа на свету служило за животне потребе, и што је играло улогу трампе и размене, а понегде и новчане јединице пре познавања и прављења металног новца³⁵⁹.

7. Улога култних стабала и биља у обреду подстрига прве дечје косе

Што се тиче елемената стављања прве одрезане дечје косе на млада стабла, и то углавном на родна дрвета или ружу, јоргован и коприву, држимо да то долази од прастарог обожавања

култних стабала и извесног биља, чега су се трагови задржали код савремених балканских народа све до даншњег доба и да су нашли примену и код обреда подстрига прве дечје косе. Одрезана прва дечја коса као еквивалент људске жртве приноси се на жртвени дар појединим стаблима, која су у прастара паганска времена била посвећена појединим божанствима, или су чак и сама обожавана као божанство³⁶⁰.

8. Подизање подстриженог детета увис

Понегде је обичај код савремених балканских народа, као што се то практикује и код неких других народа и племена на свету, да при обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, шишани кум подигне кумче увис, као што смо то већ видели из ове радње. Настаје питање, који је разлог овом дизању кумчета увис? — Видимо одговор на то питање посве јасно из неких очитих објашњења народа и из неколико забележених формула при том дизању. Тако, у Лици каже кум: „Цвџа до греде, коса до пете“, а слично се обичава и у неким селима у околини Загреба, само код женског кумчета; што значи нека цвџа пораста што више, а коса што дуже, или у Пољу: „Да бог да и св. недеља да би дете напредовало и киптјело као квас“. Слично каже и формула у Цетинграду код Карловца: „Толики били колики и кум“, само се овде тај чин не врши одмах код резања дечје косе, него после. Као што смо већ поменули, у Лици (Језеране код Огулина), кум изговара следећу формулу, дижући подстрижено кумче увис: „Јање моје, колико те год високо дигнем у зрак, толико твоја коса нарасла!“³⁶¹ Код Срба на Косову, као што се то практикује и код Хрвата, каже формула коју изговара шишани кум кад дете подиже увис при обреду шишаног кумства: „Голем да порастеш, па и зелене венце да ти држим“³⁶². Код Југословенских муслимана у околини Цазина у Босни, при обреду шишаног кумства, шишани кум диже три пут кумче увис. Функција тога мотива спада у круг аналогне магије и исто тако је јасна — пораст кумчета, а уз то код девојчица и пораст њихове косе.

Дизање увис детета при подстригу прве дечје косе, због пораста његова, а ако је у питању женско дете и пораста његове косе, спада у ред многих других сличних и добро познатих чини с мађијском наменом, да ће наине нешто добро расти, ако се дигне или баци увис, или ако човек поскочи. Тако нпр. у аграрним обичајима за лан, конопљу, кукуруз и слично, та се појава обавезно обавља. Међутим, о некој даљој вези с овим дизањем увис било кумчета, било косе његове или маказица, могла би бити појединост у вези с одрезаном косом, а то је како се поступа са одрезаном косом, нашта смо се ми посебно осврнули.

9. Мађијска улога крста у кроју подрезивања прве дечје косе

Као што смо у посебном поглављу истакли, код савремених балканских народа различито се обавља крој резања прве дечје косе. Тако, негде се подстриг прве дечје косе обавља на четири места, најчешће у облику крста, над челом, на потиљку и покрај оба уха; или се реже на темену, на потиљку и над оба уха; ређе се реже коса кумчету само на два места, било над оба уха или слично. Исто тако ретка је појава резања само једнога прамена или једне власи на одређеном месту и то на темену, над једним ухом, над челом или потиљком; исто на крст, као код пре поменутих случајева на четири места, стим да се још на темену одреже прамен. Сада се поставља питање: која је од ових традиција о броју и местима разних праменова млађа. На то питање је за сад тешко одговорити. Да би то резање на крст — на четири и пет места — било нешто млађе под утицајем хришћанства и његова свуда укорењена симбола крста, лако је могуће, поготову ако се помисли колико још других веза има шишано кумство код балканских народа, а од којих су неке већ показане тако крштење кума, побожна формула и сам карактер, па и име кумства као и код других црквом уведених кумстава. Но, могло би шишање унакрст бити и много старије, као што је сам лик крста познат и пре хришћанства. У опсег овог тумачења спада и начин резања прве дечје косе код муслимана на Балканском полуострву. Наиме, намеће се питање, да ли се и ту реже прва дечја коса унакрст или се нигде не чини или се ретко обавља. То би могло бити тако само онда, кад би се могло доказати да је и постојеће подрезивање прве дечје косе унакрст у муслимана, одржано истрајношћу традиције још из времена пре примања ислама. Можда је код Југословенских муслимана практиковано неунакрсно подрезивање било продужење традиције из времена паганства и богумила, када шишани кум није резао кумчету прву косу на крст. Начин резања прве дечје косе у других народа, као нпр. у Индонезији, у којих постоји обред првога шишања дечје косе, такође при томе би одлучивао, али о овим појединостама код самог подстрига има управо премало грађе у досад објављеној литератури.

10. Мађијско-религијски значај ћебета код подстрига прве дечје косе

Сакрални обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства на ћебету, има специфичан мађијско-религијски карактер. Он целој појави шишаног кумства даје мађијско-религијски значај. Овај се обичај запажа у извесним пределима у Хрватској, где за време подстрига прве дечје косе дете мора да седи

на ђебету³⁶³. Прави разлог томе је одавно заборављен и народ то данас погрешно тумачи, као аналогну магију, да детету „буде коса густа као ђебе!“ У ствари, то је сакрални обред, познат и у општим мистеријама³⁶⁴.

11. Мађијско обредна улога секире код подстрига прве дечје косе

Код многих народа, племена и етничких скупина на свету, секира се јавља као фетиш. Она је свим Индоевропским народима и свим народима око Средоземља, била позната у праисторијско доба, и сматрали су се као свети предмет. Секира је иначе важан предмет у магији и религији праисторијског друштва. Реликти тог веровања одржали су се на много места у свету, до данашњих дана. Њен праисторијски неолитски култ, познат је у многим земљама Европе³⁶⁵. Исто тако, још су стари Германци стављали у гроб, поред покојника, мале сребрне секире³⁶⁶. Ова се појава јавља и код Гала³⁶⁷. У *Galia Lugdunensis*, на многим гробним натписима има формула *sub ascia dedicare*. Касније се секира модификује у *segaupiae* (стрелице од грома)³⁶⁸. У египатским хијероглифима идеограм за бога није ништа друго него секира³⁶⁹. Она је имала велики култни значај код Римљана. Као што смо напоменули, њен култ код Гала је значајан³⁷⁰. Код Срба је секира била фетиш. Њоме се сече детињи страх, прекида главобоља, вештицама пресеца пут, мишевима зуби и птицама грабљивицама кљунови; ритуално чишћење о Св. Јовану (20. јануар) обавља се прескакањем секире; вода која се пије са опране секире, по народном веровању, омогућава лакши порођај труднице; гата се по њој каква ће бити зима и сл. Уопште узив, она је утук против свачега; њена оштрица штити од града. То је предмет са нарочитом супранормалном снагом³⁷¹. Уз то, ми држимо да је она била фетиш у праисторијско доба међу балканским скупинама праисторијског друштва, како домаћих лара, тако и божанства плодности. Кад се све то има у виду, сасвим је разумљива њена појава и функција код појаве подстрига прве дечје косе, што се одрезане дечје власи стављају на секиру, која има функцију прастарог фетиша, која је и сама била нека врста атрибута идола матрилокалног значаја са функцијом плодности и патрилокалног идола животне снаге у праисторијском друштву врањског подручја и Косовско-Метохијске Покрајине, још на 4000 година пре нове ере.

12. Судбина одрезане прве дечје косе при обреду подстрига

Што се тиче питања судбине одрезане прве дечје косе при обреду подстрига или шишаног кумства код савремених балканских народа, можемо рећи да су појединости при томе разне.

Углавном ту се ради о познатој врсти веровања, да сваки одвојени део човечјег тела, проузрокује бол или другу коју невољу човеку коме је припадао, ако се са тим делом нешто деси, или ако доспе куда не треба. Довољно је сетити се сличне превентивне мере у другим приликама, као што је обрезивање ноката, бријање браде и бркова код младожење и томе слично, а нарочито о одрезаној коси и ноктима код деце. Отуда и појава да се различито поступа са одрезаном косом, где се увек води рачуна да коса не доспе на зла и хрђава места, већ да се смести тамо где ће бити заштићена од злих духова и других немани и злих ђића уопште, који би преко подстрижене косе могли детету нанети какво зло. Ту се јављају разноврсна стабла и друге биљке, где се код балканских народа обичава стављање прве одрезане дечје косе. У већини случајева, то су биљке које имају мађијско-религијску улогу у народној вери балканских народа. Довољно је поменути само орах, на који се ставља одрезана прва дечја коса у области Старога Раса у Србији. Као што је добро познато у науци, орах је биљка која у култу мртвих и разним обредима који се одржавају у част покојних предака, игра знатну улогу. Ту се још јављају биљке, као: дрен, граб, родне воћке, јоргован, ружин грм и друго, што опет има у магији и религији балканских народа одређену улогу, и то: граб и дрен као дрво које оличава јакоћу и тврдоћу, а родно воће и цветна стабла јоргована и руже, играју овде улогу аналогне магије, да би и кумче целог свог живота било срећно и берихетно, те и да би имало порода, да би било прекрасна облика као дотично цвеће. Уз то, оба ова цветна грма од прастарих времена познати су у религији старих балканских народа, као обожавани грмени. Помињемо и биљке: коприва, здравац, пелин, чија је улога у религији балканских народа, веома велика, нарочито о Бурбевдану. Отуда се оне јављају и нашле су примену и у обичају подстрига прве дечје косе или шишаног кумства. Дакако, ту нам ваља поменути и улогу босиљка у обреду подстрига прве дечје косе, где ми видимо трагове мртвачкога култа, слављење покојних предака, јер је босиљак у религији многих племена и народа на свету, неизоставан цвет посмртних обреда.

Како се види из напред изложенога, поступак с одрезаном првом дечјом косом код балканских народа, врло је разнолик, и то не само међу националним припадницима, него и у истом селу код истоветне популације, доста често се запажа по више различитих начина. Каткада су то разлике између прошлости и садашњости, које су настале с временом неке промене у поступку с косом, а упоредо донекле и у назорима или веровањима, која су с овим обредом у вези. Но ипак треба подвући да су прописи о поступку с одрезаном првом дечјом косом ту и тамо управо контрадикторни. Тако се једном захтева брижљиво по-

ступање, а у исти мах у истом месту има и пропис да се уништи или треће да се може бацати било куда. У великом броју података са етничког подручја балканских народа, запажа се у истом месту, по више могућности. Тако се нпр. у Лици (с. Бриње), ставља под младу шљиву, спрема у шкрињу, ормар, у кутијицу или медаљон. У Доњем Пазаришту код Госпића у Хрватској, или се одсечена прва дечја коса ставља за греду, или у кутију у ковчег, или се баца, а слично томе обичава се и у Раковици код Карловца. Биће да су то последице дуготрајне традиције овога обреда, која је с дугим временом варирала, и то без сумње врло често под утицајем разних других веровања, која су тако задобила улогу и код овог обреда, код којег првобитно јамачно није била. Исто тако, одрезана прва дечја коса, као што смо поменули оставља се негде у кући, нарочито се сахрањује на тавану под гредом и томе слично, о чему ћемо посебно расправљати. Осим тога, у Хрватској (с. Доње Пазариште код Госпића), обичава се, када дете умре, да му се прамени одсечене прве косе ставе са њим у мртвачки сандук и тако са лешом сахране. Овај обичај долази попут прастарих веровања, разасутих код многих племена и народа на свету, да је део нечега, исто што и његова целина. Отуда се сматра и отсечена прва дечја коса, саставни део детета, без које оно не би могло dospети у царство небеско, у круг покојних предака. Аналогно томе, још су стари Инди одстрижену дечју косу, која се резала први пут треће године дечјег узраста, метали на балегу од бика, па би потом оба двоје однели на неко место крај воде, где је бујна вегетација и где има много биљака, па би то ту закопали. Ту и тамо, поред тога, Инди би прву одрезану дечју косу закопавали и у стаји за говеда³⁷². Напокон, аналогија нас упућује да се код многих племена, народа и етничких скупина на свету, кад жена промени ношење косе јавља као део иницијације у доба девојаштва и као део свадбених церемонија. Поред тога, за казну браколоници се код Индуса и Германа одсецала коса³⁷³. Код многих пак племена и народа на свету, супротност између слободе и ропства, означавала се са лепршавајућом и подстриженом косом на глави³⁷⁴. Напоследку, одсечена коса се у култу мртвих, код Индуса, Јелина, Црногораца и других, приноси као жртва духовима покојних предака³⁷⁵.

Из тога контраминирања и укрштавања разних могућности празноверја очито потиче приказана разноликост с косом кумчета и разлике у надзорима о њој. Готово као неки појав синкретизма — окупљање појаве разних елемената у један — што је карактеристично за јапанске религије — разне религије спојиле су се у један конгломерат који се појављује и у другим неким појединостима обичаја шишаног кумства или подстрига прве дечје косе. У случају кад се коса спрема није редовно од-

ређено до када се држи у похрани; само у два сручаја има и ту нека норма. Тако се у Грачацу у Лици, коса женског кумчета чува до дванаесте године, а онда је кума или мајка, ако кум више није жив спали. Коса дечака овде се чува док не одрасте и као младић не пође у војску и тек тада се спали. У Огулину у Лици, прамен косе девојчице похрањен за гредом остаје ту до њене удаје, када се тек пронађе и уништи, односно спали.

а) Мађијско религијски значај тавана код судбине одишане прве дечје косе. — Поред разноврсних збивања са судбином одрезане прве дечје косе, од особитог је значаја стављање ове на таван, управо њена похрана за неком гредом на тавану. Таван је, као и кућни кров и оцак, место на коме врло радо бораве душе покојних предака, као и демони уопште. О томе сведоче многобројни примери старинске и савремене религије многобројних племена и народа на свету³⁷⁶. Томе морамо додати и сагледавања наших идолаторских истраживања код праисторијских популационих скупина на Балканском полуострву и њиховим сирвивалима код старих и савремених балканских народа. Наиме, таван је место, где се чувају, од прастарих времена па до данашњих дана, од неолита до XX столећа, извесни аграрни идоли у току зимске сезоне, те неки из култа домаћег огњишта или лара стално. Па и сам оцак има карактер и функцију антропоморфног идола, а уз то и он је у вези са огњиштем где пребивају домаћи лари. Уз то, бог, према патријархалном народном веровању код Срба, кроз кров и преко тавана долази у кућу³⁷⁷. Према томе би одрезана прва дечја коса могла доћи у додир или доспети до божанског погледа паганских богова, који се повремено туда крећу. Овом похраном на тавану, одрезана прва дечја коса, доспева у царство идолатрије и хероизованих предака, с једне стране као њина жртва, а с друге, с наменом да они, преко ње, штите подстриженика од свакога зла и невоље, старјаући се о његовом здрављу и напретку.

13. Улога срећних дана и преподнева код подстрига прве дечје косе

Од старине је добре позната чињеница код многих племена и народа на свету, да се извесни дани у седмици сматрају као срећни, а извесни као баксуз и несрећни. Отуда је та појава нашла примену и код обичаја стријбе код савремених балканских народа. Дакако, при томе се води рачуна и о данима и седмицама који падају у првој четврти младога месеца, који важе према патријархалном народном поимању, за особито повољне дане, када све, што се посеје и започне радити, добро напредује, те се сматра да ће успети и уродити плодом. Свакако, ово је веровање секундарног карактера, а присвојено и примењено је

за обичај подстрига прве дечје косе у многим крајевима код балканских народа. Овде нам се ваља сетити традиционалног прописа код балканских народа, да се обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства врши пре сунца или бар у подне. Ту има превагу народно веровање, које се заснива на поимању, да како дан расте и напредује, тако да напредује и дете (кумче), односно његова коса³⁷⁸. Ми држимо да се ту ради о примарном обичају, јер се од давнина код балканских народа, те и многих племена и народа на свету, многи послови у кући, пољу и разним пословима, увек почињу пре сунца или пак пре подне. Само се обреди везани за народну медицину и посмртне обреде, обављају после подне у назадак дана и сунца, по принципима аналогне магије, да не би болест и смрт напредовале, већ да би ишле уназадак. Ту носи превагу народно веровање да јутро и сунце доносе срећу и напредак, а мрак и крај дана, да доносе назадак и тегобно осећање. Иако је у основи подстриг прве дечје косе жртва духовима покојних предака, натприродним бићима, идолима, божанству плодности и духовима природе, те на основу тога има хтонични карактер, из народног веровања да функције овог обреда треба да донесу подстриженику срећу, отуда се и овај обред врши у оне дане, за које се у народу држи да у сваком послу и работи доносе напредак и успех. На овај се начин путем мађије жели осигурати добар живот и напредак подстриженика.

14. Улога непарних година дечјег узраста код подстрига прве дечје косе

У већини случајева код савремених балканских народа, при обреду подстрига прве дечје косе или стријбе, обичава се да се детету први пут реже коса у непарним годинама његова узраста: једна, три, пет и слично. И то говори за прастари обичај крвне људске жртве духовима покојних предака, паганским идолима плодности и животне снаге, јер су непарни бројеви уопште карактеристични за култ мртвих³⁷⁹. Непарне године доба узраста подстриженикова при обреду стријбе, вероватно да се јављају стога, што према прастаром народном веровању непарни бројеви важе као срећни³⁸⁰.

15. Значај раскршћа код обреда подстрига прве дечје косе

На овоме месту помињемо и појаву подстрига прве дечје косе на раскрсницама и друмовима (путевима). Одмах можемо рећи да се ту виде трагови прастаре паганске вере, јер су раскршћа и путеви добро познати елементи у појави разних веровања и магије³⁸¹. Дакако, то су пролазна места где се најчешће

јављају пролазници и наилазе странци, а странац, према прастаром народном веровању и схватању може бити реинкарниран предак или какво божанство у људском облику — што би у овом случају имало посве профилактичан заштитни карактер, јер би склапањем сродства преко обреда подстрига прве дечје косе са таквом особом и подстрижено дете сигурно било заштићено, тј. стављено под заштиту новог сродника кума, било да је истог крвног порекла као и дете, или пак да се ту ради о каквоме божанству у виду пролазника или путника намерника.

16. Оруђа којима се обавља подстриг прве дечје косе

Нужно је да се посебно осврнемо и на оруђа, којима се обавља обред подстрига прве дечје косе, односно шишаног кумства код савремених балканских народа. Наиме, помињу се свега две врсте оруђа: маказе и посве туп нож. Да ли је овај обичај са тупим ножем секундарног карактера? Нама се чини да јесте, те и да је првобитно свакако ту играла улогу каква тупа убојна секира, можда још камена, или камена подструшка, те пошто је у питању и паганско жртвовање људске жртве, да није ту у питању био у давнини камен, потпуно туп предмет, као што се обичава код балканских народа и дананас у неким крајевима са резањем мртвачког покрива помоћу камена код сахрањивања мртвих.

17. Хигијенска улога подстрига прве дечје косе

У науци је још Л. Нидерле истакао да обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, у основи има хигијенску улогу³⁸². Попут Нидерлеа износи Н. Жупанић, словеначки етнолог, да подстриг прве дечје косе код Белокрањаца у Словенији има естетско антрополошки, боље рећи „расно-хигијенски мотив“³⁸³. Ми само помињемо ову констатацију у погледу њене евентуалне функције код подстрига прве дечје косе, али не држимо до ње као примарне и једине појаве. Она се у обреду подстрига прве дечје косе јавља као једна од евентуалних компонента ове уистини компликоване мађијско-религијске појаве и ништа више. Да бисмо ову појаву изближе расветлили, што је у науци оштроумни Л. Нидерле пропустио да учини, усвајамо и естетско антрополошку функцију шишаног кумства или подстрига прве дечје косе, док расни значај, чак и у облику „хигијене“ посве одбацујемо, јер за то тврђење нема никаквих научних доказа ни поставки.

Као што је добро познато, у дуготрајном историјском процесу развоја савремених балканских народа, постепено се усталило хришћанство, и као што је већ истакнуто у науци, код хриш-

ћанског свештенства обе групе: мирског и монашког, уобичајило се шишање или бријање косе, најпре целе, а касније само делимично, тако да је из антике у хришћанство прихваћена тонзура, која код балканских народа има облик венца³⁸⁴. Ми и ову појаву истичемо на овом месту, искључиво због аналогije са сбредом подстрига прве дечје косе или стрижба. Наиме, у Лужници и Нишави, обичава се при обреду подстрига прве дечје косе, да се детету стави на главу венац оплетен од природног цвећа, а у новије доба вештачког цвећа, местимично помешано са природним цвећем. Ми овде видимо аналогiju венца, који је код свештенства секундарног карактера, при подстригу уобличен од саме косе, која се реже у облику венца, како се ради и код подстрига прве дечје косе у извесним крајевима Босне и Херцеговине, код муслиманског становништва, те је према томе код подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, ова појава примарног карактера. Подстриг прве дечје косе у основи има исто значење. Наиме, првобитно је примарни карактер ове појаве био жртвовање извесне деце, можда првенаца, духовима покојних предака, односно извесним идолима: паганском идолу плодности матрилокалног карактера и идолу животне снаге патрилокалног карактера: окултним бићима и духовима предака³⁸⁵.

Изгледа да је у старини, у доба првобитне заједнице, било скупних жртвовања, понеколико деце првенаца, као што се то у данашње време обичава једновремени скупни подстриг прве дечје косе свих првенаца и остале мале деце једнога рода, односно једне фамилије. Касније, кад су поједине вере у дуготрајном историјском процесу развоја људскога рода и друштвених формација, све више и више узимале маха ширећи се код разних племена и народа на свету, престало се са људским жртвовањима, скупним и појединачним, па су те жртве остајале у служби религије, а мистична мађијско-религијска смрт замењена је еквивалентном људским, подстригом косе и приношењем крвне жртве или курбана. То се очито даде пратити и у поменутиим религијама међу балканским народима и у паганском прастаром обичају подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, где је свакако уочљива и значајна и хигијенска улога овога обреда. Но, исто тако, ту нам се ваља сетити и чињенице, да се подстриг у облику венца, као и стављање венца од цвећа постриженику на главу, има сматрати и као функција овога ради дуга живота, јер је у ствари „венац живота“, директно спојен и уобличен са подстрижениковом косом или цветним венцем на главу у доба подстрига прве косе.

Када се има у виду чињеница да примитиван човек не зна за хигијенске обзире³⁸⁶, као нити да се купа ради чистоће³⁸⁷, онда је јасно да се ни подстриг прве дечје косе у основи не своди на ову функцију, већ да му је примарна чисто мађијско-рели-

гијска и ритуална функција, са симболичним значењем. Хигијенска улога могла је доћи у каснијем историјском развоју овога обреда, те према томе може имати секундарни карактер.

18. Подстриг прве дечје косе и давање личног имена детету

Ту и тамо код савремених балканских народа обичава се, да се о стријзи прве дечје косе, даје и лично име детету. То је чин од велике важности, јер дете тек добијањем личног имена улази у родовску и племенску заједницу као равноправан члан³⁸⁸. Тако се ове две обредне појаве спајају и прожимају, баш у време подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, са удруженом функцијом иницијације.

19. Улога ујака (авункулат) код обреда првог резања дечје косе

На овом месту нужно је да се посебно осврнемо и на појаву подстрига прве дечје косе од стране ујака дечјег, што се обичава, као што смо видели, нарочито код Срба у Шумадији и у врањском гравитационом подручју (с. Ратаје и Д. Врање). Ми код ове појаве видимо јасан траг авункулата, те прастаре друштвене појаве, код које мајчин брат(ујак) заузима изузетан положај код највећег броја племена и народа на свету са архаичном културом и начином живота³⁸⁹. Тиме се, наиме, жели истаћи патријат и власт ујака над сестрином децом. Ова појава сеже у велику старину људскога рода, и у нашим примерима код обреда подстрига прве дечје косе или стријзе, сачувала се код Срба у Шумадији и околини Врања као окаменотина све до данашњих дана. Иначе, свакако да јој порекло треба тражити још у прастара времена друштвеног развоја, у време процеса претварања матријархата у патријархат, који се одвијао у једном дужем периоду развоја друштва. У том прелазном периоду појавиле су се и створиле нарочите друштвене форме и односи, који имају специјални прелазни карактер³⁹⁰. Једна од тих маракантних друштвених форми и односа свакако је и авункулат, који је преживео у друштвено-економском процесу развоја балканских народа, многа историјска збивања и догађаје, задржавајући примарну форму и у новије историјско доба, у доба наглог процвата културе и цивилизације. Иначе, трагови авункулата одржали су се ту и тамо код свремених балканских народа све до данашњих дана, како у народном животу, тако и у фолклору и то у највише случајева у обичајима око порођаја, одгоја и болести деце, у свадбеним обредима, у посмртним обичајима, у наследном обичајном праву, а нарочито у народним песмама и пословицама. Према томе, појава авункулата код подстрига прве дечје косе чини једну компоненту, веома значајну, посве архаичну, из времена пре-

ласка матријархата у патријархат, када је бригу о подстрижену и подстригу прве дечје косе водио искључиво његов ујак. Ова пак чињеница говори истодобно и о великој старини овога обичаја међу савременим балканским народима.

20. Шишано кумско сродство и његова неприкосновеност

Као што смо већ поменули у овој студији, кумство је институција веома старинска. Њен постанак, садржина, еволуција и функције, нису још расветљени. Ми ћемо на овоме месту, не улазећи у сва та питања, сагледати само шишано кумско сродство и његову неприкосновеност. Пре свега, истичемо, кум има необично значајну улогу у домаћем култу. Он има значајну дужност и у ритуалу подстрига прве дечје косе, као и у крштеном кумству и свадбеном ритуалу, при обреду давања дечјег имена, умру и крвној освети. Он приводи младенце у заједнички живот. При подстригу прве дечје косе, која је истодобно карактеристични обредни церемонијал из доба пубертета, а делимично се ту ради о увођењу подстриженика у домаћи култ, и приношење при подстригу прве дечје косе, жртве замене, прецима свога кумчета. Код овога обреда, благослови и церемонијал су веома компликовани. Но, из тога церемонијала, који смо подрбно описали, види се да је шишани кум посредник између кумчета и покојника — покојних предака, који се према народном веровању интересују за све што се у њиховој породици дешава, и од којих се мора добити одобрење, пристанак за сваку промену у породичним односима и домаћем култу³⁹¹. Његова улога, ту и тамо, у обреду подстрига прве дечје косе, има и хтоничан карактер. Шишано кумче мора у случају болести и смрти, умрети на рукама свога шишаног кума. Ту је он посредник између живих и мртвих сродника, да поведе душу свога кумчета ка прецима³⁹².

21. Кумовска молитва и благослов за подстриженика

Главни предмет кумовске молитве и благослова о подстригу прве дечје косе, јесте жеља за дуг век, добро здравље, пораст подстриженика и његових власи на глави и срећан живот. Овде се сусрећемо, што је типично за примитивну молитву уопште, са краткоћом молитвеном, императивним тоном, умногоме налик на уцену; као да се желе разљутити покојни преци, ставља им се до знања увођење новог члана у мистерије родовске и домаћи култ. То су речи и радње, које треба да поплаше демоне и да их одагнају. Покојни преци подстриженикове куће, морају бити умољени или нагнани да пристану на ново стање ствари у дому живих сродника, да ови приме новог подстриженика у своју средину³⁹³.

22. Орско играње при обреду стријбе

Местимично међу савременим балканским народима, обичава се од старине, при обреду подстрига прве дечје косе или стријбе, уз весеље, по свршеном обреду, да се уз свирку и песму игра оро. Поред забавне функције, ово оро има и религијску функцију и мађијски значај. Наиме, овим се смера да се душе покојних предака, божанстава и демона дозову или натерају да дођу, да узму учешћа на обредној гозби и весељу, да се почасте, а кроз то да надаље буду благонаклони према подстриженику. Као што је у науци већ истакнуто, демони уопште и воле игру³⁹⁴.

*

Након свега изнетог у овој студији, помињемо, од збиља појава и елемената из обреда подстрига прве дечје косе код савремених балканских народа, ми смо одабрали за анализирање само најважније. Дакако, притом нам је остао известан број тих елемената, које нисмо посебно расветљавали и обрађивали, а који ипак захтевају ближе сагледавање и делимична објашњења. Тако, да поменемо само неке из те проблематике. Седање подстриженика на бакрачу у пределима Левча и Темнића (Шумадија), према наивном народном тумачењу ради достигнућа црне косе, преко аналогне мађије, у основи својој има много дубље корене. Ми код тога обреда видимо прастара поимања из култа мртвих, из слављења култа предака, при чему бакар игра знатну улогу, а нарочито бакарно посуђе, где спада и бакрач. Мерење одстрижене прве дечје косе на теразијама, при чему су металне новчанице у место тегова, које се поклањају сиротињи, има карактер даривања новца божанствима и покојним прецима, који се понајчешће јављају као сиромаси, односно просјаци. Ова херцеговачка појава, држимо, сасвим је старога датума. И на крају, делење одрезане прве дечје косе код Срба у Банату, на три дела, од којих се један део веже за вериге има карактер жртвовања домаћем лару, у коју групу спадају саме вериге, као кућни фетиш, као фетиш родовске или кућне заједнице. Везивање пак једног дела одрезане прве дечје косе за плот од тора или сточне стаје, сматрамо да има карактер жртвовања аграрној идолатрији праисторијског друштва, чији се сирвивали налазе и код обичаја подстрига прве дечје косе³⁹⁵.

XXIII. ЗАКЉУЧАК

После свега изнетог, ствар се сме генерализати и може се рећи да је обичај подстрига прве дечје косе или стријба код савремених балканских народа, са свима својим разноврсним

елементима, од свога постанка па све до данашњих дана, пример једног распрострањеног обичаја, који смо навели код извесних племена, народа и етничких скупина на свету, а чији се многобројни случајеви запажају код савремених балканских народа а нарочито у врањском гравитационом подручју. Уколико би стране чињенице указивале на рани утицај прастарих балканских народа Илира, Дачана, Трачана, Јелина, а потом Келта, Римљана и других разних завојевачких народа, који су прелазили преко Балканског полуострва и суседних јужнословенских земаља, и ту деценијама и столећима владали или обитовали, као Обара, Хуна, Татара, Германа, Јермена, Цигана и других; као и разних праисторијских етничких скупина и племена, прапредака Илира, Дачана, Трачана, Јелина у погледу подстрига прве дечје косе или стрижбе, и посебице њиховог утицаја на овај обред код савремених балканских народа, не усубујемо се да изричито кажемо, више неголи што смо о томе у овој студији ту и тамо навели. Могле би се чинити само извесне претпоставке и хипотезе ван онога што смо ми приказали, но, ми то не мислимо чинити. Спомињемо само, свакако да је у дуготрајном историјском процесу етничке симбиозе ових на Балканском полуострву и у суседним земљама, било и страних утицаја, мање или више, посве или у детаљима обреда. Исто тако, свакако да се у овом прастаром архаичном обичају задржало много елемената прастаре паганске словенске вере, задржане још из словенске прастаре заједнице, која се ту и тамо међу балканским Словенима одржава у реткој свежини све до данашњих дана; као што се слично томе свакако налазе код осталих балканских народа, већином изумрлих; као и од праисторијског балканског друштва, прапредака старих балканских народа, осталих као етничко и друштвено наслеђе од старинаца на потомке, одакле су извесни елементи прешли и код Јужних Словена.

Као што је у науци познато, код многих племена и народа на свету, постоји веровање да покојници и после смрти продужују у целини исти живот на другом свету, као што су живели и на овоме свету³⁹⁶. Исто такво веровање постоји ту и тамо и код савремених балканских народа, те се отуда јављају бројни елементи, мотиви и приносе одређене жртве покојницима и духовима предака код обичаја подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, из жеље да дотична одређена жртва послужи покојнику и прастарим паганским идолима савремених балканских народа и њихових прапредака, на ономе свету. Поред тога, жртве се приносе и из веровања да духови предака и после смрти утичу на живе сроднике, и то више у неповољном, него у повољном смислу, а нарочито разноврсним идолима имају огроман утицај на етничке скупине, те да би се жртвом придобили и умилостивили³⁹⁷. Услед тога јављају се и бројне мађијско-религијске рад-

ње код обичаја подстрига прве дечје косе или стријбе код савремених балканских народа, као једино средство које је народу у борби противу духова дало самопоуздање³⁹⁸.

Ми не мислимо доказивати расправљајући о подстригу прве дечје косе или шишаном кумству код савремених балканских народа, да је најстарија вера код балканских народа уопште, само поштовање покојника. Као и код осталих племена и народа на свету, то је само један од најважнијих елемената народне вере³⁹⁹. Све културне и мађијско-религијске радње код обичаја подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код савремених балканских народа, имају свој корен у свеколиком односу човеку према поштовању духова покојних предака, те и богопоштовању паганских разноврсних идола, како матрилокалног, тако и патрилокалног карактера. Обреди и култне жртве које се обављају у спомен духова покојних предака, уопште су можда најизразитије појаве свих вера, и потичу из главног људског веровања, из жеље за бесмртношћу⁴⁰⁰.

Жртвовање деце, а поготову првенца, како домаћим ларима, духовима покојних предака, идолима плодности и вечног живота, здравља и напретка, матрилокалне и патрилокалне припадности, у прастара времена људског рода је постојало. Постепено, у дуготрајном процесу људског развоја, ово жртвовање је замењено стријбом прве дечје косе и жртвом тотемске животиње.

Аналогно изнетоме помињемо следеће. У 1967. год. југословенски археолози имали су значајна археолошка открића у Лепенском виру на подручју Бердапа. Ту се између осталог нашао и гроб у кући праисторијског становништва из старијег неолита. Поред људског костура сахрањеног у гробу, нађене су и две лобање: људска и животињска. Сматрамо да се ту ради о људској жртви, која је принета у спомен умрлог претка, и другој животињској жртви или курбану која је у ствари замена друге људске жртве. Питање је да ли се ради о жртвовању првенца умрлом члану заједнице, или је то само крвна људска жртва покојног сродника. Из прастарог веровања погребног ритуала, увек се код жртвовања ове врсте јавља непаран број: умрли и курбан. Према томе, овде су у питању две жртве и умрли, што укупно даје непаран број три.

На крају, приношење на жртву живог црног петла св. Мрати у Павловцу код Брања, у ствари је замена људске жртве покојним прецима и хтонским идолима, односно божанствима доњег света. Томе треба додати и пламену буктињу од конопље, која гори около детета које лежи на леђима преко закопаног живог петла. То с једне стране представља лустрацију с ватром, а с друге стране подсећа на спаљивање или приношење људске жртве покојним прецима, односно хтонским идолима и божанствима.

ма загробног живота. И у овом случају се јављају: св. Мрата, хтонско биће, жртвовани црни петла и положено дете преко закопаног живог петла око којег гори пламена буктиња у кругу, што има мађијски значај. И овде се јавља непаран број три. Замена је јасна. Примарног је карактера људска жртва и њена замена курбан петла, који се овде жив закопава у земљу. Ту долази и жртвовање друге људске жртве детета, где је секундарног карактера појав од лечења неке дечје мане.

На крају помињемо следеће. У Русији је још за времена владавине кнеза Светослава био обичај да се ноћу приносе жртве на реци Истеру, код Доростолума. Жртва се приносила на овај начин: задавили би петла или какво сисанче, па би га онда загњурили у реку⁴⁰¹.

Сматрамо да све ове аналогije које смо навели у овој студији, сачињавају саставни део физиономије подстрига или стријбе прве дечје косе, и да с њом стоје у тесној вези. Неке су од ових појава старога датума, потичу из доба жртвовања деце духовима покојних предака, односно идолима, а неке су настале касније као замена људске жртве. Овај карактер има и сама стрижба, која је дошла као замена људске жртве.

Многи мађијско-религијски елементи у обреду подстрига прве дечје косе или шишаног кумства из паганских времена, одржавају се ту и тамо код савремених балканских народа и дан данас, упркос извесним забранама хришћанске цркве. Тако, крштавање детета на путу или раскршћу, позивање Турчина за кума, изриком забрањује хришћанска црква, као што се то види и из једне одредбе Синтагме Матије Властара, где се за прекршај тога одређују строге верске казне и за родитеље дечје и за свештеника који би у то био умешан⁴⁰².

Напоследку, културни процват савремених балканских народа у XIX и XX столећу, избрисао је из употребе многе архаичне и паганске обичаје. То се запажа код многих обреда као што су нарицање за мртвима, крсна слава или служба, додоле, лазарице, подстриг прве дечје косе или шишано кумство и томе слично. Но, упркос наглом културном процвату савремених балканских народа, многи од ових обичаја одржавају се ту и тамо међу савременим балканским народима из велике старине, све до данашњих дана у реткој свежини. Ту се нарочито истиче обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства, који, да поменемо, и дан данас обичава се код балканских грађана широм Балканског полуострва. Ту је вредно помена, да је словеначки проф. етнологије др Н. Жупанић, иза другог светског рата, у духу и стилу старе патријархалне традиције, 1948. год. дао ошишати прву косу своје сину Ненаду, кад је дете навршило годину дана узраста⁴⁰³. То јасно сведочи, колико се жилаво и постојано

одржава архаични обред подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код савремених балканских народа.

Као поента свега напред изнетог о подстригу прве дечје косе или шишаног кумства код савремених балканских народа, слеђује ова констатација. Наиме, као прво долазе историјски корени, древни извори проучаваних веровања и њихове касније модификације. Као друго истичу се услови који су омогућили да се сачувају та веровања и обичаји до периода који проучавамо, и уз то реална улога коју су они одиграли у животу савремених балканских народа. Правилно схватање појава које нас интересују не може бити постигнуто без решења оба наведена питања⁴⁰⁴. Порекло мађијско-религијских веровања и обреда обичаја подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код савремених балканских народа, заснива се у далекој прошлости, али у различитим њеним епохама. Једна од најстаријих форми веровања и обичаја из обреда подстрига прве дечје косе, јесу мађијски елементи, веровања у чаролије и врачања или гатања ско подстриженика и његове одрезане косе. Ове мађијске радње и веровања очигледно проистичу из прастарих времена, када су у хорди првобитнога друштва први пут почели да се истичу људи који су добро познавали својства биља и животиња, који су умели да посматрају и предсказују време, који су знали да саветом допринесу успеху неког посла, или на неки други начин да стекну ауторитет код свога племена, народа или етничке групе. Сујеверна уобразиља примитиваца је приписивала тим људима натприродне способности. Исто тако, далекој прошлости припадају и извори веровања о натприродним својствима растиња и животиња, који се ту и тамо јављају и у обреду о подстригу прве дечје косе код савремених балканских народа⁴⁰⁵.

Веома значајан део мађијских радњи, веровања и обичаја савремених балканских народа из опсега обреда подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код савремених балканских народа, везује се за култ покојних предака; али исто тако и за разне демоне, натприродна бића уопште, те и за матрилокалне и патрилокалне идоле праисторијског друштва и њихове сирвивале, који су важили као заштитници деце и њихова пораста и напретка. Све то у крајњој линији проистиче из немоћи примитиваца, полуобразованих скупина и патријархалног друштва у борби с природом и њеним појавама, која је нарочито показала своју снагу још при првобитној земљорадњи и сточарству. Ти древни обичаји и веровања међу савременим балканским народима делимично су се компликовали и модификовали путем хришћанства ислама и других конфесија међу савременим балканским народима. Стара имена идола, поготову носилаца и заштитника плодности и неге и одгоја одојчади и мале деце, су заборављена, али су се одржали обредни и жртвени елементи у славу покојних

предака. Сами обреди и веровања, са обиљем мађијских радњи, задржали су прастари колорит ритуала подстрига прве дечје косе, од прастарих времена све до данашњих дана.

Напоредо са овим, истиче се и једно и друго веома значајно питање: због чега су се ти мађијско-религијски обреди и веровања сконцентрисани око обреда подстрига прве дечје косе или шишаног кумства ипак очували од древне старине до XX столећа, показавши се тако виталним у условима који су сасвим другачији од оних због којих су се појавили? И на крају, због чега су се неки елементи обреда подстрига прве дечје косе или шишаног кумства код савремених балканских народа, показали виталнијим, постојанијим од других?

Ти корени су једино и искључиво социјални. Беда сељачких популационих скупина и радничких слојева, њихова потпуна немоћ пред слепим силама, прво сталешког, а потом класног владајућег друштва⁴⁰⁶ — је најдубљи корен савремене мађије и религије сконцентрисаних у обреду подстрига прве дечје косе. Ту се налази кључ за разумевање узрока очувања остатака мађијско-религијских елемената, веровања и обичаја савремених балканских народа код ритуала подстрига прве дечје косе — стријбе или шишаног кумства, до самог другог светског рата (1941—1945. год.), а ту и тамо и до данашњих дана социјалистичке епохе, која влада безмало у свим балканским земљама, заједно са неким сличним преживелим остацима древне прошлости сачуваних у друштвеном поретку из старије и ближе историјске прошлости, као друштвено-предрасудно наслеђе још неискорењено преко народног просвећивања и расвешћивања, а делимично и оформљено и модификовано као јединствен реликт, као спомен некадашњег обреда и ритуала, без икаквих ритуалних радњи, изузев акта подстрига, кроја при одрезивању косе и њене похране.

НАПОМЕНЕ

¹ За овај проблем упućујем на следећу литературу: **Vuk. St. Karadžić.** — Srpski rječnik, kod reči kršćeno kumstvo; **V. Bogišić.** — Zbornik sadašnjih pravnihi običaja i Južnih Slovena. Zagreb, 1874, 376; **A. Веселовскій.** — Гетеризмъ, побратимство и кумство въ купальској обрядности. Ж. М. Н. пр. (1894), № 2; **K. Potkanski.** — Potstryzyny u Slovan i Germanov. Razprawy wydz. histor. filoz. Akad. Um. XXIII. Krakow, 1895, 330—442; cfr. prikaz **V. Jagić.** — U Archiv für slavische Filologi XVIII (1896), 307; **A. Vasiljević.** — Striženje. Narodni običaj u Svrljigu. Brastvo VII (1896), 273—283; **N. Nodilo.** — Religija Srba i Hrvata. Rad JAZU, knj LXXXV (1887), 147; **K. Herman.** — Kumstvo u muhamedovaca. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knj. I Sarajevo, 1889, 38; Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, ed. Jugoslavenska akad. zn. i umjet. V. Zagreb, 1898—1903, s. v. kumstvo; **J. Miodragović.** — Narodna pedagogija u Srba. Beograd, 1914, 124—125; **S. Trojanović.** — Glavni srpski žrtveni običaji. SE Zbornik, knj. XVII, Beograd, 1911, 75—77; **J. Hoops.** — Reallexikon der germanischen Altertumskunde I, § 8, 425; **V. Mažuranić.** — Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik, sv. IV. Zagreb, 1913, s. v. kum, 556; **V. Čajkanović.**

— Kumstvo u kapi. — Studije iz religije i folklora. SEzb. knj. XXXI, Beograd, 1924, 92, 94—95; **M. Pavićević.** — Običaji. Katunska nahija u Crnoj Gori. — Zbornik za narodni život i običaje J. Slavena, XXIX, sv. 1, Zagreb, 1933, str. 157; **E. Schneeweis.** — Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten. Celje, 1935, 80 sq; **E. Čabej.** — Život i običaji Arbanasa. Knjiga o Balkanu I, Beograd, 1936, 304—305; **Mil. S. Filipović.** — Etničke prilike u južnoj Srbiji. Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja južne Srbije (1912—1937), Skoplje, 1937, 476; **Isti.** U Sveznanje. Beograd, 1937, 2679, s. v. šišano kumstvo; **J. Erdeljanović — M. S. Filipović.** — Uputstva za ispitivanje narodnog života, običaja i osobina u južnoj Srbiji. Skoplje, 1938, 44; **M. S. Vlahović.** — O kumstvu u Kolašinu na Ibru. Brastvo XXIX (1938), 140—146; **V. Čajkanović.** — O srpskom vrhovnom bogu. — Posebna izdanja SAN, knj. CXXXII. Beograd, 1941, 37; **M. Gavazzi.** — Šišano kumstvo u Lici. Preštampano iz Ličkog kalendara za 1941. god. Zagreb, 1941, 1—8; **Tih. R. Đorđević.** — Strižba. Deca u verovanjima i običajima našega naroda. Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda br. 46. Beograd, 1941, 205—214; **N. Županić.** — Nastrižno kumstvo na Belokranjskem s historično etnološkim pripombami k obredu prvega striženja las pri Slovenih. — Zbornik Filozofska fakulteta I. Ljubljana, 1950, 141—166; cfr. prikaz **B. Orel,** — U Slovenski etnograf III—IV. Ljubljana, 1951, 432—434; résumé u Glasnik Etnografskog instituta SANU, I, sv. 1—2. Beograd, 1952, 521—527; **B. Drobnjaković.** — Etnologija naroda Jugoslavije. Beograd, 1960, 139—140.

² **L. Niederle.** — Život starych Slovanu, I, 1, str. 59—64.

³ **L. Niederle.** — Op. cit., 65.

⁴ **H. Ploss.** — Das Kind I (3. Auflage), 66.

⁵ **D. Glumac.** — Socijalni položaj žene kod starih Jevreja. Baograd, 1930, 64. **H. Ploss.** — Op. cit., 67.

⁶ Mojcej IV, 8, 7; VI, 18, 19; **H. Ploss.** — Op. cit., 80; **E. B. Tylor.** — Die Anfänge der Cultur, II. Leipzig, 1873, 403 literatura predmeta tamo.

⁷ Najnovije izdanje ove legende nalazi se u spisu Sbornik staroslovenskych literarnich památek o sv. Vaclavu a sv. Ludmile. **Usporadál Josef Vajs.** V Praze 1929. Ed. Česka akad. ved a umění v Praze, str. 36—37.

⁸ **D. Zelenin.** — Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin und Leipzig, 1927, 304—305.

⁹ Cfr. **V. Милорадович.** — Народные обряды и пѣсни Лубенского уѣзда. Полт. Губ. Записанные въ 1888—1895. Сборник Харьковскаго Истор. Фил. Общества X, 1897; **D. Zelenin.** — Op. cit.

¹⁰ **A. Fischer.** — Rusini. Warszawa, 1928, 97—98.

¹¹ **D. Zapolskij.** — Etn. Obzor. 1893, IV, 43; **L. Niederle.** Op. cit, I, 1, str. 65, nap. 1.

¹² **K. Potkanski,** Op. cit.; **J. St. Bystron.** — Slowianskie obrzedy rodzinne. Krakow, 1916, 121—122; **Isti.** — Etnografia Polski. Poznan, 1947, 162.

¹³ У бугарској науци држи се да је то био цар Радослав, незнани еписки херој из X — XI столећа. **Л. Милетич.** — Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, кн. II, Софија, 1890, 208—210.

¹⁴ **А. Т. Илиевъ.** Сборникъ отъ народни умотворения, обичаи и др. I (1899), 316; **Н. Геровъ.** — Рѣчникъ на българскый языкъ V. Пловдивъ, 1904, 269, код речи стрижба.

¹⁵ **F. Rački.** — Documenta V, 163.

¹⁶ Ibidem, 14—18.

¹⁷ Ibid. 15—16.

¹⁸ Ibid., 17—18.

¹⁹ Cfr. tekst iz Hrvójevog misala sa tekstom Sinajskog euhologa. Euche-

logium Sinaiticum. Ed. R. Nahtigal, II, del. Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Ljubljana, 1942, 14—18, V. Jagić — L. Thalloczy — F. Wickhoff. — Missale glagoliticum Hervoiae Ducis Spalatensis, Recenserunt. Vindobonae, 1891, 35—45.

20 Euchologium Sinaiticum, 44.

21 В. Ђоровић. — Из прошлости Босне и Херцеговине. Годишњица Н. Чупића, књ. XLXVIII, Београд, 1939, 136.

22 V. Jagić — L. Thalloczy — F. Wickhoff. — Op. cit.

23 J. W. Valvasor. — Die Ehre des Herzogtums Krain. IV, 2, Ljubljana — Nürnberg, 1689, Ed. Janeza Krajca v Novem Mestu 1877, 223.

24 Е. Џељија. — Putopis. Preveo Н. Šabanović. I—II, Сарајево, 1957.

25 Hrvatske narodne pjesme, knj. VI. Skupila i izdala Matica hrvatska. Ženske pjesme, sv. 2. uredio N. Andrić, Zagreb, 1914, 38—42, 300.

26 Hrvatske narodne pjesme, knj. VIII. Junačke pjesme, I sv. V, uredio N. Andrić. Zagreb, 1939, 148—154.

27 Op. cit., 13—14.

28 Ђ. Margetić. — Vijenac uzdarja narodnoga osu Andriji Kačiću — Miošiću. Zadar, 1861; N. Andrić. — Hrvatske narodne pjesme, VIII, 13—14.

29 N. Andrić. — Op. cit., 152—153.

30 I. Lovrić. — Osservazione sopra di versi pezzi dell Viaggio in Dalmatia (Alberta Fostisa), Venecia, 1776, 116.

31 Вук Стеф. Караџић. — Српски рјечник, код речи шишано кумство.

32 К. Херман. — Кумство у мухамедоваца. — Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, књ. I, Сарајево 1889, 38.

33 К. Herman. — Op. cit.

34 G. Grisogono. — Notizie per servire a la storia naturale presenta della Dalmatia. Travietti, 1780.

35 Napredak, 1936. god.

36 Ст. Новаковић. — Законски споменици српских држава средњег века. Београд, 1912, 111.

37 П. П. Његош. — Горски Вијенац. Редакција М. Решетар, VII изд. 64, стихови 1035—1043.

38 В. М. Г. Медаковић. — Живот и обичаји Црногораца. Нови Сад, 1860, 62.

39 L. Ilčić — Briovčanin. — Narodni slavonski običaji. Zagreb, 1846, 23.

40 M. Stojanović. — Slike iz života hrv. naroda po Slavoniji i Srijemu. Zagreb, 1881, 240.

41 F. S. Kraus. — Harschurgodschaft bei den Südslaven. — International Archiv für Ethnographie. Bd. VII, 1894.

42 Л. Грђић — Бјелокосић. — Из народа и о народу I, 229.

43 V. Bogišić. — Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena, 388; cfr. V. S. Karadžić. — Srpske narodne poslovice i druge različne kao i one u običaj uzete riječi i zagonetke. Beograd, 1933, № 148.

44 V. M. G. Medaković. — Op. cit., 63, 115. sq; L. Grđić — Bjelokosić. — Op. cit., 229. A. Jovičević. — Crnogorsko primorje i Krajina. SEZb. XX, Beograd, 1922, 141.

45 М. С. Милојевић. — Песме и обичаји укупног народа српског. I, Београд, 1869, 185; И. С. Јстребов. — Обычаи и пјсни турецкихъ Сербовъ. С. Петербургъ, 1886, 460; Т. Станковић. — Путне белешке по Старој Србији 1871 — 1898. Београд, 1910, 128, 141; А. Јовићевић. — Ријечка нахија у Црној Гори. СЕЗб. XV. Београд, 1911, 748; Ст. Дучић. — Живот и обичаји

племена Куча. СЕЗб. XLVIII, Београд, 1931, 212; **А. Шкаљић**. — Неки народни обичаји из Лубова. — Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu. I (1951), 110.

⁴⁶ **Bosanski prijatelj** III (1861); **К. Герман**. — Loc. cit.; **С. Лилек**. — Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu. XI, 713; **Л. Грдић** — **Бјелокосић**. — Loc. cit.; **А. Нанги**. — Život i običaji muslimana, 115; **Р. С. Иванчевић**. — Brankovo kolo za 1896, 1015.

⁴⁷ **Ст. Милојевић**. — Стрижено кумство. Бранково коло II (1896), № 25—26.

⁴⁸ **Б. Нушић**. — Косово. Опис земље и народа, I Нови Сад, 1902, 125; **Д. Дебелковић**. — Косово поље. СЕЗб. књ. VII, 184; 275.

⁴⁹ **С. М. Грбић**. — Српски народни обичаји из среза бољевачког. СЕЗб. XIV, Београд, 1909, 114, 136—138.

⁵⁰ **В. М. Николић**. — Из Лужнице и Нишаве. СЕЗб. књ. XVI, Београд, 1910, 180—183.

⁵¹ **Мих. М. Вељић**. — Обичаји и веровања из Јовца — СЕЗб. XXXII, Београд, 1925, 391—395.

⁵² **Мих. М. Вељић**. — Op. cit. 393.

⁵³ **П. Ж. Петровић**. — Гружа. СЕЗб. књ. LVIII, Београд, 1948, 263—264.

⁵⁴ **Б. Дробњаковић**. — Ношња у Космају. Гласник Етнографског музеја у Београду. II, Београд, 1928, 47.

⁵⁵ **Ш. Кулишић**. — Народна веровања и мањи обичаји из Бос. Крајине. Етнологија II, св. I, Скопље, 1941, 54.

⁵⁶ **В. Маџураић**. — Prinosi za hrvatski pravno povjesni rječnik, s. v. kumstvo.

⁵⁷ **М. Gavazzi**. — Šišano kumstvo u Lici. Zagreb, 1941, 3—8.

⁵⁸ **М. Gavazzi**. — Op. cit., 3.

⁵⁹ **Ј. Шаšelj**. — Bistrice iz belokranjskega narodnega zaklada I. Novo mesto, 1906, 209; **Е. Schneeweis**. Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs. Celje, 1935, 80; **Н. Жупанић**. Nastrožno kumstvo na Belokranjskem s historično etnološkimi pripombami k obredu prvega striženja las pri Slovenih, 141—145, 165—166.

⁶⁰ **Ј. Шаšelj**. Op. cit.; **Н. Жупанић**. — Op. cit.

⁶¹ **А. Петровић**. — Skopska Crna gora. SEZb. VII, 375, 456; **С. Ристић**. Običaji prilikom rođenja kod pravoslavni... u Skoplju. Zbornik za etnografiju i folklor južne Srbije i susjednih oblasti. Skoplje, 1931, 63—64.

⁶² Cfr. **Мил. С. Филипović**. — Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini. SE Zb. LIX, Beograd, 1939, 420.

⁶³ **Ст. Тановић**. — Narodni običaji u devdelskoj kazi. — SEZb. knj. XL, Beograd, 1927, 122.

⁶⁴ **Д. Дебелковић**. — Op. cit., 182; **В. М. Николић**. — Op. cit., 180; **Исти**. SEZb. XI, 180; **В. Нушић**. — Op. cit., 125; **М. Павићевић**. Op. cit., 157; **М. Кус** — **Николajев**. — Neki narodni običaji u Gnjilanu. Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu I, 1—2 (1935), 261; **Тих. Р. Ђорђевић**. — Strižba, 205.

⁶⁵ **Тих. Р. Ђорђевић**. — Op. cit.

⁶⁶ **А. Василјевић**. — Striženje. — Brastvo, knj. VII, 275.

⁶⁷ **Р. С. Иванчевић**. — Bosanska vila za 1904, 257; cfr. Bosanski prijatelj sv. IV, Sisak, 1870, 172—173.

⁶⁸ Cfr. **Тих. Р. Ђорђевић**. — Op. cit.

⁶⁹ **Л. Грдић** — **Бјелокосић**. — Op. cit., 228; **Тих. Р. Ђорђевић**. — Op. cit., 114.

- 70 **V. M. Medaković.** — Op. cit., 63, 115.
- 71 На овом саопштењу захваљујем се проф. Р. Павловићу.
- 72 Cfr. **Tih. R. Đorđević.** — Op. cit., 212; **Isti**, CEZb. LIII, 99.
- 73 **L. Grđić — Bjelokosić.** — Op. cit., 229; **I. Radulović.** — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, XI, 60; **Tih. R. Đorđević.** — Op. cit., 212—213.
- 74 Cfr. **Mil. S. Filipović.** — Etničke prilike u južnoj Srbiji. Skoplje 1937, 476; **S. Ristić.** Op. cit., 64.
- 75 Према саопштењу Расим Ђеље, курира Шиптарске гимназије у Урошевцу, старог 45. год., родом из Миридита; по мојим упутствима забележио 1950. год. Рамадан Јусуфи, проф. на чему му се на овом месту најлепше захваљујем.
- 76 **L. Grđić — Bjelokosić.** — Op. cit., 229; **E. Lilek.** — Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu XI, 711—713; **A. Hangi.** — Život i običaji muslimana, 115; **P. S. Ivančević.** — Brankovo kolo za 1896, 1015; **St. Milojević.** — Striženo kumstvo (pripovetka). Brankovo kolo II (1896) N° 25—26; **Tih. R. Đorđević.** — Op. cit., 213.
- 77 **Š. Kulišić.** — Loc. cit.
- 78 **Миа. С. Филиповић.** — Живот и обичаји народни у височкој нахији. СЕЗб. књ. LXI, Београд, 1949, 151.
- 79 **Mil. S. Filipović.** — Loc. cit.
- 80 **Mil. S. Filipović.** — Kršteni muslimani. Zbornik radova Etnografskog instituta SAN, knj. 2, Beograd, 1951, 121.
- 81 Cfr. **V. Vrčević.** — Pomanje srpske narodne svečanosti, 83; **St. Dučić.** — Život i običaji plemena Kuča, 212; **Tih. R. Đorđević.** — Op. cit., 213.
- 82 **V. M. G. Medaković.** — Op. cit., 63, 115; **L. Grđić — Bjelokosić.** — Iz naroda i o narodu I, 229; **A. Jovičević.** — Crnogorsko primorje i Krajina, 141; **St. Dučić.** — Op. cit.; **S. Vukosavljević.** — Organizacija dinarskih plemena. Beograd, 1957, 75.
- 83 **К. Херман.** — Кумвство у мухамедоваца, 38.
- 84 **В. Ђоровић.** — Из прошлости Босне и Херцеговине, 136.
- 85 **В. М. Николић.** — Из Лужнице и Нишаве, 300.
- 86 Забележено 23. VII 1955. год. у с. Мушутиншту (Призренски подгор), од сељанке Косаре Петровић, старе 25 год., родом из с. Дворјана.
- 87 Карацић I, 79; **Тих. Р. Борђевић.** — Деца у веровањима и обичајима нашега народа, 207.
- 88 **А. Васпљевић.** — Браство VII, 274.
- 89 Karadžić I, 80; **Tih. R. Đorđević.** — Op. cit., 208; **V. M. Nikolić.** — Op. cit., 180.
- 90 **A. Vasiljević.** — Op. cit., 279; **S. M. Grbić.** — Op. cit., 137.
- 91 **М. С. Филиповић — П. Томић.** — Горња Пчиња. СЕЗб. књ. 68, Београд, 1955, 73.
- 92 **A. Vasiljević.** — Op. cit., 276—278; **D. Debeljković.** — Op. cit., 172; **L. Grđić — Bjelokosić.** — Op. cit. 320; **S. M. Grbić.** — Loc. cit.; **V. M. Nikolić.** — Loc. cit.; **M. M. Veljić.** — SEZb. XXXII, 392; **Tih. R. Đorđević.** — Op. cit., 207.
- 93 **V. M. Nikolić.** — Op. cit.
- 94 **Mih. V. Veljić.** — Op. cit., 392.
- 95 **M. S. Filipović — Р. Томић.** — Op. cit., 74.
- 96 **S. M. Grbić.** — Op. cit.

- 97 С. Ристић. — Зборник за етнографију и фолклор јужне Србије и суседних области. Скопље, 1931, 64.
- 98 N. Županić. — Op. cit., 142.
- 99 Тих. Р. Борђевић. — Обичаји у Цигана. Наш народни живот, књ. VII, Београд, 1933, 72.
- 100 D. Debeljković. — Op. cit., 275, 182; B. Nušić. — Kosovo, Novi Sad, 1902, 125.
- 101 M. Kus — Nikolajev. — Op. cit., 261.
- 102 M. Kus — Nikolajev. — Loc. cit.
- 103 S. M. Grbić. — Op. cit.
- 104 M. S. Filipović — P. Tomić. — Op. cit., 73.
- 105 Карацић I, 79—80; Тих. Р. Борђевић. — Деца у веровањима и обичајима нашега народа, 208.
- 106 V. M. Nikolić. — Op. cit., 180.
- 107 В. Николић. — Народна ношња у Шумадијској Колубари — Гласник Етн. инст. САН. књ. II—III, Београд, 1957, 504.
- 108 Е. Шневајс. — Развитак. Бања Лука, април 1938, 109.
- 109 Мил. С. Филиповић. — Живот и обичаји народни у височкој нахији, 151.
- 110 M. Gavazzi. — Op. cit., 4.
- 111 А. Петровић. — Скопска Црна гора, 456; Мил. С. Филиповић. — Обичаји и веровања у Скопској котлини, 420; Исти. — Етничке прилике у јужној Србији, 476; С. Ристић. — Op. cit., 63.
- 112 N. Županić. — Op. cit., 142, 145.
- 113 N. Županić. — Op. cit., 145.
- 114 Cfr. Mil. S. Filipović. — Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini, 421; Z. Mihačević. — Po Albaniji, Zagreb, 1911, 109—110; M. Đ. Miličević. — Kneživina Srbija, Beograd, 1876, 783; M. S. Filipović. — Has pod Paštrikom. Sarajevo, 1958, 75.
- 115 V. Čorović. — Iz prošlosti Bosne i Hercegovine, 136.
- 116 Cfr. Karadžić I, 79; M. M. Veljić. — Običaji i verovanja iz Jovca, 391—395; D. Debeljković. — Op. cit., 182; V. M. Nikolić. — Iz Lužnice i Nišave, 180; M. S. Filipović. — Has pod Paštrikom, 75.
- 117 A. Vasiljević. — Op. cit., 274; A. Jovičević. — Crnogorsko primorje i Krajina, 141.
- 118 Cfr. M. Gavazzi. — Op. cit., 7.
- 119 С. Тројановић. — Српски жртвени обичаји. СЕЗБ. књ. XVIII, 77.
- 120 M. M. Veljić. — Op. cit., 391—392.
- 121 M. M. Veljić. — Op. cit., 392.
- 122 A. Vasiljević. — Op. cit., 274.
- 123 M. С. Филиповић — П. Томић. — Горња Пчиња, 73.
- 124 Д. Димитријевић. — Нешто о коси из кабларских села. Гласник Етн. муз. у Београду, VII (1932), 119.
- 225 В. Николић. — Народна ношња у Шумадијској Колубари, 504.
- 126 Карацић I, 79; Тих. Р. Борђевић. — Деца у веровањима и обичајима нашега народа, 206—207.
- 127 П. Ж. Петровић. — Гружа, 263.
- 128 Д. Дебељковић. — Косово поље, 182.
- 129 P. Ž. Petrović. — Op. cit., 364.

- 130 **М. Бубало** — Кордунаш. — Народне празноверице из Дуроња у Бачкој. Гл. Етн. музеја у Београду, VII (1932), 83—84.
- 131 **Е. Шневајс.** — Развитак за април 1938, 109.
- 132 **Мил. С. Филиповић.** — Живот и обичаји народни у височкој нахији, 151.
- 133 **Mil. S. Filipović.** — Loc. cit.
- 134 **Mil. S. Filipović.** — Loc. cit.
- 135 **L. Grđić — Vjelokosić.** — Op. cit., 229.
- 136 **V. Bogišić.** — Zbornik sadašnjih pravnih običaja I, 388.
- 137 **А. Јовићевић.** — Црногорско приморје и Крајина. 141.
- 138 **Bosanski prijatelj,** sv. IV, Sisak, 1870, 172—173.
- 139 **Ј. Миодраговић.** — Народна педагогија у Срба, 185.
- 140 **М. Gavazzi.** — Op. cit., 7.
- 141 **Н. Županić.** — Op. cit., 142.
- 142 **Н. Županić.** — Op. cit., 143.
- 143 **Н. Županić.** — Loc. cit.
- 144 **Н. Županić.** — Op. cit., 143—144.
- 145 **М. S. Filipović.** — Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini, 420.
- 146 **А. Shtjefen Konst. Gječov.** — Kanuni i Lekë Dukagjinit, Shkoder, 1933, § 710, str. 72; **L. Mihačević.** — Po Albaniji, 109—110; **М. S. Filipović.** — Has pod Paštrikom, 75.
- 147 Cfr. **М. Radulović.** — Glasnik Etn. muz. u Beogradu XI, 60; **Тih. R. Dorđević.** — Zle oči u verovanju Južnih Slovena. SEZb. LIII. Beograd, 1938, 99; **L. Grđić — Vjelokosić.** — Iz naroda i o narodu, knj. I, 229.
- 148 **Е. Berneker.** — Slavisches etymologisches Wörterbuch I, 662.
- 149 **Н. Županić.** — Op. cit., 142.
- 150 **М. М. Veljić.** — Op. cit., 391, 394.
- 151 **V. M. Nikolić.** — Op. cit., 182; Karadžić I, 80.
- 152 **S. M. Grbić.** — Op. cit., 137.
- 153 **А. Vasiljević.** — Op. cit., 276, 280.
- 154 **Д. Димитријевић.** — Нешто о коси из кабларских села. Гласник Етн. муз. у Београду VII (1932), 119.
- 155 **D. Debeljković.** — Op. cit., 183.
- 156 **L. Grđić — Vjelokosić.** — Op. cit., 230.
- 157 **Мил. С. Филиповић.** — Живот и обичаји народни у височкој нахији, 151.
- 158 Младом се недељом назива прва недеља по месечевој мени.
- 159 **Н. Županić.** — Op. cit., 142.
- 160 **А. Petrović.** — Op. cit., 457.
- 161 **L. Mihačević.** — Po Albaniji, 109—110.
- 162 **Mih. M. Veljić.** — Op. cit., 391—393; **S. M. Grbić.** — Op. cit., 136—137;
- 163 **С. Ристић.** — Зборник за етнологију и фолклор јужне Србије и суседних области I, 64.
- 164 **М. С. Филиповић.** — Обичаји и веровања у Скопској котлини, 421.
- 165 Cfr. **М. S. Filipović.** — Kršteni muslimani, 121.
- 166 Saopštenje R. Đelje, iz Uroševca.
- 167 Cfr. **М. S. Filipović.** — Op. cit.

- 168 Cfr. *Bosanski prijatelj*, IV, 172—173; **M. S. Filipović — P. Tomić.** — *Op. cit.*, 74.
- 169 **J. Lovretić.** — *Otok. Narodni život i običaji. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena VII*, Zagreb, 1902, 186.
- 170 Cfr. **M. M. Veljić.** — *Op. cit.*, 392.
- 171 **N. Županić.** — *Op. cit.*, 145.
- 172 **S. M. Grblić.** — *Op. cit.*, 138.
- 173 **V. M. Nikolić.** — *Op. cit.*, 181.
- 174 **Karadžić I**, 80; **V. M. Nikolić.** — *Op. cit.*, 181—182; **Tih. R. Đorđević.** — *Deca u verovanjima i običajima našega naroda*, 208.
- 175 **V. M. Nikolić.** — *Op. cit.*, 183.
- 176 **M. M. Veljić.** — *Op. cit.*, 392.
- 177 **V. M. Nikolić.** — *Op. cit.*, 193.
- 178 Cfr. **V. M. Nikolić.** — *Op. cit.*, 194.
- 179 **M. M. Veljić.** — *Op. cit.*, 392—393.
- 180 **М. С. Филиповић — П. Томић.** — *Горња Пчиња*, 73—74.
- 181 **M. S. Filipović — P. Tomić.** — *Op. cit.*, 74.
- 182 **П. Ж. Петровић.** — *Гружа*, 263—264.
- 183 **Р. Ж. Petrović.** — *Op. cit.*, 264.
- 184 **В. Николић.** — *Народна ношња у Шумадијској Колубари*, 504.
- 185 **M. Vasiljević.** — *Op. cit.*, 281; **St. M. Mijatović.** — *Narodna medicina Srba seljaka u Levču i Temniću. SEZb. knj. XIII Beograd*, 1909, 403, 406.
- 186 **Д. Димитријевић.** — *Нешто о коси из кабларских села*, 119.
- 187 **D. Debeljković.** — *Op. cit.*, 183.
- 188 **D. Debeljković.** — *Op. cit.*, 182.
- 189 **D. Debeljković.** — *Op. cit.*, 183—184; cfr. **M. S. Milojević.** — *Pesme i običaji ukupnog naroda srpskog*, I, 185—186.
- 190 **М. Кус — Николајев.** — *Неки народни обичаји у Гњилану*, 216
- 191 **И. С. Ястребов.** — *Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ. С. Петербургъ*, 1886, 460.
- 192 Cfr. **M. S. Vlahović.** — *О kumstvu u Kolašinu na Ibru. Brastvo XXIX (1938)*, 140—146.
- 193 **L. Grđić — Vjelokosić.** — *Iz naroda i o narodu*, II, 66.
- 194 **Mil. S. Filipović.** — *Život i običaji narodni u visočkoj nahiji*, 151; **E. Šnevajs.** — *Razivtak. Banja Luka*, za april 1938, 109; **A. Hangl.** — *Život i običaji muslimana*, 116; *Bosanski prijatelj IV*, 172—173; **A. Škaljić.** — *Neki narodni običaji iz Lubova. Bilten Instituta za proučavanje folklora u Sarajevu I*, 110.
- 195 **M. Gavazzi.** — *Op. cit.*, 4.
- 196 **N. Županić.** — *Op. cit.*, 142.
- 197 **N. Županić.** — *Op. cit.*, 143.
- 198 **S. Ristić.** — *Zbornik za etnografiju i folklor južne Srbije i susednih oblasti I*, 63—64.
- 199 **Н. Геровъ.** — *Рѣчникъ на българскый языкъ*, V. Пловдивъ, 1904, стр. 269; **В. Златковъ.** — *Нордни обичаи отъ село Гюшево, Кюстендилско.* — *Известия на Народния етнографски музей въ София*, VIII—IX (1929), 223—224; **Хр. Вакарелски.** — *Битъ у трак. и малоаз. Българи. Тракийски Сборникъ*, кн. V. София, 1935, 323.
- 200 **A. Shtjefan Konst. Gječov.** — *Loc. cit.*; **L. Mihačević.** — *Op. cit.*, 109—110; **T. Stanković.** — *Putne beleške po Staroj Srbiji 1871—1898. god.*, 141;

kazivanje Rasim Đelje, rodом iz Miridita, sada živećег u Uroševcu; prema mojim uputstvima zabeležio Ramadan Jusufi prof.

- 201 Na nav. mestu.
- 202 Cfr. **M. Mihačević.** — Op. cit., **T. Stanković.** — Op. cit.
- 203 Zabeleženo 21. XII 1956. у с. Пожарањима.
- 204 **С. Мачај.** — Црноречки округ. — Гласник СУД. књ. 73. Београд, 1892, 111, 136.
- 205 **Тих. Р. Борбевих.** — Обичаји у Цигана. Наш народни живот VII. Београд, 1933, 72—73.
- 206 Karadžić I, 80; **V. M. Nikolić.** — Op. cit. 181.
- 207 **V. M. Nikolić.** — Op. cit.
- 208 **П. Ж. Петрових.** — Гружа, 364.
- 209 **М. М. Veljić.** — Op. cit., 394—395.
- 210 Cfr. **M. S. Filipović — P. Tomić.** — Gornja Pčinja, 74.
- 211 **S. M. Grbić.** — Op. cit., 138.
- 212 **Д. Димитријевић.** — Нешто о коси из кабларских села, 119.
- 213 **В. Nušić.** — Op. cit., 125; **D. Debljković.** — Op. cit., 184.
- 214 **А. Hangi.** — Op. cit., 116.
- 215 **Мил. С. Филипових.** — Живот и обичаји народни у височкој нахији, 151.
- 216 **Mil. S. Filipović.** — Loc. cit.
- 217 **M. Gavazzi.** — Op. cit., 5.
- 218 **M. Gavazzi.** — Op. cit., 7.
- 219 **V. Rožić.** — Prigorje. Narodni život i običaji. ZBNZJSl. XIII (1908), 41—42.
- 220 **Мил, Филипових.** — Обичаји и веровања у Скопској котлини, 420.
- 221 **N. Županić.** — Op. cit., 142.
- 222 **N. Županić.** — Op. cit., 143.
- 223 **A. Shtjefen Konst. Giečov.** — Op. cit.; **L. Mihačević.** — Op. cit., 109—110.
- 224 **Mil. S. Filipović.** — Op. cit., 421.
- 225 O darivanju kuma cfr. **Tih. R. Đorđević.** — Darivanje kuma. Razvitak za avgust 1936.
- 226 Hrvatske narodne pjesme, Ed. Matica hrvatska, knj. VI, Zagreb, 1914, 38—42.
- 227 **М. М. Veljić.** — Op. cit., 191.
- 228 **М. С. Филипових — П. Томић.** — Горња Пчиња, 73—74.
- 229 **М. S. Filipović — P. Tomić.** — Loc. cit.
- 230 **А. Vasiljević.** — Op. cit., 279; **S. M. Grbić.** — Op. cit., 137.
- 231 **Карацић I, 80; Тих. Р. Борбевих.** — Деца у веровањима и обичајима нашега народа, 208; **В. М. Николић.** — Op. cit., 180.
- 232 **V. M. Nikolić.** — Op. cit., 182.
- 233 **Мил. С. Филипових.** — Живот и обичаји народни у височкој нахији, 151.
- 234 Cfr. **M. Gavazzi.** — Op. cit., 4.
- 235 **Мил. С. Филипових.** — Обичаји и веровања у Скопској котлини, 421.
- 236 Hrvatske narone pjesme, ed. Matica hrvatska, knj. VIII, Zagreb, 1939, 152—153.

- 237 Karadžić I, 80; V. M. Nikolić. — Op. cit., 180.
- 238 V. M. Nikolić. — Loc. cit.
- 239 M. S. Filipović — P. Tomić. — Op. cit., 74.
- 240 V. M. Nikolić. — Op. cit., 182.
- 241 D. Debeljković. — Op. cit., 182—183.
- 242 M. Kus — Nikolajev. — Op. cit., 261.
- 243 Мил. С. Филиповић. — Живот и обичаји народни у височкој нахији, 151.
- 244 M. Gavazzi. — Op. cit., 4.
- 245 K. Herman. — Kumstvo u muslimana, 37.
- 246 Mil. S. Filipović. — Op. cit.
- 247 A. Petrović. — Op. cit., 457.
- 248 Мил. С. Филиповић. — Обичаји и веровања у Скопској котлини, 420.
- 249 С. Ристић. — Зборник за етнографију и фолклор јужне Србије и суседних области I, 63.
- 250 N. Žuranić. — Op. cit., 142.
- 251 М. С. Филиповић. — Хас под Паштриком, 75.
- 252 L. Mihačević. — Op. cit., 109—110.
- 253 Мил. С. Филиповић. — Обичаји и веровања у Скопској котлини, 421.
- 254 Hrvatske narodne pjesme, ed. Matica hrvatska, knj. VIII, 148—152.
- 255 Hrvatske narodne pjesme, ed. Matica hrvatske, knj. VI, 38—42.
- 256 В. Боровић. — Из прошлости Босне и Херцеговине, 136.
- 257 Hrvatske narodne pjesme, knj. VI, ed. Matica hrvatska, 38—42.
- 258 Hrvatske narodne pjesme, knj. VIII, 148—152.
- 259 Hrvatske narodne pjesme, knj. VIII, 152—153.
- 260 Караџић I, 80; Тих. Р. Борђевић. — Деца у веровањима и обичајима нашега народа, 208.
- 261 S. M. Grbić. — Op. cit. 138.
- 262 V. M. Nikolić. — Op. cit., 182.
- 263 M. M. Veljić. — Op. cit., 393—394.
- 264 В. Николић. — Народна ношња у Шумадијској Колубари, 504.
- 265 Е. Шневајс. — Развитак за април 1938, 109.
- 266 Bosanski prijatelj IV, 172—173; Mil. S. Filipović. — Život i običaji narodni u visočkoj nahiji, 151.
- 267 N. Žuranić. — Op. cit., 142.
- 268 Мил. С. Филиповић. — Обичаји и веровања у Скопској котлини, 420.
- 269 L. Mihačević. — Op. cit.
- 270 M. M. Veljić. — Op. cit., 394.
- 271 V. M. Nikolić. — Op. cit., 180—182.
- 272 S. M. Grbić. — Op. cit., 137.
- 273 S. M. Grbić. — Op. cit., 138; T. M. Bušetić. — Narodna medicina Srba seljaka u Levču. SEZb. knj. XVII, Beograd, 1911, 542.
- 274 M. M. Veljić. — Op. cit., 391—395.
- 275 M. Kus — Nikolajev. — Неки народни обичаји у Гњилану, 261.
- 276 M. Gavazzi. — Op. cit., 4.

- 277 **Мил. С. Филиповић.** — Обичаји и веровања у Скопској котлини, 420.
- 278 **Н. Županić.** — Оп. cit., 143.
- 279 Cfr. **М. Мићачевић.** — По Албанији, 109—110; **М. С. Филиповић.** — Нас под Ртштриком, 75.
- 230 **Тих. Р. Борђевић.** — Обичаји у Цигана. Наш народни живот VII, 72.
- 281 **Тих. Р. Борђевић.** — Деца у веровању и обичајима нашега народа, 211—212.
- 282 **Л. Грбић — Бјелокосић.** — Из народа и о народу I, 232.
- 283 **Б. Нушић.** — Косово, 125
- 284 **М. М. Veljić.** — Оп. cit., 392, 394.
- 285 **В. М. Nikolić.** — Оп. cit., 181.
- 286 **В. М. Г. Медаковић.** — Живот и обичаји Црногораца, 62.
- 287 **Р. Petrović — Njegoš.** — Loc. cit.
- 288 **А. Jovićeвић.** — Оп. cit., 141.
- 289 **А. Hangl.** — Оп. cit., 116.
- 290 **Е. Шневајс.** — Развитак за април 1938, 109.
- 291 **Л. Grđić — Vjelokosić.** — Оп. cit., 229.
- 292 **В. Bogišić.** — Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena, I, 388.
- 293 **М. Gavazzi.** — Оп. cit., 4.
- 294 **Н. Županić.** — Оп. cit., 143.
- 295 **А. Petrović.** — Оп. cit., 457; **Мил. С. Филиповић.** — Обичаји и веровања у Скопској котлини, 420—421; **Isti.** — Етничке прилике у јужној Србији, 476.
- 296 Cfr. **В. Bogišić.** — Оп. cit., 206.
- 297 Cfr. **В. Čajkanović.** — О српском врховном богу. Београд, 1941, 37.
- 298 **Мил. С. Филиповић.** — Обичаји и веровања у Скопској котлини, 421
- 299 **А. Shtjefen Konst. Gječov** — Loc. cit., cfr. **М. Ђ. Milićević.** — Кнежевина Србија, 738.
- 300 Cfr. **Мил. С. Филиповић.** — Loc. cit.
- 301 Cfr. **Bosanski prijatelj** IV, 172—173.
- 302 Cfr. **К. Нерман.** — Кумство у муслимана, 38.
- 303 **Ст. Новаковић.** — Матије Властара Синтагмат. Ед. Српска академија наука, Београд, 1907, LIII.
- 304 **Napredak** за 1936. год.
- 305 **Ст. Дучић.** — Живот и обичаји племена Куча, 212.
- 306 **Zeitschrift des Vereines für Volkskunde.** 13. Jahrgang, Heft 1 (1903).
- 307 **В. Чајкановић.** — О српском врховном богу, 35—36.
- 308 Cfr. **В. Čajkanović.** — Лjudски и животински полаженик. Студије из религије и фолклора. СЕЗб. XXXI, Београд, 1924, 156; **Тих. Р. Ђорђевић.** — Наши народни обичаји. — Наш народни живот I, Београд, 1930, 34—35.
- 309 **И. Scheftelowitz.** — Das stellvertretende Huhnopfer. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, XIV, Bd. III, Giessen, 1914. 32.
- 310 **И. Scheftelowitz.** — Оп. cit., 3.
- 311 **В. Чајкановић.** — Сахрањивање под прагом. СЕЗб. XXXI, 131.
- 312 Cfr. **Ст. Dimitrijević.** — Sveti Sava u narodnom verovanju i predanju. Београд, 1926, 85 sq.
- 313 Cfr. **Е. Samter.** — Geburt, Hochzeit und Tod. Leipzig — Berlin, 1911, 143; **В. Чајкановић.** — Оп. cit., 127 sq.

- 314 **O. Keller.** — Die antike Tiervelt. Leipzig, 1913, 2, 138.
- 315 **O. Gruppe.** — Griechische Mythologie u. Religionsgeschichte, 795; **F. Dölger.** — Der heilige Fisch (1922), 2, 406 sq.
- 316 **O. Gruppe.** — Op. cit., 1321; **O. Keller.** — Op. cit., 2, 137; **F. Dölger.** — Loc. cit.; **P. Raingeard.** — Hermes psychagoge. Paris, 1935, 356 sq.; **S. Eitrem.** — Hermes und die Totem. Christiania, 1909, 30.
- 317 **I. Scheftelowitz.** — Op. cit., 19.
- 318 Cfr. **E. Fehrle,** Y Schweizer. Arch. f. Volkskunde 16, 27, sq.
- 319 Cfr. **P. Stengel.** — Opferbräuche der Griechen. Leipzig u. Berlin, 1910, 142; **A. Dieterich.** Kleine Schriften. Leipzig und Berlin, 1912, 40; **Adam Abt.** — Die Apologie des Apuleius, 198; **E. Küster.** — Die Schlange in der Griechischen Kunst und Religion. Giessen, 1910, 75, 78; **A. Milošević — A. Cermanović.** — Petao u htonskom kultu kod antičkih Grka i u srpskom narodu. — Gl. Etn. muzeja u Beogradu, knj. XVIII (1954), 106—113.
- 320 **I. Scheftelowitz.** — Op. cit., 56.
- 321 **L. Niederle.** — Op. cit., 141.
- 322 **K. Simrock.** — Nandbuch der deutschen Mythologie. Bon, 1864, 407; **Günter** u Nandwörferbuch 3, 1335.
- 323 **Ст. Димитријевић.** — Op. cit., 85—86; **Д. Мариновъ.** — Народна вѣра и религиозни обичаи. Софија, 1914, 520. sq.
- 324 Cfr. **V. Čajkanović.** — O srpskom vrhovnom bogu, 83.
- 325 **I. Scheftelowitz.** — Loc. cit.
- 326 **I. Scheftelowitz.** — Op. cit., 9—16 i passim; za Srbe cfr. **Tih. R. Đorđević.** — Naš narodni život I, Beograd, 1930, 34—35.
- 327 **O. Gruppe.** — Op. cit., 795.
- 328 Srpski etnografski zbornik XIX, Beograd, 1913, 302, 408.
- 329 Cfr. **Máchal.** — Nákras, 166; **Kühnau.** Schlesische Sagen. N° 554, 562, 647; **Grohmann.** — Sagen aus Böhmen, 324; **G. Graber.** — Sagen aus Kärnten. Leipzig, 1927, N° 388.
- 330 Cfr. **N. Županić.** — Nastižno kumstvo na Belokranjskem s historično etnološkimi pripombami k obredu prvega striženja las pri Slovenih, 142; **T. P. Vukanović.** — Selo kao socijalna zajednica kod Srba. Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, knj. IX (1964), 120—121, 186 — literatura predmeta tamo.
- 331 **Procopius.** — De bello gothico, III, 14.
- 332 **Pauly — Wiscowa.** — Real -- Encyclopädie d. class. Altertumswiss. Dritter Halb. (1921), s. v. Schaft.
- 333 **V. Jagić.** — Sitna građa za crkveno pravo. Starine JAZU, VI, Zagreb, 1874, 148; O ulozi jagnjeta u mađiji cfr. **Tih. R. Đorđević.** — Zle oči u verovanju kod Južnih Slovena, 83, 127, 171.
- 334 Karadžić I, 80; **Tih. R. Đorđević.** — Deca u verovanju i običajima kod našega naroda, 208; **V. M. Nikolić.** — Iz Lužnice i Nišave, 181—182.
- 335 **M. Gavazzi.** — Šišano kumstvo u Lici, 5.
- 336 Cfr. **V. Čajkanović.** — Nekolike opšte pojave u staroj srpskoj religiji, G. N. Čupića, XLI (1932), 172, 179.
- 337 PWRE. Driffer Halb. (1921), s. v. Schwein; **L. Reinhardt.** — Der Mensch zur Eisteit in Europa. München, 1908, 805; **S. Dimitrijević.** — Jedan naš trgovački dnevnik. Zbornik za istoriju j. Srbije I, 386; **V. Čajkanović.** — Nekolike primedbe uz srpski Badnji dan i Božić. G. N. Čupića XXXIV (1921), 276—281; **Isti.** — Studije iz relegije i folkloru, 152, 156; **T. P. Vukanović.** — Traitment des aliénés dans les monastères shez les Slaves du Sud. — L'ethnographie, N° 52, Paris, 1958, 53—55. **Isti.** — Praistorijski idoli i njihovi

relikti na Balkanskom poluostrvu (rukopis) i cfr. **A. Haggerty Krappe.** — *Etudes de Muthologie et de folklore Germaniques.* Paris, 1928, 1—27.

338 **V. Čajkanović.** — Svekrva na tavanu. — *Gl. Etn. m. u Beogradu VI* (1931), 8; **V. St. Karadžić.** — Crna Gora i Boka Kotorska, 86; **Isti.** — *Srpske narodne pjesme*, str. 78; **V. Vrčević.** — *Tri glavne narodne svečanosti*, 225.

339 Cfr. **V. Čajkanović.** — Nekolike opšte pojave u staroj srpskoj religiji, 163; **I. E. Harison.** — *Themis*, 292.

340 Cfr. **V. Čajkanović.** — Gostoprinstvo i teofagija. *SEZb.* XXXI, 20—21. (literatura predmeta tamo); **Isti.** — Nekolike primedbe uz srpski Badnji dan i Božić. *G. N. Čupića XXXIV* (1921), 264; cfr. *SEZb. knj. I.*, Beograd, 1939, str. 28.

341 *Gesta Vanorum*, 14, str. 564.

342 **Д. Дебељковић.** — Косово поље, 184; **И. С. Ястребов.** — Обычаи и пѣсни турецких Сербов. Спб. 1886, 460.

343 **S. Eitrem.** — *Op. cit.*, 43.

344 *PWRE.* s. v. Bestattung; IV knj. Mojsijeva, 18, 12, 27; **M. Eebert.** — *Reallexikon der Vorgeschichte.* Vierzehnten Band (1928), s. v. Wein. **P. Stengel.** — *Die griechischen Kulturaltertümer.* München, 1898, 200; **I. Fritze.** — *Die libatione veterum Graecorum.* Berl. Diss., 1893, 74; **A. Jeremias.** *Babilonisches im Neuen Testament.* Leipzig, 1905, 33; **K. Kircher.** — *Die sakrale Bedeutung des Weins im Altertum.* *Religionsgeschichte Versuche und Vorarbeiten IX*, 2, Giesen, 1910; 12, 48, 74, 190; **V. Čajkanović.** — *Studije iz religije i folkloru*, 139—140; *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Band IX, 3/4, Lieferung (1938), s. v. Wein.

345 **R. Grujić.** — Crkveni elementi krsne slave. — *Glasnik Sk. n. dr. VII—VIII* (1930), 41; **T. P. Vukanović.** — *Plaćeno naricanje kod Šiptara i Makedonaca.* *Gjurmine Albanologjike*, 2, Priština, 1965, 206.

346 **M. Ninck.** — *Die Bedeutung des Wassers im Kult und Leben der Alten.* Leipzig, 1921, 1 sq.; **V. St. Karadžić.** — *Život i običaji naroda srpskoga.* Beč, 1867, 28; **I. Goldzieher.** — *Wasser als Dämonen (abwehrendes) Mittel.* *Arch. für Religionswiss.* 13 (1910), 20 sq.; cfr. **Schrader.** — *Reallexikon*², 35.

347 **O. Gruppe.** — *Op. cit.*, 831; *Bericht über die Literatur zur antiken Mythologie u. Religionsgeschichte aus den J. 1906—1917*, 245; **V. Čajkanović.** — *Nekolike opšte pojave u staroj srpskoj religiji.* *GN Čupića XLI*, 204—219; **Isti.** — *Studije iz religije i folkloru*, 57 sq.

348 Cfr. **P. Saintyves.** — *Enquête sur le culte des eaux en France et dans les colonies française.* Paris, 1934, p. 1—10; **T. P. Vukanović.** — *Les éléments de mythologie païenne et de traditions chrétiennes dans l'épopée serbo-croate.* *L'ethnographie*, N° 54, Paris, 1960, 10, literatura predmeta tamo.

349 **P. Raingeard.** — *Op. cit.*, 394, 401; **Jungbauer,** *U Handwörterbuch* 7, 1304; **Voj. S. Radovanović.** — *Narodna nošnja u Marijovu.* Skoplje, 1935, 139-146.

350 **V. Čajkanović.** — *O srpskom vrhovnom bogu*, 90.

351 **V. Čajkanović.** — *Op. cit.*, 140; *GN Čupića XLVII* (1939), 254; *SE Zbornik*, knj. LIV. (1939), 96, 113, 456.

352 Cfr. *SE Zbornik VII* (1907), 74; **N. Begović.** — *Život i običaji Srba graničara.* Zagreb, 1887, 169.

353 **D. Zelenin.** — *Russische (Ostslovische) Volkskunde.* Berlin, 1927, 322.

354 **T. P. Vukanović.** — *Praistorijski idoli i njihovi relikti na Balkanskom poluostrvu (rukopis).*

355 **J. Grimm.** — *Deutsche Mythologie*⁴, 1, 382 sq.; **J. Bolte — J. Polivka.** — *Anmerkungen zu den Kinder und Hausmärchen der Brüder Grimm*, II, 331.

356 Cfr. **V. Čajkanović.** — *Op. cit.*, 140.

357 Cfr. **P. Saintyves.** — *Loc. cit.*; **T. P. Vukanović.** — *Les éléments de*

mythologie paienne et de traditions chrétiennes dans l'épopée serbo-croate, 10; **Isti.** — Praistorijski idoli i njihovi relikti na Balkanskom poluostrvu. (Rukopis).

358 **S. Josifović.** — Raskršća u antičkom i modernom verovanju. — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, XII. Beograd, 1932, 61, 64. Literatura predmeta tamo.

359 Cfr. **R. Thurnwald.** — Werden, Wandel und Gestaltung der Wirtschaft III, 177—190; **Isti.** — Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur... IV, 77—97, 167; **Isti.** — Pigs and Currency, Observations about Primitive standards of Value and Economies. — Oceania V (1934), 123; **J. Deniker.** — Les races et les peuples de la terre, 94, 343—350; **A. Post.** — Afrikanische Jurisprudenz II. Oldenburg — Leipzig, 1887, 175 sq; **Isti.** — Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz II (1895), 597—598; **Daremborg — Saglio.** — Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines I, 1, s. v. As; IV, 1, s. v. Pastus, Paris, 1926, p. 932 (b); **G. Buschan.** — Illustrierte Völkerkunde I, Amerika — Afrika, 19—20, 141, 534—535; **T. P. Vukanović.** — Simbolet e veeltës pazja natyrale te copujt e Ballkanit. Perparime, Prishtinë, 1962, 10, str. 702—707.

360 O pojavi obožavanja kulturnih stabala cfr. **L. Weniger.** — Altgriechischen Baumkultus. Leipzig, 1919, 1 sq.; **V. Čajkanović.** — Kult drveta i biljaka kod starih Srba. SK. Glasnik knj. VI. Beograd, 1940, 113, sq.; **T. P. Vukanović.** — Ritual communion among Gypsies in Serbia. JGLS, vol. XIII, 1—2 (1964), 22—35 (literatura predmeta tamo).

361 **M. Gavazzi.** — Op. cit., 5.

362 **D. Debeljković.** — Op. cit., 184.

363 **J. Lovretić.** — Otok. Narodni život i običaji ZbNŽ VII, 186.

364 **E. Samter.** — Familienfeste der Griechen und Römer. Berlin, 1901, 63, 100 sq.; **V. Čajkanović.** — O srpskom vrhovnom bogu, 196.

365 **Ch. Renel.** — Les religions de la Gaule avant le Christianisme. Paris, 1906, 102 sq.; **A. B. Cook.** — Zeus II, 1, 535—600; **C. Clemen.** — Religionsgeschichte Europas, I. Heidelberg, 1926, 40, 48.

366 **G. Wilke.** — Südwesteuropäische Megalikkultur und ihre Beziehungen zum Orient. Würzburg, 1912, 123.

367 **Ch. Renel.** — Loc. cit.

368 **O. Gruppe.** — Griechische Mythologie u. Religionsgeschichte, 156.

369 **A. Wiedemann.** — Beiträge zur ägyptischen Religion. Archiv f. Religionw. XIX (1919), 453 sq.

370 **K. Helm.** — Altgermanische Religionsgeschichte. Heidelberg, 1913, 191.

371 **V. M. Nikolić.** — Iz Lužnice i Nišave, 174, 261; **S. M. Grbić.** — Srpski narodni običaji iz sreza boljevačkog, 74, 106; **N. Begović.** — Život i običaji Srba graničara, 235 sq.; Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XIX (1907), 317; **S. Trojanović.** — Vatra u običajima i životu srpskog naroda. SEZb. XLV. Beograd, 1930, 70; **V. Čajkanović.** — Op. cit., 75—76; **T. P. Vukanović.** — Praistorijski idoli i njihovi relikti na Balkanskom poluostrvu. (Rukopis).

372 **H. Oldenburg.** — Die Religion des Veda, 466; **J. G. Frazer.** — Golden Bough, vol. I, 174; **Isti.** — The Fear of the Dear in Primitiv Religion, vol. I. London, 1933, 61; **G. F. Abbott.** — Macedonian Folklore, 214—215; **Tih. R. Đorđević.** — Nekoliki samrtni običaji u Južnih Slovena, G. N. Čupića, knj. XLIX (1940), 79.

373 **J. Hoops.** — Reallexikon der germanischen Altertumskunde, § 8, p. 425.

347 **J. Hoops.** — Loc. cit. Brojne analogie rituala podstriga prve dečje kose, brižljivo su sabrane kod **H. Ploss.** — Das Kind I, p. 64—80.

375 Cfr. **J. Hoops.** — Loc. cit.

- 376 **E. Samter.** — Geburt, Hochreit und Tod, 54 sq.
- 377 **T. P. Vukanović.** — Praistorijski idoli i njihovi sirvivali na Balkanskom poluostrvu. (Rukopis).
- 378 **M. Gavazzi.** — Op. cit., 6.
- 379 Cfr. **S. Eitrem.** — Hermes und die Toten, 69; **M. Đ. Milićević.** — Život Srba seljaka, SEZb. I, Beograd, 1894, 52, 54.
- 380 Cfr. **Usener.** — Dreiheit, Rheinisches Muzeum. NF. 58 (1903), passim; **R. M. Meyer.** — Altgermanische Religionsgeschichte. Leipzig, 1910, 528—529; **D. Đurović.** — Simboli u narodnoj poeziji. — Prilozi proučavanju nar. poezije, knj. V, 2. Beograd, 1938, 238; **M. Budimir.** — O narodno-medicinskoj basmi Sater Arepo. — Miscellanea V. Beograd, 1942, 148—150.
- 381 **St. Novaković.** — Matije Vlastara Sintagmat. Beograd, 1907, p. LIII; **S. Josifović.** — Op. cit., 52.
- 382 **L. Niederle.** — Život starijih Slovanu, I, 1. p. 64—65.
- 383 **N. Županić.** — Op. cit., 144.
- 384 Cfr. **S. Radojčić.** — Tonzura sv. Save. — Poseban otisak iz Godišnjaka Muzeja južne Srbije I, Skoplje, 1937, p. 151 sq. literatura predmeta tamo.
- 385 **T. P. Vukanović.** — Praistorijski idoli i njihovi sirvivali na Balkanskom poluostrvu. (Rukopis).
- 386 Cfr. **S. Reinach.** — Cultus, Mythes et religions. Paris, 1909, 2, 13 sq., passim.
- 387 **E. Samter.** — Volksunde im altsprachlichen Unterricht, Berlin, 1923, 41.
- 388 Cfr. **K. A. Eckhardt.** — Indische Unsterblichkeit (1937), 89; **T. P. Vukanović.** — Lična imena kod Srba. Glasnik Etn. muz. u Beogradu XV (1940), 56—73.
- 389 Cfr. **R. Thurnwald.** — Werden, Wandel und Gestaltung von Familie verwandtschaft und Bünden. Leipzig, 1932, 214.
- 390 Cfr. **M. Косвен.** — Авуңкулат. Советская этиография, св. 1. Москва — Ленинград, 1948, p. 3 и д.
- 391 Cfr. **V. Čajkanović.** — Kumstvo u Kapi. Studije iz religije i folkloru, 92—93.
- 392 Cfr. **J Grimm.** — Deutsche Mythologie⁴, I, 296; PWRE, X, 2421.
- 393 Cfr. **Fustel de Coulanges.** — La cité antique. Paris, 1916, 41. sq.
- 394 Cfr. **P. Jacques Bloch.** — Der deutsche Volkstanz der Gegennart Hessische Blätter für Volkskunde 25 (1926), 133 sq.; **V. Čajkanović.** — Svekrva na tavanu. Gl. Etn. m. u Beogradu VI, 5—6.
- 395 **T. P. Vukanović.** — Praistorijski idoli i njihovi sirvivali na Balkanskom poluostrvu. (Rukopis).
- 396 **C. Cleman.** — Die Religionen der Erde. München, 1927, 20 sq.
- 397 Cfr. **R. Thurnwald.** — Psychologie des Primitiven Menschen. München, 1922, 281.
- 398 Cfr. **S. Freud.** — Totem und Tabu. Wien, 1934, 6.
- 399 Cfr. **П. Ф. Преображенский.** — Курс этнологии. Москва — Ленинград, 1929, 106—107.
- 400 Cfr. **Br. Malinowski.** — The Foundations of Faith and Morais. London, 1936, 27—30; **T. P. Vukanović.** — Praistorijski idoli i njihovi relikti na Balkanskom poluostrvu. (Rukopis).
- 401 **Hehn.** — Kulturpflanzen und Haustiere (1914), 326.
- 402 **St. Novaković.** — Matije Vlastara Sintagmat. Beograd, 1907, str. LIII

⁴⁰³ N. Županić. — Nastižno kumstvo na Belokranjskem s historično etnološkimi pripombami k obredu prvega striženja las pri Slovenih. Zbornik Filozofska fakulteta I, Ljubljana, 1950, 141—142.

⁴⁰⁴ Cfr. С. А. Токарев. — Религиозные верования восточнославянских народов XIX начала XX века Москва — Ленинград, 1957, 151. Т. П. Вукановић. — Трачки коњаник. Гласник Музеја Косова и Метохије III, Приштина, 1958, 168.

⁴⁰⁵ S. A. Tokarev. — Op. cit. 151—152.

⁴⁰⁶ Cfr. S. A. Tokarev. — Loc. cit.; Т. П. Vukanović. — Op. cit., 168—169.

S u m m a r y

CHILDREN'S FIRST HAIR-CUT (STRIŽBA)

With a particular regard to the gravitation area of Vranje

The children's first hair-cut or *strižba*, as it is called in the gravitation area of Vranje is a very ancient custom. It was practised by many peoples, tribes and ethnical groups in the world. Many cases were also observed and analysed this custom from all aspects of its function among the Balkan peoples. Among them it appears in following forms: 1. As an oldage practice, 2. As a token of friendship, 3. When children do not remain alive, 4. On account of children's illness 5. As a means of entering into a composition among the people at feud with one another, 6. Votive hair-cut with a view to securing matrimonial fertility, 7. Bought firsts hair-cut or sponsorship by hair-cutting. In the same way, the author deals from all aspects with all problems and phenomena accompanying the children's first hair-cut or sponsorship by hair-cutting.

In order to allow to visualize this complex of problems as a whole, the author discusses particularly: the preparations for the ceremony of the children's first hair-cut; the invitation sent to the godfather and to the guests to assist at the ceremony; age of the child when the first hair-cut is performed; the sex of the child to whom the hair is to be cut; who can be substitute for the child at the ceremony; godfather by hair-cutting and sponsorship; time at which and place where the ceremony of the first hair-cut is performed; objects on which and objects with which the ceremony of the first hair-cut is performed; the way in which the hair is cut, fashion of the cut and the ceremony itself; places and objects where the children's first hair-cut is thrown or preserved; gifts and presents given in return at the ceremony of the first hair-cut (products of nature and live-stock, clothes and footwear; gifts in money); feast and banquet at the ceremony of the children's first hair-cut; how long does the relationship based on the first hair-cut last; interdiction of the sponsorship at the first hair-cut by the Orthodox and Roman-Catholic churches.

In the sistematic survey the author deals thoroughly with: blood sacrifices at the ceremony of the children's first hair-cut; the function of the ritual feast; the ritual-sacral role of wine at the ceremony of the first hair-cut; chthonial-lustral role of water in this custom; clothes as donation sacrifice at this ceremony; magic-economical power of the donated money at the ceremony of the first hair-cut; the function of raising high the child whose hair has been cut; magic role of the cross in the fashion of the first hair-cut; magic-religious significance of the blanket at the ceremony of the first hair-cut; magic-ritual role of the axe at this ceremony; what happens with the hair-cut at this ceremony; the role of propitious days and forenoons at the ceremony of the first hair-cut; the role of odd years of children's age in

this custom; significance of the crossways at the ceremony of the first hair-cut; instruments by which the first hair-cut is performed; hygienic role of the first hair-cut; the first hair-cut and giving the child a Christian name; the role of the uncle (avunculate) at the first hair-cut; relationship based on the first hair-cut and its intangibility; godfather's prayer and blessings for the child to whom the hair is cut; round dances at the ceremony of the first hair-cut.

After having set forth and analysed all this, the author of this study considers that the children's first hair-cut or sponsorship by hair-cutting, with all its various elements is an example of a custom, widespread all over the world, the numerous instances of which are observed with the contemporary Balkan peoples. Many elements and phenomena, sometimes of mythological character, as well as the offering of determined sacrifices at the ceremony of the ritual first hair-cutting, have the function to serve the deceased ancestors and hoary pagan idols of contemporary Balkan peoples and their ancestors in the other world. In addition, the sacrifices are offered also in belief that the spirits of ancestors influence their live kinsmen even after the death, more unfavourably than favourably. According to a very ancient popular belief, the idols exert a huge influence upon the ethnical groups and therefore are offered sacrifices at the ceremony of the first hair-cut in order to soothe and to win them over. On account of all this, there are practised many magic-religious actions at the ceremony of the first hair-cut with the modern Balkan peoples as the only means to give the patriarchal ethnical groups self-confidence in the struggle against the evil spirits.

In the immemorial times of the mankind there existed the sacrifice of children, particularly of the first-born ones, to the household lares, spirits of dead ancestors, idols of fertility and of eternal life, health and progress, of matrilineal and patrilineal belonging. Gradually, in the long-lasting process of the evolution of mankind, this sacrifice has been replaced by this ritual first hair-cut and the amputation of the animal totem. This is the point of the author's dissertations on this custom.

T. P. Vukanović

- Fig. 1. Children's ritual first hair-cut with Serbians. Townlet Umka near Beograd. Phot. from 1928. Ethnographical Museum Beograd.
- Fig. 2. Children's ritual first hair-cut with the Albanians in the Kosovo and Metohija Province. Village near Gnjilane. Phot. from 1956. Museum of Kosovo and Metohija, Priština.

Фото из 1928.

Етнографски музеј у Београду

Сл. 1 Подстриг прве дечје косе. Умка код Београда

Фото из 1956.

Музеј Косова и Метохије у Приштини

Сл. 2 Подстриг прве дечје косе код Арбанаса у Косовско-Метохијској
Покрајини. Село Ловце код Гњилана

ПРИЛОЗИ

Т. П. ВУКАНОВИЋ

МИГРАЦИОНИ ПУТ ТРИЈУ ВИЗАНТИЈСКО-СЛОВЕНСКИХ РЕЛИКВИЈА У ДОБА ОКТОБАРСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ 1917. ГОД.

У овој години славимо 50-годишњицу октобарске револуције (1917—1967), веома значајан датум у историји света. У педесетогодишњем социјалистичком развоју СССР-а, многа питања и проблеми из времена збивања октобарске револуције, научне су протумачени и објашњени. За октобарску револуцију је везан и миграциони пут трију знаменитих хришћанских реликвија, које су до 1917. год. биле руске народно сакрално хришћанско благо, а од тога доба су отргнуте од земље матице, пренете у Југославију и смештене у Београду. Наиме, ради се о десној руци св. Јована Крститеља, Богородичиној икони коју је по предању насликао еванђелист Лука и једној ставротечи (од часног крста, на коме је био разапет Исус Христос). Из научне литературе, није нам познато да је посебно о овом проблему расправљано, те ћемо на овом месту у кратким потезима осветлити миграциони пут ових трију знаменитих реликвија у доба октобарске револуције 1917. год., од Петрограда (данас Лењинград) до Београда¹.

Када је Наполеон заузео Малту 12. јуна 1798. године, били су одређени рокови, кад су витезови имали да напусте Малту. Тако, велики магистар Ф. Гомпеш, морао је да напусти Малту 17. јуна. Њему је било одобрено да приликом одласка понесе са собом шта хоће. Он је измолио код Наполеона само три ствари, које су се као реликвије чувале у Саборној цркви на Малти: десну руку св. Јована Крститеља, чудотворну икону Богоматере Филермске, коју је Лил-Адам, тадањи велики магистар, донео са Редоса и ставротеку (честицу животворног крста господњег). Напокон, 3. августа 1799. год. у Петергофу код Петрограда, били су примљени у аудијенцију код руског цара Павла, као великог магистра ордена, депутати великог приорства: гроф Коловрат, генерал-поручник и гроф Сент-Жулен, генерал-мајор у аустриј-

ској служби. Тога дана су они поднели оригинални акт о абдикацији барона Гомпеша на достојанство великог маистра и о предаји ове титуле руском цару Павлу. Гомпеш је том приликом попоменутим депутатима послао и три поменуте реликвије донете са Малте: десну руку св. Јована Претече, чудстворну икону Св. Богородице Филермске и ставроџеку са честицом св. крста господњег. Приликом ове посете руском цару, гроф Коловрат је добио од цара Павла велики орденски крст и наименован је за благајника Приорства и амбасадора великог маистра у Бечу.

За ове реликвије цар Павле I дао је да се израде у Русији врло скупоцени оквири и кутије од злата, са веома скупоценим огромним брилијантима, сафирима и рубинима².

У Русији су се ове реликвије налазиле у Петрограду (данас Лењинград), у дворској цркви зимског двора. Руски цар Александар III, обично је ишао сваког лета са породицом у Гатчину, 50 км од Петрограда, и тамо увек носио ове реликвије. Тамо су оне и остале после његове смрти³.

Кад је за време октобарске револуције 1917. год. руска царица Марија, супруга Александра III, напустила Русију и вратила се у Данску, одакле је била родом, она је ове три руске реликвије, као драгоцености династије Романова прве врсте, пренела са собом. После њене смрти, две њене кћери, књегиње Ксенија и Олга, сестре цара Николе II, замолиле су, преко кијевског емигрантског митрополита Антонија, који се у емиграцији био настанио у Београду, ондашњег краља Александра Карађорђевића, да прими ове реликвије на чување. Александар је реликвије примио, после извесног оклевања због друштвено-предрасудних мотива, и сместио их у дворској капели у Старом двору. Када је начињена црква Св. Андрије на Дедињу, ове реликвије је пренео у црквену скривницу, где су се чувале до почетка другог светског рата 1941. године. Даља судбина ових чувених византијско словенских реликвија, није нам позната.

Десна рука св. Јована Крститеља. — Ову је руку донео из Антиохије у Халкидон, а одатле је 956. год. пренео у Цариград Ђакон Јов, за време владе Константина VII Порфирогенита, где је била дочекана са великим свечаностима уз учешће патријарха Палијевита, сената и свештенства, па је положена у двору. Године 1150. и 1157. она се опет спомиње у Цариграду, где је била смештена у царској капели. Чувени руски путописац Антоније Новгородски, у својим путописима из 1200. год. са ходочашћа, каже да је десна рука св. Јована Крститеља, којом се благосиљају цареви, била у цркви Св. Богородице код „Куле светиње“. Доцније, руски путописци и ходочасници XIV и XV столећа, помињу десну руку св. Јована Крститеља у манастиру Св. Богородице Периблепте. Анонимни ходочасник (1424—1453), не спомиње је више у Периблепти, већ у цркви Спаситељевој. Релик-

вија тада није била читава, недостајали су пртси, а остатак руке био је окован у златном окову од танких алкица. Већ 1200. год., каже Антоније Новгородски, један прст ове реликвије је био у цркви Св. Јована Претече у Студиосу. Затим, Стефан Новгородски каже да је десна рука св. Јована Претече око 1350. год., била тад у манастиру Св. мајке божије Периблептос. То значи да рука није била чувана на једноме месту. После тога, ова је реликвија доспела у царске палате, где је чувана до доласка Турака, па је после пада Цариграда 1453. год. изгубљена; а пронађена је случајно 1484. у султанској ризници. Када је Петар Дабисон био велики магистар Ордена, султан Бајазит (1481—1502), чији се брат Зизим (или Дшема), склонио код Ордена, да задобије пријатељство великог магистра, великом мајстору малтешком. П. Дабисону поклонио је десницу св. Јована Претече. За овим, витезови малтешког реда положили су десницу у цркву Св. Јована на острву Родосу. Када је Сулејман заузео Родос, витезови су је пренели на Малту. На крају, ова је реликвија доспела са Родоса у Русију, као што смо напред поменули, када је концем XVIII столећа Наполеон растерао орден са Малте⁴.

Икона Св. Богородице, коју је насликао св. Лука. — У свим хришћанским земљама, у средњем веку су биле особито поштоване иконе које је сликао евангелист Лука. У Житију апостола Луке, које је написао Теодорит, прича се како је Лука прво насликао „образ Исусов“, а потом икону Св. Богородице, са малим Христом на руци. Када је Богородица видела ову икону, веома јој се допала, па је евангелист Лука после тога насликао још три Богородичине иконе. Најчувенија икона Св. Богородице коју је сликао св. Лука, јесте икона Богородице Одигитрије. У иконографији је заступљен и тип иконе како Св. Лука слика св. Богородицу (морачки манастир у Црној Гори). Код нас се у неколико повеља из доба цара Стефана Душана помиње Одигитрија. Интересантно је поменути да је Одигитрија поменута и у једној повељи профаног карактера из 1345. год., којом цар Ст. Душан, на молбу Дубровчана, укида царину у Требињу. Напокон, кроз цео средњи и нови век, често се у историјским изворима, на разним странама јужнословенских земаља, помињу иконе које је сликао св. Лука. Да ли се ту ради о пресликавању икона које је сликао св. Лука, или је у питању ширење овога култа од стране монаха, из економских разлога, ради привлачења ходочасника и давања прилога манастирима и црквама који поседују овакве иконе, не усуђујемо се да кажемо. То је посебан проблем који изилази ван оквира ове наше теме. Према сликарским атрибутима и иконографским особинама дате византијско малташке односно руске иконе Св. Богородице, која је у доба октобарске револуције 1917. год из Петрограда доспела у Београд, не држимо да се ради о старијој византијској икони. Може бити у питању икона сликана крајем XV или почетком XVI столећа⁵.

Ставротека (од часног крста на коме је био разапет Исус Христос). — Као што је у науци истакнуто, у хришћанској религији, реликвијари разних облика, садржавали су дрвене фрагменте, од часног крста на коме је Исус Христос био разапет. У неким је било и делова других реликвија, као што је случај са ставротеком у Шатру, са грчким натписом, у којој су се чувале осам реликвија. Византинци нису изделили само дрвени крст на који је Христос разапет, већ су и друге Христове реликвије разделили и ставили их у разне реликвијаре, или пак уз ставротеке са деловима часнога крста. Довољно је поменути за илустрацију тога: Христове пелене, трнов венац, чавле, фрагменте Христових јасала, камење са Голготе, Христов покров и слично. Свакако, ова византијска ставротека, која се дуго времена налазила на Родосу и Малти, а потом у Петрограду, сачињена је од часног крста на коме је био разапет Исус Христос. По својој функцији и месту које је имала у хришћанству за време прохујалих времена, она је заиста потицала од часног крста. У научној литератури је записано, да је после смрти папе Александра VI (1492—1503), који је случајно испио отров спреман за једног кардинала, велики магистар, који је тада живео на двору француског краља Луја XII (1498—1515), кренуо на Родос. Том приликом га је краљ обдарио и опклонио му честицу светог крста — тј. ставротеку о којој је реч у овом раду, као и мач краља Луја IX⁶.

* * *

Као поента свега изнетог, следи овај закључак:

Наведене три византијско-словенске реликвије спадају свакако у ред знаменитих хришћанских сакралија. Притом, ми чинимо у погледу њихове важности следећи редослед: ставротека, од часног крста на коме је био разапет Исус Христос, десна рука св. Јована Крститеља, која се у хришћанству сматра за највећу светињу после Христових сакралних атрибута и главе св. Јована и на крају долази икона Св. Богородице, коју је сликао св. Лука. Све три наведене реликвије долазе у ред најзнаменитијих хришћанских реликвија из доба Византије.

Скупоцени брилијанти, сафири, рубини и друго драго камење које краси рамове и кутије у којима су смештене ове хришћанске реликвије, а које су радили руски златари с краја XVIII столећа, исто тако има своју уметничку и културно-историјску вредност, што не треба пренебрегнути.

Свакако, на меродавнима је да се заинтересују за даљу судбину ових трију византијско-словенских реликвија, које смо овим кратким прилогом осветлили, како би их стручњаци детаљно могли проучити.

НАПОМЕНЕ

¹ Слична је судбина задесила и чувену руску царску нумизматичку збирку, која је за време октобарске револуције 1917. год. заједно са овим реликвијама, доспела у западну Европу, а одатле је посебним комвојем транспортована у Београд на смештај код нових власника чланова владајуће династије Караборђевића.

² Историја ордена Св. Јоанна Јерусалимскога. Вѣ Санктпетербург 1800/1, III, 186, 189; V, 32, 369.

³ Путешествіе новгородскаго архіепископа Антонья вѣ Царьградѣ. Изд. П. Савваитова. Спб. 1872, кол. 87, 88, прим. 71.

⁴ Cfr. **Cedrenus**, ed. Bonn, t. II, 335; *Acta sanct. juin.* t. IV, 742; **Rambaud**, *L'empire grec au x siècle*, Constantin Porphyrogénète, Paris 1870, 112; *Analecta Bollandiana*, t. XXXI (1912), 324; **Assemani**, *Kalend. eccl. univ.* ed. I, 22; *Itinéraires russes en Orient*, trad. par B. de Khitrowo, Genève 1889, 98, 100, 124, 138—139, 204; Путешествіе новгородскаго архіепископа Антонія вѣ Царьградѣ, на нав. месту; **Ph. Braun**, *Constantinople, ses sanctuaires et ses reliques au commencement du XV siècle* (1883), 30; **Constantiniade**, Constantinople (1846) 130; **Riant**, *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*. Genève 1878, II, 212—214; **J. Ebersolt**, *Sanctuaires de Byzance*. Paris 1921, 80, par. 4. На овом месту, интересантно је поменути, да се у Сијени такође чува једна сакралија, за коју се тврди да је десна рука св. Јована Крститеља. О томе упор. **А. Банчић**, О десници св. Ивана Крститеља са старосрпским натписом у Сиени. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. IX, Београд, 1929, 71—73; **М. Ивковић**, О натпису на окову руке св. Јована Претече у Сиени. — Прилози, књ. XI (1931), 154 sqq.; **П. Поповић**, О српском натпису у Сиени. — Прилози, књ. XVI (1936), 214—220.

⁵ О иконама Св. Богородице које је сликао св. Лука cfr. **Migne**, *Encyclopedie théologique* 24/II (1858), 1317; **Ст. Станојевић**, Белешке о неким старим иконама. Београд, 1931, 18 (литература предмета тамо); **М. Радовић**, Записи, Цетиње, 1927, стр. 299—301; **П. Д. Шеровић**, О једној старој икони у Будви. — Гласник Народног универзитета Боке Которске, III, 1, Котор, 1936, 12—13; **Р. Марић**, Чудесна исцељења у старим српским животописима. — Годишњица НЧ, књ. 47 (1938), 228; **Тих. Р. Борђевић**, Природа у веровању и предању нашега народа. Београд, 1958, књ. II, 260.

⁶ **J. Ebersolt**, op. cit., 115—128; Историја ордена св. Јоанна Јерусалимскога, књ. III, 199.

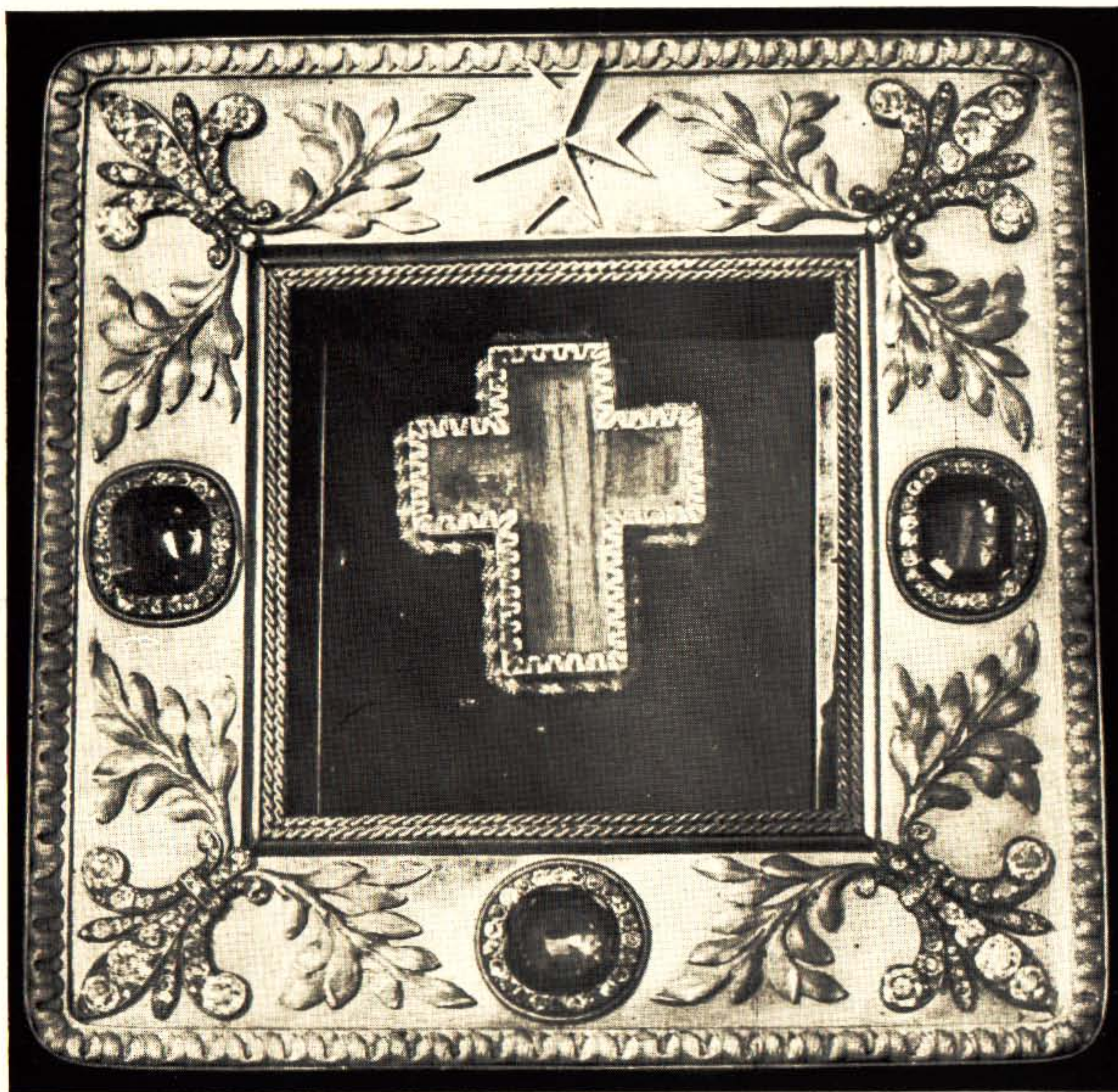
МИГРАЦИОННОЕ ПУТЕШЕСТВИЕ ТРЕХ ВИЗАНТИЙСКО-СЛАВЯНСКИХ РЕЛИКВИЙ ВО ВРЕМЯ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

В этом очерке, на основе исторических источников и литературы, автор обсуждает миграционный путь византийско-славянских реликвий которым принадлежат: правая рука Св. Иоанна Крестителя, икона Богородицы которую по преданию нарисовал евангелист Лука, и одна ставртека из святого креста на котором был распят Христос. Автор следит миграционный путь этих реликвий еще из древних времен до 1917 года, когда они из Петербурга (ныне Ленинграда) перенесен в Западную Европу, а потом в Белград, где их хранили до 1941 года в придворной домової церкви на Дедине. Дальнейшая судьба этих трех знаменитых византийско-славянских реликвий автору очерка не известна.

Т. П. Вуканович

Сл. 2 Икона Св. Богородице коју је сликао св. Лука

Сл. 3 Ставротека од часног крста
на коме је био разапет Исус Христос

ДР СКЕНДЕР РИЗАЈ

ХАЈДУЧИЈА НА ПОДРУЧЈУ ВРАЊА И НОВОГ БРДА 1572. ГОД.

Кроз цело XVI столеће, на Балканском полуострву, јављају се местимично хајдучке дружине, које се баве убиствима и пљачком. Турске власти су, од старине, прописивале оштре казне за ту врсту разбојништва. Најчешће, то је било вешање, након детаљног судског поступка око утврђивања кривичних дела. Као најзлогласнији крај у коме се у XVI столећу помиње хајдучија са злоделима разбојништва, долази шумовити предео Качаничке клисуре а такође и шумовити крајеви Новог Брда и Криве Паланке. Хајдучке разбојничке дружине, састављене обично од хришћанског становништва ових предела, бројале су десет до петнаест људи, који су били дсбро наоружани. Обичавало се да друмска сеоска насеља каткад примају на конач странце путнике, па да их убију и леш закопају у нарочито опремљене јаме. Но, исто тако, хајдучке разбојничке дружине, поред својих дневних пљачкашких подвига, најчешће су вршиле разбојништва нсћу. Ови хајдуци — разбојници, издавали су се често за кириције, изнајмљујући богатим трговцима и угледним путницима товарне и јахаће коње и пратњу. Као пратиља обично су биле башове хајдучке дружине, које би свој разбојнички посао обављале ноћу, свакако по напред утврђеном плану¹. О томе јасно говори један докуменат са почетка XVI столећа, који детаљно разлаже о једној таквој хајдучкој банди, која је харала на ондашњем подручју Врања (село Берман, код Криве Паланке)².

У другој половини XVI столећа, било је великих врења међу становништвом на Балканском полуострву. То се нарочито запажа у дукаћинском и скадарском санцаку. Сличних појава је било и у околини Врања³. На овом месту, говорићемо о том проблему у 1572. год. на основу неких царских фермана (заповести), који говоре о том питању.

Заповест из 4. Зилкаде 979. (20. марта 1572) године, је упућена бегу (санцакбегу) Ђустендила (Köstendil, Велбужд) Мехмед-бегу.

Према овој заповести, Мехмед-бег је поднео извештај Порти у коме је изнео да му је долазио врањски кадија⁴ и са једном групом муслимана, који су изјавили да између Врања и Новог Брда има харамија-хајдука (разбојника) и да изненада пресрећу убираче харача и овчарине (haras ve koyun hakki)⁵, да нападају муслиманске куће и пљачкају њихову имовину. С обзиром на

ово, споменути Мехмед-бег тражи да му се пошаље десет спахија, како би се ово пљачкање онемогућило.

Висока Порта наређује да се попише десет спахија са тимаром „tezkiresiz“⁶ и да се они узму за чување и заштиту опасних места у споменутој livi (санџаку). Уједно, тражи списак тих спахија⁷.

Међутим, два друга фермана упућена кадији Врања и рударском назиру⁸ Мехмеду 23. Рамазана (10. фебруара) и 23. Зилкаде (9. априла) 979. године (1572) односи се на једну врло занимљиву појаву.

Према првом ферману, убирач харача, звани Сулејман, нападнут је у селу Gülban. Наиме, на пољу наведеног села (оно има 120 домаћинстава), убирач харача Сулејман је убијен, заједно са двоје своје деце и девет других особа. А с друге стране, њему су ствари и државни новац (mirî akçe) опљачкани. Због тога се наређује кадији Врања да лепо извиди и утврди случај: зашто се није указала помоћ нападнутом убирачу харача, премда је било у околини 15 селâ, и зашто бунтовници (fesadî yaranlar) нису откривени⁹?

Из другог фермана се види да је убирач харача Новог Брда, звани Сулејман, убијен а државна имевина (mal-î miriye) опљачкана од становништва села Мална. Затим, они су успели да побегну, услед немарности диздара¹⁰ тврђаве Скопља, док ђатип (писар-секретар) звани Вели од харамија је узео новац (haratilerden para almîs). Према томе, наређује се кадији Врања и назиру Мухамеду да ухapse ђатипа Велију и диздара Скопља, а харамије ухвате и државну имовину од њих сдузму¹¹.

*

* *

Први пораз, а врло тежак, Турска је доживела на мору код Лепанта (1571). Млетачка република после тога се одрекла Кипра, обавезајући се да плати харач Порти у износу од 30000 дуката. Ипак, пораз турске флоте код Лепанта означава прве симптоме слабљења, и умањује уверење о непобедивости Турске Царевине. До таквих последица могло је доћи, јер је султан Селим II (1566—1574) био човек и државник слабих квалитета и уз то пијаница. Он је више водио рачуна о задовољавању личних жеља, а државни послови дошли су у други ред. Наиме, после смрти султана Сулејмана Величанственог (1566) у турској држави ситуација се из основа изменила. Моћ царевине и унутрашња дисциплина у целини је почела да опада¹². Стога је сасвим разумљиво да у светлости тих појава дође и до појаве хајдучија. Али, по мом мишљењу, треба подвући разлику између хајдучија, разбојничких акција појединих група људи, којима је било хајдучење једино занимање (пљачкали су становништво, независно од вер-

ске припадности, нападали су трговачке караване итд.) и „хајдучија“, тј. отпор раје против злоупотреба појединих државних достојанственика Царевине, итд. Дакле, на основу ових трију фермана не можемо добити потпунију и јаснију слику о карактеру наведених „хајдучија“ у околини Врање. Да би се могло донети о томе реалнији и свестранији закључак мора се даље истраживати и различити извори упоређивати. Иначе, на основу ових фермана можемо донети следећи закључак: на територији Ђустендилског санџака, односно у кадилуку (срезу) Врање, било је харамија, који су нападали убираче харача и овчарине; убијали их и њихову, односно државну имовину пљачкали; да су поједини државни функционери Царевине, у овим случајевима, показивали индиферентност, чак и добијали новце од самих харамија итд. Али, из садржине наведених фермана не види се који су прави мотиви нападања муслиманских кућа и пљачкања њихових имовина. Поставља се питање, да ли су споменуте муслиманске куће биле поштених, мирних становника муслиманске верске конфесије или пак куће убирача харача. Затим, да ли су убирачи харача били нападнути због евентуалних злоупотреба својих дужности или само због тога што су били државни функционери? Јер, убирачи харача—џизје су били дужни да савесно врше своју дужност и уредно воде поименичан дефтер, а у основи џизја није био несношљив терет за немуслиманско становништво у турско-тимарском режиму. Само, несавесни и похлепни убирачи, односно закупци џизје, узимајући на име џизје више него што је било предвиђено, створили су велико незадовољство међу турским поданицима. Услед тога опао је и углед власти и она у том погледу није могла ништа учинити¹³. Другим речима, ове појаве указују на једну чињеницу, тј. да су почеле да се појављују клице опадања и пропадања Турског Царства.

НАПОМЕНЕ

¹ Гл. Елезовић, Турски споменици. Београд, 1940, књ. I, св. 1, стр. 337—347.

² Гл. Елезовић, Наведено дело, стр. 337, бр. 120. Докуменат потиче око 1502. год.

³ Види Скендер Ризај, Думенов устанак из 1572. године против турске управе на подручју Врања. Врањски гласник, књ. I, Врање, 1965, стр. 25—33.

⁴ О кадијама види Скендер Ризај, Управљање мајданима на Косову и Метохији за време турске владавине, Годишњак Покрајинског државног архива, књ. I, Приштина, 1965, 89—115.

⁵ О џизји (харачу) види Скендер Ризај, Убирање џизје од хришћанског становништва у вилајетима Врања и Прешова крајем XV столећа, Врањски гласник, књ. II, Врање, 1966, 256—265.

⁶ Тезкирели и тезкиресиз тимар значи тимар (посед) са званичном или незваничном потврдом од државе.

⁷ *Basvekalet Arsivi, Mühimme Defteri*, том 12, с. 559, број фермана 1068.

- 8 О назирима види Скендер Ризај, Управљање мајданима, 97—99.
 9 *Basvekâlet Arsivi*, Mühimme Defteri, том 18, с. 6, број федмана 12.
 10 Диздар значи на перзијском језику командант тврђаве.
 11 *Basvekâlet Arsivi*, Mühimme Defteri, том 16, с. 186, број фермана 357.
 12 Скендер Ризај, Дүменов устанак, 28.
 13 Скендер Ризај, Убирање цизје, 257.

Z u s a m m e n f a s s u n g

DAS RAUBERWESEN AUF DEM GEBIET VON VRANJE UND NOVO BRDO IM JAHRE 1572

Im XVI. Jahrhundert erscheinen mancherorts auf der Balkanhalbinsel die Räuberbanden, welche viele Mordtaten und Plünderungen verübten. Die türkischen Behörden haben seit alters schwere Strafen für diese Art Räuberei verhängt. Als die berüchtigste Gegend in welcher das Räuberwesen mit ihren Misstaten im XVI. Jahrhundert genannt wird, ist die waldige Landschaft der Schlucht von Kačanik sowie die waldreichen Gegenden von Novo Brdo und Kriva Palanka. Die Räuberbanden, gewöhnlich aus den christlichen Einwohnern dieser Gebiete bestehend, zählten von zehn bis fünfzehn Mann, welche gut bewaffnet waren. Die Räuber führten ihre Plünderungstreiche am häufigsten bei Nachtaus.

In der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts kam es zu grossen Gärungen unter der Bevölkerung der Balkanhalbinsel. Dies ist besonders auffallend in den Sandschaken von Dukagjin und Skadar. Ähnliche Vorkommen wurden auch in der Umgebung von Vranje aufgezeichnet. Im Jahre 1572, nämlich, gab es Räuber in der Gegend zwischen Vranje und Novo Brdo, welche mohammedanische Häuser angriffen und ihr Eigentum plünderten. Ebenso gab es auch Räuberbanden auf dem Gebiet von Kriva Palanka, in Mazedonien, welches damals von den Lehensherren von Vranje verwaltet wurde. Eine von diesen Banden tötete den Steuereinnehmer Suleiman samt seinen zwei Kindern und noch neun anderen Personen. Ein ähnliches Vorkommen finden wir auch in der Umgebung von Novo Brdo, wo ebenfalls ein Steuereinnehmer ermordet wurde. In diesen beiden Fällen wurde das Staatseigentum geplündert. Die Räuber wurden nicht entdeckt.

Dr. Skender Rizaj

МИОДРАГ МИТРОВИЋ

ПОРЕКЛО ПОРОДИЦЕ ЦИНОЛИ, ОСНИВАЧА ПАШИНОГ КОНАКА У ВРАЊУ

Међу старим грађевинама из турског времена, истиче се у Врању познати Пашин конак. То је зграда подигнута у стилу балканске фолклорне архитектуре. Према истраживањима арх. И. Здравковића, ова грађевина датира из краја XVIII века, а подигао ју је Рауф-бег Циноли¹. Пашин конак у Врању сачињавају две велике зграде, које се налазе у центру града. У једној од њих која је у минулој прошлости служила као мушка кућа или селамлук, данас је смештен Народни музеј. У другој згради, која је у непосредној близини прве зграде, с којом је у време подизања била повезана висећим мостом, био је смештен харем-лук. Данас се у тој згради налази Државни архив. Обе ове зграде налазе се под заштитом државе, као споменици од посебног значаја. Зуб времена је веома руинирао Пашин конак у Врању, тако да је он скоро дотрајао и налази се на рубу пропасти.

Покушаћу, на овом месту, да осветлим порекло породице Циноли, која је деценијама играла веома значајну улогу у историји Турског Царства на југу наше домовине. За њено име везана је и зграда Пашиног конака у Врању, што је за нас на овом месту од посебне важности.

* * *

Према досадашњим проучавањима у нашој науци Циноли долазе из Арбаније на Косово у XVIII веку. На Косову Циноли су током времена постали феудалци са веома великим поседима. По А. Урошевићу имали су своје поседе још средином XVIII века, па и раније у селима: Грмову, Јерми Садовини и Пасјану². Иако су падаци о доласку Цинолија на Косово недовољно поуздани, са сигурношћу се може тврдити да они долазе на Косово у другој половини XVIII века, јер се у нашим изворима помињу у вези с Кочином крајином у 1788. год.³ Феудална породица Цинолија управљала је Косовом отприлике столеће ипо. Циноли су имали своја седишта у Приштини, Гњилану и Скопљу, а имали су своје поседе и у Врању и околини.

О пореклу рода Цинолија постоје неколике верзије. Тако, по једној верзији, Циноли воде порекло са Истока и припадају

турској народности. По казивању Мехмета Сурије, турског историчара, Џиноли воде порекло од Хаџи Али — паше Џинолија, који је једно време службовао у Бустендилу и потом у Никопољу. Умро је у Грчкој 1123. год. (по хиџри). Хаџи Али — пашу наследио је син Ибрахим — паша. Ибрахим — пашин син је познати феудалац Малић — паша Џиноли, који је погинуо у првом српском устанку у борби са српском војском 1809. год. на Каменоци код Ниша⁴.

На маргинама исте књиге дата је даља генеологија породице Џинолија. Од истакнутих личности ове веома познате феудалне породице Џиноли помињу се Хуршид — бег, братанац Малић — паше Џинолија, затим по злу познати окроти Јашар Мехмед — паша Приштевски, који је 1826. год. постао скопски мутесариф⁵, а иза 1846. год. (односно 1243. год. по хиџри), умро у Цариграду. Затим се помиње Јашар — пашин син, Абдурахман — паша Џиноли у доба султана Абдул Меџида, као паша у Скопљу где је и умро. У том периоду у Приштини је владао други Јашар — пашин син Галиб Абдурахман — паша, који је био и мутесериф у Серезу.

По другој верзији, по народној традицији на Косову, Џиноли воде порекло из северне Арбаније. Наиме, по истој традицији Џиноли су православног српског порекла, па су касније прешли на ислам и пошиптарили се, а потом се потурчили (осећали се Турцима). По истој верзији Џиноли долазе на Косово крајем XVIII века где су се за кратко време истакли и постали господари Косова⁶.

По трећој верзији, која је свакако и најтачнија, и која даје податке и о начину стицања звања феудалаца познате властодржачке породице Џинолија, Џиноли су пореклом Арбанаси.

У аустро-турском рату 1788-91. год. влога покрета Коче Анђелковића била је веома велика. Коча Анђелковић са Србима под својом командом успео је да заузме многа утврђења у позадини Београда према Нишу. Међутим, Аустрија је у 1788. год. показала неодлучност да води рат с Турском те је Коча Анђелковић био, под притиском јачих турских снага, приморан на повлачење преко Дрнана у Војводину. У лето 1788. год. Коча је поново ступио у фрајкору и борио се за одбрану Баната од Турака. У боју с Турцима, 7. септембра 1788. год. код Брзаске на Дрнана његова чета је била потпуно уништена, а сам он заробљен⁷.

У овом сукобу код Брзаске на турској страни учествовао је као борац Малић Џиноли. О томе како је овај Шиптар ухватио живог Кочу Анђелковића у ратном окршају код Брзаске, те на основу те заслуге добио од султана Селима III као награду звање паше, један извор каже: „Коча се у шанцу држао јуначки и бранио се сабљом, но један млад Арнаутин баци своју хаљину

белу на сабљу и ухвати га жива, и после га Турци поставише пашом и овај је после чувен био под именом Малић — паша. Кочу су Турци жива ударили на колац⁸.

Према овом извору недвосмислено се види да је Малић — паша Џиноли, оснивач феудалне властодржачке породице Џинолија, био Шиптар.

Значај Кочине личности, као предводника једног значајног отпора господству Турског Царства био је велики. То сведочи и чињеница, што је шиптарски борац, који је ухватио живог Кочу на бојишту, као награду за то јунаштво, добио звање паше. Реч је наиме о Малић — паши Џинолиу.

* * *

После свега изнетог, констатујемо следеће: Сви наведени извори о пореклу рода Џиноли имају карактер историјске или народне традиције. Као такве их и саопштавамо. На историчарима је да допринесу решењу овог проблема, користећи архивску грађу, која би можда садржала и ове податке. Сами пак припадници рода Џиноли како кроз XIX тако и почетком XX века, сматрали су себе Турцима.

НАПОМЕНЕ

¹ Арх. И. Здравковић, Музеји, бр. 7. Београд 1952, стр. 143.

² Атанасије Урошевић, Горња Морава и Изморник. Насеља и порекло становништва, књ. 28, Београд 1953, стр. 36, 159, 203.

³ Причања Гаје Пантелића. Грађа за историју првог српског устанка, Београд 1954, стр. 43.

⁴ Подаци из историје Турског Царства од Мехмет Сурије, на турком језику — арапским писмом.

⁵ Татомир Вукановић, Манастир светог Уроша у Неродимљу, Хришћанско дело, свеска 3. Скопје 1937. стр. 207.

⁶ Т. Vukanović: Muzeumi i Xhinollit ne Prishtine. Përparimi. Prishtinë 1947. VI бр. 9—10. 37. Ову народну традицију прихватио је и Атанасије Урошевић и својим проучавањима, истичући да су самовласни-самозвани господари Ксова Џинићи поарбанашени Срби, старином из скадарске области, који су најпре живели у призренском крају. Види А. Урошевић, *op. cit.* стр. 157.

⁷ Историја народа Југославије, књ. II, Београд 1960, стр. 1289.

⁸ Причања Гаје Пантелића, Грађа за историју првог српског устанка, стр. 43.

Z u s a m m e n f a s s u n g

DIE HERKUNFT DES GRÜNDERS VON PASCHAKONAK IN VRANJE DŽINOLI

Im vorliegenden Beitrag erörtert der Verfasser die Frage der Herkunft der berühmten adeligen Familie Džinoli, welche jahrzehntelang das Gebiet

von Kosovo, mit dem Sitz in Priština, die Gegend von Gnjilane, mit dem Sitz in Gnjilane, und die Gegend von Skoplje, mit dem Sitz in Skoplje, als Lehensherren verwalteten und auch ihre Lehngüter in Vranje und in der Umgebung dieser Stadt besaßen, wo einer der ältesten Lehensherren ein Mitglied dieser Familie, Rasim-Bey war. Nach den bisherigen Ergebnissen der geschichtlichen Untersuchung, erbaute Rasim-Bey, gegen das Ende des XVIII. Jahrhunderts, das Schloss (Paschakonak) in Vranje. Dieses Schloss besteht aus zwei grossen Bauten, und zwar: haremluk (Frauengemächer) und selamluk (Männergemächer). Heutzutage sind in diesen Gebäuden das Staatsarchiv und das Volksmuseum in Vranje unterbracht.

Es bestehen mehrere Versionen über die Abstammung von Džinolis. Nach einer Version stammen sie aus dem Morgenlande und gehören der türkischen Volksgemeinschaft. Nach der zweiten nehmen sie ihren Ursprung aus Albanien und waren in alten Zeiten orthodoxe Serben, welche albanisiert wurden. Nach der dritten Version sind sie Schiptaren aus Albanien. Einer ihrer Ahnen, ein Albaner welcher sich während des österreichisch-türkischen Krieges, Kočina Krajina genannt, im Jahre 1788 in der türkischen Armee befand, erwarb den feudalen Klassenstand und die Würde des Paschas. Er nahm, nämlich, Koča Anđelković lebendig gefangen im Kampfe bei Braska an der Donau und der türkische Sultan verlieh ihm, als Belohnung für diese Heldentat, den Amt des Paschas. Es war dies der sogenannte »Malić Pascha«, dessen Sitz in Priština war. Der Verfasser dieses Beitrags nimmt die Richtigkeit dieser geschichtlichen Quellen über die albanische Abstammung der Familie Džinoli an.

M. Mitrović

РАДОШ ТРЕБЈЕШАНИН

ГРАБА ЗА ИСТОРИЈУ ВРАЊСКОГ ШКОЛСТВА ИЗ 1878. ГОД.

Одмах по ослобођењу Ниша, Пирота, Прокупља, Лесковца и Врања 1878. године, Кнежевина Србија је у овом новоослобођеним крајевима журно почела са увођењем своје власти и администрације. Већ је 3. јануара 1878. године обнародован Привремени закон о уређењу новоослобођених крајева а 14. маја обнародован је Закон о привременом управљању, управној подели и формирању власти у новоослобођеним крајевима. И ако су ослобођени градови остали све до Берлинског конгреса као војне управе, а са тим и поседнути војском за чије су потребе (болнице, канцеларије и војне касарне) биле реквириране све боље зграде, међу којима, у првом реду, затечене школске зграде, ипак се са организацијом школства почело одмах и већ у 1878. години, са продужетком школске године на летње месеце, отворене су на овом подручју многе школе и школска година призната као редовна школска година.

На тражење министра просвете и црквених дела од 10. маја 1878. године начелник округа врањског поднео је 7. јуна 1878. године извештај о стању школства у овом округу¹:

Варош Врање:

„Манасије поп Стошић, учитељ у Врању. Са њиме је општина задовољна али ипак жели способнијег учитеља или учитељку из Србије.

Димитрије Станковић, учитељ у Власини, из бугарске је школе те не би требало да остане и даље на овом положају.

Масурица. — Овде постоји турска школа и учитељ је хоџа.

Врање. — Постоји овде и мушка и женска школа, учитељ је хоџа.

Алакинце. — И овде постоји турска школа са хоџом учитељем.

Сурдулица. — Постојећа турска школа је затворена.

Житорађе. — И овде постоји турска школа са учитељем хоџом.

Прекодолце. — Турска постојећа школа је затворена.

Бујановце. — Турска школа још ради, учитељ је хоџа.

Јелашница. — У турској школе предаје хоџа“.

У истом извештају стоји и „у Врањи и Власини, Стубљу, Кунову, Грањи — свега 5 школа српских је затечено али ни једна сада не ради.“

О издржавању школа се у извештају каже: „Школу издржавала је црква а у нужди и грађани прирезом.“ И „куновску

школу издржава црква, док све остале школе издржавају бачки родитељи.“

О турским школама се каже у извештају: „Две турске школе у Врањи: мушка и женска, у Масурици, Сурдулици, Алакинцу, Житораби, Прекодолцу, Биновцу и Јелашници раде. Од њих су затворене женска у Врањи, Сурдулици и Прекодолцу док остале и сада раде. За Алакинце смо набавили учитеља. Са хоцама општине су задовољне.“²

Бугарска школа у Врању престала је да ради још у току самог рата, јер су Турци бугарског учитеља интернирали.³

У току летњих месеци 1878. године врањски округ је обишао као изасланик министра просвете и црквених дела Милорад Шапчанин, књижевник и тада секретар овог министарства. Његов задатак је био да изврши инспекцију постојећих школа, да оцени „способност учитеља“, њихову „националну делатност“ и да предложи министарству места за отварање нових школа и број учитеља које треба одмах тамо поставити за наредну 1878/1879. школску годину.

Извештај је датиран 20. септембра 1878. године и гласи:⁴

Врање. — Школа у Врању је у једној соби доњег спрата Митрополије и ту деца „уче у црквеном конаку, који је на стубове, али отворен киши и ветровима.“ На предлог Шапчанина отворена је четвороразредна основна школа и смештена: I разред остаје у одељењу Митрополије до II, III и IV разред треба сместити у турску школу а женску српску школу сместити у кући Ибиш аге. Како је у Митрополији становао егзарх, а у турској школи још била војна болница, то је Шапчанин захтевао хитно испражњење зграда и њихову адаптацију за школску употребу. Према оцени Шапчанина за ову 1878/1879. школску годину биће до 350 мушкараца и до 50 девојчица. У исто време Шапчанин даје предлог да се идуће године обавезно у Врању отвори гимназија.⁵

Моравски срез:

Трновац. — У овом селу отворити одмах школу. Школу би похаћала деца из села: Турије, Бујановца, Гаковца, Лопарина и Брезника. Школа ће радити у приватној кући и „отворити је по жељи народа“.

Павловци. — Отворити у овом селу школу за села: Горње и Доње Нерадовце и Рибница. Школска зграда биће кућа Јашар бега која се налази у селу Павловцу.

Собина. — Школа у Собини ће обухватити насеља: Шапранци, Доње Врање, Ново село „и још два села којим нисам забелижио име. Школа да буде у Спахијском дворцу у Собини. Овде поставити учитеља јер црква слабо ради.“⁶

Стропско. — Школу отворити у спахијској згради у Стропском за насеља: Дубница, Катун и Миливојци.

Гатар. — „У сред села је велико спахијско здање. У њему отворити школу за насеља Бука, Црни Луг, Рајстовци, Коњска, Горње и Доње Жупско и Златокоп. И у овој згради се налази војска те је треба ослободити за школу.“

Срез власински:

Власина. — „Зграда за школу се налази код цркве. Добра је за школу, бака ће бити јер насеља имају око 700 домова.“

Буковац. — Отворити школу у овом насељу у коју ће ићи деца из насеља: Изомно, Бања, Лука, Гурковац. У селу Буковац има два чифлука, те зграде треба оправити за школу.

Сурдулица. — Школа у Сурдулици ће обухватити насеља: Алексице, Загужане, Сувоњица и још општину коју нисам запамтио а немам је ни забележену. У селу Сурдулици има простран спахијски двор и треба га употребити за школу. „Двор је простран и ограђен зидом“.

Врбово. — „У овом селу треба отворити школу у коју ће ићи и деца из Себеврање. Чифлук у овом насељу може послужити за школу.“

Срез пчињски:

Моштаница. — Школа да се отвори у овом насељу и то за насеља: Бресница, Клашница, Сена, Бојин До. За школску зграду узети „бивши чифлук, здање је угледно и лепо. Црква је удаљена више од четврт сата па да се постави учитеља. — Црква се налази у Тесовишту.“

Градња. — Школа ће обухватити насеља: Големо Село, Власе, Крушева Глава, Миоковци. Овде постоји лепа школска зграда. У њој се сада налази војска и треба је испразнити. Цркве се налазе у Грањи и Големом Селу.“

Прибој. — Школа из овог села ће обухватити насеља: Сбуљ, Мазариће и Островицу. Село има своју школску зграду. „Нема близу цркву те овде поставити учитељку.“

Завршавајући свој извештај — предлог, Шапчанин наређује властима „да се за баке изграде дугачке клупе и дугачки столови услед немања бољег намештаја да привремено послужи.“

Посебним одељком препоручује министру просвете какве учитеље треба овамо послати „Прво оне који знају црквено појање а учитељке тамо где су цркве удаљене од школе пошто оне не могу вршити дужност црквеног појца.“

О моралним квалитетима будућих учитеља у извештају се каже:

1) „Да о цркви и вери учитељи с поштовањем говоре пред народом, да у посне дане или поште јавно нипошто не мрсе, да свештенике, који школовања имају мање али примерног живота више, одликују сваком приликом и да не критикују њихову свештеничку спрему чинећи им на жао.“

2) „Да не оговарају власт нашу пред народом, ни наше власнике, ни људе ма које партије.“

3) „Да певају наше лепе народне песме и уметничке, а нарочито црквене песме.“

4) „Да на јавним весељима и гозбама, којима су присутни, проговоре коју разбориту реч из наше историје, прошле и садање.“

5) „Стога чим прећу нашу стару границу имају стрести са се прах навика које су већ овде постале обичне.“

6) Да не истражују и не извољевају много, ма по закону права на то имали...“

У свом извештају Шапчанин је предложио да се свуда за учитеље обезбеди пристојан стан и то „на горњем броју стамбене просторије.“⁷

Почетком школске 1878/1879. године министар просвете, на предлог свог изасланика Шапчанина, поставља у Врању учитеље: Зарију Поповића, бившег учитеља у Гњилану за III и IV разред, Јована Десимировића, свр. богослова, за III разред, Кузмана Бацовића, бив. учитеља у Битољу, за II разред, Манасија Поповића, бакона из Врања, за I разред, Анку Поповић, бив. учитељицу у Врању за сва 4 разреда женске школе.⁸

Својим извештајем од 27. децембра 1878. године окружни начелник у Врању обавештава министра просвете да се у врањске основне школе уписало: у I₁ 98, у I₂ 104, у II 33, у III 14, а у IV разред 14 ученика. У Женску школу се уписало у сва четири разреда 29 ученица.⁹

Већ школске 1879/1880. године школски проблеми на подручју врањског округа били су повољно решени. По селима су отворене основне школе, снабдевене училима, зградама и наставним кодром а у Врању се отвара и нижа гимназија. Окружни начелник је 15. јуна 1879. године замолио министра просвете да отвори гимназију у Врању на што му је министар одговорио да прво обезбеди све што је потребно за отварање гимназије (зграду, учила и друго) што је овај већ ове године и учинио¹⁰.

У току лета школе у Врању, а и у читавом врањском округу, обишао је Милош Милојевић, као изасланик министра просвете, тако је у новој 1879/1880. школској години псчео рад нормалним мирнодопским током. Према архивском материјалу ова школска година имала је сво стање:

Врање:

Миливоје Обрадовић, свр. богослов, постављен је за учитеља у Врању 1. IX 1879. Обрадовић је био родом из Љубеше. Имао је IX класу и плату 707,28 динара¹¹. Крста Вељковић, постављен је за учитеља X класе у Врању III разреда, 1. XII 1879. године. Вељковић је имао плату годишње 580,98 динара. Вељковић је 2. VIII 1880. године премештен за учитеља у село Преображење у срезу пчињском. У том селу је и раније постајала школа али је била затворена 1878. године јер њен дотадашњи учитељ Трајко Николић „није био способан за ту дужност“. Кузман Баловић, учитељ у Врању има VIII класу и плату 808,32 динара годишње. Коста Поповић, учитељ у Врању има IX класу и плату 707,28 дин.

Ана Поповић, учитељица у Врању има IX класу и плату 707,28 дин. Манасије Поповић, учитељ у Врању има X класу и плату 505,20 дин. Радивоје Пешић, учитељ у Врању има X класу и плату 505,20 дин. Јелена Баочовић, учитељица у Врању има X класу и плату 580,98 дин. Коста Поповић, учитељ у Врању има X класу и плату 580,98 динара¹². Урош Благојевић, учитељ VII класе постављен је у Врању за учитеља 3. јула 1880. године. Имао је плату 909,36 динара годишње. Павле Поповић, учитељ врањски VIII класе имао је годишњу плату 808,32 динара. Јелена Миљковић, учитељица X класе у Врању имала је годишње плату 580,32 динара.

Према овом прегледу у Врању је било у школској 1879/80. години 7 учитеља (не рачунајући Обрадовића који је дао оставку и Благојевића који је дошао наредне године) и 3 учитељице.

Срез масурички:

У овом срезу били су учитељи: Бура Димитријевић, X класе, Димитрије Буринчић, X класе. Буринчић је по молби 30. јануара 1880. године премештен за учитеља у Лесковцу. Јован Павловић, учитељ IX класе. Зафир Златановић, учитељ X класе.

Срез пчињски:

Никола Чолаковић, учитељ IX класе. Јован Стојковић, учитељ X класе постављен за учитеља у Преображењу. На лични захтев министар унутрашњих послова му је 12. IV 1879. године заменио презиме Стојковић са Димитријевић. Разлог није наведен за промену презимена. Димитрије Јосић био је учитељ у овом срезу до 26. III 1879. када је постављен за професора учитељске школе тога датума. Јован Димитријевић, учитељ X класе постављен је 2. VIII 1879. године а премештен 25. VI 1880. године за учитеља у Малошишту округа нишког. Крста Вељковић, учитељ X класе постављен је 2. VIII 1880. године.

Срез пољанички:

Станко Јовановић, учитељ X класе, Аћим Чавдаревић, учитељ VIII класе. Чавдаревић је постављен 11. VIII 1879. године за учитеља у Големом Селу. Школа у Требешини није радила 1878/79. године јер је њен учитељ Коста Марковић „био неспособан“. Никола Симоновић, учитељ X класе постављен је 29. XI 1879. за учитеља у Вети¹³.

Према овим архивским подацима у школској 1879/1880. години у сеоским школама врањског округа било је учитеља: у срезу пчињском 5, у срезу пољаничком 3 и у срезу масуричком 4 учитеља. Као што се види није било у седима ниједне учитељице¹⁴.

НАПОМЕНЕ

¹ У току читаве 1878. године врањски округ је имао само три среза власински, моравски и пчињски.

² Начелников извештај од 7. јуна је више политички и оно „општине су са њима задовољне“ означавало је њихову политичку лојалност.

³ Ова школа је и пре рата радила са много тешкоћа јер је мало ко њу похађао. Ист. архив НР Србије, Мин. просв. фасц. X—9/1878

⁴ Несрећена грађа у Историјском архиву НР Србије, Дел. прот. Мин. просв. фасц. X—9/1878. (9 прилога).

⁵ У свим тадашњим званичним актима Врање је називано Врања.

⁶ По тадашњој пракси „учитељке“ су постављане у школама које нису биле близу цркве из разлога што оне нису могле у цркви певати за време богослужења.

⁷ Према постојећој признаници Шапчанин је наплатио за свој инспекциони посао 1786 динара у сребру.

⁸ Цитирани извор.

⁹ Цит. извор, ДП. број 47/1879.

¹⁰ Цит. извор, фасц. IV — 1878/1879. и фасц. VIII — 104/1879.

¹¹ Обрадовић је радио у врањској школи само до 2. XII 1879. када је дао оставку и запојио се.

¹² Немамо података о учитељима у срезовима врањског округа у школској 1878/1879. години. Исто тако нисмо могли објаснити зашто је једним учитељима X класе годишња плата 580,98 а другим учитељима исте класе плата годишња 505,20 динара. У документацији коју смо прегледали то се не истиче. Исто тако нисмо нашли у документацији ни места у којима су службовали учитељи у срезовима овог округа.

¹³ Ови подаци су узети из несрећене грађе Ист. архива НРС. Деловодни протокол Мин. просвете, фасцикла IV — 149/1881; фасцикла VII — 6/1878; фасцикла X — 5/1878; фасцикла XIII — 23/1879.

¹⁴ Имена насеља су наведена према тадашњим списима.

R é s u m é

MATÉRIAUX POUR L'HISTOIRE DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE A VRANJE DATANT DE L'ANNÉE 1878

Se basant sur les matériaux provenant des Archives d'Etat de la RS de Serbie à Beograd, l'auteur du présent travail traite des écoles à Vranje et dans son territoire administratif, au moment de la libération de Vranje et des localités avoisinantes de l'esclavage féodal turc et de l'incorporation de ces régions au pays-mère, à la Serbie. Il y présente les données relatives au nombre et à l'espèce d'écoles, au nombre de membres du corps enseignant selon le sexe et aux émoluments des enseignants pour le territoire urbain aussi bien que pour le territoire rural. Il donne également les circonscriptions scolaires de sorte qu'on se rend compte quelles localités avaient des écoles en commun et quelles autres n'en avaient point. Outre les écoles serbes, cet aperçu renferme les renseignements aussi sur les écoles turques. Finalement, dans les écoles rurales sur le territoire du département de Vranje il y avait, en l'année scolaire 1879,80, douze instituteurs en tout, tous du sexe masculin. Dans cette même année il y avait à Vranje 7 instituteurs et 3 institutrices.

R. Trebješanin

Т. П. ВУКАНОВИЋ

УЧЕШЋЕ ШИПТАРА КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКЕ ПОКРАЈИНЕ У ОКТОБАРСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ 1917. ГОД.

У опсегу проучавања октобарске револуције 1917. год., у новије време, појавили су се у светској историографији бројни списи који свестрано објашњавају тај значајан датум у историји света. Нарочито је овом проблему поклоњена пажња у 1967. години, када је слављена 50-годишњица октобарске револуције. Одмах морамо нагласити да нам је немогуће прегледати сву ту литературу, да бисмо видели да ли је проблем, о коме на овом месту у кратким потезима говоримо, обухваћен. Но, без обзира на то, изнећемо на овом месту извесне податке о учешћу Шиптара Косово-Метохијске Покрајине у октобарској револуцији. Те податке смо забележили 1956. год. од Шиптара у Гњилану учесника у октобарској револуцији.

Два су основна проблема код проучавања одјека октобарске револуције у нашим земљама. Први је, учешће наших бораца 1917. год., на страни бољшевика. Други се односи на одјеке октобарске револуције у нашим земљама. Оба ова проблема више пута се преплићу. Југословени који су учествовали у октобарској револуцији 1917. на страни бољшевика, по доласку у нашу земљу преносили су тековине октобарске револуције. Такође, тековине октобарске револуције, прелазиле су у Југославију и разним другим путевима. Код случаја, о коме на овом месту говоримо, имамо оба дата појава. Наиме, Шиптари из Косовско-Метохијске Покрајине учествују у октобарској револуцији 1917. год., а потом враћају се у домовину надахнути октобарском револуцијом и социјализмом совјетских људи.

Најистакнутији шиптарски борац из Косовско-Метохијске Покрајине у октобарској револуцији 1917. год., јесте Тасин Циноли, шејх дервишког реда руфай у Гњилану. Када смо га посетили у лето 1956. у његовом дому у Гњилану, имао је 70 година. Значи, у време октобарске револуције имао је 38 година. У последње време био је сасвим осиромашео и исте године кад смо га посетили спремао се да се сели у Турску. Продавши своју имовину, одселио се са својом породицом у Турску.

Тасин Циноли, Шиптар Гњиланац, пореклом из чувене шиптарске феудалне породице Циноли, која је деценијама стајала на челу феудалне турске управе у Приштини, Скопљу, Гњилану

и Врању, у време првог светског рата нашао се у Малој Азији. Чим је избила октобарска револуција 1917. године, он прелази у Русију и тамо се прикључује руским револуционарима. За све време револуције бори се на страни бољшевика. Т. Циноли је био борац на гласу у револуционарним јединицама. То је допринело да га његове војне и политичке старешине представе Лењину, приликом Лењинових сбилазака бољшевичке војске. Т. Циноли је као припадник јединица октобарске револуције то истицао: „Ја сам познавао Лењина“.

Т. Циноли је имао две фотографије из времена октобарске револуције. На једној је био његов портрет у униформи бољшевичког војника. На другој је био портрет његов и једног његовог друга припадника бољшевичке армије, родом из наших крајева. До ових фотографија нисмо могли доћи, јер се Т. Циноли није хтео одвојити од њих, пошто их је чувао као драгу успомену.

Према казивању Т. Циноли, још четири Шиптара из Косовско-Метохијске Покрајине, Македоније и Црне Горе, било је у бољшевичким редовима у јужним крајевима СССР-а, где се налазио у доба октобарске револуције и сам Циноли. Такође, из Арбаније је било у бољшевичким редовима овог подручја девет Шиптара.

Док се Т. Циноли као борац у бољшевичким редовима за време октобарске револуције 1917. год. истицао својом храброшћу, дотле је његов рад на ширењу идеја октобарске револуције по повратку у Југославију био неактиван. Као што је познато, владајући режим старе Југославије водио је посебну картотеку о југословенским учесницима у октобарској револуцији на страни бољшевика, пратећи њихов живот и рад. Кад се то има у виду, као и чињеница да су тада Шиптари били обесправљени, као и друге народности, сасвим је јасно што је овај ветеран југословенских Шиптара у октобарској револуцији 1917. год. у старој Југославији остао по страни, без револуционарне интервенције.

На крају, сматрамо да ће овај наш кратак прилог бити од користи нашој историографији, а посебно шиптарској у АПКМ, јер доноси податак извесног значаја из проблематике учешћа Југословена разних народности у октобарској револуцији 1917.

УЧАСТИЕ АЛБАНЦЕВ ИЗ КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКОЙ ПОКРАИНЫ В ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ В 1917 ГОДУ

В этой статье автор сообщает сведения записанные им в городе Гнилане в 1956 году об участии албанцев в Октябрьской революции в рядах большевиков. Со территории Югославии в Октябрьской революции приняло участие пять албанцев, среди которых выделяется и выдающийся боец Тасин Джиноли, шейх ордена дервишов руфай в городе Гнилане. Из Албании, тоже среди большевиков, воевало девять албанцев (в южны района Росси). Тасин Джиноли как красноармеец лично встречался с Лениным.

Т. П. Вуканович

Др ЈОСИФ ТРАЈКОВИЋ

ОДЈЕЦИ ОКТОБАРСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

Велика октобарска социјалистичка револуција је један од највећих светско-историјских догађаја чија величина и после 50 година не може да се сагледа у својој суштини и битности. Било је и пре револуција и промена које је историја забележила, али међу њима октобарска револуција остаће најзначајнија, јер означава почетак једног новог друштва које прелази из „царства нужности у царство слободе“.

Својом појавом октобарска револуција је ударила печат свим догађајима и збивањима у читавом друштву. То поготову важи за данашња збивања и процесе у свету. Несумњиво је да ће даљи преображај друштвених односа на земаљској кугли све јасније осветљавати цео значај и величину октобарске револуције.

Овај скромни прилог, посвећен педесетогодишњици велике октобарске социјалистичке револуције, има за циљ да прикаже, на бази оскудних података, како су у једном делу наше земље одјекнули први грандиозни кораци те револуције, какав је био њен ехо.

1917. година била је већ трећа година како се Србија налазила под суровом окупацијом централних сила и њихових савезника. Немци, Аустријанци, Мађари и Бугари примењивали су према српском народу, нечувене методе убијања, паљења, пљачкања и уништавања. У таквој једној ситуацији раднички покрет је био разбијен и дезорганизован. Истакнути социјалистички борци су погинули у рату, или емигрирали ван земље. Окупатор је угрозио животну и националну егзистенцију срског народа и посебно је дивљао на југу Србије.

Главну битку против окупатора водиле су оружане снаге српске војске, које су се налазиле на Солунском фронту. У окупираној земљи није имао ко да организује отпор перобљивачима. Као последица терора и уништавања од стране окупатора, избија фебруара 1917. године топлички устанак који је угушен у крви и у огњу (било је око 15000 жртава). После топличког устанка завладао је још већи терор и насиље окупатора. Као реакција на зверства окупатора дошло је паљење Босилеграда после чега су уследила нова убиства у Сурдулици и околини.

Према томе, када је у далекој Русији планула социјалистичка револуција, овај крај као и читава Србија био је под кнутом окупатора изложен људском и материјалном уништавању. Теш-

ко је сада, после педесет година утврдити шта и како је све допрло о октобру до ових крајева те хладне јесени 1917. године.

1918. година већ је доносила расплет другог светског рата. Ближио се крај централним силама и назирала се победа савезника. Али рат се ближио таквом крају какав нису замишљале завађене стране кад су га 1914. године започеле. Октобарска револуција је у пространој Русији водила битку на живот и смрт са контрареволуцијом. Али њене пароле и прве револуционарске тековине већ су заталасале Европу. Мир, слобода, земља сељацима и власт радницима и сељацима и успостављање Совјетске владе и државе као прве радничко-сељачке владавине — све је то магнетском снагом привлачило радне масе. Велике идеје радничког и социјалистичког покрета прво је почела да реализује октобарска револуција у једној таквој великој земљи и држави као што је била царска Русија што је дало нову снагу пролетаријату Европе. Дело октобарске револуције продирало је и у све крајеве Југославије.

У земљама под аустроугарском владавином почели су покрети маса у правцу националног и социјалног ослобођења. Избиле су прве побуне морнара и војника у аустроугарским региментама, радници су кренули на штрајкове, организоване су демонстрације жена против рата и глади, јавља се покрет сељака који су тражили земљу и почели понегде да постављају своју власт. Обновљао се и снажио раднички покрет. И поједини грађански кругови покренули су акцију за мир и националну слободу позивајући се на понуду Совјетске Русије за мир и на право националног самоопредељења које је прокламовала октобарска револуција.

У Србији и Црној Гори ситуација је била специфична, али је несумњиво да су тешке прилике непријатељске окупације, уништавања и разарања као и цветање шпекулације и зеленаштва и богаћење разних колобораната и квислинга, изазвале и одређена левичарска расположења у широким масама. Уз тежњу за национално ослобођење расла је и свест пре свега под утицајем октобра, за социјалном правдом. Идеје комунизма нису биле стране у Србији. Шта више, социјалистички покрет у Србији имао је јаке корене. Социјал-демократска партија Србије имала је јак утицај нарочито у радничким масама и била једна од ретких партија која је 1914. године гласала против рата и ратног буџета. У Србији, тек после истребљивања окупатора и стварања нове државе Срба, Хрвата и Словенаца, када се у ослобођеној земљи почео да организује и одвија политички живот, почиње и одлучнија битка за идеје октобра. Објективни услови су погодовали свим прогресивним снагама да поведу успешну борбу за демократију и социјализам.

Радници Београда међу првима се појављују. Већ 6. јануара 1919. на својој великој скупштини протестују против намера Југословенске владе да пошаље југословенску војску против Со-

вјетске Русије. Марта месеца исте године београдски радници траже да Југословенска влада успостави дипломатске односе са Совјетском владом и исте прекине са контрареволуционарима. Београдски комунисти поздрављају мађарску револуцију и њеног вођу Белу Куна и предузимају масовне акције како би спречили интервенцију западних сила и Југословенске владе.

1919. године целу државу СХС захватају раднички штрајкови, покрети сељака и демонстрације незадовољних маса. Народне масе, незадовољне карактером новог државног уређења, политиком владајућих кругова и тешким стањем све више су истицале захтеве и паролe у духу октобарске револуције. Долазило је и до војничких и сељачких буна, нарочито у Хрватској, Славонији и Словенији. Класни сукоби и социјалне противуречности са свим последицама другог светског рата потресале су из темеља нову државу СХС. Чињеница да је пролетаријат успео да сруши такву силу какво је било руско царско самодржавље и успешно одбрани револуцију напајала је широке радне масе вером и убеђењем да је дошао историјски тренутак када и оне треба да се обрачунају са својим класним непријатељима и успоставе власт радног народа.

Таква политичка кретања убрзала су и стварање наше Комунистичке партије до чега је и дошло 1919. године на Конгресу у Београду. КПЈ се од почетка оријентисала ка октобарској револуцији и Трећој интернационали да би на Другом конгресу у Буковару сасвим победила револуционарна оријентација и недвосмислено прихватање револуционарне борбе.

Сасвим је разумљиво да због различитих прилика у новоствореној држави револуционарни покрет није био свуда истог карактера и интензитета. Узимајући у обзир разне објективне и субјективне услове може се рећи да се револуционарна борба разгарала највише тамо где је радништво било бројније и где је аграрно питање било акутно за решавање и дизало сељаке на бунтове и акције. Југ Србије такође је био захваћен демократским и револуционарним борбама под утицајем наше Комунистичке партије и октобарске револуције. У овом напису биће речи о врањском и лесковачком крају који су у то време чинили један округ.

Врање, као погранични крај Србије, било је трговачки и занатски центар без индустрије и индустријског радништва а село сиромашно са ситним поседом у коме није било земљопоседника, нити великог броја беземљаша. Идеје социјализма биле су присутне у Врању и пре првог светског рата у коме је постојала и социјал-демократска партијска организација. Насупрот Врању, Лесковац је био далеко више индустријски развијенији са напредном радничком класом и имао до 1914. године јако развијен социјалистички покрет и социјал-демократску организацију. Одмах после ослобођења раднички покрет у Лесковцу се веома брзо

организује: успоставља се партијска организација која почиње успешно да води разне политичке акције. Такође, и у Врању се одмах после ослобођења организује комунистички покрет. Већ марта 1919. године у Врању је обновљена месна партијска организација, која се брзо омасовљавала и пред крај године, када је у децембру одржала и ванредну скупштину и изабрала своју управу, бројила је 94 члана¹. Уз партијску организацију организују се и синдикалне организације које већ у јулу 1919. броје 112 синдикално организованих радника. Јуна месеца 1919. основана је такође и партијска организација у Сурдулици, која је у септембру одржала и своју скупштину. 1920. године комунисти су организовали своје партијске јединице и у неким селима као нпр. у Црној Трави и Власини².

Прва крупна акција, коју су извели радници у Врању, била је масовна прослава 1. маја 1919. Прослава је протекла у знаку демонстрације пробудене свести радних маса са паролама за радничко-сељачку власт, за власт совјета, против капиталиста и експлоататора, против ратних шпекуланата и за одбрану октобарске револуције. То је био први масовни поздрав црвеном октобру. Ова првомајска прослава, која је протекла у борбеном расположењу, окупила је око 600 радних људи из Врања. Она је показала да радне масе и те како прихватају идеје социјализма које су се пред њиховим очима први пут остваривале у Русији под руководством Лењина. Када су комунисти читавом Југославијом повели масе да бране октобарску и мађарску социјалистичку револуцију и спрече Југословенску владу да пошаље војску у Мађарску на страни контрареволуције и организовали генерални штрајк борбене солидарности, Југ Србије није изостао. У Врању и Лесковцу и у околним већим местима 21. јула широке масе узеле су масовно учешће у том генералном штрајку солидарности са руским и мађарским радницима. И као што је познато, та акција југословенског пролетаријата имала је одлучујући утицај и спречила Владу да југословенске војнике претвори у крваве целате мађарске и октобарске револуције.

Иза ових двеју масовних акција брзо је уследила још једна за остваривање демократских права у Краљевини СХС. Наиме, владајућа буржоизија и краљ свим силама су покушавали да консолидују државно уређење и обезбеде своју владавину ускраћујући политичку слободу и права народу. Комунисти су покренули масе града и села да се одржавањем протестних зборова изврши притисак на владајуће кругове и тражи распуштање привременог народног представништва које народ није бирао, изврши демобилизација радника и сељака из војске и распишу слободни избори. Такви протестни зборови одржани су свуда где су комунисти имали било каквог утицаја а у Врању такав масовни збор одржан је 10. августа 1919. године на коме је и донета одговарајућа протесна резолуција.

Политичке акције и борбе, које су вођене током 1919. године као и пропагандни и агитациони рад а нарочито „Радничке новине“, допринеле су да истина о октобру и бољшевицима продре у широке масе, да велики Лењин и све постане познато и омиљено име. Најречитији израз чињенице о томе да октобар није далеко била је и прва прослава годишњице октобарске револуције која је најмасовније организована у Врању и Лесковцу. Том приликом говорено је о борби руских радника и сељака, о совјетској власти, о декретима прве радничко-сељачке владе, о миру, прстив рата и позиване масе у борбу за совејетску власт. Клицало се октобарској револуцији и Лењину.

У следећој, 1920. години, када је многим било јасно да је октобарска револуција извојевала светску историјску победу, нова револуционарна линија однела је пуну победу у Комунистичкој партији Југославије на Другом конгресу КПЈ који је сдржан у Вуковару. Овај Конгрес, без обзира на све идејно-политичке слабости, значио је велику победу Лењинове мисли и пролетерске октобарске револуције. Такав снажан замах у развоју комунистичког покрета одмах се осетио и у политичким акцијама масе. Поред многих штрајкова и демонстрација против глади, скупоће, терора и обесправљивања и захтева за политичке слободе и права треба овом приликом поменути два догађаја која су рељефно одразила растућу снагу комунистичког и демократског покрета а то су избори за општинске одборе и народне посланике.

Влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца није имала храбрости да прво распише парламентарне изборе како би се на демократски начин решила питања нове државе. Плашећи се неизвесности таквих избора, већ је расписала прво општинске изборе и то не у исто време и на подручју целе државе. Тако су општински избори у Хрватској и Славонији одржани марта месеца, а у Србији и Македонији 2. августа 1920. године. Централно руководство КПЈ отворило је дискусију у Партији о томе да ли треба учествовати или не у општинским изборима и пошто се већина чланства Партије изјаснила позитивно, Партија је одлучила да изађе на изборе са својим кандидатским листама. Тим поводом Извршни одбор Централног већа донео је следеће закључке:

„И ова акција као и свака друга мора да буде акција Партије, тј. њених организација. Партија може сматрати као своје само оне листе које истакне и за које партијским изборним програмом буду агитовале њене организације. Где нема организација не може бити ни партијских кандидатских листа; за такве листе ако их буде било Партија не сноси никакву одговорност. Кандидати на партијским листама могу бити само познати чланови наше Партије који су својим досадашњим радом у нашим синдикалним и партијским организацијама доказали да наш програм разумеју и да су вољни и способни да се за његово остварење боре. Они су у сваком случају само орган Партије која њиховим

мандатима потпуно располаже. Ниуком случају се не могу правити споразуми са буржоаским партијама, нити се чланови Партије смеју кандидовати на туђим листама, нити се нечланови Партије смеју примати на наше листе“³.

На тим изборима учествовале су и партијске организације на Југу Србије и развиле широку политичку активност како би победиле на изборима и преузеле власт у општинама. Притом није било илузија да би то значило и преузимање целокупне власти у држави. У поменутих закључцима се јасно каже:

„Свуда у сваком друштву без обзира на његову форму месне организације или општине су под влашћу оне класе која у држави влада и која мора тежити да општине учини органима своје класне владавине. Отуда је, док траје класна владавина буржоазије у држави немогуће претворити општине у органе за класно ослобођење радног народа“⁴.

Свесни тога комунисти су пошли на изборе са жељом да победе и да увере радни народ града и села: „Да је неопходно потребно да он завлада свом политичком влашћу у држави и да тек тада месне комуне може претворити у своје сргане“⁵.

Припремајући се за општинске изборе комунисти су развили живу политичку агитацију. О томе сведочи пар летака које су издале месне партијске организације. Јануара месеца, 1920. године месна организација СРПЈ (к) издала је проглас сељацима под насловом: „Социјалистичка реч сељацима округа врањског“ у коме се говори о беди и ропству, о експлоатацији и нужности заједничке борбе радника и сељака за социјалистичко друштво и позивају се сељаци да се придруже социјалистичкој радничкој партији⁶. Такође, лесковачка месна организација поводом општинских избора издала је летак са насловом: „Гласачи! Спасувајте општину! Дајте општину комунистима!“ У коме се говори о веома тешкој ситуацији и о противнародној делатности буржоаских одборника у лесковачкој општини. На крају летак позива:

„Гласачи!

Тргните се и отворите очи, пробудите савест, одбаците лажне пријатеље дванаести је час куцнуо. Сетите се мука, гињења у ратовима, сетите се мука и гињења у ропству, сетите се палих жртава и њихове сирочади, погледајте бедне инвалиде како просе, па се питајте за кога ратоваше, опомените се свих несрећа и знајте да ће нам и веће недаће доћи ако и надаље помажемо убилачку и расипничку политику какву данас воде фузионашка и демократска партија чији су чланови Милан и Миче.

Знајте спас ове вароши и целога друштва лежи у победи радничке партије, у победи комунизма, зато освајајте парче по парче до коначне победе.

Да живи победа комунистичка!“⁷.

У дургом летку, штампаном поводом општинских избора, у коме се народ позива на освајање власти каже се:

„Широм целог света народи се буне. Социјална револуција је у току, а у Русији је давно успела. Дошло је ново време за нов живот.

Пролетаријат као авангарда радног народа из свег гласа позива све оне који од оваквог стања пате да му приђу и помогне га да се од власника и капиталиста силом одузме власт, а да се по систему руских совјета уреди друштво у ФЕДЕРАТИВНУ КОМУНИСТИЧКУ РЕПУБЛИКУ у којој неће бити политичког и економског пропуста као данас“⁸.

Ове речи са изборних летака јасно говоре о томе колико је близу био дах октобра и како је утицао на политику и политичку свест маса.

На првим послератним општинским изборима комунисти су, заиста, постигли велики успех иако су ти избори одржани под веома недемократским условима. Дефинитивни и укупни резултати општинских избора никада нису званично објављени у службеном листу, нити у било ком званичном документу Владе. Из новинских и других података зна се да је КПЈ победила у 54 општине. Од тог броја далеко је значајнија чињеница да су комунисти победили у свим већим градовима Србије и Македоније укључујући и три највећа — Београд, Скопље и Ниш. Највећи успех на Југу Србије комунисти су постигли у Лесковцу. Од 1898 гласалих, према званичном извештају изборне комисије, за комунистичку кандидатску листу гласало је 1151, а за радикалску и демократску свега 747. Према тада важећем закону комунисти су добили две трећине одборника и право да образују општинску управу тако да су имали 28 одборника међу којима и свог председника и три кмета, а радикали и демократи свега 12 одборника.

Ова победа комуниста на изборима и освајање власти у општини, коју су бирачи назвали својом црвеном комуном, изазвала је велико сдушевљење међу радницима, али и панику и страх међу буржоазијом⁹.

У Врању комунисти нису успели да победе јер су буржоаски представници добили више гласова од комуниста. За комунисте је гласало 385 бирача и добили су 16 одборничких места у општини, док су радикали и демократи добили две трећине одборника. Иако комунисти нису освојили власт у општини, овакви резултати представљали су велику победу јер је то био први случај у Врању да комунисти уђу у неки орган власти, од како постоји комунистички покрет у Врању. Али оно што је значајније, то је да сви они гласови бирача, дати за комунистичке кандидате, значи истовремено да су се шире масе недвосмислено определиле за комунистичко друштво које се рађало са октобарском револуцијом.

Други догађај који је потврђивао растућу снагу револуционарног радничког покрета били су посланички избори, одржани 28. новембра 1920. године. КПЈ је одлучила да и на овим из-

борима постави кандидатске листе свуда где је имала организовано чланство. На тим изборима КПЈ је у југословенским размерама однела стварно велику победу. Била је четврта по броју добивених гласова, а трећа по снази посланичке групе. Наиме, КПЈ је добила 198736 гласова, или 12,4% од укупно гласалих и 58 посланичких места у новој скупштини, или 13,9%. У округу врањском за посланика је изабран Филип Филиповић, један од најистакнутијих људи комунистичке партије, најдоследнији борац за дело октобра и следбеник Лењинових мисли. Избор Филпа Филиповића значио је прву афирмацију револуционарне линије КПЈ у радничком покрету на југу Србије. На тај начин Југ Србије се истакао како у политичким акцијама тако и на општинским и посланичким изборима идући путем који је трагала октобарска социјалистичка револуција. Све ово говори да је комунистички покрет учврстио своје позиције у радничкој класи и прилобио широке сиромашне масе града и села. Истовремено је, стичући властито искуство у класним биткама и политичким акцијама, пребродило сопствене слабости.

Осетивши снагу револуционарног радничког покрета владајућа буржоазија је кренула у буртални обрачун гушећи свака политичка и демократска права и путем злогласне Обзнане од 30. децембра 1920. године забранила КПЈ, олузела посланичке мандате комунистичким посланицима и истерала комунистичке одборнике из општинских одбора. Касније, Законом о заштити државе предузела је најоштрије репресивне мере против комуниста и не само да их је бацила у илегалност већ је и путем судских процеса и полицијског терора убијала истакнуте радничке борце. Бранећи у скупштини Обзнану министар унутрашњих послова Драшковић је изјавио:

„За све оно што смо наредили ми нисмо имали законита овлашћења. Ја то понављам нисмо имали. Само шта смо имали радити. Скрстити руке, па да буде што буде од целе наше законитости, од свих наших установа, од државе наше да буде као у Русији“.¹¹

Опет Русија и октобарска револуција! Управо избијање и победа октобарске револуције показала је свим класама да социјализам није утопија већ неминовна историјска нужност. Комунисти и радне масе нападали су се на врелу октобра снагом и вером у победу социјализма а владајући експлоататорски слојеви сазнањем да је за њих дошао одлучивући историјски тренутак који је исувише јасно објавио почетак њиховог пропадања.

У том првом озбиљнијем сукобу на тлу Југославије буржоазија је однела победу и користећи силу државног апарата и снагу капитала, двадесет година је покушавала да задржи ход историје и онемогући победу социјалистичке револуције, али то није могла да постигне. Под руководством КПЈ и друга Тита радничка класа и народи Југославије су 25 година после почет-

ка велике октобарске револуције извојевали победоносну битку и успоставили социјалистичко друштвено уређење. Била је то дуга и тешка борба уз много жртава и страдања.

Већ 22 године изграђујемо ново социјалистичко друштво. Руководени науком Марксизма—Лењинизма, утиremo путеве победе комунизма. Ове године прослављамо јубиларну педесетогодишњицу октобарске револуције славећи и наше победе и победе социјализма у целом свету. Југ Србије, као што се зна из даље и ближе историје, од првих социјалиста и социјалистичких организација преко комунистичких одборника и посланика, преко комунистичких општина и свих тешких борби у периоду диктатуре до масовног учешћа у ослободилачкој борби и данашњих успеха у изградњи социјалистичког друштва био је веран следбеник октобра. Наши људи могу гордо да гледају на пређени пут и са достојанством да прослављају педесетогодишњицу велике октобарске социјалистичке револуције.

НАПОМЕНЕ

- 1 Радничке новине бр. 304 од 25. XII 1919. године.
- 2 Радничке новине бр. 51 од 3. III 1920. године.
- 3 Радничке новине бр. 4 од 4. I 1920. године.
- 4 Ibid.
- 5 Ibid.
- 6 „Споменица“ 1954, Лесковац.
- 7 Ibid.
- 8 Ibid.
- 9 „Кроз Лесковац су одмах од некуд протурени гласови да ће радници још у току следеће ноћи после избора напасти лесковачке капиталисте. Тако су неки лесковачки богаташи побегли из града и склонили се: неки су отишли у Врањску Бању а неки у непознатом правцу“. Др Димитрије Кулић, Комунистичка општина у Лесковцу, 1964, Лесковац.
- 10 Стенографске белешке Скупштине, 8. IV 1921, стр. 7.

Резюме

ОТКЛИКИ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ В ЮЖНОЙ СЕРБИИ

Юг Сербии был под оккупационным гнетом центральных сил и их союзника Болгарии. Когда разразилась Октябрьская революция, в Южной Сербии бушевал террор болгарских оккупантов, особенно после неудачного восстания в Топлице. Бабочье движение было разбито и дезорганизовано. Лишь победа и освобождение страны оказывали возможность организации и действия рабочего движения.

И до Первой мировой войны социалистическое движение было развито, особенно в Лесковце. Сразу после освобождения страны, в новых послевоенных условиях, быстро восстанавливаются и развиваются рабочее движение и Коммунистическая партия под решительным влиянием Ленина и победой Октябрьской революции. После 1918 года вся политическая деятельность развертывается в призраке политических столкновений и революционных стремлений масс.

В 1919 году быстро возобновляются и развиваются партийные и профсоюзные организации в Вране, Лесковце и в их окрестности. Удачно устраивается празднество 1 мая 1919. В то же время организуются протестные митинги против королевского правительства которое собиралось стать на сторону интервенционистов против Октябрьской революции. Летом 1919 года многочисленные массы в Вране, Лесковце и в окрестности участвуют в генеральной забастовке солидарности со русскими и венгерскими рабочими и таким способом создают препятствие умыслу правительства создать из Югославии плацдарм в борьбе против Октябрьской революции. Осенью того же года удачно отпразднована в Вране и Лесковце первая годовщина Октябрьской революции. Коммунисты тоже с успехом подвинули массы на протестные митинги требуя политические свободы и свободные выборы.

Крупнейшей победы коммунистическое движение добилось во время общинных выборов в Лесковце коммунисты захватили власть в общине, а в Враньской общине добились 16 мест для членов правления. Парламентарные выборы в округе Враньском кончились победой Филипа Филиповича, выдающегося лидера Коммунистической партии Югославии.

Таким способом, Южная Сербия, в данных объективных условиях, приняла участие в революционных и политических событиях, поднялась на оборону Октябрьской революции и вложила свой скромный вклад в ее историческую победу, выполнив свой интернациональный долг.

Др Йосиф Трайкович

МОМЧИЛО ЗЛАТАНОВИЋ

ОДНОС ИЗМЕЂУ ТУРАКА И ХРИШЋАНКИ У ПЕСМАМА КОЈЕ СЕ ПЕВАЈУ У ВРАЊУ И ОКОЛИНИ

У Врању и околини и данас се певају многобројне песме које говоре о тешком животу нашег народа у доба ропства под Турцима. Посебно су занимљиве оне песме које опевају однос ага, бегова и сејмена према лепим хришћанкама.

Поступци турских господара према лепим хришћанкама многострано су и реалистички опевани. Сејмени пале села, грабе жене и девојке. Ага забија нож у срце лепотице, зато што за њега неће да се уда. Љубав према виткој, белој и црноокој хришћанки је дубока и претвара се у патњу.

Заиста, наши људи су били обесправљени и изложени свим могућим насиљима. Жене су у насељима поред путева живеле у сталном страху од насртљивих сејмена. Становници из равничарских предела (нарочито из Прешевске Моравице) селили су се у шумовите и беспутне планине, само да би спасли кћери, сестре и жене од насилника. Почетком 19. века живот у ропству постао је неподношљив. После битке на Каменици код Ниша, турски башибозук ударио је на многа врањска села. „Много људи тада Турци посекоше, и многе жене у ропство одведоше.“¹

Народни певач је ову стварност уметнички обликовао. Поред потамнеле горе стоји девојка. Хипербола „сва се гора од лице сијала“ истиче њену лепоту. Лепотица пита шуму зашто јој је лишће увенуло:

„Да ли те је слана ознобила?
Да ли те је вода поткопала?
Да ли су те змије подгризале?“

Одговор је једноставан, али потресан:

„Неје мене слана ознобила,
нити ме је вода поткопала,
нит' ми змије корен подгризале;
на мене су Турци досадили,

досадили с големи зулуми:
сви су момци на колац набили,
а девојке сас плач су одвели
и на силу све ги потурчили.“²

У другој песми, опева се како Турци у мрклој ноћи („Ноћ, ноћ, т'ман ноћ“) упадају изненада у село и реализују свој језиви план:

„Турци село запалише,
белу Неду одведоше.“

Не заборавља се, стилски једноставна, али емоционално веома важна, балада „Зора зори, д'н се бели“. Силна турска вој-

ска у рано јутро улази у село. „Т'нка Стана јоште спије.“ Мајка је брзо буди и крије „у амбари, у пченицу.“ Према њеним најближњим, сејмени свирепо поступају: мајци копају очи, оцу секу руке, а брату ноге. Стану је одала снаха:

„Уватише клети Турци,
уватише т'нку Стану,
уватише, одведоше.“

Немоћна породица крвари и жали је. На првом месту је мајка, (која највише болује кад јој Турци уграбе кћер):

„Мајка си ту жално жали:
„Мори ћерко, мила Стано,
снагу немам да те отнем,
очи немам да те гледам.“

Дирљива је жалост и брата:

„Сестру брат си жално жали:
„Мори сестро, мила сестро,
мила сестро, т'нка Стано,
ноге немам да потрчим,
ноге немам да те отнем“.³

Узбуђује и балада „Ајдук Видин рујно вино пије.“ Она је уједно и апотеоза љубави сестре и брата. Сестра крије брата „доле у подруми“. Турци је изводе из куће и захтевају да им каже где је брат:

„Казуј, казуј, Видинова сестро,
казуј куде ајдук Видин седи.“

Она им каже смело и кратко:

„Чујете ли тринаес Турчина:
ни га знајем, нити га казујем.“

Претња треба да сломи њену одлучност:

„Казуј, казуј, ајдукова сестро;
ће сечемо руке до рамена,
ће сечемо ноге до колена,
ће вртимо твоји црни очи.“

Љубав према брату је, међутим, јача него страх од патњи и смрти. Права сестра је могла само овако да одговори:

„Ни га знајем, нити га казујем,
извртите моји црни очи,
одсечите моју милу главу.“

Турци су ухватили и унаказили хајдука Видина. Његова последња мисао је пожртвована и одана сестра. Њој се обраћа с тугом и болом у души:

„Видиш ли ме, моја мила сестро;
руке немам тебе да поведем,
ноге немам с тебе да прошетам,
очи немам тебе да погледам“.⁴

Постоје многе песме, различите по садржини и тону, које опевају однос између лепе девојке и аге.

Позната балада о Цам-Стојанки певана је на многим седељкама у Врању. Прича се да је у песми опеван истинит догађај. Зато што чувена лепотица није хтела да се уда за њега, Мурат-ага је убија на улици. Сахрана је била величанствена и личила на протест против нечовештва и насиља. Испред погребне поворке ишла је група попова с владиком на челу. Трагедија младе и невине девојке, дубоко је одјекивала и у души многих Турака, који су излазили из својих дућана, посматрали поворку и клањали се. Мурат-ага се овде-онде појављивао на белом коњу и изазивао унесрећене родитеље и родбину.

Песма почиње агиним позивом да се девојка потурчи. Четири пут употребљена реч „ајде“ изражава његово нестрпљење, душевни немир.

„Ајде, ајде, Танке, цам-Стојанке,
ајде, ајде, мори, да се турчиш.“

Стојанка покушава да одбије Мурат-агу неубудљивим разлозима:

„Чекај, чекај, море Мурат-аго,
несам ткала, Мурат, тулбен бошче,
тулбен бошче, Мурат, верен платно.“

Ага је чврст у својој намери и више не може да чека:

„Ајде, ајде, Танке, цам-Стојанке,
доста чекам, мори, три године.“

Ага је чекао на улици, а Стојанка је отишла да пита сестру потурченицу. Живот у турској кући био је тежак и пун горчина. Речи које је сестра упутила Стојанки нису само савет да се за Турчина не уда него и горко животно искуство:

„Главу давај, а веру не давај;
турска вера, сестро, много лоша:
један празник, Танке, у годину,
па и њега, мори, с пушке чекав.“

Стојанка се, након разговора са сестром, са већом одлучношћу и јачом моралном снагом, враћа Мурат-аги. Каже му пркосно и јуначки:

„Ајд' одатле, море Мурат-аго,
главу давам, а веру не давам.“

Пренеражен и увређен силник дохватио је пушку. Рањена лепотица пада. Сестра је потрчала да је превиде. Међутим, Стојанкине речи „изеде ме, сестро, турско куче“, још више су увредиле побеснелог агу, који се враћа и ханџаром јој одузима живот.

„Т'г се врна, море, Мурат-ага,
те из појас анџар нож извади,
те удари Танку посред срце,
посред срце, море, цам-Стојанку.“⁵

Једна група песама говори о томе, како ага захтева да се хришћанка потурчи, а она одлучно одбија. Међутим, Турчин не

петеже ханџар, крв се не пролива. Таква је, на пример, песма „Мори Бојо, бела Бојо“, коју су и лазарице певале за време путовања.

„Мори Бојо, бела Бојо,
ајде, Бојо, потурчи се,
ајде, Бојо, потурчи се.
Мори Бојо, бела Бојо,
потурчи се, не венчај се,
потурчи се, не венчај се.“
„Бути, аго, тој не збори,
нећу, аго, да се турчим,
нећу, аго, да се турчим.“⁶

И у песми „Ој Тоне, Тоне, дилбер-девојче“ опевана је смела девојка из народа. На агино питање:

„Куде си јучер, џанум, шетала,
нигде ти црни очи не видо?“

она одговара да је била на новом пазару и да је тамо себи сама изабрала „убаво Стојанче“. Турчин је убеђује да тај момак није за њу јер ће у војску да иде, „а там ће пушка да га убије.“ Ага је, потом, позива у своју кућу, али га она енергично одбија:

„Турчине море, силни Турчине,
пре ћу, аго, у гору зелену,
него у твоју собу шарену“⁷.

Својом суптилношћу и дивном мелодијом посебно се истиче песма „Гајтано, моме мори Гајтано.“ Однос између девојке и аге овде је сложенији. Још на почетку песме види се да је у питању лепотица:

„Гајтано, моме мори Гајтано,
гајтан ти веће, мори, на чело.“

Ага је воли и тешко преживљава њено одсуство. Топло је пита: „Куде си била, Гајто, д'н'ске?“ Онда додаје: „В'здан ти очи, мери, не видо“. Синегдоха у последњем стиху има своје психолошко оправдање, јер очи (и гајтан-веће) много значе за лепо лице. Очи вољеног бића неодољиво привлаче. Турчин је био узнемирен због њеног одсуства („ни залак лебац, мори, не једо“). Из Гајтаниног одговора, сазнајемо да је ага млади спахија. Она му прича да је била на горњем пазару и да је тамо „чудно чудо“ гледала:

„Куде се Турци, аго, писујев
турски низами, аго, да водив.“

На крају, са извесним поносом у гласу, Гајтана каже аги:

„Турчине, аго, млади спаијо,
најнапред те тебе, аго, писаше,
најнапред те тебе, аго, писаше,
турски низами, аго, да водиш,
алени барјак, аго, да носиш.“⁸

Ова песма има многе варијанте. Једна од њих је песма „Стојанке мори, бела девојко“. Испевана је, такође, у облику дијало-

га између аге и хришћанке. Стојанка саопштава Турчину новост са пазара:

„Турчине, аго, море спаијо,
тебе те прво, аго, писаше,
на царску војску, море, да идеш.“

Међутим, и она ће с њим ићи у војску:

„Турчине, аго, море спаијо,
мене до тебе, аго, писаше.“⁹

Многе хришћанке, које су паше, аге и бегови уграбили, ћутке су подносили живот у турској кући. Иза капилика, између високих зидова, одигравала се њихова трагедија. Чежња за мајком, родбином и слободом испуњавала је њихову душу и срце. Но, било је таквих које се нису мириле са ропским положајем те су бежале од окрутних и немилосрдних господара. А после 1878. године, кад је Врање ослобођено од Турака и граница била код Ристовца, зна се да су жене и девојке бежале од насиља из неослобођених села у Србију. Народни певач је опевао и ову стварност и посебну пажњу заслужује песма:

„Нишна се звезда по ведро небо“

„Нишна се звезда по ведро небо,
Јано мори, Јано, по ведро небо.
Тој неје звезда, већ наша сестра,
Јано мори, Јано, већ наша сестра,
Из турско бега у браћа своји,
Јано мори, Јано, у браћа своји.
„Ој браћо Срби, ој браћо моји,
Јано мори, Јано, ој браћо моји,
избавите ме из турско ропство,
Јано мори, Јано, из турско ропство.“¹⁰

Најлепши је први стих, који, у ствари, и носи целу песму. У селима код Бујановца, слушао сам многе варијанте ове песме, али све имају исти почетак.

Села у Врањској котлини у 19. веку, углавном су била почитључена. Земља је припадала читлук-сахибијама, а сељаци су на њој радили као момци и чифчије. Уколико су Срби и имали своју земљу, она је обично била неплодна. До 1878. године, на пример, била су читлучка насеља и ова места: Јовац, Корбевац, Ратаје, Тибужде, Горњи Вртогош. У Лопардинцу, Раковцу, Дрежници и у другим селима читлаци су постојали све до 1912. године. Читлуке је оснивао и чувени врањски Хусејин-паша (у Ратају, Лопардинцу, Горњем Вртогошу, итд.). По богатству био је познат Камбер-ефендија. Он је био зет Адиљ-хануме, ћерке Хусејин-паше. Његове су се њиве простирале од Павловца до Белог Брега, а имао је велики посед и у Раковцу. Турски господари су већином живели у Врању, а на имања су одлазили у лето ради убира производа¹¹.

У народу и данас живе сећања на многе бегове. Било је међу њима и хуманих људи, али су у већини били злици. На имањи-

ма читлук-сахибија, радило се примитивно и од јутра до мрака. Девојкама је било најтеже за време жетве. Преморена и измучена жетелица обраћа се сунцу:

„Заћи, слунце, не зашло га!
На мене се досадило,
досадило, додијало
на бегову њиву“¹².

У другој, пак, песми, коју сам чуо у Лопардинцу, девојка се јада да јој се „досадило, дојадило од пашини настојници“.

Постоји руковет песама с мотивом о лепој хришћанки и младом Турчету. Младо Турче и младо сејменче разликују се, често, од ага и бегова у поступцима према девојкама. Женска лепота их опија и уноси велики немир у њихова млада срца, али се не служе силом. Понекад су у стању да продаду сву имовину само да освоје срце неосетљиве лепотице:

„Божане бело, пребело,
искочи горе у село
да видиш чудо големо:
Турче волови продаде
за тебе, бело Божане!“
„Нека ги дава, продава!“

„Божане бело, пребело,
искочи горе у село,
да видиш чудо големо:
Турче си коња продаде
за тебе, бело Божане!“
„Нека га дава, продава!“¹³

Живот и искуство старијих, учили су девојку да буде увек опрезна, да не верује онима који могу да примене силу, макар да је у питању и младо сејменче. Девојка Румена, пошла је рано на воду, „воду да узне главу да мије.“ Њу у путу сусреће жедно турско сејменче:

„Дај ми, Румено, туј ладну воду,
дај ми, Румено, туј ладну воду!
Воду да пијем, душу да ладим,
воду да пијем, душу да ладим;
душу да ладим, срце да сладим,
душу да ладим, срце да сладим.“

Румена брзо прекида разговор „Бегај одотле, турско сејменче.“ Речи мајке за њу су светиња:

„Мајка је мене мудро учила:
„Не пружај руку, не давај воду
на турско, ћерко, младо сејменче,
на турско, ћерко, младо сејменче!“¹⁴

О сусрету између хришћанке и младог Турчета, постоје многе духовите песме. Таква је и она о кадун' Стани, која је изгубила срма-колан. Вратила се одмах да га тражи, али „на срећу ву младо Турче.“ Набедила га да је нашло изгубљени колан:

„Ти туј пробе, младо Турче,
ти туј набе срма-колан!“

Правдање је искрено и духовито:

„Несам, Стано, богми душа!
Несам, Стано, жива била!“

Да се кунем, не верујеш,
да се крстим, ће се смејеш.
Ако сам ти колан наш'ја,
како њега да се вијем
око твоју снагу.“¹⁵

Уме лепотица и грубо да се нашали („шегу да тера“). Таква је бела Јана. Турче није разумело смисао њене шале, па је позвало „триста Турци атлије, двеста буле с кочије“, а поред тога и „четерес ченгије“. Сватови су дошли на Јанину порту. Она је, међутим, „главу замила и неје искочила“. Касније је изашла на вратнице и пренеразила младожењу и сватове:

„Море Турче будало,
ја сам си шегу терала,
а ти си шегу не знаја.“¹⁶

Физичка лепота хришћанке опија и заноси аге, бегове, кадије који падају и у несвест, без обзира на годније. О томе говори, на пример, и лазаричка песма о Руселији. Певана је раније лепим девојкама. Руселија се разиграла „уз чаршију, низ чаршију.“ У игри је њено тело још јаче откривало своју раскошну лепоту, према којој нико није равнодушан. Све је појурило на улицу:

„Сви су Турци искочили,
и кадија, и беглија.
Кадијина оба сина.
Беглијина сви петина.

Сви су Турци попуцали.
Не се згоди капка вода,
тик, се згоди филцан кафа.
Сви се Турци поврнаше,

и кадија, и беглија.
Кадијина оба сина,
Беглијини сви петина.“¹⁷

Оне жене које су се добровољно удавале за аге, бегове и друге силнике, народ је оштро осуђивао. Поред тога, Српкиња је морала да избегава Турчина. Знала је да је од родбине и суседа очекује ледени однос и општи презир. Чак се и у лазаричким песмама истиче како жена не сме да буде у друштву с Турцима. На пример:

„Бре Илијо, бре гидијо,
давај стежбу на невесту:
да не иде горе, доле,
горе, доле, по кафане,

по кафане, по меане,
да не седи до Турчина,
да не пуши турски чибук,
да не пије турску кафу.“¹⁸

Да резимирамо. Народ Врања и околине опевао је у својим песмама чудесну лепу и морално чврсту жену. У мраку ропства под Турцима, њена личност је грубо вређана и понижавана. Међутим, имала је довољно снаге и воље да поднесе животне тешкоће, да брани своју част и да слуша глас сопственог срца. Она је, у већини случајева, поносна и права жена. Народ јој је зато и подигао величанствен споменик: многобројне песме о њеној физичкој и моралној лепоти.

НАПОМЕНЕ

¹ Јован Хаџивасиљевић, Ка историји града Врања. Годишњица Н. Чушића, књ. XVI, Београд, 1896, 326.

^{2—4} М. Златановић, Нишна се звезда по ведро небо. Врање, 1967, песма бр. 2, стр. 6, бр. 4, стр. 8, бр. 5, стр. 11.

⁵ М. Златановић, Игличе венче над воду цвета. Врање, 1967, бр. 10, стр. 10.

⁶ М. Златановић, Нишна се звезда по ведро небо, бр. 17, стр. 26.

⁷ М. Златановић, Игличе венче над воду цвета, бр. 9, стр. 9.

^{8—10} М. Златановић, Нишна се звезда по ведро небо, бр. 14, стр. 23, бр. 15, стр. 24, бр. 3, стр. 7.

¹¹ Јов. Ф. Трифуноски, Врањска котлина. Антропогеографска испитивања, књ. II, Скопје, 1963, стр. 31, 42, 50, 142, 143, 170.

^{12—16} М. Златановић, наведена збирка, бр. 60, стр. 77, бр. 19, стр. 28, бр. 18, стр. 27, бр. 16, стр. 25, бр. 20, стр. 29.

¹⁷ Забележено од Насте Стошић, с. Барбаце.

¹⁸ Забележено од Љубице Младеновић, с. Преображење.

R é s u m é

**RAPPORT ENTRE LES TURCS ET LES FEMMES CHRÉTIENNES
D'APRÈS LES CHANTS POPULAIRES CHANTÉS A VRANJE ET AUX
ENVIRONS DE CETTE VILLE**

Nombreux sont les chants populaires à Vranje et aux environs de la ville qui chantent la vie pénible du peuple serbe à l'époque de sa servitude sous les Turcs. Particulièrement intéressants sont ceux qui traitent le rapport des agas, beys et soldats turcs envers les belles femmes et jeunes filles chrétiennes. Tous ces chants exaltent la beauté féminine et la fermeté morale des femmes chrétiennes. Tous ces chants populaires appartiennent au groupe de chants lyriques.

M. Zlatanović

Т. П. ВУКАНОВИЋ

ВЛАДИМИР ИЛИЋ ЛЕЊИН У ФОЛКЛОРУ НАШИХ НАРОДА

Знаменити филозоф и научник, вођа пролетаријата и руководилац октобарске револуције 1917. год. Владимир Илић Лењин, опеван је у народном стваралаштву многих народа и етничких скупина на свету. Код совјетских народа у народној усменој књижевности, о Лењину се највише говори у доба октобарске револуције (1917) и првих година стварања социјалистичке државе СССР-а¹. Одмах иза смрти Лењинове (1924.), почиње да се ствара код совјетских народа, култ Лењинов, који расте из дана у дан све до данашњих дана². Но, такође, код неких народа и етничких скупина у другим земљама света, врло рано се јавља понеки светао зрачак народног ствараалаштва, у коме се говори о Лењину, или се само осветљава Лењинова фигура и лик, као великог државника и војсковође. Такав је случај и са фолклором и народном усменом књижевношћу југословенских народа. На овом месту покушаћемо да у кратким потезима осветлимо Лењинов лик у нашем фолклору и народној усменој књижевности.

I

Пре свега, ваља нам истаћи, друштвено и државно уређење старе Југославије, које је било непремостива брана за настанак и ширење народног стваралаштва о октобарској револуцији и Лењину, мада узгредно потиче баш из времена октобарске револуције 1917. год. Наиме, у српским народним епским песмама из циклуса песама о првом светском рату, видно место заузима народна песма „Свршетак првог светског рата“. У тој песми се између осталог пева:

„Еј, Виљеме, аждајо несити,
Ниси знао шта ће с тобом бити!
Испрва си много нагал био,
На све стране ар'о и палио.
Белгију си 'тео уништити!
Руску, Пољску, добио си лако!
Ал' и то ћу написат овапо:
Руског цара сматро си за друга,
Пустио те до Вистуле, Буга,
Мерзере је мећо насред друма,

Јер је имо с тобом споразума!
Ал' се Руси тада досетише,
Цар' Николе дворац опколише,
Тада Лењин цар' Николу виче:
„Предај круну, руски издајниче!
Предај круну, наредбе су нове!“
Стегнуше га у тешке окове,
Силан народ он потући даде
И велику Русију издаде!
Још набоше у царевом двору,

Германкињу, ту кугу матору!
 Германкиња, Николина мати,
 Није тсла сина сетовати,
 Да сачува свој народ и престо
 И Петровград оно славно место“³.

Према нашим проучавањима српске народне усмене књижевности, на првом месту епских народних песама, као и народних гуслара, песмопојац и чувени професионални народни гуслар Јован (Јоца) Радојичић, радник из с. Сремчице на домаку Београда (умро половином овог столећа), врло често је певао ову народну песму и наведене стихове, широм Југославије, где је приређивао јавне гусларске вечери и посела, као и међу школском омладином, а каткад и пред припадницима (војницима) југословенске војске старе Југославије. Свакако, значај борбениости и херојства српске војске из времена првог светског рата, која се у песми сликовито опева, у првом плану, овај узгредан помен Лењина није запажен од ондашње режимске власти, те је тако несметано радник, народни гуслар Јоца Радојичић, свесно и несвесно, ширио култ Лењинов међу југословенским народима.

II

Насупрот прохујалој капиталистичкој епоси старе Југославије, чији су се властодршци окрутно борили против прогресивних идеја и мисли Маркса, Енгелса и Лењина, чија стега није дозвољавала ширење народног стваралаштва о Лењину међу народима Југославије, одмах после слома старе Југославије (април 1941. год.), фашистичке најезде и поробљавања наших народа, на челу народне револуције и народноослободилачког рата ставља се КПЈ предвођена зналачким руководством Ј. Б. Тита. Још од првих дана народне револуције и НОР-а, међу борцима и револуционерима, почињу се стварати народне песме посвећене Лењину, или пак песме, у којима се Лењин само узгредно помиње. Тако, у једној српској народној партизанској песми пева се:

Хеј да ми је и да могу

„Хеј да ми је и да могу,
 Да црвену носим робу.
 Црвена је роба фина,
 К’о но чаша ружна вина!
 Да прошетам Лењинградом,

Са црвеном руском гардом!
 Да поздравим руску војску,
 Да посјетим гроб Лењина!
 Хеј сад могу, хеј сад смијем,
 Црвен барјак да развијем!“⁴

Ова варијанта наше народне партизанске песме, певана је међу партизанима у Јабланици и Топлици у току другог светског рада. Но, делови ове песме певани су и код народа, црногорско-херцеговачког порекла, широм Јабланице и Топлице, и ван сло-

бодне територије, још од почетка народне револуције 1941. год. То су они стихови ове песме, у којима се не помиње Лењин и Црвена руска гарда. У ствари то су прва четири стиха ове песме.

У другој једној српској народној партизанској песми, која носи назив „Лењинов венац“, о Лењину се пева следеће:

Лењинов венац

„Српске партизанке венац су савиле,
Другу Лењину на гроб су ставиле!
Венац саплеле, цвеће расуле,
По гробу сузе радосне просуле!“⁵

Ова је песма, свакако, настала у време издисаја фашистичких окупатора, крајем другог светског рата, када је наша народна револуција узела широке корене у народним скупинама. Ми смо је забележили у Косаници (1944) од старице Буре Шолевић,

Сл. 1. Лењинов портрет на керамичкој здели.
Рад грнчара из Казашке ССР.

чија су два сина погинула на бранику отаџбине, од стране фашистичких хорда. Она је могла чути ову песму од својих синова, бораца НОР-а. Можда ју је чула и од познатих и непознатих бораца НОР-а, који су свједобно пролазили кроз њен тихи усамљени дом.

III

Доба развоја социјалистичке Југославије, од конца другог светског рата (1945) до данашњих дана, понајвише прати народ-

на усмена књижевност, и то песништво. Оно се карактерише обновом земље и стварањем демократских социјалистичких творби међу социјалистичким друштвом наше земље, што је сликовито опевано и садржано у том песништву. Тај пут није био лак, већ напротив тежак. То је био разлог, то је народно стваралаштво наших народа у овом раздобљу, понајвише посвећено домаћим проблемима и појавама поменутих проблематике. Но, и у тој епохи, наше народно стваралаштво поклања извесну пажњу класицима марксизма: Марксу, Енгелсу и Лењину. То се особито огледа у примењеној народној уметности. За илустрацију тога, помињемо, Лењин и Тито, приказани су заједно у народном сликарству шиптарске народне уметности. Слика се налази на једној згради у с. Церевајки (рађена 1950. год.), на домаку Гњилана у Косовско-Метохијској Покрајини.

*

* *

Проблем о коме је, у кратким потезима, реч у овом прилогу заслужује свестрано изучавање. Ми смо га, разуме се, само дотакли, остављајући фолклористима да се њиме свестрано и детаљно позабаве. Сматрамо да ће овај наш прилог, иако дат у краткој форми, бити од користи за даља изучавања Лењиновог култа код наших народа.

НАПОМЕНЕ

¹ Ю. М. Соколов, Русский фольклор. Москва, 1941, стр. 513—528 (литература предмета тамо).

² „Творчество народов СССР“. Изд. „Правды“ (1937), 4 *passim*; Ю. М. Соколов, *Op. cit.*, 513—528.

³ Т. П. Вукановић, Српске народне епске песме. Циклус први светски рат (рукописна збирка).

⁴ Т. П. Вукановић, Српске народне партизанске песме. Врање, 1966, стр. 136, бр. 180.

⁵ Нав. дело, бр. 181.

Резюме

ВЛАДИМИР ИЛЬИЧ ЛЕНИН В ФОЛКЛОРЕ НАШИХ НАРОДОВ

эта статья содержит короткие сведения о образе Ленина в югославенском фольклоре и народной устной словесности. Первое воспоминание на Ленина в фольклоре югославских народов датирует из 1917 года, из времен Октябрьской революции возглавляемой Лениным. Это воспоминание находится в одной эпической песне которая воспеваёт окончание Первой мировой войны. Расширение культа Ленина среди югославских народов было весьма сильно в течении Второй мировой войны и в эпохе строительства социализма в Югославии. В периоде Второй мировой войны Ленина воспевают главным образом лирические народные песни. Одна из них поёт о страстном стремлении югославских партизан к свободе и о

возможности посещения гроба Ленина. Другая песня говорит о том как сербские партизанки посетили гроб Ленина где сплели венок из цветов и положили на гроб его, проливая слезы радостные. На конце автор сообщает сведения о народной живописи среди югославских народов (Албанцы), где Ленин изображен вместе с Маршалом Югославии Тито.

Т. П. Вуканович.

1. Портрет Ленина на керамической миске. Работа народных горшечников из Казашкой ССР.
2. Портрет Ленина и Тито на внешней стене сельскохозяйственного здания в деревне Церевайке (вблизи города Гнилане). Работа албанских народных художников.

Сл. 2 Лењинов и Титов портрет на спољашњем зиду Земљ. задруге у с. Церевајки код Гњилана. Рад шиптарских народних уметника

Сл. 1 Прешево. Остаци насеља и некрополе из касноантичког и византијског периода

Сл. 2 Доњи Романовац. Градиште — антички кастел

ИЗВЕШТАЈИ И АРХЕОЛОШКА ТОПОГРАФИЈА

МИЛАН ЈОВАНОВИЋ

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У 1966. И 1967. ГОДИНИ

І. УВОД

У 1966. години, екипа Археолошког одељења Народног музеја у Врању (Милан Јовановић, кустос музеја у Врању, др Иван Микулчић, кустос Археолошког музеја у Скопљу) наставила је започето систематско рекогносцирање главне магистрале у долини Јужне Мораве и Моравице. Овога пута, испитан је терен у долини Моравице на релацији од Бујановца до Прешева. Међутим, како предвиђено рекогносцирање на овој релацији није у потпуности завршено (остало је необиђено неколико атара насеља), исто ће бити завршено у наредном периоду. Резултати ових теренских радова веома су интересантни и значајни јер се ради о откривеним локалитетима који леже на важној магистрали, која је свакако и у прошлости играла изузетно важну улогу, како у војничком, тако и у културном смислу. Стога су и поједини остаци давне прошлости, свакако, били веома значајни центри, играјући у политичком и културном животу свога времена, веома значајну улогу. Тако бисмо, између осталих, могли посебно издвојити дардански oppidum на локалитету зв. Каципуп у селу Ораовици код Прешева, који својим положајем и карактером материјала показује да, свакако, представља нешто посебно међу локалитетима из праисторијског доба на овом терену. Из каснијег античког периода, свакако да треба издвојити велико и значајно насеље Црквиште код Жујинца, које је, вероватно, у своме добу било једно од културно-политичких жаришта у Прешевској котлини. Посебно је значајан налаз код локалитета Кале у Прешеву, где откривени ванредни остаци архитектуре и покретног материјала из периода касне антике и Византије, указују на постојање још једног важног центра у овој области.

У 1967. години, направљен је мали прекид у испитивању долине Јужне Мораве и Моравице, јер су стицајем прилика, ова

теренска истраживања пребачена на територију Сурдулице и њено гравитационо подручје. У екипи се поред потписаног, једно време налазио и Перић Сениша, дипл. археолог из Лесковца. Обиђени су атари 13 насеља.

И ова територија је према свом географском положају веома интересантна за истраживања у археолошком смислу. То су, уосталом, показала и овогодишња истраживања. Пространа Сурдуличка котлина са ближом околином, свакако је била настањена још у најраније доба праисторије, јер су за то постојали сви услови. Да је то тачно, потврђује и праисторијско насеље из развијеног бронзаног доба, откривено у самој Сурдулици. Као што се и очекивало, највећи број налаза припада антици, јер је пракса показала да је приликом истраживања ове врсте, најлакше идентификовати локалитете овога периода, било према подацима мештана, било непосредно површинским налазима. Из овога периода, свакако најпре треба поменути групу локалитета у атару села Ђурковице у долини реке Врле, међу којима се нарочито истиче тзв. Кулиште, највероватније кастел, који је лоциран на овоме месту контролисао пут који је повезивао Јужноморавску долину преко простране Сурдуличке котлине са трачким областима на истоку. Исту стратегијску важност имали су и откривени антички кастели у Кијевцу и Доњем Романовцу.

Како приликом обиласка терена у долини Моравице и Сурдулице више пута нису могли бити добивени конкретнији подаци, то смо се приликом класификације локалитета, коју смо дали у овом извештају, служили по некад искључиво народном традицијом. Из тога разлога су неки локалитети добили своје место у појединим групама, само на основу оваквих полатака, али не и на основу опипљивијих археолошких налаза. Међутим, извештај број локалитета, за које се чак и на основу сеоских традиција нису могли добити конкретнији подаци, сврстани су у групу локалитета новијег или неодређеног доба.

На крају треба поменути да је извештај број локалитета до сада већ био поменут у литератури, али, најчешће само у оквиру антропогеографских проучавања овог дела терена.

А. ДОЛИНА МОРАВИЦЕ ОД БУЈАНОВЦА ДО ПРЕШЕВА

І. ЛОКАЛИТЕТИ ПРАИСТОРИЈСКОГ ДОБА

І. Н а с е љ а

Боровац. — У подножју уставасане падине Трепетљика, на месту где стари друм напушта долину Моравице и скреће уз Боровачку речицу, лежи локалитет зв. **Широко поље (Аниште)**, удаљен на северозападу од села око 1200 м. На падини окренутој западу, у ужем појасу непосредно изнад друма, налазе се на

површини фрагменти грубље неолитске керамике. Свакако се ради о остацима мањег неолитског насеља.

Лучане. — Око 800 м на исток југоисток од источне периферије села и 700 м источно североисточно од коте 474, међусеоски пут Лучане — Осларе пресеца благу косу **Ресуља**, која се језичасто пружа у равницу ка северу. На њој се укршта и пут преко Селишта за **Несалце** и **Врбан**. На платоу ове косе, на знатној површини (2 до 3 ха) простирало се велико неолитско насеље, о коме сведоче изузетно бројни фрагменти грубље и финије неолитске керамике.

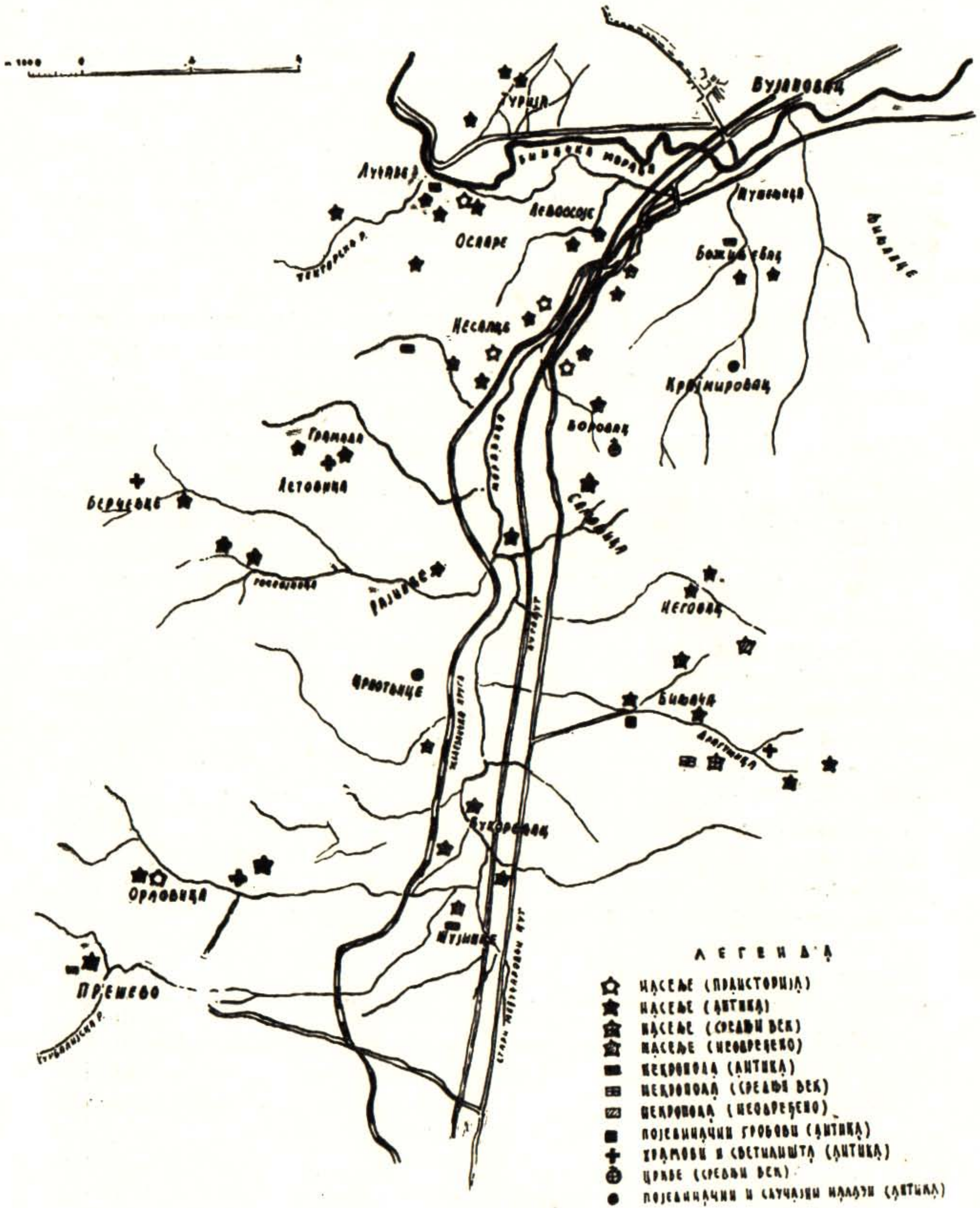
Ораовица. — Непосредно изнад западне периферије села, наноси се над десну обалу Ораовичке реке стеновити мањи плато зв. **Каципуп**, који се диже према југу. Површина овога (сса 120 X 60 м) заштићена је са запада стеновитом литицом, са севера неприступачном вертикалном стеном, а јужна страна потенцирана је високим насипом (12 до 15 м) са чије спољашње стране је пресечен одбранбени ров у стеновитој подлози; испред овог рова налази се још један одбранбени зид који штити насеље са те стране. На површини платоа као и падинама у његовом подножју и благом седлу које се протеже ка истоку, среће се веома бројна и карактеристична керамика каснохалштатске провенијенције, грчка импортована (из IV до II века) као и најбројнија локална хеленизирана рађена на витлу (углавном сива). У мањем обиму налази се на површини и изразита керамика ранобронзаног доба, углачане спољне површине и местично печена од црвенкасто смеђе до мрке.

Свакако се ради о ранобронзанодопском заштићеном насељу, на чијим темељима је затим подигнут дардански *oppidum* са мањим подрграђем, свакако у ово време најважније упориште на широј околини.

Осларе. — На ивици подножја падине западно од пруге Бујановац — Прешево, 600 м јужно од коте 470, јужно од сеоског пута и јаруге, на влажним њивама до пруге на месту зв. **Чешма**, леже фрагменти црнопечене грубље и неукрашене праисторијске керамике, и доста кућног гореног лепа, уз понеки кремни артефакт. Највероватније се ради о остацима мањег каснонеолитског насеља.

У самом подножју благе косе северозападно од пруге Бујановац — Прешево, сса 1300 м јужно од јужне периферије села и на 700 до 900 м северно североисточно од железничке каравле **Несалце**, на 50 до 100 м изнад пруге налази се место зв. **Црепотине**. На падини косе североисточно од удољице која ју раздаја од античког локалитета, сконцентрисана је грубља али карактеристична железнодопска керамика рађена руком. Налажен је и горени леп. У питању је мало крајпутно насеље са почетка млађег железног доба.

АРХЕОЛОШКА НАЛАЗИШТА
ДОЛИНА МОРЉИЦЕ ОД БУЈАНОВЦА ДО ПРЕШЕВА

II. ЛОКАЛИТЕТИ АНТИЧКОГ ДОБА

1. Н а с е љ а

Берчевце. — У близини северне периферије села у долини Средње реке (на њеној десној обали) на месту зв. Луга, налазе се на површини фрагменти касноантичке керамике. Ради се свакако о остацима мањег касноантичког насеља.

Биљача. — У изворишном делу Драгужице, око 3,5 км источно од села и 500 м источно од Тумбе, у дубодолини сувог поточића који се са падине Близанци спушта на југ у Драгужицу, леже на падини зв. **Дебели дрен** фрагменти античких опека, а извађен је раније и један антички питос. У питању је мало планинско касноантичко пољопривредно газдинство.

На подручју средишњег дела садашњег села, у циганској махали и кући Бранка Митића, налажени су фрагменти античких опека и неколико великих питоса, свакако остаци мањег пољопривредног насеља.

Око 1,5 км источно од центра села, 500 м североисточно од „Татарске воденице“, на падини познатој под именом **Станци**, испод чуке Крагујевац, откривено је пре пар година, услед ерозије земљишта, нешто фрагментованих опека као и један велики антички питос који је у себи садржавао још један мањи питос. У питању је мало касноантичко пољопривредно газдинство.

У изворишном делу Драгужице, над њеном десном обалом а на 1,8 км источно југоисточно од „Татарске воденице“ диже се блага заобљена коса **Тумба**, која се ка северу диже у било Звезде. На њеној јужној чеоној падини над речицом, леже фрагменти керамике, фрагменти питоса а нађен је приликом рекогносцирања и један примерак римског новца; пре извесног времена ископан је и један цео антички питос. Највероватније се ради о остацима античког пољопривредног газдинства.

Божињевац. — Мала стеновита чука **Височица (Тимчино лојзе)** која се језичасто пружа из падине и челом наноси над Крајмировачку реку и стари пут дуж ње, стрмих је падина и горе заравњена. Плато је сада огољен ерозијом. Међутим, на западној, источној, а посебно на северној (чеоној) падини леже бројни ситни фрагменти финије каснохеленистичке сиве и раноцарске римске сиве и црвенопечене керамике, као и по нека опека. У питању је свакако мали *oppidum* који је контролисао пут, који је из Бујановачке котлине скретао у планинску унутрашњост.

Око 1200 м источно од железничке станице Бујановац, над десном обалом Крајмировачке реке и на месту где се укрштају два локална сеоска пута, на благој питомој падини окренутој ка западу и сада покривеној виноградима (место познато под именом **Караканово лојзе**), простиру се остаци сеоског античког

насеља. На површини се налазе тегуле и опеке римског формата, као и касноантичка керамика, претежно грубља.

Боровац. — На терасастој благој падини северно од Боровачке речице, 700 м северозападно од подножја села, на неколико њива које леже на терену зв. **Дздине**, срећу се на површини ретки фрагменти античких опека и грубље керамике. Приликом рекогносцирања нађен је један фрагмент обода питоса. Мештани су на овоме месту изоравали и бројне камене темеље.

У подножју усталасане падине Трепетљика, на месту где стари друм напушта долину Моравице и скреће уз Боровачку речицу, 1200 м на северозапад од села и непосредно изнад друма на знатној површини, познатој код мештана под именом **Широко поље (Аниште)**, леже не баш бројни фрагменти грубље касноримске керамике, опеке и имбрекси. Пре више година мештани су ту изорали и један питос као и мањи депо касноантичког ситног бакарног новца. У питању је сеоско насеље крај ове магистрале.

Букоревац. — Близу југозападне периферије села у равници, 300 до 400 м јужно од места где се секу железничка пруга и сеоски пут Букоревац — Ораовица, налази се место зв. **Добревац**. Овде, с обе стране железничке пруге, а претежно источно од ове, сељаци налазе при обради земље старе темеље, опеке римског формата, а налази се и керамика. Пре неколико година откопана је и касноримска гробница грађена од опека и повезана малтером. Свакако су остаци равничарског римског насеља.

Локалитет **Копленица** налази се око 2 км југоисточно од села у равници, јужно од Буштрањске реке и око 500 м источно од старог друма Бујановац—Куманово. Мештани, овде приликом пољопривредних радова изоравају фрагментовану античку опеку и питосе. Вероватно се ради о мањем равничарском пољопривредном насељу.

На северној периферији села, на благо уздигнутој тераси између Моравице и железничке пруге, на њивама које покривају терен зв. **Селиште**, мештани проналазе античке опеке и темеље са кречним малтером. Према величини терена на коме се налазе ови остаци и карактеру налаза, свакако се ради о знатнијем равничарском насељу.

Грамада. — Око 200 м југозападно од језгра насеља, на благом превоју зв. **Орлов камен** који спаја Црквени рид са планинским масивом на северу, на бројним њивама изнад поточића изоравано је мноштво опека и црепова од грађевина, ретка касноримска керамика и изразите гробне опеке са бравом за спајање (уклапање). Мештани су ту ископали и пар питоса, од којих се један и сада чува у селу. Налаз представља остатке античког сеоског насеља са некрополом.

На око 300 м западно од језгра села, и западно од Дренске реке, налази се плато зв. **Рамниште** данас покривен утрином.

Пре пар година, на њему су ископани поред мањег броја античких опека и два велика римска питоса. У питању је мање античко пољопривредно газдинство, свакако у вези са насељем на Орловом камену.

Жујинце. — На 500 до 800 м североисточно од православног гробља, омеђено са југа сеоским друмом, са истока Моравицом, са севера Ораовичком реком, на простору великом неколико хектара и сада покривеном њивама и ливадама, налази се **Црквиште**. На целој површини леже фрагменти опека римског формата и имбрекси, грубља касноримска керамика, а налажено је доста и касноримских бронзаних монета (и један златник). Раскопани су и импозантни темељи неког грађевинског комплекса (камен са белим малтером и нешто опека), а у његовом склопу извире и питка вода доведена водоводом из планине. По свему судећи, ради се о најзначајнијем равничарском насељу током римског царства на подручју Прешевског поља.

Левосоје. — Ниски стеновити плато зв. **Бели камен** који се протеже непосредно јужно од села, својом терасастом чеоном источном падином наноси се над стеновиту долину Моравице. На терасама те падине (данас под виноградом) налазе се на површини ретки фрагменти грубе касноантичке керамике. У питању су остаци сасвим малог античког насеља.

На око 800 м југоисточно од школе, источно од пруге и старог друма непосредно, јужно од дрвеног моста на Моравици у подножју побрђа зв. **Вучјак**, у профилу јаруге поточића, видљиви су остаци античких грађевина настрадалих у пожару. Над црним слојем паљевине простиру се камени темељи и изразита кровна конструкција (велики кровни имбрекси и тегуле). Унаоколо леже ретки фрагменти грубе касноантичке керамике. Мештани су налазили питосе и мање керамичке посуде. У питању је неколико античких грађевина уз ову важну магистралу.

Источно од Моравице и старог друма Врање — Куманово у подножју стеновитог побрђа **Младенче**, 400 м на југ југозапад од дрвеног моста на Моравици, у профилу вододерине, видљиве су опеке и имбрекси античког формата. Власник једне њиве на овоме терену, ископавао је ту старе камене темеље као и један питос. Ради се о мањој скупини касноантичких зграда покрај ове магистрале, аналогно онима на суседном Вучјаку (300 м североисточно од овога места).

Плато Бели камен протеже се на запад преко ниског седла ка суседној чуки где стоји данашња црква **Св. Илије** и сеоско гробље. На 50 до 100 м на падини источно од цркве (сада преораној) срећу се ретки фрагменти грубе касноантичке керамике и карактеристични велики имбрекси и опеке римског формата. Локалитет свакако представља сеоско пољопривредно насеље.

Лучане. — Над десном обалом Тенторске реке, непосредно над јужном периферијом села, уздиже се узан, стрм и не много висок рид Главичица, који се на свом северном крају завршава веома карактеристичном, уздигнутом купастом главицом. На самој главици налазе се остаци неке мале грађевине правоугасне основе од камена, малтера, опека и непеченог лепа. Због свог изванредног положаја (поглед на улаз у Кончуљску клисуру и Бујановачко поље) то је била без сумње грађевина стратешког карактера. Око 50 м јужно од ове грађевине, ископан је антички питос (око 200 л запремине), а на површини леже и сада фрагменти питоса.

На око 400 м на југ југоисток од југоисточне периферије села села, а 200 м на север од коте 474, уздиже се непосредно над равницом Биначке Мораве заравњени плато познат у народу под именом Кула Хасанит. На знатној површини овог платоа срећу се фрагменти античких опека и имбрекса, а на самој ивици овога леже остаци значајнијег грађевинског комплекса — компактни темељи неке грађевине од камена са кречним малтером, опека и имбрекса. Свакако су ово остаци већег касноантичког насеља.

Око 800 м на исток југоисток од источне периферије села и 700 м источно североисточно од коте 474, међусеоски пут Лучане — Осларе пресеца благу косу **Ресуља** која је језичасто пружа у равницу ка северу. На њој се укршта и пут преко Селишта за Несалце и Врбан. На површини ове кесе величине 2 до 3 ха и на њезиној чеоној падини, сада покривеном плодним њивама, налази се бројна фрагментована римска финија керамика (углавном раноцарска) — сива и црвенкастопечена. Мештани су приликом обрађивања земље ископавали бројне темеље од камена и опека. Разорено је и више гробова, скелетних и са паљевином. Приликом рекогносцирања нађен је и један двојни денар Каракале. Локалитет представља остатка већег земљорадничког насеља.

Југозападно од села и дубоко у планини, око 3 км уз Тенторску реку (од њеног ушћа у Биначку Мораву у селу), налази се предео зв **Тентор**. Између огранака Гропе и Бујни Дола, на нешто прсширеној долини реке која је ту питомија и покривена са пар њива мештани налазе на бројне темеље од камена старих грађевина и опеке старог формата. Вероватно се ради о остацима античког планинског сеоског насеља.

Неговац. — Близу северозападне периферије села, на самој левој обали Неговачке реке, код друге воденице, у подножју речне терасе, на релативно малом простору терена зв. **Спаијске њиве**, срећу се на површини фрагменти опека римског формата. Према ситуацији на терену ради се свакако о мањем античком насељу.

На око 600 м на север североисток од последњих кућа северног краја села, на месту где се у Неговачку речицу прикључује поточић са севера налази се терен познат код мештана под именом **Чаталка**. На благој коси северно од долине речице леже фрагменти касноантичке керамике, опека и камења од темеља. Мештани су ископали на овоме месту и два велика античка питоса. У питању је касноантичко мање пољопривредно насеље.

Несалце. — Југоисточно од села на око 1 км, непосредно око железничке карауле Несалце у подножју благе падине данас под њивама, у дужини од око 150 м паралелно са пругом, налазе се на три места мање скупине касноантичких остатака. Ради се о фрагментима опека и грубе касноантичке керамике. Од стране мештана откопан је на овоме терену и један антички питос.

У лизини јужне периферије села, око 200 м на југ југоисток од старог дела муслиманског гробља и непосредно над левом обалом сеоског потока, у подножју тераса налазе се темељи једне старе грађевине познати у народу под именом **Киша (Црква)**. Пре пар деценија је раскопавана од стране мештана. Према остацима који су данас видљиви може се констатовати да је објекат био грађен од камена и малтера и био величине сса 6 X 11 м. Оријентација објекта је запад—исток. Око ових темеља и са десне обале потока на две суседне њиве леже бројни фрагменти касноантичке керамике, опека и тегула. Без сумње, ради се о мањем касноантичком насељу уз цркву.

Ораовица. — Напред описани плато **Каципун** предримског (дарданског) *oppidum*-а искоришћен је као рефугиј и у касној антици. То показују површински налази фрагментоване касноримске керамике, имбрекса и мањих питоса. Вероватно се ради о некадашњем касноантичком утврђеном насељу.

Територија североисточног краја села са периферним баштама, које леже са обе стране пута за Црнотинце позната је у народној традицији под именом **Селиште**. Овде су од стране мештана откопавани темељи старих грађевина и један гроб грађен од 4 велике опеке дужине око 1 м, према опису мештана, вероватно двосливне конструкције. И у јарузи поточића на падини северно од последњих кућа села, приликом кспања земље, констатован је у профилу касноримски гроб грађен од опека. Налаз је свакако мање насеље са некрополом из времена римског царства.

Осларе. — На око 2 км западно југозападно од села у ус-таласаној долини испресецаној дубоким јаругама и суводолицама, налази се део терена познат под именом **Селиште**. На њиви Милана Стојковића и суседа, које леже на овом терену срећу се на површини делови изломљених античких питоса; један цео питос ископан овде пренешен је у кућу М. Стојковића у Осларе. Исти је лоптасте форме; на горњој страни обода носи остатке

урезаног натписа, а био је покривен округлом каменом плочом. По свему судећи ради се о остацима сеоског насеља (vicus).

На удаљености око 1300 м јужно од јужне периферије села и на 700 до 900 м северно североисточно од железничке карауле Насалце, у самом подножју благе косе северозападно од пруге Бујановац — Прешево налази се место зв. **Црепотине**. Непосредно изнад пруге пружају се у дужини од 250 до 300 м са западне стране благе удољице, на њивама дуж пруге остаци већег античког сеоског насеља. На површини се могу видети бројни фрагменти грађевинских опека и имбрекса, као и веома бројна финија раноримска, грубља касноантичка керамика, тегови, бршљенци и др.

Прешево. — На око 500 м западно од цркве, у подножју брда зв. **Марково Кале**, непосредно уз леву обалу Курбалијске реке налазе се остаци касноантичких грађевина и некрополе. Наиме, власник имања Рамадановић Рамадан приликом радова око изградње куће на овоме месту, наишао је на остатке архитектонских објеката као и некрополе. Откривени делови архитектуре налазе се и данас на површини. То су остаци већих камених блокова, степеница, стубова са базама и капителима и остали архитектонски детаљи чију намену услед већег оштећења није могуће одредити. Осим тога, на површини лежи безброј фрагментованих античких опека и тегула. Конструкција гробова није тачно утврђена. Овде су ископана и три велика питоса. Један је са извесним оштећењима сачуван и налази се и данас у дворишту власника. Од покретног инвентара, који је овде нађен, најинтересантнији су: бронзана игла са главом у облику птице, фрагментована бронзана гривна са стилизованом претставом змије, гвоздена секира, неколико врхова стрелица, бронзани новци Јустинијана итд.

Иако локалитет површински не заузима већи простор, он свакако представља један од најзначајнијих центара из времена касне антике и Византије на овој територији.

Рајинце. — На 2,4 км западно од сеоске цамије, у кориту речице Госпонице, на месту где се ова састаје са њеном јужном притоком, у подножју падине зв. **Бигановци**, која се диже ка северу изнад шљунковитог корита речице, излазе ерозијом опеке и имбрекси римског формата. Положај локалитета и површински налази указују на остатке мањег пољопривредног насеља.

Око 800 м источно од периферије села, на 500 м западно од железничке пруге налази се место зв. **Криви пут**. Око црквице Св. Бели петак и на околним њивама северно од речице Госпоница, које леже на овом терену, видљиви су остаци већег равничарског римског насеља (камени темељи и опеке римског формата). Пре три деценије када је црквица обновљена, извађени су око

њених темеља и велики обрађени камени блокови од којих су неки, сада узидани у темељ, били орнаментисани.

Шумовита падина зв. **Студени кладенац** која се ка северу обрушава у горњи ток речице Госпонице, налази се око 3 км западно од сеоске цамије и 600 м западно од места Бигановци. Овде је од стране мештана откопан један антички питос. Овај локалитет је свакако у вези са античким насељем на локалитету Бигановци.

Самољница. — Југозападно од села, непосредно западно од ауто-пута и јужно од пропуста кроз који пролази сеоски пут од муслиманског гробља испод ауто-пута, ка ливадама око Моравице диже се из околних ливада блага ниска хумка пречника сса 80 м. Мештани ово место називају **Црквиште**. На средини ове хумке разорени су остаци већег античког грађевинског објекта (камен са белим малтером и опека), а на целој површини хумке (сса 2 ха) бројна римска раноцарска и касноантичка груба керамика, опеке и др. Део унутрашње грађевине откопан је пре три деценије и сматран у народу за цркву.

Турија. — Блага коса зв. **Ледина** оивичена са две паралелне јаруге, које се спуштају према југоистоку, диже се непосредно северно од православног гробља. На већој површини ове косе (око 150 до 250 м далеко од гробља) срећу се фрагменти карактеристичних римских опека, имбрекса и делова питоса. Вероватно се ради о остацима касноантичког сеоског насеља.

Око 500 м на југ југоисток од периферије села, око 350 м северозападно од места где се од друма Бујановац — Гњилане одваја пут за Турију, у самом подножју косе Забел налази се место зв. **Купињак**. На неколико песковитих њива и на пар винограда леже бројни фрагменти касноантичке типичне грубе керамике, опека и имбрекса римског формата. Мештани су овде ископавали и темеље.

Пењући се ка северозападу поменутога коса, Ледина постаје много стрмија и потпуно стеновита а јаруге сасвим стрме. На месту **Љуце**, око 200 м северозападно од остатака античког насеља Ледина, леже разбацане античке опеке, а мештани су ископавали и камене темеље кућа без малтера. У питању је мало насеље, свакако у непосредној вези са насељем на Ледини.

Црнотинце. — Један км на југоистоку од сеоске цамије на 600 до 800 м северно од железничке станице Букоревац и непосредно с обе стране пруге на терену зв. **Конопиште**, на њивама које се благо спуштају ка мочварном потоку на северу, налазе се фрагменти античких опека, имбрекса, грубље керамике и питоса а изоравани су и камени темељи. Срећу се и гробни имбрекси. Највероватније се ради о остацима римског равничарског насеља.

2. Некрополе

Божињевац. — Близу састава Мале реке са Крајмировачком, око 100 м западно над левом обалом Мале реке и око 500 м источно од коте 491, налази се падина зв. **Плоче**, сада покривена воћњаком и ораницама. На простору сса 0,5 ха простире се античка некропола. Орањем су разорени и извучени на површину изузетно бројни гробни имбрекси, делови глинених псућа а нађен је приликом рекогносцирања и један примерак римског бронзаног новца. По свему судећи локалитет представља значајнију позноримску некрополу уз пут ка планинској унутрашњости.

Жујинце. — Источно од периферије села на око 800 м, и око 500 м јужно од античког насеља Црквиште у њивама које леже на простору зв. **Стара гробља (Ворат е моћам)**, мештани изоравају камење и опеке старих гробова. Ради се у ствари о скупини касноантичких гробова, покривених великим каменим плочама (оријентације З—И), које стоје на површини усред њива обрасли трњем. У питању је касноримска некропола оближњег градског насеља на Црквишту.

3. Појединачни гробови

Биљача. — На територији самог села приликом копања темеља за кућу Додић Јанка 1958. год. откривена је засведена ранохришћанска гробница грађена од опека. Под гробнице, био је такође поплочан, а са стране је иста имала две или три нише.

4. Храмови и светилишта

Берчевце. — Око 800 до 1000 м северно северозападно од последњих кућа Горње махале села налази се високо доминантно узвишење на чијем се једном делу заравњеног платоа налазе остаци старе грађевине познате у народу под именом **Црквиште**. Са североисточне стране узвишење је опасано Средњом реком а са југоисточне Бунарским потоком. Према западу везује се за огранке суседних планина. На површини локалитета видљиви су остаци темеља правоугаоне грађевине чији се дужи зидови (сса 11 м) пружају у правцу југоисток-северозапад. Краћи зидови дужине су 7 м. Дебљина зидова је око 90 см. На самом објекту и непосредно око њега леже фрагментоване опеке и тегуле римског формата. Овде је од стране мештана налажен и римски бакарни новац. Свакако се ради о остацима касноантичког храма.

Биљача. — На 2,5 км источно југоисточно од центра села, 1,2 км југоисточно од Татарске воденице, непосредно над десном обалом речице Драгужице, а на месту где ова прима притоку са североистока, на малом нагнутом платоу леже остаци веће кас-

ноантичке правоугаоне грађевине. У народу је овај терен познат под именом **Манастириште**. Од остатака овога објекта назире се бочни зид дужине сса 20 м, оријентације запад-исток, грађен од камена. На целој површини некадашњег објекта и у непосредној близини леже бројни фрагменти опека и имбрекса, од којих су неки са бравом на жљебу — вероватно од разорених гробова.

Грамада. — Доминантну главицу Црквеног рида захвата мањи плато, на средини између села Грамаде и Летовице. На овом платоу, мештани су откопали основу једне четвртасте касноантичке грађевине, која је по предању проглашена за цркву. Стога и назив овог локалитета **Црквиште**. У питању је мања просторија чији је подрум укопан у меку подлогу пешчара. Просторија је била поплочана опекама а зидови грађени у техници *opus mistum* (камен са опеком) са кречним малтером. Оријентација објекта је северозапад-југоисток. Величина 4 X 5,5 м. Око темеља леже бројни фрагменти античких опека.

Ораовица. — Над средишним делом северне периферије села, на месту где Ораовичка река излази из клисуре у равницу, над њеном левом обалом, диже се стрма чука на којој стоји стара сеоска црквица **Св. Борђе** (обновљена пре пар деценија). При врху ове чуке, а око платоа на којем стоји црква, леже типични велики римски имбрекси и по неки фрагмент опеке. Највероватније, ради се о остацима мањег ранохришћанског светилишта на чијим је темељима касније подигнута средњевековна црквица Св. Борђе.

5. Појединачни и случајни налази

Крајмировац. — На североисточном крају села, недалеко од школе и трансформатора на **Падини** испод куће пок. Диме Тасића ископан је пре више деценија један антички питос. Питос се још увек чува у поменутој кући.

Црнотинце. — Близу северног краја села, у кориту јаруге којом силазе повремено бујице из планине кроз село ка југоистоку (јаруга уједно служи и као улица) откривен је у дужини од 15 м стари водовод. Откривени водовод је био на вишем терену четвртастог пресека и грађен од камених плоча, а на деоници где је прелазио на јужну страну јаруге, састојао се од великих и дебелих чунака. Правац откривеног дела водовода дозвољава претпоставку да је он снабдевао античко насеље на Конопишту.

Прешево. — На око 300 — 400 м источно од цркве на потесу зв. **Урла (Црквена шума)**, приликом радова на прокопавању канала за водовод, откривен је и ископан један велики антички питос. Према подацима од мештана откривен је и један гроб неутврђене конструкције и порекла.

Ш. ЛОКАЛИТЕТИ ИЗ СРЕДЊЕГ ВЕКА

1. Н а с е љ а

Биљача. — Источно од села 1,5 км, на истоку југоистоку од Татарске воденице а непосредно над левом обалом Драгужице, налази се место зв. **Биволарове крушке**. Ту се на површини назиру оштре контуре десетак темеља правоугаоних грађевина. Темељи су грађени од камена, а налазе се и на касносредњевековну (такође и глеђосану турску) керамику. По свој прилици ово су остаци касног кредњовековног малог засеока.

На 1,5 км северно од села, у горњем делу планинске долине **Длуга бара**, која задире у чеону страну рида Звезда, на њивама Бранка Митића леже на падини ретки фрагменти старих опека и доста темеља од камена без малтера. Без сумње се и овде ради о касносредњевековном малом засеоку.

Самољица. — Северно од села око 500 м источно од старог друма Бујановац — Куманово (рачунајући од места где је старо православно самољичко гробље) блага коса **Курдички рид** пада ка југу. На њиви Јовић Петра, на малој површини леже веома бројни фрагменти загасито печене и препечене мрко-смеђе чврсте керамике и мање фрагмената старе опеке. У питању је касно-средњевековни објекат.

2. Н е к р о п о л е

Биљача. — На 1,5 км на исток југоисток од Татарске воденице, а 150 м југозападно од налазишта Биволарове крушке на високој узаној падини **Бишин дол**, високо изнад леве обале Драгужице виде се контуре мање скупине гробова. Ови гробови су оријентације запа—исток (један запад северозапад — исток југоисток) а чеоне стране омеђене су усправним мањим плочама. Некропола је свакако у вези са истовременим насељем Биволарове крушке.

Лучане. — На већ поменутом риду **Главичица**, на његовој северној чеоној падини, у подножју саме главице на врху, назиру се на површини бројни средњевековни гробови грађени грубо од камених плоча. Исти би припадали касноантичком насељу или многе вероватније средњевековној цркви Св. Параскеве (XIII—XIV в).

3. Ц р к в е

Боровац. — На врху језичастог стрмог огранка на којем се успињу сеоске куће, око 100 м јужно од последњих кућа, у малом храстовом забрану и на доминантном месту зв. Црквиште, стоје остаци старе правоугаоне грађевине. Темељи који су раније раскопавани и чишћени од стране мештана, сада су засути. Грађени су од камена. Грађевина је оријентисана у правцу запад —

исток. По предању је постојала и велика плоча са натписом. По несигурној сеоској традицији то је темељ цркве Св. Јована.

IV. ЛОКАЛИТЕТИ КАСНИЈЕГ ИЛИ НЕОДРЕБЕНОГ ДОБА

1. Н а с е љ а

Биљача. — На 2,5 км североисточно од месне цркве, око 200 м северно од гребена рида Звезда, односно планинског пута Биљача — Себрат, на малом језичастом платоу зв. **Зелениште**, који се обрушава ка северу, на малој површини назиру се темељи од камена и нешто касносредњевековне керамике.

2. Н е к р о п о л е

Несалце. — На 400 м западно од новог дела муслиманског гробља на самом билу благог гребена **Шопка**, лежи на малом простору мала некропола. Гробови су оријентације запад — исток (један од њих североисток — југозапад). Назиру се и танке камене плоче којима су ограђени.

Б. СУРДУЛИЦА И ЊЕНО ГРАВИТАЦИОНО ПОДРУЧЈЕ

I. ЛОКАЛИТЕТИ ПРАИСТОРИЈСКОГ ДОБА

1. Н а с е љ а

Сурдулица. — Близу западне периферије града, на простору који се налази између **Градског стадиона**, Градског затвора у изградњи, и леве обале реке Врле, на заравњеном платоу који се благо спушта ка реци, на знатној површини сада под плодним њивама, налазе се фрагменти грубе античке праисторијске керамике и камених секира. Према ранијим испитивањима и карактеристичнијим налазима од стране др М. Гарашанина, налази са овога локалитета припадају развијеном бронзаном добу. Изванредан положај локалитета за становање казује да се овде свакако ради о остацима праисторијског насеља.

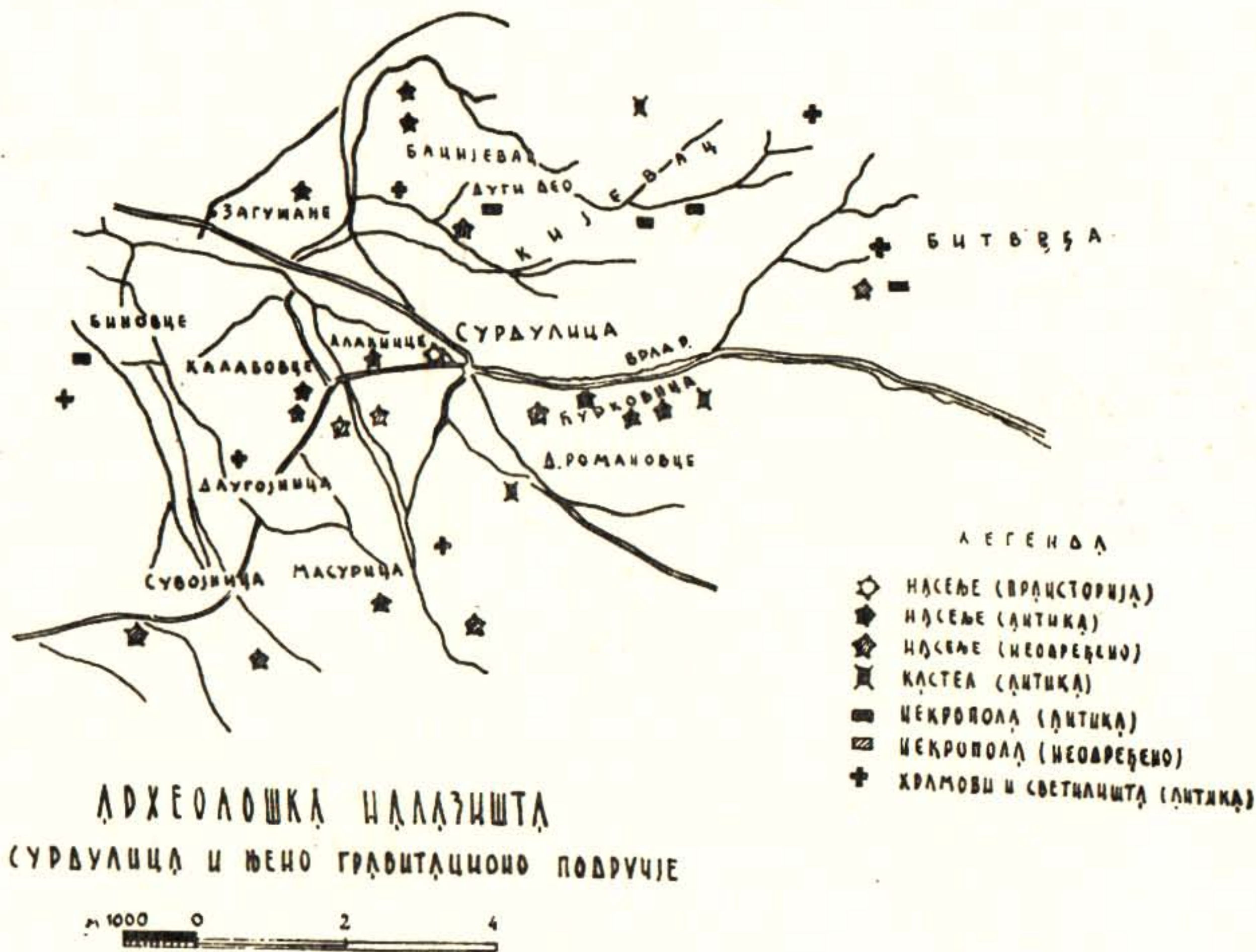
II. ЛОКАЛИТЕТИ АНТИЧКОГ ДОБА

1. Н а с е љ а

Алакинце. — Око 1 км североисточно од гробља села Дугојнице, и око 500 м од школе села Алакинца, у питомој и плодној равници уздиже се тераса са запада омеђена малим поточићем. Иста је данас под житарицама и баштама. На месту зв. **Дренов луг** (имање Ристић Светозара) власник имања изорава бројну опеку и тегуле римског формата. На површини се и данас срећу фрагменти римских спека и кровних тегула. По свој прилици локалитет представља сеоско пољопривредно насеље.

Западно од села, на путу за село Калабовац, налази се терен зв. **Кислица**. Овде су поједини мештани приликом обраде

земље налазили бројну римску опеку и новац. Ианче, терен Киселице готово је раван са малим падом према северу. Данас су на овоме месту плодне њиве и ливаде.

Западно од села, локални сеоски пут, који води из села према западним пољопривредним парцелама, пресеца терен зв. у народу **Плоче (Камењак)**. То је површина у самој равници засађена брестовим дрвећем, а данас покривена гомилом ситног и крупног камења. Са јужне стране овог локалитета налази се антички локалитет — насеље Киселица. Према податку мештанина Ристић Светозара, овде су изораване опеке старог формата. На површини се и сада види по који фрагмент римских опека и тегула. Без сумње, ради се о мањем античком пољопривредном насељу.

Бацијевац. — Неколико стотина метара северозападно од махале Стојковица на северозападно страни **Рида**, на коме се данас налази расадник „Ерозије“, између два сува потока вире у профилу остаци сухозида, а на површини ретки фрагменти опека римског формата. Мештанин Јоцић Драгутин на овоме месту налазио је и више примерака римског бакарног новца.

Западно од Бацијевске реке у махали Стојковица, налази се терен познат под именом **Чукар**. Терен се терасасто са запада

према истоку спушта стрмо ка реци. Исти пресеца пут који из ове махале иде ка реци и селу Загужану. На имању Јоцић Драгутина, данас под шљиваком, југоисточно од његове куће, на нешто заравњеном платоу, налазе се остаци античког насеља и некрополе. Власник је налазио делове зида, опеке и новац. На површини се и данас сусрећу опеке римског формата. Питоми терен и изванредан положај за становање говоре да је на овоме месту било становања у римско доба.

Загужане. — На тремећи трију махала Рекарци, Гајдарци и Ченговци, непосредно изнад десне обале Мале реке (Дубничке реке) уздиже се терасаста падина (данас под засејаним културама) окренута југу и југоистоку. На њивама Маринковић Стојана и Милутина, на месту зв. **Крушка** изоравано је мноштво фрагментованих опека римског формата. Данас се на мањој површини могу видети само ситнији деформисани фрагменти опека. Свакако се ради о остацима мањег античког пољопривредног газдинства.

Ђурковица. — На источној периферији села, југозападно од Поповог моста на Врли, непосредно изнад пута за Власину налази се уздигнути терен окренут североистоку. У народу је познат под називом **Манастирско**. Овде су мештани ископавали камене темеље са малтером и опеке римског формата. У усеченом профилу сеоског пута и сада се могу видети поремећени камени темељи, а на површини мноштво опека и керамике.

Око 100 м јужно и југоисточно од Поповог моста, између Врле и Манастирског на нешто уздигнутом терену, који се спушта ка реци Врли, у северозападном подножју Кулишта, на потесу који обухвата **Манастирски поток**, налазе се на површини остаци античких опека и керамике. Локалитет је удаљен од античког локалитета Манастирско око 150 до 200 м и одвојен је од њега речицом (Манастирским потоком). Стога он представља посебно насеље, али свакако у вези са поменутиим суседним насељем.

У северозападном подножју античког кастела на Кулишту, југоисточно од поменутог локалитета у Манастирском потоку, у непосредној близини далеководног стуба, на малом платоу који се надовезује на гребен Кулиште, налазе се очувани остаци једне четвртасте грађевине познате под именом **Тарапаниште**. Очувана дужина једног зида износи 4 м, висина 1,5 м. Правац зида је исток североисток—запад југозапад и југ југоисток—север северозапад. Камен зида повезан је белим чврстим малтером. Около ових архитектонских остатака леже разбацани на површини фрагменти римских опека и керамике. Вероватно се ради о остацима једног дела античког насеља, можда подграђа античког кастела на Кулишту.

2. К а с т е л и

Доњи Романовац. — Са леве стране Романовске реке, непосредно изнад села, уздиже се високи језичасти гребен **Градиште** (сл. 2), који се са југоистока према северозападу пружа ка пространој Сурдуличкој равници. Својом знатном релативном висином доминира над својом околином. На површини платоа Градишта и еродираним странама налазе се многобројни остаци каменог грађевинског материјала и опеке римског формата, а срећу се и ретки фрагменти керамике. Свакако стратегијски веома значајан римски центар на овој територији.

Кијевац. — На око 1 до 1,5 км северозападно од школе, налази се доминантно узвишење **Градиште**, окружено са северне стране Градском реком а са јужне реком Начешљаја. Са својим веома тешко приступачним странама стрмо се наноси над рекама, сем са источне стране са које се надовезује на суседна брда. Пружа се у правцу исток — запад у дужини око 100 м. Источни део платоа нешто је виши од западног. Ширина целог платоа креће се у просеку са 40 м. Према сеоској традицији на овоме месту некада је постојао римски град, по коме је локалитет и добис назив. Мештани су овде налазили камене темеље са малтером, римски бакарни новац и једну гвоздену секиру. И данас се на површини и еродираним странама Градишта могу видети знатни остаци грађевинског материјала — камена и опеке римског формата. Такође се могу видети и фрагменти црвенопечене римске керамике и мањих питоса. Захваљујући свом згодном положају и доминантности, свакако је Градиште представљало једно од важних војничких центара на овом путу.

Ђурковица. — Око 150 м. југоисточно од Поповог моста, између реке Врле и Манастирског потока, почиње да се диже доминантно узвишење, које се идући према југоистоку надовезује на планински масив. Исто је са осталих страна врло стрмо и тешко приступачно. Својом знатном релативном висином доминира над долинама Врле и Манастирског потока. На највишем платоу овог узвишења налазе се архитектонски остаци од камена, које народ назива **Кулиште**. Поред тога, на еродираним странама вири из земље или лежи на површини бројна груба касноантичка керамика. Као и у претходном случају ради се о значајном стратегијском центру који је контролисао пут долином Врле, а који је јужноморавску долину са трачким областима повезивао преко Сурдуличке котлине.

3. Н е к р о п о л е

Биновце. — На југозападној периферији села, око 300 м западно и југозападно од школе и северно североисточно испод

гробља на пространом платоу Средобрдина налази се тзв. **Римско гробље**. Иначе плато Средобрдина, на коме се локалитет налази, са југозапада спушта се благо ка селу. Омеђен је са запада Мицулијиним потоком а са истока Станковом долином који се на северном крају платоа спајају и чине Биновски поток. Према сеоској традицији овде је некада било римско гробље. Ту су мештани ископали бројно камење, које су користили приликом зидања кућа. Данас се на површини могу видети само трагови копања и по који већи камен који вири из земље. Поузданији подаци недостају.

Битврба. — Неколико стотина метара јужно од кућа Цвиликарске махале на падини обраслој шумом, налази се потес зван Ширинка. Овај се са истска према западу спушта доста стрмо ка реци Врли. Приликом пољских радова и изградње прилазног пута мештани су на територији коју обухвата Ширинка, наишли на гробове са људским костима без инвентара. Ово место је иначе познато у народу под именом **Латинско гробје**. Конструкција гробова, међутим, није утврђена.

Кијевац. — На око 2 км источно од школе, пут који води из села за тзв. Кијевску чешму и Чемерник, пресеца мали проплавак зв. **Горње раскрсје**. Овде је према народном казивању било „римљанско гробје“. Међутим, сем овим података сачуваних у народној традицији, нема других сигурнијих података. Данас се на површини не могу видети никакви трагови.

Са 2 км североисточно од школе на падини брда обраслог густом шумом, са југоисточне стране Кијевске реке, налази се шумски комплекс зв. Тршевина. На мањем простору познатом под именом **Обалени јасен** у профилу шумског пута, који паралелно иде са Кијевском реком, високо изнад ње, вире остаци разорених гробова од опека римског формата. Такође, налазе се и ситнији комади костију као и керамике, свакако гробни инвентар. И у народу ови гробови су познати као римски.

4. Храмови и светиштва

Бацијевац. — На северу од села, у долини реке Црквенице, пружа се непосредно уз десну обалу реке мањи заравњени плато на коме се данас налазе остаци једне четвороугаоне грађевине познатом под именом **Црквиште**. Непосредно изнад Црквишта, на падини која се надовезује на планински масив налази се сеоско гробље. Објекат је димензије 8x5 м, оријентације југоисток — северозапад. Очуван југоисточни зид висине је 2 м. Дебљина зида 90 см. Зидови су урађени од обрађених и необрађених каменних блокова и плоча без малтера. Подаци добивени од мештана говоре да су ово остаци Римске цркве. Данас се на површини не

могу видети никакви карактеристични налази да би се овај објекат, свакако храм, могао са сигурношћу приписати антици.

Биновце. — Близу југозападне периферије села, између Мицулијиног потока и Станкове долине на комплексу Средобрдине налази се сеоско гробље. На јужној страни гробља налазе се остаци тзв. **Римске цркве**. На површини се назиру из земље камени темељи, чију, међутим, оријентацију, димензије и облик није могуће утврдити услед поремећења.

Битврба. — Са леве стране Глоцког потока, непосредно до задњих сеоских кућа Цвиликарске махале, на терену који се стрмо спушта ка Глоцком потоку, налази се место зв. **Црквиште**. Локалитет се налази на имању Ивановић Драгољуба. Сеоска традиција говори да је овде некада била римска црква. Данас је, међутим, овде немогуће уочити било какве остатке објекта, јер се локалитет налази на коси подлжној ерозији, па је евентуално постојећи објекат можда услед атмосфералија и клизања земљишта (обрушавања) однешен у реку.

Дугојница. — На југоисточном делу платоа гребена на коме се налази сеоско гробље, налазе се темељи једне четвртасте мале грађевине зв. **Црквиште**. Темељи су од обрађеног камена. Оријентација дужих зидова је исток — запад. Очувана дужина истих 6 м, краћих 3 м. Унаоколо се сусрећу и фрагменти старих опека римског формата. Према казивању мештана ово су остаци некадашње римске цркве. Донекле ову могућност потврђују и површински налази античких опека.

Кијевац. — Неколико километара источно североисточно од сеоске школе високе у планини налази се позната у народу **Кијевска чешма**. Ту се налазе остаци цркве Св. Прокопија, која је била подигнута на темељима старе (римске) цркве грађена од камена и опека са малтером. Ове темеље народ назива **Црквиште**.

Масурица. — На југоистоку од села (школе) на једном од бројних доминантних узвишења налази се у народу зв. **Црквиште**. Остаци грађевине налазе се непосредно између два планинска пута и 10 до 15 м западно од канала хидроцентрале. Јужно од овога места, одмах јужно од Црквишта усред шуме, простире се травната питома долина окренута западу, данас засађена воћкама. Према причању мештана, Црквиште је остатак некадашње римске цркве. Данас овде долазе појединци приносећи дарове, пале свеће и мсле се за срећу и напредак. На површини се сада могу видети знатни архитектонски остаци некадашње грађевине од камена, док се унаоколо сусрећу и ретки примерци античких опека. Првобитни облик грађевине и оријентацију сада је немогуће установити.

Ш. ЛОКАЛИТЕТИ КАСНИЈЕГ ИЛИ НЕОДРЕБЕНОГ ДОБА

1. Н а с е љ а

Алакинце. — Око 400 до 500 м јужно од моста који прелази преко Масуричке реке у самом селу, с леве стране реке на равничарском и плодном терену данас под баштама, пружа се потес зв. у народу **Селиште**. Овде је према сеоској традицији некада било старо насеље, али без конкретнијих података. Данас се на површини терена не могу утврдити никакви трагови становања.

Преко пута поменутог локалитета на Селишту, с десне стране реке, односно између ње и једног била (гребена) које се пружа у правцу југоисток — северозапад, налази се место пад називом **Кућиште**. Данас је овај терен под ливадама и житарицама. Према сеоској традицији овде су некада биле куће из давнина, можда за време Турака. Сада се једино могу видети остаци већег камења, свакако остаци грађевинског материјала некадашњих зграда. Конкретнији подаци за ближу идентификацију локалитета нису добивени.

Битврба. — Око 200 до 300 м јужно од Цвиликарске махале у благој питомој падини окруженој са свих страна шумом, спушта се са истока према западу и реци Врли потес зв. **Горње селиште**. Према казивању мештана, овде је некада било насеље, али се не зна коме је народу припадало.

Дуги део. — Северозападно од Амбарове махале, на удаљености око 100 до 150 м од ове, на падини која је окренута северу и спушта се ка Кијевској долини, налази се потес **Селиште**. Овде је приликом пољопривредних радова власник једне њиве Велиновић Станоја проналазио остатке старих опека, неутврђеног формата. Данас се на површини не могу видети никакви трагови становања.

Масурица. — На око 400 до 500 м. југозападно од школе на знатном простору данас под њивама пружа се све до огранака Батиног дела потес **Селиште (турско)**. То је нешто уздигнути плато који се са огранака брда Батиног дела спушта благо према селу. Сеоски подаци кажу да је Селиште раније било настањено искључиво турским живљем.

Југоисточно од села, око 1 час хода, у падини планинског масива окренутог западу, лежи терен познат под именом **Селиште (српско)**. Површина овога данас је покривена шумом. Према казивању мештана овде су за време Турака живели Срби.

Сувојница. — На 2 до 3 часа хода југоисточно од села, високо у планини налази се потес **Градиште**. Овде се, према подацима мештана, налазе остаци камених темеља, за које се не зна коме се могу приписати. Овај терен, међутим, више је познат по гро-

бовима изгинулих српских ратника за време првог светског рата. Како локалитет није посећен, тешко је само на основу ових података нешто одређеније рећи.

На територији **Козодер мале**, југоисточно од куће Илић Трајка у башти и непосредно околу ње налажени су ситнији и деформисани фрагменти опека неутврђеног формата, а сем тога и један овални тег са скроз пробушеном рупом. Свакако остаци насеља, чије је ближе идентификовање, услед недостатка карактеристичнијих података, немогуће утврдити.

Бурковица. — На око 200 м југоисточно од Земљорадничке задруге, с леве стране тзв. Чуленске долине налази се **Селиште**. Према сеоској традицији овде је некада било старо насеље, али се не зна тачно чије. На површини се сада не виде никакви знаци становања. Међутим, сам назив локалитета сачуван у народу, казује да је овде свакако било насеље, неутврђеног карактера.

2. Некрополе

Дуги део. — У непосредној близини поменутог локалитета, Селиште, са друге стране Кијевске долине, на падини окренутој према долини, налазе се остаци старих гробова. Ови подаци добивени су од мештанина Велиновић Станоја. У селу су познати под именом **Цидовско гробје**. Ближих података нема. И сада се на површини овога терена не виде никакви детаљи за ближу идентификацију.

R é s u m é

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES EN 1966 ET 1967

A. La vallée de la Moravica de Bujanovac à Preševo

Les travaux de reconnaissance, commencés antérieurement, dans les vallées de la Morava du Sud et de la Moravica, ont été continués aussi en 1966. Cette fois-ci fut examiné le terrain dans la vallée de la Moravica, depuis Bujanovac jusqu'à Preševo. A cette occasion on a découvert et enregistré un nombre important de localités archéologiques qui sont classées dans le présent article en groupes spéciaux, à savoir: I Localités de l'époque préhistorique, II Localité datant de l'antiquité; III Localités médiévales; IV Localités datant des époques ultérieures ou d'âge indéterminé.

D'après son importance, nous pouvons mettre en relief spécialement l'oppidum préhistorique des Dardans, dans la localité de Kacipur au village d'Oraovica près de Preševo. Ensuite, le grand habitat important, nommé Crkvište, au village de Žujince sans doute un grand centre de la vie sociale, politique et culturelle à l'époque romaine, ainsi que les découvertes intéressantes des restes architectoniques et du matériel archéologique meuble sous la localité de Kale à Preševo, datant de la basse antiquité et de la période byzantine.

B. Surdulica et son territoire de gravitation

En 1967 ont été aussi effectués les travaux d'exploration dans le ter-

ritoire de Surdulica et dans son territoire de gravitation. Les localités découvertes dans ces terrains ont été classés tout à fait comme dans la section précédente.

Il faut mentionner particulièrement: une localité de l'époque préhistorique à Surdulica, à dater de plus près comme appartenant à l'âge de bronze développé; ensuite le groupe de localités antiques au village de Ćurkovića avec le castellum stratégiquement important de Kulište; les castella appartenant à la même période, situés dans le finage des villages de Donji Romanovac et de Kijevac, sont aussi centres importants de leur temps.

M. Jovanović

Fig. 1 Preševo. La localité de la basse antiquité de la période byzantine

Fig. 2 Le castellum antique

Cr. 2 Surdulica et son territoire de gravitation

Cr. 1 La vallée de la Moravica de Bujanovac à Preševo

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

N. Beldiceanu: **Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, t. I: Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. fonds turc anc. 39; t. II Règlements miniers 1390—1512, Paris — La Haye, 1960—1964.**

Turkolog N. Beldiceanu, u prvom tomu svoga rada, objavljuje turske rukopise, odnosno zakonske spomenike iz Pariske nacionalne biblioteke ancien 39, perioda vladavine sultana Mehmeda II Osvajača (1451—1481) i Bajezida II (1481—1512). Još na početku treba istaći da se ova turska dokumenta po prvi put ne publikuju. Naime, iz navedene zbirke dokumenata crpljeni su podaci još ranije, tj. od strane poznatih naučnih radnika: R. Anhegger (1947), H. Inaldžik (1951) i Ö. L. Barkan (1952). Nešto kasnije, objavljena je dva puta zbirka zakonskih spomenika o kojoj je reč. Dakle, prvo je u Minhenu objavio nemački istoričar — turkolog F. Babinger. (F. Babinger, **Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II, des Eroberers — I, Teil: Das Qânûn-nâme-i sultânî der müdscheb-i örf-i osmânî**, München, 1956. Südosteuropäische Arbeiten 49), a zatim u Ankari turkolozi dr R. Anhegger — dr H. Inaldžik (R. Anhegger — H. Inalcîk, **Kânûnnâme-i sultânî ber müceb-i 'örf-i 'osmânî — II. Mehmed ve II Bayezid devirlerinde ait yasakname ve kanunnameler — Metni bir Giris ve 38 tîpkîbasîmla yayınlayan**, Ankara 1956 (Türk Tarih Kuruku yayınlardan XI, Seri — Nr. 5). Samo u načinu objavljivanja između tri redakcije istih dokumenata postoji osetna razlika. F. Babinger je objavio fotokopije, tj. arapskim pismom na turskom jeziku, kako su već bili napisani turski rukopisi dotičnih dokumenata. A R. Anhegger i H. Inaldžik su rukopis, međutim, izdali u transkripciji latinicom. Treću redakciju turskih rukopisa ancien 39 N. Beldiceanu je pripremio i objavio u prevodu na francuskom jeziku. Redakciji F. Babingera ne samo da nedostaju prevod i deskripcija rukopisa, nego su joj promakli i izvesni propusti. Npr. listovi rukopisa nisu sređeni, već su svrstani kao u rukopisu, neopažajući da su strane izmešane. U redakciji R. Anheggera — H. Inaldžika zaista rukopis je dat u transkripciji latinicom, a na temelju bogate bibliografije data su mnoga objašnjenja u vezi s dokumentima. Ovoj redakciji nedostaju uz transkripciju teksta latinicom, faksimili svih listova rukopisa, odnosno transkripcija rukopisa arapskim slovima. Nasuprot tome, N. Beldiceanu u svojoj redakciji daje prevod i deskripciju rukopisa, ali ne prilaže faksimile ili pak rtranskripciju rukopisa arapskim slovima. Što znači, nedostatak jednog ili drugog elementa, znatno otežava posao naučnim radnicima, kojima nisu pristupačne sve tri redakcije rukopisa ili sam rukopis. Tim pre što se radi o vrlo važnim i retkim izvorima, a prilikom dešifrovanja ili interpretiranja pojedinih izraza mogu da nastanu jednostavno vrlo krupne greške. Jer svaki istraživač dešifruje i interpretira pojedine pojave, odnosno izraze napisane arapskim pismom, takoreći na svoj način. Napokon, smatram, da nedostaje potpuna preglednost napose svim tim redakcijama turskih rukopisa.

Treba posebno naglasiti da je N. Beldiceanu, u tehničkom i metodološkom pogledu, zbirku turskih rukopisa fonds turcs ancien 39 iz Pariske nacionalne biblioteke na 194 strane solidno pripremio. Predgovor je napisao Paul Lemerle (str. 7—9). Publikacija ima opširan uvod (str. 35—62). U uvodu (str. 35—62) su tretirana sledeća pitanja: opis rukopisa, kratak pregled turske diplomatike, tj. sultanskih zakona, odnosno zakonika (yasaknama, kanunnama), zapovesti (ferman) i diploma (berat), sravnjivanje edicija R. Anheggera — H. Inaldžika i F. Babingera sa svojom edicijom itd. Iza toga slede prevodi i objašnjenja autora na francuskom 60 sultanskih jasadnama, odnosno kanunnama, fermana i berata, koji se tiču najvažnijih privrednih centara Otomanske Imperije iz perioda vladavine sultana Mehmeda II i prvih godina Bajezida II (str. 65—157). Napokon, N. Beldiceanu je u svojoj knjizi dao rečnik termina (158—178), Geografski imenik i Kartu Otomanske Imperije sa imenima mesta, koja se pominju u turskim rukopisima koje publikuje (179—181), Indeks (181—194) i sadržaj edicije (195).

Turski zakonski spomenici ove edicije tiču se većinom najvažnijih privrednih centara Rumelije i Anadolije. Oni uređuju pitanja rudnika, čistilja (kalhane) i kovnica novca (darbhane) Novog Brda, Kratova, Prizrena, Srebrenice, Sasa, Rudnika, Zaplanine, Plane, Smedereva, Siderokapse, Sereza, Konstantinopolja, Ajdina, Konja, Bruse itd. Pored odredaba koje se odnose na proizvodnju i prodaju soli i na carine (gümrük), postoji čak i jedan ferman iz 880. (1475) godine koji sadrži postupak ubiranja harača na regionu Grebena i Premeta (područje Janjine) sa strane timariota (timar erleri). Tu se pominje i jedan vid poreza »resm-i kitabet« (dažbina-porez za pisara, sekretara) itd. Nadalje, ovi spomenici ukazuju da je suveren Turske Carevine preko svojih zakonskih odredaba regulisao pitanje prometa srebra i zlata i njihove proizvodnje. Istim zakonskim propisima je bilo regulisano i pitanje nadležnosti kadija, subaša, jasadžija (carski službenik — izaslanik), emina (starešina rudnika, čistilje, kovnice), sarafa (finansist, kreditor), amila (zakupnik), sahib-i 'ajar-a (stručni rukovodilac čistilje — kalhane) itd.

Zakonski spomenici iz ove zbirke dokumenata koji se tiču direktno ili indirektno područja naše zemlje (današnja Jugoslavija) pod vladavinom Osmanlija jesu sledeći: broj 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 15, 16, 24, 50 i 60.

Kako su ovi turski izvori od velike vrednosti za rasvetljavanje mnogih društveno-ekonomskih pitanja iz minule istorije naših naroda pod tursko-timarskim uređenjem, posebno ću se osvrnuti na neka dokumenta ove publikacije.

Jasadname Zaplanine, Plane, Novog Brda i Kratova, koje su po sadržini slične ostalim jasadnamama, ukazuju na sledeće. Naime, sultan je bio uputio svoga roba-službenika-izaslanika (kul, yasad-kuli, yasadkî) sa zadatkom da u rudnicima primeni propise rudnika (ma'den yasagi = zabrana, zakon rudnika). Jasadžija je bio dužan da nadzirava nad rudnicima i nad svim proizvodima srebra. Jasadžiji je bila dužnost i da pretresa putničke tovore koji su putovali bilo gde, potom hanove (gostionice) i trgovce. Ovi zakoni, dalje, su osiguravali radnicima rudnika dva dana odmora (avare olub) u toku sedmice. Bilo je to subotom i nedeljom. (S. Rizaj, **Rudari (medendžije) u sistemu privilegija i dužnosti (muaf ve müselleme reâya)**, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, t. IX (1964), Priština 1965, s. 221).

Jedan berat (1460) iz zbirke zakonskih spomenika ancien 39 ukazuje da je Visoka Porta bila dala 600000 akči da bi se izvlačila voda iz jama (kuyu) gornjih i donjih rudnika Novog Brda: 300000 akči trgovcima Nikoli, Kratovu i Tomu, sinovima Vaslukusa, i 300000 akči neverničkim (kâfirler) spahijama Novog Brda. Što znači da su pitanjem rudarstva bile angažovane čak i hrišćanske spahije. (O angažovanju hrišćanskih spahija i drugih hrišćanskih dostojanstvenika u turskoj administraciji kao i u rudarstvu uporedi dr H. Inalcik, **Od Stefaga Dušana do Osmanskog carstva**, Prilozi za orijentalnu filologiju i

istoriju juoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. III—IV, Sarajevo, 1953, s. 52—53).

Ova redakcija N. Beldiceanu-a, turskih rukopisa na francuskom jeziku, od velike je važnosti pogotovu za širi krug naučnih radnika, kojima nisu, za korišćenje, pristupačne edicije F. Babingera i R. Anheggera — H. Inaldžika, objavljene na turskom jeziku arapskim pismom ili u transkripciji latinicom. Ali, treba pomenuti, da je N. Beldiceanu prihvatio pogrešna tumačenja drugih naučnih radnika, po pitanju ubiciranja položaja Altun-ili, Altuneli. Dakle, i po N. Beldiceanu-a, Altun-ili je gradić (mestance) u skopskoj provinciji, u regionu Prizrena i Prištine (Nous supposons qu'il faut corriger en Altuneli (Ibalea), bourg de la province de Skoplié, dans la région de Prizren et Prichtina) (str. 96). Ovo mišljenje je neprihvatljivo, s obzirom na to da povelje i hrisovulje srpskih vladara ukazuju da je Altin župa, odnosno dobro manastira Dečana, a u defteru iz 1485, godine uveden je zeamet Altun i nahija Altun-ili, po defteru o džizji iz 1490/91. godine Altun-ili i Dečani su vilajeti u sklopu skadarskog sandžaka, dok po Hadži Kalfi, sredinom XVII veka, Altun-ili je kadiluk između Peći i Đakovice. Jedan zvaničan dokumenat turske administracije iz početka XVIII veka ukazuje da je neki Mustafa bio kadija Đakovice i Altun-ili-je i da su do tada sela Crnobreg, Loćane i Dečane pripadala kazi-kadiluku (srez) Altun-ili. I u prvoj polovini XIX veka pominje se kaza Altun-ili, neposredno blizu Peći, što znači Altun-ili je predeo u Metohiji, između Dečana i Đakovice, a ne između Prizrena i Prištine, u provinciji Skoplja.

U drugom tomu svoga rada N. Beldiceanu objavio je dokumenta iz zbirke turskih rukopisa Pariske nacionalne biblioteke ancien 35 i 85, odnosno rudarske zakonike i zakone (kamune i kanunname) turskih vladara kodifikovanih u vremenu od 1390. do 1512. godine. Treba istaći još na početku da N. Beldiceanu, u drugom tomu svoje knjige, nije objavio sve strane dokumenta zbirke ancien 35 i 85, već jedino deo od njih, tj. dokumenta zbirke ancien 35 strana: 11,106—116, 142—144, i ancien 85 strana: 225—303. Drugim rečima izostavljeno je još mnogo zakonskih spomenika, koji se tiču i naših krajeva, što izgleda da autorov cilj nije bio da objavljuje sve zakone iz dotičnih zbirki turskih rukopisa, već delimično. Npr. izostavljeni su: Zakon (Kanun) rudnika Srebrenice (974 = 1566); Zakonik (Kanunnama) oblasti (liva) Požega; Zakon tržišnih taksi (bac); Carska zapovest (ferman) upućena begu Ohrida; Kanunnama vilajeta Smedereva itd.

Karakter druge knjige, u odnosu na prvu knjigu, znatno se razlikuje. U drugoj knjizi, autor nije objavio samo dokumenta, već je istovremeno prikazao i niz tema, koje se temelje kako na dotičnim dokumentima, tako i na velikom bibliografskom spisku izvora i literature.

Dakle, druga knjiga N. Beldiceanu-a ima 422 strane, sa sledećom sadržinom: Predgovor; Bibliografija; I Rukopisi i njihov sadržaj; II Izvori otomanskog rudnog zakonodavstva; III Različiti delovi jednog kompleksa majdana; IV Kopanje i vađenje: Trajanje i troškovi, Postupak s rudom; V Režim rudarskog vlasništva u jednom kompleksu u XV veku; VI Eksploatanti; Osoblje i radna snaga; VII Administrativni službenici; VIII Zakup rudnika; IX Koristi od eksploatacije; Dokumenta; Rečnik (termina); Karte; Faksimili turskih zakona, i Indeks.

Znatan broj bibliografskih podataka ovoga dela pripada jugoslovenskoj istoriografiji. Zahvaljujući svestranosti bibliografije N. Beldiceanu je uspeo da reši niz problema iz organizacije turskog rudarstva u okviru turskog feudalno-timarskog uređenja. To istovremeno ukazuje da je autor uložio ogroman trud u komponovanju drugog dela svoje studije iz oblasti turskog rudarstva, a u periodu vladavine onih turskih vladara koji su uspeli preko svojih zakona da ožive rudarsku industriju, koja je bila počela da stagnira, odnosno da usporava svoj razvitak, u prvim godinama turskog gospodstva.

Govoreći o izvorima otomanskog rudnog zakonodavstva, N. Beldiceanu konstatuje da je važno podvući da je većina izvora njegovog zbornika samo prevod srpsko-bosanskog zakonodavstva, ili pak njegova prerada. A jezik otomanske verzije ne poštuje tursku sintaksu. To se može objasniti, ističe N. Beldiceanu, neumešnošću prevodioca, koji je isuviše bukvalno prevodio srpski original, čija tehnička objašnjenja nije razumeo. No, s druge strane, N. Beldiceanu potpuno negira uticaj srpskog srednjovekovnog prava na sasko pravo, odnosno otomansko pravo, tvrdeći »da je srpsko rudarsko zakonodavstvo u stvari rudarsko pravo saskih kolonista, koji su pozvani da eksploatišu južnoslovenske rudnike. U stvari, otomansko rudarsko pravo je pravo germanskog porekla (Saksonaca), kao što pokazuju naslovi izvesnih odredaba« (s. 66).

Tačno je to da su zakoni turskih rudnika nazvani »Saskim zakonima« (Kanun-u sas-i meâ 'den-i 'osmani), ali to ne znači da su ti zakoni bili isključivo saski. Naime, termin »sas« u doba Turaka niukom slučaju nema etnički, nego socijalni karakter, tj. pod nazivom »saskih kanuna« treba podrazumevati da se odnosi na zakone rudara uopšte a ne na Sasa, jer su se Sasi, prema mišljenju M. J. Dinića, asimirali još pre konačne turske okupacije. (M. J. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, I deo, Beograd, 1955, s. 112).

Dakle, sa osmanlijskim rudarskim zakonima evropske Turske ukrštaju se sledeći pravni krugovi: 1) pravni krug kome je kao podloga služilo staro sasko (nemačko) rudarsko pravo s nastalim promenama pod uticajem pravnih odnosa srednjovekovne Srbije i Bosne, a sa druge strane pravo Osmanlijskog Carstva, 2) i pravni krug koji se zasniva na šerijatu — duhovno ili kanonsko pravo, čiji zadnji izvori su Kuran i hadis (tradicija). Istovremeno razvilo se i zemaljsko pravo (örf kanun) koje je imalo prinudnu snagu, a čiji je delokrug bio ometan samo jednom ogradom: nije smelo biti u protivstvu sa duhovnim pravom, bar ne suviše očigledno. Tako je npr. nastalo rudarsko pravo, odnosno zakonodavstvo sultana Sulejmana Zakonodavca iz 1536. godine. (Upor. F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, G ZM BiH, XXV, 1 i 2, str. 133—149 i 151—194, Sarajevo, 1913).

Prvi zakon pomenutok Zakonika (1536) u stvari je originalan turski zakon, a upućen, u obliku fermana, kadijama rudnika u Novom Brdu i Kratovu. Ali i u tom Zakonu zapažamo, pored čisto turskih ustanova i termina i izvesne izraze nemačkog i srpskog porekla, npr. »plakaonica« i »čistilja« (srpski termini).

Drugi, treći i četvrti zakoni rudarskog Zakonika iz 1536. g. već su sastavljeni na osnovu ranijih srpskih uzoraka. U tim zakonima između ostalog spominju se sledeći izrazi srpskog porekla (pored onih nemačkih i turskih): čistilja, čistiljac, srp, cepar, pločar, pomoć, polovac, otkopar, asmilica ili osmica, ucen, vodar, izbor (zbor), laz, potok (botok), sabor, perper, knez, teklić, opan, plaća (plata), pogoćaj (pogođaj), vučilac, čast, rabota, zakon, pravac, odkop, itd. (Upor. F. Spaho, *Isto*, s. 133—149).

N. Beldiceanu u VI poglavlju svoje studije govori o eksploitantima, tj. o **varacima i lenhovarima**, i o osoblju kao radnoj snazi rudnika. Po njemu varaci su bili članovi udruženja. Oni su pokretali korišćenje okna podelivši ga na 64, 66 ili 68 delova, proporcionalno prema finansijskim mogućnostima svakog člana. Ponekad je varak bio zainteresovan za korišćenje topionice. A varaci, bilo zbog nedostatka kapitala, bilo da bi olakšali rad rudnika, imali su pravo da daju u zakup svoje delove pogodnim ljudima. Zakupac je bio označen imenom **lenhovar** a zakup je bio poznat pod imenom **lemšad**. Autor zaključuje da su kako **varaci** (deoničari okna) tako i **vatrući** (topioničari) za vreme turske vlasti bili potomci uglavnom nekadašnjih kolona (Sasa) naseljenih po rudnim oblastima tokom XIII veka. Pod vidom tehničkog osoblja rudnika N. Beldiceanu podrazumeva: **urbare, hutmane i šafare**. On

zaključuje da su urbari bili pod otomanskom dominacijom šefovi rudara, odnosno geometri vični veštini merenja okana. Hutmani su, međutim, osobe koje je postavljala skupština varaka, a glavna im je funkcija bila nadziranje radova. Na svako okno koje se eksploatiše dolazio je po jedan hutman na osam radnika. Opšti zaključak N. Beldiceanu-a za šafare jeste da su oni navodno bili samo obični činovnici koje su postavljali varaci i pravili od njih rudničku policiju koja je kontrolisala rudnik i raspodelu rada. Ali ja to mišljenje ne delim. Oslanjajući se na raznovrsnu tursku dokumentaciju zaključujem da su šafari bili nadzorni, organizacioni i izvestilački organi po pitanju jama, čarhova (kolo) i rudnika, najniže tehničko osoblje — majdana, direktno potčinjeno kadiji i eminu rudnika. Izgleda šafari su predstavljali izvesnog plaćenog poslovođu (u današnjem smislu). Inače šafari nisu mogli obavljati policijsku službu, kako ističe N. Beldiceanu, jer su tu službu obavljali martolosi, primiçuri i detektivi (hafiye), što se da zaključiti na osnovu mnogobrojnih fermana i drugih turskih izvora. O njima nije bilo reči kod N. Beldiceanu-a, s obzirom na to da izvori koje je koristio za kompoziciju svoga rada ne pružaju takoreći podatke o zaštitnim, odnosno policijskim organima rudnika. U ovom poglavlju govori i o porotnicima, kako ih identifikuje N. Beldiceanu (yarar ve mu'temed adamalar), odnosno kako ih možemo drugačije nazvati »vredni i poverljivi ljudi«. Zatim se pominju i sekretari, tj. kâtibi (pisari). Uz to stoji u kratkim rečima uloga kalhandžije, rudničkog sabora i kneza. Knez, po autoru, nije bio samo šef rudničkog sabora već pre otomanskog osvajanja, on se nalazio na čelu jedne administrativne jedinice koja približno odgovara kantonu ili komuni. Situacija se nije izmenila pod Turcima koji su od kneza napravili timariota. Knez je pomagao vlastima u prikupljanju poreza. Na koncu N. Beldiceanu raspravlja o teškoćama regrutovanja radnika za rad u rudnicima, o rudarima, ugljarima, kovarima i njihovoj odeći, oruđu i radnom vremenu, pa i o rudarskim olakšicama. Autor pominje neke privilegije rudara: oslobađanje od harača, izvanrednih dažbina (avariz-i divanije) i običajenih taksa (tekâlif-i örfiyye), tržišnih taksa (bac), ali su morali plaćati florin na ognjište, kao i desetak na žito, rudu i srebro. To znači da je Veliki Gospodar postavio balkanske rudare u istu finansijsku kategoriju kao članove hrišćanskih zajednica koje su bile u njegovoj službi, npr. balkanski Rumuni (Vlasi), vojnici ili derbendžije (čuvari klisura). Kada je reč o rudarima, smatram, da je bilo poželjno da N. Beldiceanu ovo važno pitanje obradi svestranije, jer je ono jedan od najglavnijih faktora uspeha u rudarskoj proizvodnji.

U VII poglavlju svoga rada N. Beldiceanu razmatra pitanje nadležnosti administrativnih službenika u rudarskim kompleksima: emini, jasakdžije, kadije i oblasni administratori.

Imam jednu primedbu u vezi ovog pitanja. N. Beldiceanu nije konstatovao da je carski kul (jasakdžija) doneo kadijama Novog Brda i Kratova upravo i sam rudarski Zakonik iz 1536. godine. Raspravlajući o ulozi kadija u rudarskim regionima autor je rasvetlio dosta pitanja iz njihovih nadležnosti. Ali u ovom poglavlju nema pomena o ulozi mufetiša (inspektora), nazira (nadzornika), odnosno kadija (kuddât) i nadzornika (nuzzât), kao specijalnih nadzornih organa, koji su stajali nad rudnicima jednog područja Carstva, npr. Rumelije. N. Beldiceanu nisu poznati muhariri, koji su igrali izvesnu ulogu u osiguravanju rudnika zaštitnim organima: martolosima, primiçurima itd.

Raspravlajući o zakupu (mukataa) N. Beldiceanu nam pruža vrlo interesantne podatke iz sistema mukataa pod turskom vlašću, pogotovu u XV i XVI stoleću. Po njemu Porta nije lično eksploatisala rudnike ili uređaje potrebne za vađenje metala srebra. Veliki Gospodar više je voleo sistem koncesija pod zakup što ga je pošteđivalo investiranja kapitala u eksploataciju, a obezbeđivalo mu za uzvrat siguran izvor prihoda. Termin koji je upotreb-

ljavala otomanska vladarska kancelarija da označi zakup bio je **mukataa** od arapskog glagola **kata'a** koji znači odvojiti, prekinuti, odrediti. Termin upotrebljavan najradije u XV veku za zakupce »amil«, takođe je arapskog porekla. Zakupčevu čestitost i platežne mogućnosti morali su garantovati jedna ili više osoba (kefil). Vrlo detaljno govori autor o amilima rudnika i topionica, perionica i rafinerija; tj. o prihodima i obavezama amila prema administraciji Carstva. Da bi se ovo važno pitanje rasvetlilo u potpunosti, trebalo je koristiti i vrlo zanimljiv rad dr Halila Sahilioglu-a, (dr H. Sahilioglu, **Bir Mültezim Zimen Defterine göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darbhane Mukataaları**, Istanbul Üniversitesi, İktisat fakültesi mecmuası, 23 ncü Cilt, Ekim 1962 — Subat 1963, Nr. 1—2, s. 145—218). Ovaj turski istoričar, oslanjajući se na podatke najstarijih defetera ove prirode, otkriva nam samo ustanove mukataa, nego i prihode mukataa kovnica novca (darbhana) Rumelije i Anadolije. Pomenuti turski istoričar u svom delu navodi i neke ustanove, odnosno neke kancelarije dotičnog finansijskog sistema na području Turskog Carstva, npr. El-havâlât, El-ihracât El-icârat ili El-mevâcibât. Smatram da je od koristi da na ovom mestu istaknem jedan podatak koji je bio do sada za istorijsku nauku sasvim nepoznat. Tri fermana iz 1572. godine ukazuju da su rudnici Srbije i Bosne bili pod kompetencijom Nadzorništva smederevske mukate (Semendre mukata'ati nâzîrî). Što znači da su rudnici Srbije i Bosne pripadali jednoj finansijskoj oblasti sa centrom u Smederevu (BVA, Istanbul, Mühimme defteri Nr. 103, fot. 121, 122).

U poslednjem poglavlju autor raspravlja o troškovima vađenja rude. Prema njegovom mišljenju cena koštanja određene količine rude zavisila je od sledećih faktora:

- a) plata radnicima koji rade na vađenju rude;
- b) taksa na vodu ('adet-i ab) — šestina vrednosti rude, koja je naplaćivana u rudnicima iz kojih je voda crpljena o trošku Velikog Gospodara;
- c) plata radnicima i troškova potrebnih za eksploataciju, za kupovinu materijala i alata.

Posle svega iznetog N. Beldiceanu je priložio svojoj studiji prevode turskih dokumenata, odnosno turskih zakonskih spomenika. Lista akata ima 33 broja. Zaključno sa brojem 25 su prevodi turskih zakonskih spomenika iz Fonds turc ancien 35 i 85, tj. do sada neobjavljena dokumenta, a od 26 broja liste su prilozi turskih dokumenata koja su bila ranije objavljena od Popova, Šabanovića i Đurđeva, bugarskih i jugoslovenskih turkologa-orijentalista. Izvori zbirke ancien 35 i 85 upravo su dokumenta turske administracije: zakoni, berati i akta koja se tiču sledećih rudarskih lokaliteta: Kratovo, Siderokapsa, Serez, Rudnik, Žirniče (blizu Prilepa u Makedoniji), Belasica, Plana i Zaplanina, Prilep, Srebrenica, — Crnča (negde u blizini Zvornika), Sase (do Srebrenice), Kavala, Vidin, Prizren, Singel i Brin (blizu Sereza), Trepča, Novo Brdo, Janjevo, Jarkofča (negde na Kosovu) itd. Međutim, priloženi dokumenti ranije objavljeni na srpsko-hrvatskom i bugarskom jeziku su fermanni, temessüki i zakoni (kanuni) koji se tiču Novog Brda, Fojnice, Kreševa i Srebrenice. Treba pomenuti da je ovo lista najvažnijih rudnika Turskog Carstva. Kako ovi rudnici pripadaju većinom teritoriji naše zemlje, onda je sasvim lako zaključiti da je područje naše otadžbine (T) Jugoslavija predstavljalo vrlo pouzdanu materijalnu garanciju Otomanskog Carstva za njegovo učvršćenje i napredovanje. Jer, unosnost i izdašnost naših rudnika sa plemenitim metalima i željezom još od pamtiveka su bili nenadmašivi u Evropi i privlačni za strane osvajače. Zakon Trepče iz 1488. godine pominje dva nedavno otvorena rudnika Pikin i Izjač (Zijač). Rudnik Zijač je u stvari današnje selo Zijača sa 16 domova — 90 stanovnika (1961.) u opštini Kosovske Mitrovice. Međutim, za rudnik Pikine, koji treba da bude takođe u opštini K. Mitrovica, odnosno u neposrednoj blizini Zijača, ništa određenije ne možemo kazati, jer danas ne postoji selo sa tim imenom. S druge strane u Novo.

brdskom rudarskom zakonu takođe iz 1488. godine pominju se sledeći rudnici: Balavić, Rim, Bolča, odnosno Bulića-će, Mikame, odnosno Mirkme, a u Zakonu iz 1494. godine pominju se rudnici: Markofić, odnosno Narkofić. U Zakonu Jarkofće — Novo Brdo iz perioda vladavine sultana Bajezida II spominju se rudnici: Jarkofća-će ili Jarkufća-će. Ūzerkofća-će ili Ūzurkofća-će i Sirvinća ili Sironića-će Sirenića-će. Zasad nismo u stanju da damo odgovor o identifikovanju navedenih rudnika. Pouzdanije možemo reći samo da je rudnik Rim današnje selo Rimnište u opštini Priština. Što se tiče rudnika Markofić ili Narkofić, po mom mišljenju, je rudnik u kazi Prištine, a to dolazi verovatno od Marković. Možda ovo ime odgovara današnjem lokalitetu Makovac u opštini Priština. Dok rudnici Jarkofće i Ūzerkofće, kako mi se čini da tako treba dešifrovati, predstavljaju dva rudnika, i da nipošto nemaju veze sa rudnikom Markofić, odnosno Narkofić, jer se inače pominju u dva različita zakona. Ovaj poslednji rudnik, dvojako napisan, nalazi se u kazi Priština, rudnike Jarkofće i Ūzerkofće treba tražiti negde prema Uroševcu i Kačaniku, upravo blizu rudnika Siriniće ili Sirvinće, s obzirom što su navedeni u jednom posebnom zakonu. Čini mi se Jarkofća dolazi od Jar i Kofća, isto Ūzerkofća od Ūzer i Kofća. »Jar« na perzijskom znači ponor, bezdan, a Kofća dolazi verovatno od Kovač. Pa bi značilo Ponor Kovača — Donji Kovači. Slično tome možemo protumačiti i Ūzerkofća kao »Ūzer« — gornji (na turskom) Kofće kao Kovač, pa bi značilo Gornji Kovač. Prema tome ova dva naziva mogli bi da odgovaraju rudnicima koji su blizu jedan drugom. Inače postoji lokalitet pod imenom Kovačevci u dolini reke Lepenca, severozapadno od Kačanika. Što se pak tiče rudnika Sirvinće, odnosno Sireniće, može se identifikovati sa župom koja se naziva Sirnić ili Sirinić-i, u dolini reke Lepenca, na putu od Starog Kačanika za Štrpce prema Prizrenu. Tu postoje rudnici i dan-danas.

Ovo delo N. Beldiceanu-a, spada u red veoma solidno urađenih istorijskih publikacija, i ono je svakako značajan doprinos istorijskoj nauci uopšte, a napose jugoslovenskoj historiografiji.

Dr S. Rizaj

Славко Трнски: Неотдавна, треће издање, издавач ДПК „Димитър Благоев“ Софија, 1965, стр. 1—728.

У овом опсежном делу Трнски износи историју развика партизанског покрета у Софијској зони, односно у трнском крају од 1942. године до коначог преузимања власти и уласка војске Ослободилне фронте у Трн. Местимично Трнски описује НОП у јужној Србији, односно терен на који се ослањао бугарски ослободилачки покрет и са чијом помоћи је организован. Овај проблем није сасвим довољно расветљен иако су постојале могућности да се ти моменти опширније и потпуније обраде.

После веома детаљних приказа стања на терену, аутор описује свој први сусрет са југословенским партизанима. Говорећи уопштено о „Црној Трави — Бркиној држави“ као и акцијама југословенских партизана, и описујући свој први сусрет са југословенским партизанима, Трнски даје податке о Васи Смајевићу и о њиховом сусрету, али не и о садржини њихових разговора. Даље, описује своје пребацивање у чету „Сотира“ и успостављање међусобних веза преко Јове Рашића и Владе Маринова из Стрезимировца. А потом говори о својем доласку у Софију новембра месеца 1942. год. где је успоставио везу између софијског Окружног комитета Бугарске радничке партије и врањског ОК КПЈ. Ту је аутор учинио омашку јер ОК Врање у том периоду, није постајао, већ само Повереништво за ратни округ Врање лесковачког Окружног комитета. Касније на страни 110. говори о формирању ОК Врање, што је потпуно исправно. Надаље, ау-

тор описује свој рад у Софији, као и повратак на трнски и брезнички терен, а онда рад на стварању база и организационом учвршћивању партијског рада.

Затим, аутор говори о раду почетком 1943. год., када настају интензивнија настојања да се формира одред. Трнски описује стање у партији, па говори о затварању Георги Георгијева, бившег секретара Окружног комитета Трна, затим описује провалу полиције у гимназију, као и хватање руководства РМС у Трнској гимназији, затим рад партије на прослави стаљинградске победе, организовање акције 16. фебруара 1943. год., као прелазак Денче у илегалност, једног од најауторитативнијег радника међу школском омладином у Трнској гимназији, и на крају, његов прелазак преко границе и приступ одредима српских партизана.

Почетком месеца августа, Трнски борави у Софији те износи ситуацију блокаде Софије, сусрет са Делчом Симоновим, са којим касније долази у Црну Траву. Описује свој боравак у Црној Трави, аутор даје податке о реорганизацији Врањског одреда „Сима Погачаревић“ почетком 1943. год. у II ЈМПО, о команданту одреда, као и о формирању ОК Врање са секретаром Душаном Пубом „Савом“, затим помиње акцију одреда на рудник Ракитју, близу старе југословенско-бугарске границе.

Значајно је, да овде аутор назива Врањски одред „Симе Погачаревића“ Црнотравским, што се практикује и у нашој историјографији, али што не одговара историјској тачности.

У овом делу аутор даље описује свој повратак на бугарску територију. Затим говори: о боравку и раду у Софији, о априлским припремама Радничке партије 1943. год. за првомајску прославу, као и издавању позива да се сви патриоти ставе под заставу Отечественог фронта. Аутор се поново враћа на развој НОБ-а у Србији и укратко говори о нападу на Црну Траву априла месеца, о указивању помоћи II ЈМПО акцијом сечења телефонске линије и најзад о погибији Ратка Павловића Бићка.

После тога, аутор описује формирање Трнског одреда од 3 бораца (Стеве, Делче Симовим и Славчом „Трнским“) и прве акције тројице бораца на исписивању парола. Затим хватање народног непријатеља фашисте Симе Горског као и праћење шта се све причало о Трнском одреду. Потом аутор описује долазак 6 нових партизана — Јевреја у одред 31. маја 1943. год.

После кратког описа овог сусрета са Васом Смајевићем, чланом ОК Врање, аутор описује састанак са партизанима II ЈМПО 16. јуна 1943. год. и извршавање заједничке акције нападом на фашистичку бугарску полицију у Главановцу, као и уништавање мандре. Описана је потеря бугарске полиције пад командом Бајкушева; а потом акције Трнског одреда на стрезимировачку, љалинску (лалинску) мандру, код села Калне, кад је одред бројао 16 бораца, акције на полицијску станицу и Општину у селу Филиповцу, акције на мандру у Јарославцу на Јаничевој чуки, у којој одред трпи веома значајне губитке. Углед Трнског одреда после овог пораза, подигнут је заједничком акцијом против полицијских снага у Главановцу са снагама II ЈМПО.

Говорећи о акцијама бугарске полиције против II ЈМПО, Трнски описује успешно маневрисање одреда и избегавање сукоба. Затим описује прослову октобарске револуције у Црној Трави, којој и сам присуствује.

Држећи се утврђеног метода хронолошког приказивања догађаја, аутор описује акцију у Драгојчинцима, и руднику „Злата“, и наводи да је у Кални Трнски одред увећан доласком заробљених војника фашистичке бугарске војске, који су заробљени од стране српских народноослободилачких партизанских одреда. После описа акције Трнског одреда у селу

Милославцу, Сл. Трнски описује свој пут и боравак у Софији у вези с Енглеском војном мисијом. Након његовог повртака из Софије, изведена је акција у кафани „Долна Мелна” 13. I 1944. године. Описујући своје кретање и рад, аутор говори и о повратку на слободну територију у југоисточној Србији, у Добром Пољу, где говори о Влади Тричкову, командир у Софијске устаничке оперативне зоне, затим о Енглеској мисији на челу са мајором Дејвисом, и о Владимиру Вујовићу. У Добром Пољу преко Енглеске мисије 21. I 1944. године Трнски одред добио је помоћ у наоружању од Енглеске.

Описујући крај 1943. год., Славчо Трнски нас упознаје са заједничким акцијама Трнског одреда са НОПО Србије код Росице, Широта, Црвене Јабуре и у Црној Трави. Трнски говори и о формирању батаљона „Васил Левски” (почетком децембра 1943. год.) и „Христо Ботев” у Фокшану (14. децембра 1943. године) од прираслих припадника регуларних јединица бугарске окупационе војске. Надаље, он говори да је месеца јануара 1944. год. батаљон „Христо Ботев” био заједно са III македонском бригадом у селу Сторско, где је био и представник ЦК БКП за Македонију Бојан Блгаранов, чинећи притом грешку у погледу формирања и деловања III македонске бригаде, која је формирана крајем месеца фебруара 1944. год. у Жегљану код Куманова. Аутор описује и долазак батаљона „Христо Ботев” са македонским јединицама на Козјак („фебруарски поход”) где са српским снагама воде борбе против Вардарског четничког корпуса. Доласком Батаљона „Христо Ботев” марта месеца у Црну Траву, Трнски одред има два батаљона.

Након описа фашистичке припреме за операцију „Радан” (мартовска фашистичка офанзива против снага НОП у јужној Србији), аутор говори о акцијама код Колунице, Брезника, Злогоша, а после изношења кадровских промена у руководству покрета, када Сл. Трнски постаје члан штаба зоне, аутор даље износи како напуста одред који према добијеном задатку од 8 — 9. априла, креће према Козјаку и описује свој рад у Рајановцу, Орловцу, Бохову и Палилули.

Описујући пролећну фашистичку офанзиву, Сл. Трнски говори о припреми офанзиве, о борби VI јужноморавске бригаде у Кривој Феји 12. IV 1944. год. а затим прати покрет Трнског одреда до Радовнице износећи самосталне и заједничке акције са снагама НОП Србије и Македоније, и акције одреда код Палатикова, Ракова, Страдалова, Црвене Јабуре, Саждана, Доганског Рида и Црноока.

Аутор надаље говори о формирању Прве софијске бригаде 2. V 1944. год. у селу Кални, на југословенској територији, о одлуци ЦК БКП да се центар устанка пребаци у пловдивски крај, и да се тамо пребаце оружане снаге и руководство, с обзиром да је на терену слободне територије у југоисточној Србији и Македонији концентрисана огромна фашистичка војничка снага за офанзиву, а Софијска бригада да се пребаци на Рилу. Описујући покрет Софијске бригаде према Рили, аутор даје податке о борбама на Тумби (српских и бугарских партизана), затим Угљарци, Гранитолиду (електроцентрали) са Дупнишким одредом, у покрету према Царевом врху на мосту преко Рилске реке, Цумајској бистрици и другим мањим сукобима. После неактивности бораца до краја месеца јуна на Рили планини, једна група из трнског и брезничког краја првог јула 1944. год. започела је повратак на ранију територију.

После описа акције бригаде у струмичком крају на врху Кам, погибије мајора Енглеске мисије Томсона, сукоба са немачким снагама у долини Рилске реке (августа 1944, политичке делатности одреда у Рејановцима, Цигиловцу, Бохову и другим селима, аутор даје податке о формирању Брезничког одреда као и одреда у софијском, царибротском и

босилеградском крају и акцијама одреда у Бераинци, Радову, Извору, Горње Мелне, Вучје Пољане и Рани Луга.

Посебну пажњу, аутор је посветио опису политичког стања у земљи, где прво обрађује промене у фашистичкој влади (одлазак Багрјанова и долазак Муравијева), затим саветовање партијских руководиоца Трнског, Радомирског, Брезничког и Софијског одреда 5. VIII 1944. године на врху Крста, близу села Ерул на коме је разматрано: стање одреда, потребе стварањ слободне територије, питање придобијања царске војске, оспособљавање бригаде „Георги Димитров“ и др., затим Трнски поклања доста пажње документима БКП и чланку Георгија Димитрова о позиву маса за приступање отаџбинском рату, онда доласку старих бугарских револуционара (Ивана Винарова, Дима Дичева, Димитра Гилина, Илије Денова и Петка Кацарова) у Добро Поље да би се повезали с Трнским одредом, и на крају о добијању оружја из Москве, такође у Добром Пољу, већ афирмисаном аеродрому.

Описујући септембарска збивања у Бугарској 1944. године, аутор нас упознаје са последњим илегалним саветовањем Трнског окружног комитета 7. септембра у селу Еловци, на коме је решено да 9. септембар буде дан општег устанка и да се тог дана узме власт у свим селима.

Свој веома обиман рад аутор завршава септембарским догађајима у Бугарској, уласком дивизије ослободилачког рата у Трн у коме је већ наредног дана одржан народни митинг.

М. Митровић

Др Милисав Лутовац: Гора и Опоље. — Антропогеографска проучавања. — Српски етнографски зборник, књ. LXIX, Насеља и порекло становништва, књ. 35, Београд, 1955, стр. 229—339, француски резиме, стр. 313—318, са регистром, 5 сл. у тексту и 16 табли у прилогу, на којима 26 фото прилога и 1 картом у додатку.

У овом раду др М. Лутовац расправља о следећим проблемима. Наиме, први део рада садржи општи део, са следећом композицијом: област, природне особине, привредни живот прошлости области, насеља и становништво. У другом, посебном делу дата су 35 насеља.

Гора и Опоље су две планинске жупе у Аутономној Косовско-Метохијској Покрајини, које се налазе између Шар-планине, Кораба и Коритника.

Пре свега, истичемо, антропогеографска проблематика Горе и Опоља је веома компликована, а самим тим и захвална за истраживача, било да сржне проблеме поставља и решава, или их пак, само поставља. За нашу класичну Цвијићеву антропогеографску школу, антропогеографска проблематика Горе и Опоља заиста је драгоцен научни појав. Тога компликованог и веома значајног проблема, прихватио се трудбеник Цвијићеве антропогеографске школе проф. универзитета др М. Лутовац дописни члан САНУ, па га је проучавао повремено 1936, 1937, 1948, 1949, 1951. и 1953. год. и сада те резултате саопштио, на што чинимо следећи приказ.

Према функцијама које заузима у научним круговима и институцијама у нашој социјалистичкој земљи, од др М. Лутовца смо очекивали много више, неголи што нам је то пружио овим својим радом. Као универзитетски професор географије и шеф Катедре за етнологију Београдског универзитета, заиста, он је овим радом подбацио. Свакако, своја бајата антропогеографска истраживања из времена старе Југославије, није успео да замени погледима социјалистичког научника Социјалистичке Југославије. Он се није потрудио ни да их освежи, већ је своја казивања и списатељство приказао сасвим конзервативно у духу великосрпских списа-

теља из времена минулих друштвених епоха, старије и новије историјске прошлости. Српска академија наука и уметности сложила се с таквим ставом М. Лутовца, па је поменути његов спис примила за штампу на IV скупу Одељења друштвених наука од 8. априла 1955. год. и потом га наштампала у наведеној књизи „Насеља и порекла становништва“, што је свакако њен недопустив пропуст.

Не улазећи у проблематику историјске прошлости Горе и Опоља, о којој М. Лутовац расправља као антропогеограф, па према томе површно и нестручно, као ни у његов трудољубиви опис привредних грана ових жупа, који је, иако је М. Лутовац по струци економски географ, водњикаво анемично приказан; задржаћемо се на проблему становништва. Ово стога, што је М. Лутовац обрађујући овај значајан проблем, залутао у приказивању и обради овог проблема, па га је приказао с аспекта конзервативног поимања, и ништа више. За илустрацију тога довољно је поменути следеће. Наиме, М. Лутовац, између осталог, истиче како су Горани признавали „да је њиховог рода био цар у Призрену и Милош Обилић на Косову“ (стр. 238). Не види се само из списка М. Лутовца, ко је Горане саслушавао, те су нешто овако признавали? Држимо да нешто овако не би од Горана захтевали у XIV столећу ни Милош Обилић, а ни цар Стефан Душан. Посве су наивна приповедања М. Лутовца када доказује „да су Опољци непознатог порекла уистини остатак старог српског становништва“. Он то закључује, попут Руса Јастребова, што Опољци у свадбеним обичајима „воде коло као у Средској и Сиринићкој жупи“ (стр. 277). Такође, у својим настојањима да докаже српско порекло Горана и Опољаца, М. Лутовац наводи празновање разних хришћанских празника и обичаја који се обављају у те празничне дане, као што су: Божић, Богојављење, Митровдан, Бурђевдан, Св. Атанас, Благовести, Св. Трифун, Јеремијиндан и слично. Као шеф Етнолошке катедре Универзитета у Београду, не би смео да чини овакве омашке и даје овакву аргументацију за доказивање националне припадности неке етничке групе. Ако овако или слично спрема кадрове на Универзитету у Београду, лоше ће их спремити! Прво, ово нису никакви српски обичаји. Неки су од њих опште балкански, а неки опште човечански и хришћански. И они што су хришћански, попримили су елементе старих балканских религија, посвојили их и потом стали неговати, почев још од Божића, када још код Римљана пада прослављање Нове године. Но, није наше да овоме учимо никога, већ то помињемо искључиво ради илустрације ненаучне методологије рада М. Лутовца и ништа више. Као куриозитет своје врсте, помињемо излагања М. Лутовца (стр. 272), којима жели доказати српско порекло Горана и Опољаца, колективне обичаје о свадби када се изводе и такмичења рвача „пеливана“, коњске трке, празновање задушница и на крају колективно обављање „сунета“ код дечака (по Јастребову). Има се утисак као да је главна карактеристика националног српског обележја колективан рад и колективни обичаји, и народни живот, а да те појаве не познају и други народи, и етничке скупине!

За становништво Горе М. Лутовац каже да су то „Срби муслиманске вере, који су у огромној већини староседеоци“ (стр. 272). Опољско становништво, наглашава М. Лутовац, у етничком погледу се разликује од горанског. Опољци „припадају арбанашкој говорној групи“ (стр. 276). За стариначко опољско становништво М. Лутовац каже да су то „без сваке сумње староседеоци српског порекла“ (стр. 277).

Након свега изнетог, из излагања М. Лутовца излази да у Гори и Опољу обитавају само Срби муслиманске вере, поарбанашени Срби и Шиптари (стр. 268—283).

Интересантно је на овом месту поменути следеће. Своједобно је приказао овај рад др М. Лутовца један млади шиптарски учењак (Гласник Музеја Косова и Метохије, књ. I, Приштина, 1956, стр. 460.) и он се у

приказу у потпуности сложио са датим излагањима др М. Лутовца. Не улазимо у то да ли је то учинио из непознавања научне проблематике и методологије радова ове врсте, или је пак, то учинио као једномишљеник Лутовчев о питању антропогеографског стања Горе и Опоља, те је и тај приказ конзервативан.

Међутим, према демографским изворима, популационо стање у Гори и Опољу у послератном периоду када га је др М. Лутовац проучавао, има следеће стање у погледу националне припадности. Наиме, према попису становништва од 15. марта 1948. год. у Гори и Опољу (срез горски) је било Срба 1375, Неопредељених муслимана 6697 и Шиптара 12048, а уз то је незнатан број других националних припадности (Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948, књ. IX. Становништво по народности. Београд, 1954, стр. 218—219). За овим, према попису становништва од марта месеца 1953. год. народност у Гори и Опољу (срез горски) има ово стање. Срби 448, Македонци 144, Југословенски муслимани 2735, Шиптари 9319 и Турци 3240, и уз то изван број осталих народности (Попис становништва 1953. год. књ. VIII, Народност и матерњи језик, стр. 143).

Неопростив је пропуст др М. Лутовца што није ове податке користио, анализирао, и потом их стручно и научно обрадио, и приказао. То је био једини правилан пут за приказивање становништва Горе и Опоља и његове етничке припадности. Да је ове податке користио и да их је научно обрадио, свакако, не би пао у грешку да негира националну припадност становништва Горе и Опоља и на тај начин да нам репрезентује конзервативан прилог, који је САНУ прихватила и наштампала.

Т. П. Вукановић

Момчило Златановић: Игличе венче над воду цвета. — Народне песме из Врања и околине. Врање, 1967., стр. I — IX и 1—136. Издао Раднички универзитет у Врању. Уводни чланак: Народне песме из врањског краја (поводом збирке Момчила Златановића) написао **Владан Недић**. **М. Златановић:** Нишна се звезда по ведро небо. — Народне песме које се певају у Врању и околини. Врање, 1967, стр. 1—174. Издао Раднички универзитет у Врању.

Пре свега напомињемо да појава ове две књижице лирских народних песама, које се певају у Врању и околини, а које је сабрао 1965, 1966. и 1967. год. М. Златановић, чине знатан допринос усменој књижевности нашег народа. Ово тим пре, што је заиста та грана народног стваралаштва на Југу Србије, остала запостављена од стране стручњака. Златановић се сада, иако у дванаестом часу, латио тог претешког посла, да скупи староремске народне песме Врања и околине. А, као плод тога рада, појавиле су се ове две књижице у издању Радничког универзитета у Врању, а у редакцији **Ст. Тошића, Б. Трајковића и З. Михајловића.**

Говорећи о „Народним песмама из врањског краја“, В. Недић је у сажетом чланку дао историјски приказ развоја скупљачке делатности народне усмене књижевности овог подручја, са поентом наглашавања делатности око скупљања и проучавања народних песама. И, што је значајно, ту је дао и поделу народних песама из Златановићеве збирке „Игличе венче над воду цвета“, на пет „руковети“: 1. са историјским осећањима, 2. лазаричке, 3. жетелачке, 4. љубавне и 5. сватовске. На концу, Недић је истакао да је М. Златановић своје збирке народних песама „прикупио и приредио врло поузданом руком“, да има обиље сабраних варијаната „каткад и по десетак од исте песме“, што му је омогућило да у збирке унесе најбоље, па је збирка сређена у „антологијском низу“. В. Недић је ову Златановићеву збирчицу, за коју је написао топли предговор, оценио ре-

чима: „Мало је таквих збирки у нашој усменој књижевности“ (стр. V).

Држећи се ове дате поделе, износимо да ова збирчица има и то: у 1. „руковети“ 11 песама, у 2. „руковети“ 28, у 3. „руковети“ 23, у 4. „руковети“ 58 и у 5. „руковети“ 5 народних лирских песама.

Одмах треба поменути да у чувеним „Записима народних мелодија“ Ст. Ст. Мокрањца, нашла је место врањска народна песма: „Севдалино, туго, Севдалино“ (Ст. Ст. Мокрањац: Записи народних мелодија. Музиколошки институт САНУ, посебна издања књ. 13. Београд, 1966, стр. 104, бр. 114); а **Хаџи Тодор Димитријевић** је дао збирку „Врањске пословице“, Београд, 1935, што је промакло В. Недићу да помене у наведеном чланку.

Сада следе наше опаске на ове збирчице. Наиме, неосврћући се на сладуњаве наслове које имају обадве књижице, збирчица „Игличе венче над воду цвета“, која се прва појавила из штампе, не темељи се на значајној научној опреми. Она не садржи у себи нужне елементе који објашњавају: како је скупљач М. Златановић вршио записивања датих народних песама, од којих казивача и из кога стратума. Да није дате поделе В. Недића на „руковети“, не би се знала груписаност песама ове збирчице. Затим, редослед поделе „руковети“ није срећен. Свакако, требало је да напред у збирчици дођу обредне и обичајне песме, а потом да уследе остале групе. Напоредо с тим, из дате садржине и наслова песама, не види се одакле оне потичу, из кога стратума: сеоског или градског, заправо, које су од датих песама из Врања, градске песме, а које су из сеоског стратума врањског гравитационог подручја.

Напокон, било да се ради о збирци народних лирских песама дате садржине у опсегу методологије сабирања народне усмене књижевности, или пак, из фолклорне проблематике, методично је и корисно, дати најнужније податке и описе датих обичаја народног живота, који прате дате народне песме, односно у шта су уткане народне песме. Уз то, увек је нужно нагласити како се дате песме певају, појединачно, групно, хорски, орски, уз инструменте и које, њихово одумирање, губљење и томе слично. А све то овом приликом недостаје у обе књиге М. Златановића, које на овом месту у кратким потезима приказујемо. Као помањкање, осећа се и то, што нема ниједног прилога мелодија, фото документације певача и казивача, и томе слично.

Као поднаслов збирчице „Игличе венче над воду цвета“, Златановић је ставио: „Народне песме из Врања и околине“. Но, ту је учинио омашку, јер се не ради о песмама које су стваралаштво популације овога етничког подручја, већ о песмама које се у Врању и околини певају. Таквих народних песама има из разних крајева наше земље, а понајвише из Македоније, са Косова и Метохије и слично. Према томе, тим песмама није било места у збирчици са датим насловом. И боље би било да су приказане само песме овог краја, а остале набројане узгред, уз напомену како се и ове песме певају у Врању и околини. Како је то М. Златановић приказао у овој збирчици, то одише конзервативним схватањима са дозом завичајног национализма. У ствари, ради се о методолошком пропусту и неспретности.

Узгред помињемо, није се требало разбацити приликом штампања ове књижице, па сваку песмицу давати на посебној страници, без обзира колико стихова она бројила. Такав третман могао је да прати одељке или групе песама и ништа више. Песме треба да се нижу у редоследу једна иза друге.

Друга књижица М. Златановића: **Нишња се звезда по ведро небо**, опремљена је по узору на збирчицу: „Игличе венче над воду цвета“. У овој другој књизи у I одељку, аутор је дао 21 песму, а у II 35, у III 9, у IV 56 и у V 4 народне песме. За сваку је похвалу, што је аутор увидео своју грешку коју је учинио код прве своје збирке, па је сада као поднаслов ставио да се ради о народним песмама које се певају у Врању и околини, а уз то,

Не ради се о варијантама, већ сматрамо да је ово непотпуна песма, која у целини гласи у другој верзији овако:

„Киша паде, мори Цоне,
Више Доњо Врање*.
* (Приликом певања сваки други
стих понавља се)
Покисе ми, мори Цоне,
Свилена долама!
Покисе ми, мори Цоне,
Шешир од дуката!“
„Кад си имаш, море Мане,
Шешир од дуката,
Што си дош'ја, море Мане,
На Цонина врата?

Ајд' одатле, море Мане,
Мане вампирцијо!
Тући атарцијо!“
„Сабрасмо се, мори Цоне,
Тридесет другара;
Па побосмо, мори Цоне,
Лиру манастиру.
Замрзнаше, мори Цоне,
Опанци на ноге,
Замрзнаше, мори Цоне,
Ноге до колена!“

Наше текстове старих врањанских градских песама, које дајемо на овом месту, забележили смо приликом певања, од чувеног песмопојца Душана Младеновића — „Шпурка“, рођеног 1913. год. у Врању, вкв радника кројачке струке.

Није никакав методолошки грех, ако се наведе и социјална припадност казивача народних песама, већ напротив, то је знатан методолошки допринос усменој народној књижевности и фолклору. Тако, М. Златановић је забележио под бр. 3, 18, 102, 117. од Љубомира Лештаревића, из Врања, који је по занимању наставник (само се не види да ли је ово лице казивач, или је оно сабрало дате песме у народу за рачун Златановића). Исто тако, из књижица и датих података, не види се да ли су извесне од датих песама записане и од неписмених казивача, што је свакако пропуст.

Оба две збирчице имају „Речник страних и дијалекатских речи“, што је за сваку похвалу. Но, боље би погодовало да је аутор дао речник мање познатих речи. Узгред помињемо, оба речника су површно рабена, па је свакако отуда толико погрешних тумачења за извесне речи, које каткад нису ни стране нити дијалекатске.

На крају, истичемо да аутору ове две књижице које садрже народне песме које се певају у Врању и околини, М. Златановићу, желимо пуно успеха у започетом раду на изучавању народне усмене књижевности овога подручја. Све наведене наше опаске, имају једно за циљ: да допринесу и поспеше његовом истраживачко-сабирачком раду и ништа више*.

Т. П. Вукановић

* Видети приказ М. Пешић: Збирка врањских народних песама. Успела публикација. „Слободна реч“, Врање, 1967, бр. 720 од 15. септембра.

В. Цаковић: Изненађење фолклористима. — „Политика“, 26. новембар 1967, стр. 16.

Душан Недељковић: Развитак црнотравских и лесковачких народних песама ослободилачког рата и револуције и **Сергије Димитријевић**: Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата и револуције (текстови). Српска академија наука и уметности, Српски етнографски зборник, књ. LXXIX, Треће одељење српске народне умотворине, књ. 2.—Издано „Научно дело“, Београд, 1967, стр. 1—144.

У овом колективном раду, академик Д. Недељковић дао је чланак (1—43 стр.), посвећен развиту „црнотравских и лесковачких народних песама ослободилачког рата и револуције“, на основу текстова народних партизанских песама из ове збирке, које је сабрао С. Димитријевић, научни саветник САНУ (51—144 стр. са 124 песмице).

Пре свега, морамо нагласити: од овако еминентних научника, старих и искусних револуционара, овом приликом очекивали смо много више, него што су нам то пружили оваквом скромном збирчицом. Ово тим пре, што је било неопходно ову збирчицу уредити и коментар јој написати у оквиру Енгелсове поставке о улози фолклора и његових главних делања у народном животу: уметничко, политичко-васпитно и социјално-политичко (**Маркс и Енгелс: Собрание сочиненија**, т. XXVII, 467—468). Сматрамо да је ово морало бити база за изучавање проблематике о којој учени академик Д. Недељковић разлаже о песмама ове збирчице, која је исто тако требало да следи наведено гесло Ф. Енгелса. Такође, ове ставке, која почива на историјском материјализму, требало се придржавати и из разлога што је колективни труд ових учених аутора наштампао САНУ у своме **СЕ Зборнику**, у Одељењу српских народних умотворина, где је као 1. књига своједобно изашла збирка српских народних приповедака у редакцији ученог В. Чајкановића, на шта се и код ове збирке делимично требало угледати.

I. Садржина и композиција. — У својем чланку Д. Недељковић је следио редослед народних партизанских песама из збирке С. Димитријевића. Отуда се код обојице јавља несрећеност, несистематизованост, тематска разбацаност и слично.

II. Техничка опрема. — Ова књижица је технички опремљена са доста укуса. Када је нечија кућа богата, онда није никакво чудо што на извесним странама има свега по четири реда и ништа више! Незгодно је када се деси, као што је случај код ове књижице, да један прилог и то Д. Недељковића, има резиме, а прилог другог аутора, овде С. Димитријевића, нема резимеа. А још је незгодније кад у садржају опет нема помена о датом резимеу, као што је то случај код ове књижице.

III. Опште примедбе. — И поред тога што је читава екипа стручњака учествовала у опреми ове књижице, ту и тамо се поткрало нешто грешака и пропуста, што, пак, није посебно означено и исправљено. Тако, код оба аутора, Недељковића и Димитријевића, наводи се „Владимир Вукелић — Поп Мићо“. Међутим, ради се о Букилић (Живка) Владимиру — Попу Мићи, народном хероју (видети **Зборник народних хероја Југославије**, Београд, 1957, стр. 107—108. Код Недељковића на стр. 15, код Димитријевића, стр. 132). Надаље, на стр. 13 стоји цигани, што се пак пише са великим почетним словом. На истој страни погрешно је наштампано Јужна Србија, треба да стоји јужна Србија, с малим словом ј; а на стр. 132. наводи се: „Погибе нам Командант бригаде“, а треба да стоји написано командант, с малим словом к.

У овој збирчици има доста народних партизанских песама, које су крњаци, непотпуне песме. Такође, запажа се велико језичко и дијалекатско шаренило народних партизанских песама. Ово се темељи и почива на чињеници, што је главнина наведених партизанских народних песама општа својина наших народа, а не само „дрнотравског и лесковачког краја“ и уз то „Србије“.

У једној песми из ове збирчице, пева се:

„Ој девојко цуро млада,
Кога волиш да завлада,
Да ли Немца ил' фашиста...“ (стр. 53).

За оба аутора ове књиге, изгледа да има неке разлике између Немаца и Хитлерових и других фашистичких војника из доба другог светског рата. Тога нема бар у крајевима наше југословенске домовине, коју су фашистичке хорде биле окупирале и поробиле.

Код ове збирчице у издању САНУ, има једна карактеристична појава. Наиме, писац првог прилога је академик Д. Недељковић, проф уни-

верзитета. Затим, приказ на оба прилога подноси VI скупу Одељења друштвених наука (1966), опет Д. Недељковић. На крају, уредник овог издања је такође Д. Недељковић! Зар у САНУ није било никога, сродних или сличних научних способности и ерудиције, да академика Д. Недељковића замени бар у једној од ових претешких функција?

IV. Идеолошка скретања и конзервативне позиције. — Оба аутора су делимично залутала идеолошки, па су губећи социјалистичку научну равнотежу, еластичност и пут који су прогресивним снагама на Балканском полуострву и суседним земљама поставили неимари Марксизма — Лењинизма — Димитров и Тито, скренули на странпутицу која их је одве-ла на конзервативне стазе и богазе извесних бугарских списатеља (који имају конзервативан став и поимање о македонском језику, нацији, македонској и српској монументалној и фолклорној архитектури, етничким границама и томе слично). Наиме, да будемо конкретни. Чудимо се ученом академику Д. Недељковићу, проф. универзитета и др С. Димитријевићу, научном саветнику САНУ, како су могли да расправљају и прикажу варијанту епске песме о Бојнику (стр. 25—29 и 84—87), у којој се Бугари и бугарска нација брутално вребају! Бугари се ту, између осталог, називају „изродом рода словенскога“. И то САНУ прима на скупу Одељења друштвених наука 5. јуна 1966. и потом штампа у овој књижици, што јој баш не може служити на част. Од мањег су значаја мали пропусти, наиме дате песмице о извесним имфорбиривцима (стр. 105—106), којима није било место у овој књижици, посвећеној 25-годишњици револуције народа Југославије.

V. Закључак. — И поред датих опаски, које у извесној мери означавају неке недостатке и пропусте, чему треба додати и неадекватност наслова ове књижице (Црна Трава је лесковачки крај, па се посебно помиње у наслову, а не помињу се Пуста Река, Јабланица, Топлица, Пчиња и др., чије су народне партизанске песме приказане у овој књижици), аутори су и издавач САНУ, добро урадили што су наштампали дате 124 песмице, уз пригодан коментар академика Д. Недељковића. Свакако, ова књижица ће корисно послужити неговању традиције наше народноослободилачке борбе и народне револуције из времена другог светског рата (1941—1945). А у основи, не ради се о лесковачким и црнотравским народним песмама ослободилачког рата и народне револуције, већ о песмама које су делом створене на наведеном подручју Црне Траве, а делом су само певане ту, а потом забележене и ништа више. То је један од узрока што се има утисак да су стил и језик неких песама претрпели списатељску корекцију.

На крају помињемо следеће. Ову књижицу приказала је др Видосава Николић—Стојанчевић (Народно стваралаштво, год. VI, св. 21, Београд, 1967, стр. 51—57). У приказу она се у потпуности сложила са ауторима академиком др Д. Недељковићем и др С. Димитријевићем, како у погледу садржине, тако и у погледу методологије и композиције ове књижице. О ауторима пише само у суперлативима. Свакако, то је учинила што усваја исту методологију рада ових аутора код тематике ове врсте народне усмене књижевности. У том случају није могла видети њихове пропусте и грешке. Или пак, из пажње према уваженом академику Д. Недељковићу није хтела и могла да каже праву истину. Не верујемо да је у питању полтронство или наруџбина приказа. Према томе, и тај њен приказ има исте одлике и карактеристике, као и књижица коју смо на овом месту приказали.

Т. П. Вукановић

ANNEXUS

RASPRAVE I ČLANCI

Dr Ž. MARTINOVIĆ i Dr M. KOSTIĆ

ILINSKA PEĆINA (SHPELLA E ILINCES) Nov prilog proučavanju krasa na Karadagu

UVOD

Na inicijativu Narodnog muzeja u Vranju, početkom avgusta 1967. godine, izvršena su proučavanja Ilinske pećine kod sela Ilinca u Karadagu*. Kao o drugim pećinama, i o Ilinskoj su postojale pretpostavke o veličini i ulozi u prošlosti. Nepoznavanje njenog stvarnog stanja je razumljivo, jer rezultati istraživanja D. Manakovića, objavljeni 1955. godine, gotovo nikome od stanovništva vranjsko-preševskog kraja nisu bili poznati (5). Kako se Ilinska pećina nalazi u vrlo interesantnoj geološkoj i morfološkoj oblasti za proučavanje krasa, pisci ovog rada rado su se odazvali pomenutoj inicijativi.

Bez imalo želje da se umanji značaj prethodnih rezultata zaslužnog ispitivača D. Manakovića, prezentiraju se nova proučavanja Ilinske pećine, odnosno **Shpella e Ilinces** kako je zove šiptarsko stanovništvo.**

*

* *

Udaljena oko 10 km severozapadno od varošice Preševa, Ilinska pećina je na jugoistočnoj strani planine Karadaga (istočni deo Skopske Crne gore).*** Na domaku sela Ilinca, ona je pod uzvišenjem Vrelski kamen (**Guri i Vrellës**), gde izbija Ilinsko vrelo

* U istraživanju su učestvovali i Stojković Ljubomir, komandir vatrogasne službe iz Vranja i Elmija Elezi, student VPS iz sela Ilinca. Na ukazanoj pomoći autori se i ovom prilikom najlepše zahvaljuju.

** D. Manaković Ilinsku pećinu, zbog izvora Vrelo koji izbija ispod samog ulaza, naziva Pećina Vrelo (»Pešterata Vrelo«).

*** D. Manaković je »Pećinu Vrelo« omaškom situirao na SI od Preševa a na udaljenju od 8 km (5,87).

(**Vrrella e Ilincës**), od koga potiče Ilinska reka. Ova reka kod mesta Crkvište (**Kisha**) sastaje se sa dubokom Slepom jarugom (**Proni i Çorit**). Na istoku, teren pećine je ograničen suhodolicom Livadom (**Kry Livadh**), a ka JZ doseže do ispod Rudeše, odnosno do potočnih dolina Ljudje (**Lugje**), koje se stiču prema rudeškim vrtačama. Tako ograničen, Vrelski kamen s Ilinskom pećinom predstavlja jasno istaknutu i skoro individualisanu morfološku celinu. Inače, do Ilinske pećine se dolazi putom Preševo—Gnjilane preko sela Bujića i Idrizovog Hana.

GEOLOŠKA GRAĐA I MORFOLOGIJA TERENA

U opsegu Karadaga, Ilinska pećina je na prostoru Vardarske zone nedaleko od linije dodira sa Rodopskom masom. U njejoj građi učestvuju kristalasti saharoidni mermerasti krečnjaci, mermeri i kredni slojevi. Prvi, uglavnom zahvataju zapadni deo Vrelskog kamena, a naročito su izraženi na sektoru Bujičkog potoka. Iznad samog Bujičkog vrela, koje je na putu Bujić—Idrizov Han, intenzivno su ubrani, razdruzgani i raspadnuti. Njih je iznad Bujića posmatrao i M. Luković, ali se »znatno većim i češćim interkalacijama mermera« (4,4—5). Mermerastih slojeva ima i na desnoj strani ulaza u pećinu, gde leže u podini mlađih krečnjačkih slojeva. Tu su više bankoviti, s izraženim dijastromama i drugim vrstama pukotina.

Međutim, sam ulaz pećine i gornji horizonti Vrelskog kamena prema suhodolici Livade jesu od nestratifikovanih krečnjaka ukupne moćnosti 17—20 m. Oni su manje kristalasti, sivkaste ili plavkaste boje i po svom habitusu i litološkom izgledu slični krednim krečnjacima. Na ulazu pećine ima i manjih birovitih partija, dok je izvestan deo krečnjačke mase prožet kalcitskim žicama. Na 45 m od ulaza, u pećini se javlja jedna šira zona brečastih krečnjaka, koja se poprečno pruža na pećinske kanale. U gornjim pak horizontima Vrelskog kamena brečastih krečnjaka ima samo sporadično. Cela ova serija je u povlati mermerastih slojeva i u suštini predstavlja jedan kamali masivnih krečnjača. Ona se jasno razlikuje od mermerastih krečnjača, ne samo po diskordanciji, već i po manjem kristalinitetu, brečastom izgledu, plavkastoj boji i kompaktnosti. Ove nestratifikovane krečnjače, M. Luković nije istakao u ovom delu Karadaga, dok ih D. Manaković tretira kao kristalaste krečnjake i mermere paleozojske starosti (4: 5.88). Međutim, verovatno se radi o krečnjačkim kamalima koje su zapazili još Gripp, Hiesslner, Kossmat i M. Luković, samo jugozapadno od ilinskog kristalastog pojasa. Ali, kao M. Luković, i pisci ovih redova izražavaju sumnju da su oni titonske starosti. Najpre, zbog toga što su po litološkom izgledu vrlo slični sprudnim krečnjacima zoogene facije, kredne starosti — od njih našli sada u njima što smo u ovom delu i drugo, što smo u njima sada našli sada u njima...

stojanje krednih slojeva i na terenu Vrelskog kamena (up. 4,6 i karta).

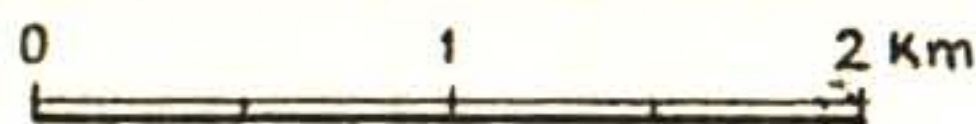
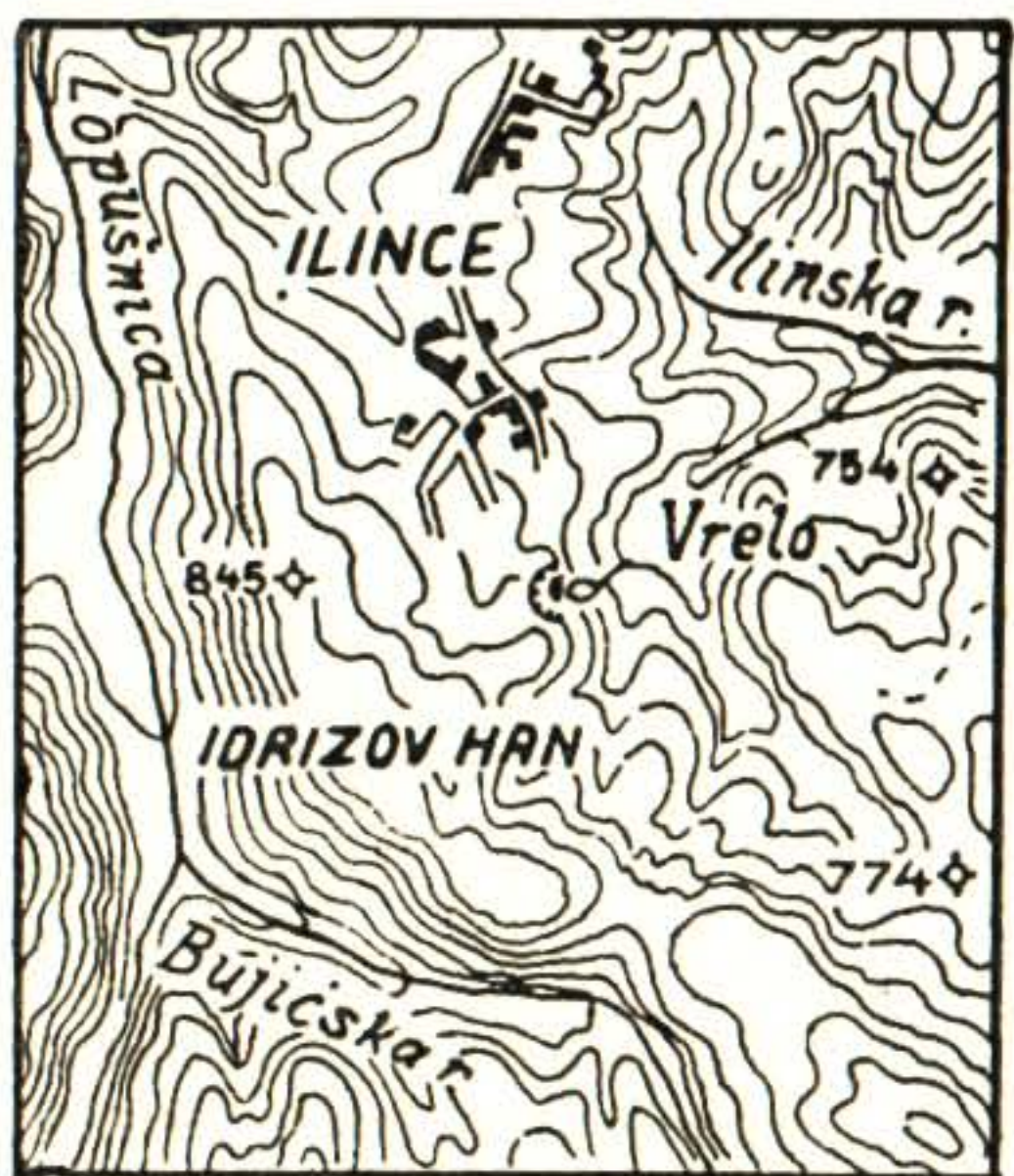
Tektonski odnosi najbliže okoline pećine i Vrelskog kamena uglavnom su izraženi nenormalnim kontaktom između krednih krečnjaka i paleozojskih mermerastih slojeva. Pad mermerastih slojeva usmeren je u zapadno polje, ali sa promenljivim padnim uglom na kratkom odstojanju. Na ulazu u pećinu je 45° , na Rudeši do 60° , a u Bujićkom potoku slojevi su ubrani u mikrobore. Teren Vrelskog kamena je intenzivno ubran usled čega je došlo do torzionog povijanja kao i razdruzanosti krečnjačkih i mermerastih sedimenata. Tektonski procesi usloveli su i stvaranje

dijaklaza i drugih pukotina koje su olakšale kasniju podzemnu cirkulaciju vode u ilinskom krasu.

Ovakav odnos između krednih slojeva i mermeraste serije, kao i pojava brečaste zone u samoj pećini (od 45—120 m), ukazuje na radijalnu tektoniku. Ona se manifestovala u vidu kraćih raseda. Za njih je vezana brečasta zona, odsek ulaznog otvora pećine, a verovatno postoje i drugi rasedi na sektoru Bujićke reke.

Plastika ilinskog krasa izražena je mezoreljefnim oblicima blagih crta na Vrelskom kamenu i u dolini Livade. Vrtače su većih dimenzija, a Slepa jaruga je u početnom stadijumu, zbog

čega ima oštrije crte. Kao dolina Livade, o kojoj će se docnije govoriti, i vrtače pod Rudešom su instruktivni pokazatelj u genezi pećine i ilinskog krasa. Najvažnije su tri vrtače. Prva se nalazi na imanju Malići Miftara Redžepa iz sela Ilinca. Šafoljastog je oblika i prečnika 40—50 m. Na njenom dnu je udubljena manja oknasta vrtača sa vlažnim rezidijumom koji pokriva ponore. Oni odgovaraju početku glavnog kanala pećine. Druga je vrtača na imanju Rustema Ademija iz istog sela. Ona je udaljena od prve za 50—60 m, približno istih dimenzija, ali druge forme. Pretežno je levkastog oblika sa dubinom oko 20 m i ponorom. Dno ove vrtače je na istoj visini kao i kod prethodne. Severozapadno od nje nalazi se treća vrtača na imanju Elezi Elmije takođe, iz Ilinca. Valožastog je izgleda sa rezidijumom na dnu i stranama. Ovaj materijal, na istočnoj strani začepљуje ponor prečnika 2—3 m. Sa vlažnim rezidijumom izmešane su i drobine krečnjaka i mer-

Sk. 1. Topografski položaj Ilinske pećine

mera. Sve tri vrtače su u jednom skrašćenom nizu, i razvile su se na vertikalnim pukotinama. One su daljom vertikalnom evolucijom uslovile približno podjednak razvitak dna prvih vrtača.

MORFOLOŠKE ODLIKE PEĆINE

Ilinska pećina je u Vrelskom kamenu na apsolutnoj visini 720 m. Sastoji se iz ulaznog dela, glavnog ili levog, završnih i sporednih ili desnog kanala. Ukupna dužina svih pećinskih kanala je 584 m.*

U l a z n i d e o je na severoistočnoj strani i dug je sa predsobljem 45 m. Otvor pećine je visok oko 10, a širok 3—4 m. On je u nestratifikovanim pukotinama isprosecanim krečnjacima među kojima se ističe i jedna vertikalna dijaklaza od 3 m. Ispod otvora je drobinski materijal, koji je oburvan u unutrašnjosti pećine, deponovan na izlazu i po podu predsoblja. Sem toga, na levom zidu prvog dela predsoblja, javljaju se manje kaverne i pećinski saliv zagasite boje. Ovo predsoblje prema unutrašnjosti se širi i dobija oblik dvorane. Ulazni deo se završava tektonskim odsekom visokim 3 m. On je najvećim delom prljav od guane slepih miševa koja je pomešana sa glinovitim rezidijumom i drobinama, akumulirana uglavnom na desnoj strani i ispod odseka. Tu je završetak predstoblja čiji se pod uzdiže za 1—2 m, a tavanica svodi u rogalj visine do 12 m i prelazi u dijaklazu. Iznad tektonskog odseka predsoblje se račva u glavni (levi) i sporedni (desni) kanal.

G l a v n i k a n a l je dug oko 410 m. Na početnoj dužini od 25 m, širok je 1 m a zatim se stešnjava na 0,8 m, doke se visina smanjuje sa 5 na 2—3 m. Kanal je izgrađen na jednoj dijaklazi koja se mestimično proširuje do 1 m da bi se na 19. m izgubila. Od samog početka kanal laktasto skreće, vrlo je vlažan, a pod neravan sa manjim kadama. Prva se javlja na 10. a druga na 23. m. Odavde, ova plitka udubljenja, ispunjena vodom, sve su češća i postepeno se uklapaju u povremeni pećinski tok nesaglašenog uzdužnog profila. Pod kanala se potom, na dužini od 40 m diže za ukupno 3 m i nadalje stalno zadržava uspon. Posle prekida od 16 m, javlja se druga dijaklaza, a pećinski kanal se sužava na 0,5 m. Od visine ramena, kanal se još više sužava i na visini od 16 m prelazi u dijaklazu širine 0,2 m. U tom delu, a na 65. m od početka kanala, nastaje lakat u kome je proširenje oblika kapele sa površinom oko 12 m. Zatim se kanal pruža uglavnom ka JZ i na 109. m, takođe je širok 0,5 m. Odavde, za 50 m dužine, kanal na svaka 2—4 m ima zaokrete i dostiže apsolutnu visinu 750 m, a prirodni pad 30 m. Ovaj znatni pad je često izražen prelomima na uzduž-

* Po D. Manakoviću ukupna dužina pećine Vrela iznosi 687 metara (5,89).

nom profilu. Njih čine kaskade i džinovski lonci. Kaskade su visoke do 0,8 m a pod njima džinovski lonci izgleda malih jezeraca duboki 0,5 m, dugi do 2 m, široki 0,6 m.*

Od 160. m, pećinski kanal naglo skreće na Z, takođe u cik-cak liniji, a na 200. m je lakat sa proširenjem oko 5 m². U ovom delu, pored manjih gravitacionih i sifonskih kaverni, na zidovima, javljaju se i veće kaverne u nizu na tavanici visokoj 5 m. Zatim se pećinski kanal od 0,5—0,6 m u višem delu širi na 2 m i uglavnom ima oblik stisnute pesnice.** Značajno je istaći da od 160. do 240. m nema kontinuiteta u nagibu uzdužnog profila, već je dno horizontalno i završava se proširenjem tipa manje dvorane. Odatle, uzdužni profil kanala se opet lomi i uzdiže, zatim ponovo sužava na 0,6 m, dok mu je visina 4 m na dužini od 55 m. Od tog mesta, stenoviti pod je sve češće pokriven oblucima i drobinama koji potiču sa površine. Njihova pojava je naročito izražena do velikog saliva koji zatvara današnji kanal. Od njega nastaje uspon i dno starijeg kanala, koje se održalo samo na levoj strani i jedino je prohodno. Ono se na dužini od oko 15 m uzdiže za 10 m iznad današnjeg kanala, koji je tu sveden na uzan procep. Na kraju ovog teško prohodnog dela, u kome su očuvana oba nivoa pećinskih kanala, nastaje strm odsek iste visine. Odsek se završava džinovskim loncem na dnu današnjeg kanala. Od ovog ujezerenog džinovskog lonca nastaju završni kanali, koji zalaze u gornji tok pećinskog potoka.

Od početka pa sve do teško prohodnog dela, glavni kanal je uglavnom siromašan pećinskim nakitom. On se javlja sporadično i najvećim delom u začetnim formama. Međutim, njegova koncentracija je u proširenjima, naročito oko velikog saliva. Tu se na niskoj tavanici javljaju draperije, a zatim vimasti stalaktiti dugi do 10 cm. Mestimično, na najmanjem rastojanju između poda i tavana, uz zidove, oni se spajaju sa stalagmitima i grade kratke stubove (20—30 cm). Posebno se ističe saliv, kao i retki pećinski oblici nakita — meduza i dve-tri testere duge do 1 m.

Z a v r š e n i k a n a l i, koji se mogu nazvati **Manakovićevi**, jer ih je on detaljno obradio, sastoje se iz levog i desnog. Od pomenutog ujezerenog džinovskog lonca, prvi je dug ukupno 65 m, ima vrlo nesaglašen uzdužni profil i račva se u dva uska kraka, dok mu je dno blatnjavo i pod šljunkovitim nanosom. Desni kanal je dug 48 m, izgrađen je na dijaklazi, nešto je širi i viši, a »na njegovim zidovima ima nakita i vidu saliva, zavesa i stalagmita« (5,94).

* O pojedinim kadama i jezercima i njihovim osobinama videti detaljne opise D. Manakovića (5,98 — 99).

** Kako je karakteristične poprečne preseke pećinskih kanala publikovao D. Manaković (5,95), to se oni kao i fotografije pećinskih nakita u ovom radu ne iznose, jer u potpunosti odgovaraju stvarnosti.

S p o r e d n i k a n a l je ukupne prohodne dužine 72 m.* Počinje širinom 0,6 m i posle uspona od 2—3 m, na dužini od 10 m nešto se proširuje, a visina od 8 smanjuje se na 4 m. Dno mu se, od završnog dela predsoblja, uzdiže za 10 m i dostiže 730 m apsolutne visine. Potom nastaje naglo skretanje na SZ i posle 3 m ulazi u malu kapelu. Od nje visina opada sa 4 na samo 1 m. Zatim se kanal, na malom rastojanju, proširuje na 1 m a prema tavanu se sužava, na visini 7 m od poda i dužini 10 m, prelazi u dijaklazu. Odavde kanal laktasto skreće na S, a posle 2 m prema JZ. Zadržavajući pretežno taj pravac na dužini od 50 m, kanal je visok samo 0,6 i širok 0,4 m, a dno mu se kontinuelno penje za 3 m visine. Kanal je teško prohodan, ne samo zbog teskobnosti, već i zbog rezidijalnog gliba koji mestimično dostiže 0,5 m debljine i pomešan je guanom. S obzirom da se kanal dalje produžuje u pukotinu, nije isključivo da rezidijalni glib ispunjava jednu veću međuslojnu šupljinu.

HIDROLOŠKE OSOBINE

Ilinska pećina je u prelaznoj hidrološkoj zoni. To se pouzdano može reći, jer glavnim kanalom povremeno protiče pećinski potok. On je primetno proticao i u dane 5. i 6. avgusta 1967. godine, kada je ispitivana pećina. Izuzimajući dublje i zaiezerene džinovske lonce, potok je u proseku imao 10 cm dubine. Kao tok održavao se uglavnom od početka završnih kanala gde je glavno priticanje vode sa Vrelskog kamena. Međutim, površinski deo njegove sabirne oblasti je u svojoj kraškoj hidrološkoj zoni. Pećinski potok, koji se održava i tokom vrlo sušnih leta,** hrani se proceđivanjem atmosfere vode, što omogućuju brojne pukotine. Samo priticanje je dvojako. Najpre se vrši prokopavanjem i podlivanjem zidova u višim horizontima pećine. To je osobito slučaj kada se rezidijumom začepi ponori na dnu vrtača pod Rudešom. Ovo začepivanje dovodi i do periodskog plavljenja, što se najčešće dešava u Elmijevoj vrtači u kojoj povodanj traje i po 10 dana. Zbog vlažnog tla dno ove vrtače je pod livadom. U vezi s tim od interesa je istaći da je vlažno rezidijalno tle uslovalo specifičan stalan raspored bilinih kultura u ostalim vrtačama pod Rudešom. Tako se na dnu Redžepove vrtače, čije su strane 6. avgusta 1967. godine bile pod ovsem, već 14 godina neprekidno zasejava samo kukuruz.

Drugi način priticanja vode je u vidu slabih mlazeva i curaca kroz pukotine i šupline u nižim delovima pećinskog kanala. Po D. Manakoviću, pećinski potok nastaje »kada pukotine po dnu

* Po ispitivanjima D. Manakovića, on je dug 92 m (5,96).

** Po D. Manakoviću, ovaj tok se održava samo »za vreme velikih kiša ili pri otapanju snega« (5,96).

pećinskih kanala nisu u stanju da prime svu vodu, tako da ona teče po dnu kanala« (5,96). Međutim, najvažniji način hranjenja povremenog pećinskog potoka u stvari je preko aktivnih ponora Redžepove i Rustemove vrtače koje su iznad završnih pećinskih kanala. Za vreme intenzivnih padavina voda iz ovih vrtača naglo prodire u završne pećinske kanale i nosi površinski materijal. Prema tome, nađeni obluci, drobine, rezidijum i granje na dnu glavnog kanala, kao i šljunak od strane D. Manakovića u završnim kanalima, siguran je dokaz da su završni kanali sa gornjim tokom pećinskog potoka u direktnoj vezi sa ponorima pomenutih vrtača.

Pećinski potok, kao povremeni tok u letnjoj polovini godine, održava se sve do zone breča. Tu ponire kroz pukotine tektonskog porekla te su ulazni deo glavnog kanala i predsoblja bez vidnog protoka. Međutim, on kod ulaza ponovo izbija kao jači gravitacioni izvor i zajedno s otokom Ilinskog vrela otiče ka Ilinskoj reci. Suprotno tome, za vreme kišnog perioda, pećinski potok održava tok duž celog kanala i ulaznog dela. Po tvrđenju meštana tada »mutna voda juri čitavim dnom izlaznog dela«. Istovremeno, aktivan je i desni (sporedni) kanal, jer se i on hrani znatnom količinom površinske vode koja verovatno pritiče preko ponora Elmiieve vrtače i kaverni sa bočnih zidova kanala. Ovakav režim pećinskog potoka i pojava njegovog gravitacionog isteka na 3 m ispod ulaza pećine, tokom leta, i iznad Ilinskog vrela, nesumnjivo dokazuje da je pećina vrlo blizu stalno ovlažene hidrološke zone.

Zbog pećinskog potoka i načina njegovog hranjenja, kanali Ilinske pećine su stalno vlažni. S obzirom da je pećina blizu površine te joj je temperatura u vlažnoj sredini relativno povoljna za razvoj mahovine, a ona se sreće na zidovima glavnog pećinskog kanala. Međutim, strujanje tog toplog vazduha čini da su neki delovi pećine sparni, a ulaz obrastao bujnom hidrofilnom vegetacijom (travom i žbunjem).

Kraški izvor Vrelo u kompleksu Vrelskog kamena je posebna hidrološka pojava. Ono je pod samim ulazom Ilinske pećine, a izhita iz nekoliko izvorišnih otvora u basenu prečnika do 3 m. Vrelo ističe sifonski iz stalno vlažne hidrološke zone. Ono je stalne i znatne izdašnosti (oko 4 l/sec), konstantne temperature i nikada se ne muti. Kao takvo, nema nikakve veze s evolucijom Ilinske pećine. No, nije isključivo da se delimično hrani i sa površinskih ponora kako to iznosi D. Manaković, ali je netačno da voda pećinskog potoka koja ponire »izlazi u Vrelo pod izlazom pećine« (5,101 i 105).

Na jugozapadnoj strani Vrelskog kamena, **Bujičko vrelo** je periferna hidrološka pojava. Javlja se na apsolutnoj visini od 750 m pored puta Preševo—Gnjilane. Na dan 6. avgusta 1967. godine izbijalo je kao slabiji izvor (oko 2 l/sec) iz osulinskog materijala. Bujičko vrelo je u stvari gravitacioni izvor suprotnog smera isti-

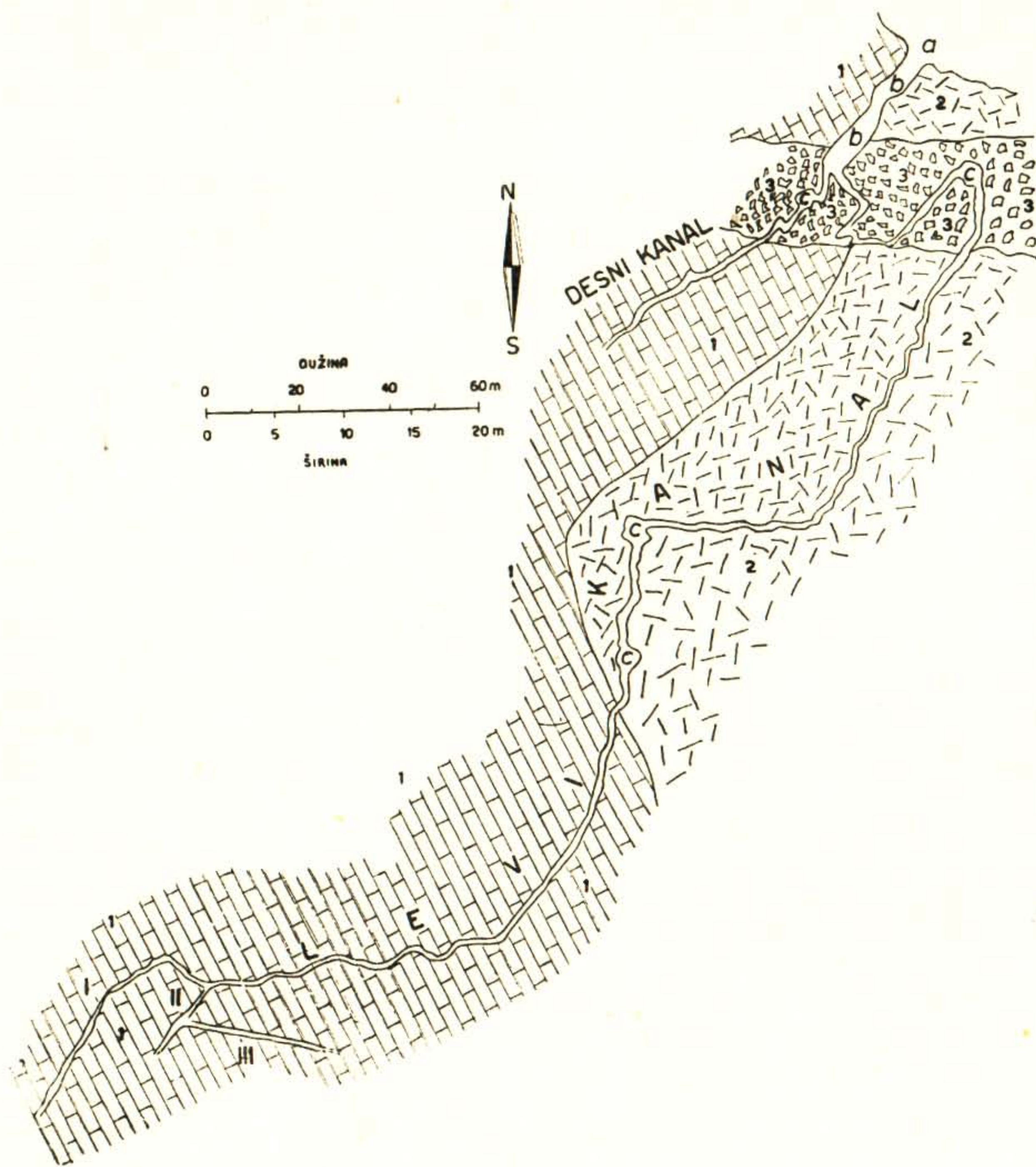
canja od Ilinskih izvora. Potiče iz posebne izdani i nije u hidrološkoj vezi sa ilinskim izvorima. To pouzdano potvrđuje sasvim drugojačiji hidrološki režim. Naime, ono je povremeni kraški izvor potpuno zavistan od atmosferskih padavina, što nije slučaj s Ilinskim vrelom.

GENEZA I MORFOLOŠKA EVOLUCIJA ILINSKE PECINE

Ilinska pećina je nastala procesima hemijske i mehaničke erozije. Formirana je na terenu gde su i tektonski procesi došli do izražaja. Oni su, pored morfološkog oblikovanja Vrelskog kamena, uticali i na određeni nagib, uvijanje, kao i na iaku razdružanost slojeva. Zbog toga je čitav kompleks Vrelskog kamena vrlo rastresen. Kao što je istaknuto, tektonska struktura je ujedno dala i osnove za predispoziciju postanka ove pećine i omogućila intenzivni proces hemijske i mehaničke erozije, kao i cirkulaciju podzemne vode. Sam glavni pećinski kanal, pak, formiran je na jednom linijskom nizu dijaklaza, dok su proširenja na sučeljavanju tektonskih i sekundarnih pukotina.

Prema tome, prva faza, usko vezana za tektonsku strukturu terena, je relativno mlada, jer prema »ivičnoj poremećenosti neogenih slojeva u Skopskoj okolini« (2. 129; 3.242-7), svakao datira iz postneogena. Tada je, nesumnjivo, radijalnim pokretima bio zahvaćen i ovaj deo Karadaga. U ovoj fazi formirao se viši horizont pećine. Od njega su se mestimično održali tragovi glavnog pećinskog kanala u vidu užih polica. Počev od ulaza na 80. m, one su očuvane u visini od 3 m, na 110. m, u visini od oko 2 m, i u delu velikog odseka ispred završnih kanala, gde je pećina jedino prohodna, ali samo na levoj strani. Inače, tragovi dna tog prvobitnog kanala mogu se pratiti i na drugim mestima glavnog kanala. Sudeći po tim delimično očuvanim policama kao i bivšim partijama na izlazu pećine, zaključuje se da je i prvobitni uzdužni profil kanala bio nesaglašenih padova kao današnji. U završnom stadijumu prve faze otpočelo je formiranje stalaktita, a kada je nastala druga faza počelo je i stvaranje stalagmita. To jasno pokazuje odnos dužina rašćenja nakita; stalaktiti su 3—4 puta duži od stalagmita a stubovi su veoma retki.

Druga morfogenetska faza označava se vertikalnim, skoro upravnim, usecanjem glavnog kanala. Zbog toga je on iako stešnjen i jednostavan. Istovremeno sa vertikalnim usecanjem, proceđivanjem i slivanjem atmosferske vode sa površine kroz pećinski tavan i dijaklaze, hemijskom erozijom je proširavana pećinska tavanica. Iz tih razloga, pećina ima vrlo interesantne poprečne profile; tavanica je obično šira u odnosu na pod. U ovoj fazi razvitka oformljen je i desni (sporedni) kanal. On ima istu morfohidrološku evoluciju kao i glavni kanal u nižem horizontu. Međutim, za razliku od glavnog kanala za njegovu genezu, svakako su

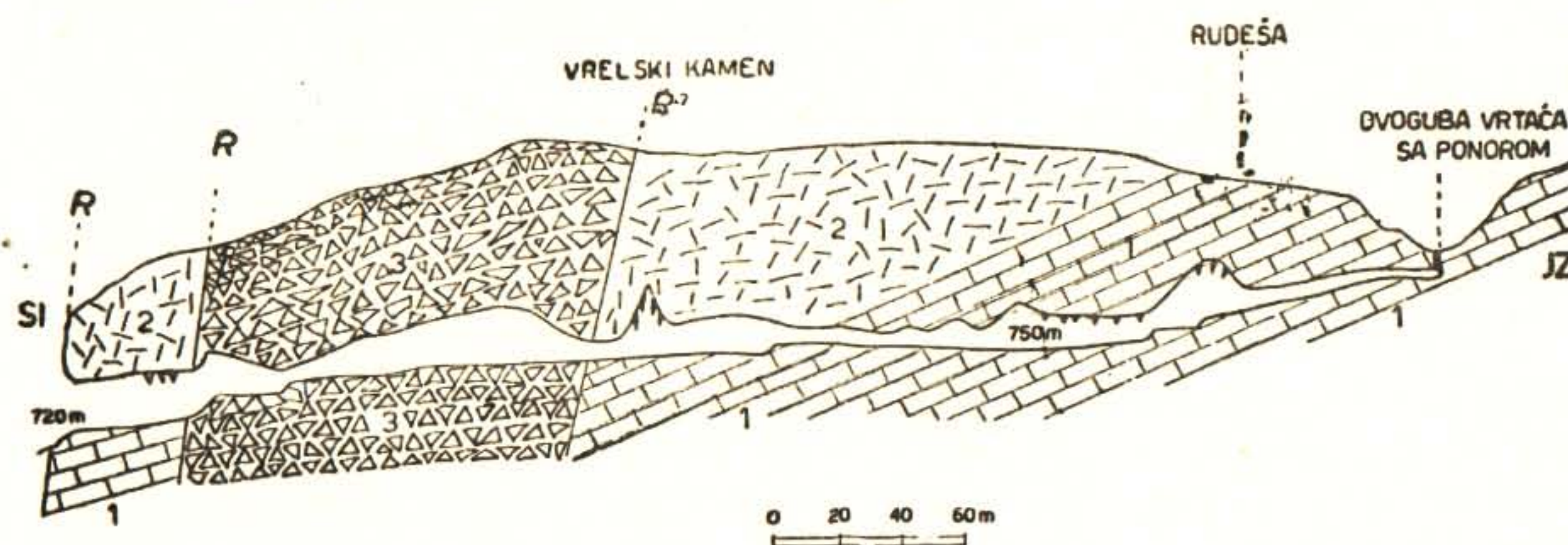

Sk. 2. Geološki sastav i plan pećine. 1) Paleozojski krečnjaci i mramori; 2) kretacejski krečnjaci; 3) zona krečnjačke breče; a) ulaz u pećinu; b) predsoblje pećine; c) proširenje pećine; I, II, III — završni kanali.

bile od uticaja i pojave slojevitih partija mermerastih krečnjaka. Tačnije, pored dijaklaze, koja se sučeljava na ulaznom delu sa dijaklazama u nizu, ovaj je pećinski kanal nastao i na međuslojevima; što je zapazio D. Manaković (up. 5,96). Konačno, treba istaći i to, da iako je pećina mladog postanka, ona je svojim najnižim delom već zašla u stalno vlažnu krašku hidrološku zonu. Da se Ilinska pećina zaista nalazi u završnom stadijumu druge faze dokazuje i pojava stalno zajezerenih džinovskih lonaca na

dnu glavnog kanala. Osim toga, i neznatna visinska razlika isticanja pećinskog potoka i sifonskih izvora Ilinskog vrela, takođe na to upućuje.

Nasuprot shvatanju D. Manakovića, koji genezu Ilinske pećine i njen razvitak vezuje za »prekrašku eroziju izvorišnog dela Ilinske reke«, tj. za povlačenje neogenog jezera i razvitak fluvijalnog reljefa Ilinske reke, odnosno »spuštanjem erozivne baze« (5,101-5), naše je mišljenje da se odnos evolucije površinskog reljefa i stvaranja pećine jedino može prikazati preko doline Livade. Ta se dolina uglavnom pruža S—J i u osnovi je paralelna sa pružanjem Ilinske pećine. Ovo je od značaja, jer ukazuje na paralelizaciju između razvitka kraškog površinskog i podzemnog reljefa. O tome svedoče topografski odnosi današnjeg dna doline i dna pećine, njihov kontinuitet, približno iste apsolutne visine i jedan terasni trag. Suprotno D. Manakoviću, po kome su suhodolice u gornjem toku Ilinske reke (verovatno se misli i na dolinu Livade) »plitke i sa blagim stranama« zbog kratkotrajnog procesa erozije površinskog toka (5, 101), naše je mišljenje da su se skraćene dolinice razvijale istodobno sa formiranjem pećine. Razlozi pak, što su dolinice suve a pećinskim kanalom povremeno otiče voda, jesu u spuštanju hidrološke zone i poniranju vode Ljudja i Livade u gornjem toku.

Sk. 3. Uzdužni profil Ilinske pećine. 1) Paleozojski krečnjaci i mramori; 2) kretacejski krečnjaci; 3) zona krečnjačke breče; R — pukotine.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Ilinska pećina pripada pećinama tipa veternica, jer kao otvorena izbija na površinu na dva mesta raznih visina (up. 1,81). Ona je nastala u plitkom krasu i prema današnjem stupnju razvitka može se svrstati u mlade podzemie kraške oblike. Za razliku od ostalih kraških terena u Srbiji, koji su pretežno u mezozojskim karbonatnim stenama, ona se razvila i u kristalastom terenu. Njena pojava u kristalastim krečnjacima i paleozojskim mermerima južne Srbije, pobuđuje poseban interes za proučavanje i klasifi-

kaciju krasa SR Srbije i njegovu regionalizaciju na Karadagu. Upravo, to je i bio jedan od najvažnijih razloga što se pristupilo ponovnom proučavanju Ilinske pećine i krasa Karadaga. Proučavanjem njihovih morfoloških i speleoloških odlika, pouzdano se došlo do zaključka da, iako su u pitanju specifični kraški tereni, razvitak krupnih površinskih i podzemnih oblika i to u plitkom krasu, gotovo su istovetno izraženi kao u ostalim kraškim terenima Srbije.

Inače, proučavanjem same pećine utvrđeno je da je njena geneza, pa i evolucija, bila u primordijalnoj zavisnosti od lokalnih tektonskih procesa a zatim od sekundarne poroznosti terena. Ove predispozicije uslovile su relativno brz proces formiranja i površinskih i podzemnih oblika. Njihova međusobna veza i uslovljenost je jasno izražena direktnom vezom vrtaca sa završnim delovima glavnog i sporednog pećinskog kanala, a zatim i korelativnim razvojem pećine i sunoouice Livade. Utvrđivanjem ove neposredne veze površinskih i podzemnih kraških oblika u krasu Karadaga, a na ilinskom sektoru, suštinski se rešava problem geneze i evolucija Ilinske pećine.

Nasuprot ovim, svakako interesantnim naučnim rezultatima, aplikativni aspekti su manje važniji. Ilinska pećina, tokom prošlosti, nije bila nastanjena. U njoj, kako je to sa razlogom pretpostavio T. Vukanović. (6,54) nije bilo ljudskih staništa. Naime, u njoj nisu nađena artefakta a nema ni paleontoloških tragova. To je razumljivo kada se ima u vidu da su mikroklimatski i hidrološki uslovi nepogodni za bitisanje. U boravišne svrhe, ova pećina, može se koristiti jedino kao privremeno sklonište za ljude i stoku od elementarnih nepogoda i to samo u ulaznom delu.

Međutim, za ekonomske svrhe Ilinska pećina može biti od izvesnog značaja. Najpre, u njoj su nataložene velike količine pećinskog guana od slepih miševa, odličnog organskog (prirodnog) gnojiva, koje sadrži dosta kalijevog i drugog fosfata. Njegovim iskorišćavanjem i širokom primenom u poljoprivredi, umnogome bi se povećali prinosi sa planinskog zemljišta na sektoru sela Ilinca. Inače, tokom leta, voda Pećinskog potoka i Ilinskog vrela, koristi se za rad vodenica i navodnjavanje manjih vrtova; prva i najveća bašta je na 100 m ispod pećine. Osim toga, izvorska voda služi za piće i pranje rublja.

Konačno, Ilinska pećina ima unekoliko interesa i za razvoj turizma na Karadagu. S obzirom da se nalazi nedaleko od puta Preževo—Gnjilane i da je lako pristupačna, može se posetiti prilikom putovanja preko Karadaga. Pećina je privlačna i zbog toga, što je na mestu okruženom prijatnim i raznovrsnim planinskim pejzažom sa hladnom, bistrom i pitkom vodom, neposredno kod ulaza. Međutim, sama pećina kao turistički objekat može biti interesantna i zbog njenog ulaznog dela, koji predstavlja dvoranu

gde se pored komotnog kretanja vide i salivi sa stalaktitima, a koji su inače vrlo retki u dubljoj unutrašnjosti. Ali, da bi postala turistička znamenitost treba je urediti za unutrašnja razgledanja.

LITERATURA

- ¹ Cvijić J.: 1895. **Pećine i podzemna hidrografija u istočnoj Srbiji**. Glas SKA XLVI, Beograd.
- ² Cvijić J.: 1906. **Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije**, knj. I, Beograd.
- ³ Cvijić J.: 1924. **Geomorfologija I**, Beograd.
- ⁴ Luković M. T.: 1938. **Geološki sastav i tektonika istočnog dela planine Crne Gore (Karadaga)**. Vesnik Geol. inst. kralj. Jugoslavije, knj. VII, Beograd.
- ⁵ Manaković D.: 1955. **Pešterata Vrelo kaj selo Ilinci**. Godišen zbornik na Filozof. fakultet na Univerzitetot vo Skopje, knj. 8, Skopje.
- ⁶ Vukanović T. P.: 1966. **Preševo**. Vranjski glasnik II, Vranje.

S u m m a r y

ILINSKA CAVE

Ilinska Cave is situated about 10 km south-west of Preševo, on the south-eastern slope of the mountain Karadag, in a very interesting geological region, on the terrain of the Vardar zone, not far from contact line with the Rhodope mass. Its geological structure is formed of crystalline schists of the II group and of cretaceous strata. The former are represented by paleozoic marmoreal limestones and marbles and the latter by non-stratified shoal limestones of zoogen facies, formerly considered as titonian. However, the discovery of orbitolines made possible to determine them as cretaceous. They are in an abnormal contact with the marmoreal strata and differ from them in being less crystalline, by their breccia-like aspect and blueish colour. The marmoreal strata are intensively folded and shattered. Owing to tectonic processes both these sediments are characterised by diaclases and other fissures. Radial tectonics are expressed by short faults round the entrance opening of the cave and by a breccia-zone.

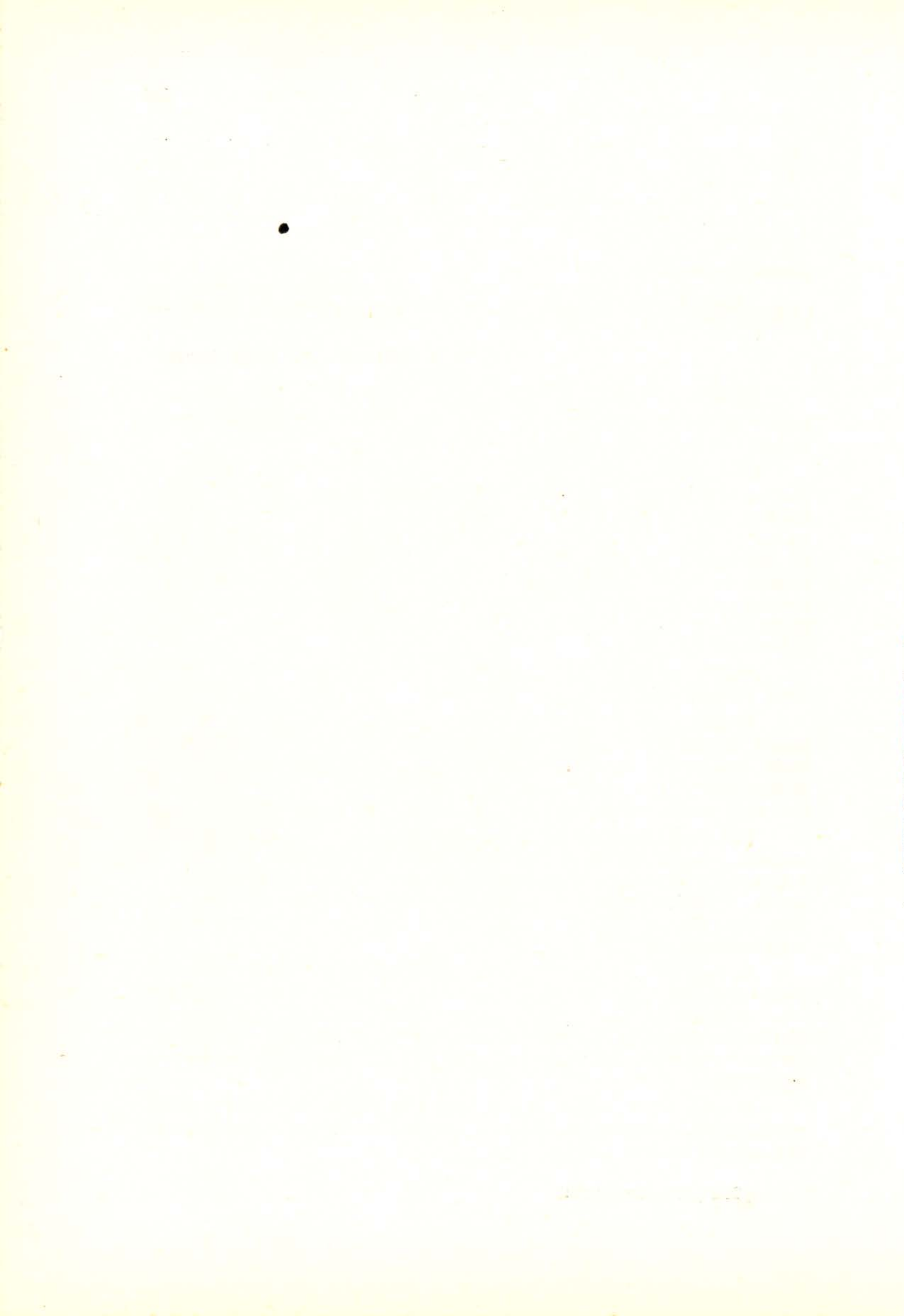
The cave lies at the altitude of 720 m and consists of an entrance part, main (left), terminal and accessory (right) channels. The total length of all channels is 584 m. The entrance part is formed of a 45 m long vestibule ending near the tectonic slope above which the channels are beginning to branch off. The total length of the main channel is about 410 m. It is built up on diaclases, narrow from 0.8 to 0.5 m and its bottom contains several huge kettles filled up with water, disposed at short intervals from one another and some short cascades. Near the end of the main channel there appears a high slope where are concentrated cave ornaments (stalactites, short stalagmites and columns, a medusa and saws). Behind the slope, this channel bifurcates into two terminal branches 65 resp. 48 m long. The accessory channel is 72 m long, also narrow and partly built up on a diastroma.

Ilinska cave is situated in the hydrological transition zone. Though its main channel there flows a periodical poor watercourse fed by the percolating of atmospheric water and by its sinking through the cavities in the collecting region. The cave stream disappears near the above mentioned tectonic slope to reappear in front of the cave entrance. There is also a karstic source Vrelo which spouts out from the permanently humid hydrological zone. The cave was formed by the processes of chemical and mechanical erosion. The main channel is formed on the line series of diaclases and minor dilatations

appear in the points where tectonic and secondary fissures are facing. The cave ornaments began to form in the final stage of the older phase from which date also the rasts of the higher level of the main channel. This cave belongs to the *veternica* type for it has two openings at the surface. It is situated in the bollow karst and, contrary to other karstic terrains in Serbia which are chiefly in mezozoic limestones, it has developed in paleozoic sediments.

In the past Ilinska cave was not inhabited and nowadays it is used as provisory shelter for men and animals. Its present economical importance consists in the possibility of exploiting the cave guano, i. e. excrements of bats and in the prospects for the development of tourism.

Dr. Z. Martinović and dr. M. Kostić

JOVAN TUCAKOV

LEKOVITO BILJE NA ZAPADNIM STRANAMA BESNE KOBILE

Prethodno saopštenje

Želja mi je da ovim radom doprinesem boljem poznavanju lekovitog i srodnog bilja, koje se koristi ili bi se moglo bolje upotrebljavati u narodu i naučnoj medicini.

Ova uporedna farmakognoksijska proučavanja medicinske i srodne flore u Vranjskoj kotlini trajale su, s kraćim ili dužim prekidima, više godina, i to od 1934. god. do danas. Najviše je učinjeno od 31. maja do 12. juna 1956. god. kada sam organizovao rad sa 87 studenata III godine farmacije Beogradskog univerziteta, 12 asistenata Farmaceutskog fakulteta, Instituta za proučavanje lekovitog bilja i Šumarskog fakulteta iz Beograda, radi proučavanja spontane medicinske flore na Besnoj kobili, Grdeličkoj klisuri i u Vranjskom polju.

Sličan terenski istraživački rad obavljan je pre, pa i posle ovog vremenskog perioda, ali sa manjim grupama ili pojedinačno.

Prijatna mi je dužnost da se zahvalim svima onima u Beogradu, Vranjskoj Banji i Vranju koji su mi olakšali rad, pogotovu kada sam radio sam. Zahvaljujem se i farmaceutima iz Vranja i Banje koji su mi povremeno slali uzorke bilja za hemijsku analizu radi ocene kvaliteta.

Cilj ovog izučavanja je višestruk: pre svega, da se od zaborava sačuva prastara fitoterapija naših predaka ljubomorno čuvana i vekovima s kolena na koleno prenošena sa mnogo ljubavi i poštovanja. Pribeležena narodna imena bilja onaka kako ih tamošnji svet izgovara predstavljaju mali prilog našoj narodnoj **botaničkoj terminologiji**.

Spisak lekovitog bilja je narodna **Materia medica** nepismenih planinaca, jer im je to bilje, pogotovu za vreme ratova, čestih seoba i bežanja, bilo jedini lek. Treba videti, čuti i osetiti sa kakvim **strahopoštovanjem** i **miloštom** bere, čuva i sprema lek od majkine dušice baba Anđa Stamenković (1956. god. imala je 86 godina) iz Bujkovca.

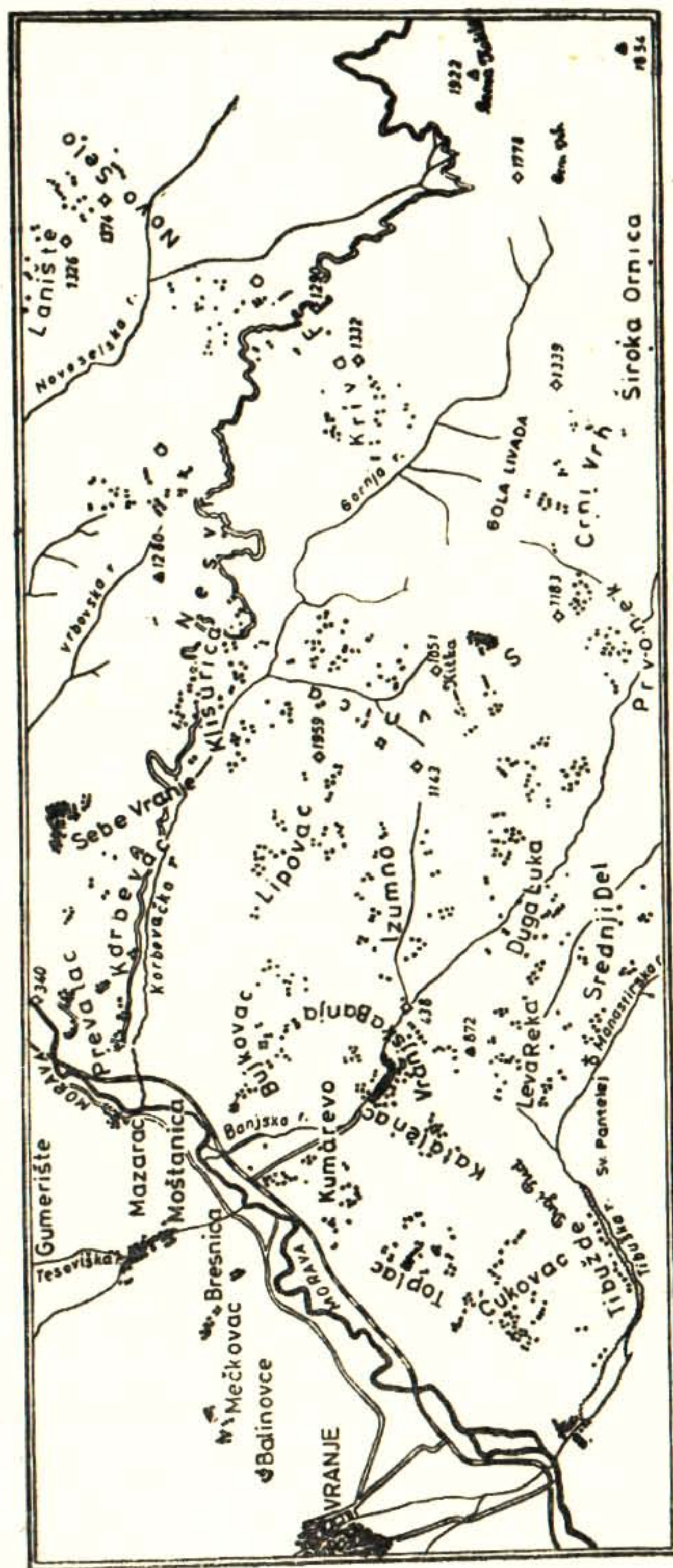
Mnogo od toga, što je viđeno i zabeleženo, **ima veliku etnomedicinsku vrednost; ponekad su to pravi fosili narodne medicinske misli i veštine lečenja.**

SPISAK NARODNIH I LATINSKIH IMENA LEKOVITOG I SRODNOG BILJA

La liste des noms populaires et latins des plantes médicinales et similaires

Narodna imena bilja beležio sam neposredno od »Brđana« u šumama, na livadama, pašnjacima, njivama i selima. Sem toga, deca su donosila u školu razno bilje i na hartijicu zabeležili ime svake biljke, onako kako su čuli od svojih starijih u kući. Ime svake biljke više puta je proveravano u raznim selima i usvojeno samo ono za koje je dobijen isti odgovor bar od desetak osoba. Beleženo je i značenje imena izvesnog bilja, ali o tome ćemo govoriti drugom prilikom. Istovremeno je beležena i upotreba u narodnoj medicini.

Ajdučko belo — <i>Achillea millefolium</i>	Bosiljek — <i>Ocimum basilicum</i>
Ajdučka trava — <i>Achillea millefolium</i>	Boca — <i>Acanthus, Xanthium</i>
Babina duša, babina dušica, babina dušička, dušičina, dušica, dušička — <i>Thymus serpyllum</i>	Breza — <i>Betula div.</i>
B'z, baz, bazov cvet — <i>Sambucus nigra</i>	Bres — <i>Ulmus div.</i>
Bagrem — <i>Robinia pseudacacia</i>	Buka — <i>Fagus silvatica</i>
Banica svinjska, lozica, slatka lozica, sl'k, slak — <i>Convolvulus arvensis</i>	Bulka (varošani) — <i>Papaver rhoeas</i>
Baničarka — <i>Convolvulus arvensis</i>	Bumbarovo cveće — <i>Centaurea cyanus, Acanthus div.</i>
Bela bocka — <i>Xanthium spinosum, Salsola kali</i>	Bunika — <i>Hyoscyamus niger</i>
Bela vratika — <i>Achillea tanacetifolia</i>	Burjan — <i>Sambucus ebulus</i>
Bela ravan — <i>Achillea millefolium</i>	Bućumiš — <i>Thalictrum, Conium, Aconitum</i>
Beli luk — <i>Allium sativum</i>	Venja — <i>Juniperus communis</i>
Beli pelin, belpelin — <i>Artemisia absinthium</i>	Vidovdanče — <i>Anagallis arvensis, Euphrasia</i>
Beli slez — <i>Althaea officinalis</i>	Vidovče — <i>Euphrasia, Anagallis</i>
Belo jagliče — <i>Primula acaulis</i>	Vilina kosica — <i>Cuscuta europaea</i>
Bivolče — <i>Datura stramonium</i>	Vilina metlica — <i>Asparagus officinalis</i>
Blagi paprat, blagi pàperet — <i>Polypodium vulgare, Aspidium filix mas</i>	Vilino sito, četke — <i>Carlina acaulis</i>
Blagunika — <i>Quercus conferta</i>	Vinova loza, loza — <i>Vitis vinifera</i>
Bljus — <i>Tamus communis</i>	Vino i rakija — <i>Arum maculatum</i>
Božur — <i>Peonia officinalis</i>	Višnja — <i>Prunus cerasus</i>
Bonbona, bonbonče — <i>Mentha piperita</i>	Volovsko oko — <i>Sedum sp.</i>
Bor — <i>Pinus</i>	Vranjansko cveće, žuto cveće — <i>Tagetes patulus, T. erectus</i>
Borovnica — <i>Vaccinium myrtillus</i>	Vratika — <i>Tanacetum vulgare</i>
	Vrtika — <i>Tanacetum vulgare</i>
	Vrtipop, vrtipopče — <i>Matricaria chamomilla, Bellis perennis, Chrysanthemum div., Anthemis div.</i>
	Vrtkavac — <i>Rumex pulcher</i>
	Ger — <i>Centaurium umbellatum</i>

Sk. 1. Proučavano područje

Gladež — *Ononis*
 Glam, glamnica, glamnja — *Claviceps purpurea*
 Glog, glogov trn, gloške — *Crataegus* (uglavnom *C. monogyna*)
 Gologuza, cikorija — *Cichorium intybus*
 Gorski čaj — *Origanum vulgare*
 Gorušica — *Sinapis arvensis*

Gorčica — *Centaurium umbellatum*, *Teucrium chamaedrys*
 Gravòr, graòr — *Lathyrus div.*, *Lathyrus montanus*
 Grkljàn, grljan — *Trifolium pratense*, *Trifolium sp.*
 Grmòtrn — *Ononis spinosa*
 Grozničavka — *Centaurium umbellatum*

Sk. 2. *Mentha longifolia* L.

- Debela drška — *Bryonia*
 Devojačka trava — *Capsella bursa pastoris*
 Detelina — *Trifolium*, *Medicago*
 Divizma — *Verbascum* div.
 Divja ili divlja detelina — *Trifolium pratense*
 Divja ili divlja materka — *Thymus serpyllum*
 Divja metla, divlja metlica — *Xeranthemum annuum*
 Divji đul — *Rosa canina*
 Divji lopen — *Verbascum* div.
 Divji mak — *Papaver rhoeas*
 Divji paprat — *Aspidium filix mas*

- Divji trn — *Prunus spinosa*
 Divjo nanè — *Mentha longifolia* 1 dr.
 Divlopèn — *Hyoscyamus niger*
 Dremìdeda — *Galanthus nivalis*,
Leucoium div., *Orchis*, *Ophrys*
 Dren- drenki — *Cornus mas*
 Dren kučeški — *Cornus sanguinea*
 Dub — *Quercus*
 Dubac — *Teucrium chamaedrys*
 Dubica — *Quercus*
 Dud — *Morus aloa*, *Morus nigra*
 Dunja — *Cydonia oblonga*

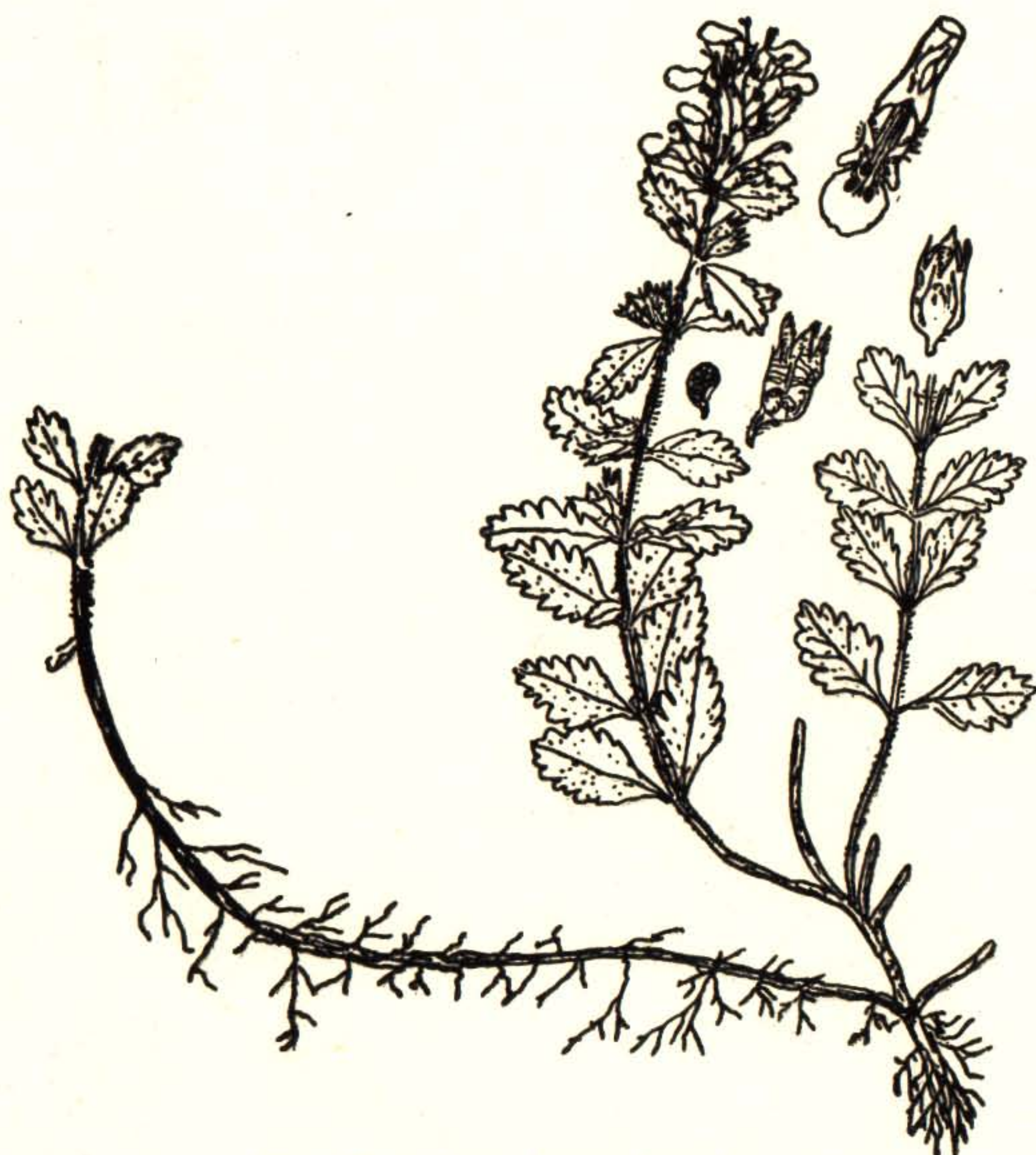
Sk. 3. *Mentha pulegium* L.

Sk. 4. *Melissa officinalis* L.

- Dušičina, dušička — *Thymus serpyllum*
 Dođan, dođonj, džodžan — *Mentha* div.
 Đul divji — *Rosa canina*, *Rosa* div.
 Đunečišćedi (turski Cigani) — *Achillea*
 Đurđevak — *Convallaria majalis*
 Đurđina — *Dahlia*
 Đurđovdanče — *Ranunculus arvensis*
 Žabica — *Antirrhinum majus*
 Žabornjak — *Delphinium consolida*
 Žabski bosiljak — *Thymus serpyllum*
 Zalfija — *Salvia officinalis*
 Žara, žarulja — *Urtica dioica*
 Žensko jagliče — *Primula acaulis*

- Žensko cveće — *Tagetes*
 Žilovlak — *Plantago* (najčešće *P. major*)
 Žuta vratika — *Tanacetum officinale*
 Žuti ravan — *Achillea clypeolata*
 Žuto cveće — *Tagetes*
 Zajačke uši — *Arum maculatum*
 Zafaćuša — *Galium aristatum*
 Zdravac, zelen.zdravac — *Geranium macrorrhizum*
 Zelje — *Chenopodium*, *Atriplex*, *Rumex*
 Zelje pitomo — *Rumex domesticus*
 Zečevin — *Melilotus officinalis*
 Zmijsko cveće — *Anchusa*, *Cynoglossum*
 Zova — *Sambucus nigra*
 Ibrisara — *Pelargonium* sp.
 Igliče, egliče, jegliče, krstato jagliče, krstato jegliče — *Primula veris*

Sk. 5. *Origanum vulgare* L.

Sk. 6. *Teucrium chamaedrys* L.

Jablan — *Populus pyramidalis*
 Jabuka divja, šumska — *Malus sil-
vestris*
 Javor — *Acer pseudoplatanus*
 Jagoda divja, šumska — *Fragaria
vesca*
 Jalovo meseče — *Achillea millefo-
lium* (bez cveta, samo rozeta od
lišća)
 Jasen — *Fraxinus*
 Jegliče, belo, žensko — *Primula aca-
ulis*
 Jegliče, jegličica, igliče — *Primula
veris*
 Jelda — *Fagopyrum esculentum*
 Jesenji kačun — *Colchicum autum-
nale*
 Ječ'm, ječam — *Hordeum vulgare*
 Jova — *Alnus glutinosa*

Jorgovan — *Syringa vulgaris*
 Kadaif, kadifa — *Tagetes erectus*
 Kadifica — *Tagetes patulus*
 Kajsija — *Prunus armeniaca*
 Kalaver, kalofer, kalofera — *Chry-
santhemum balsamita*
 Kamilte (varošani) — *Matricaria
chamomilla*
 Kadilka — *Aquilegia vulgaris*
 Kantarion — *Hypericum perforatum*
 Katriionka — *Centaurium umbell-
atum*
 Kisela detelina — *Oxalis acetosella*
 Kiselica, kiselo zelje — *Rumex ace-
tosella*
 Kiseljak, kiselo zelje — *Rumex ace-
tosa*

Sk. 7. *Centaurium umbellatum* Gilib.

Kičica, ger — *Centaurium umbellatum*
 Kleka — *Juniperus communis*
 Kokočica — *Corydalis*
 Konjska trava — *Equisetum*
 Konjski rep — *Equisetum*, *Calamintha* sp.

Sk. 8. *Hieracium pilosella* L.

Kopina, kupina — *Rubus fruticosus*
 Kopriva, žara, žarulja — *Urtica dioica*
 Kostolom — *Narthecium ossifragum*, *Polygonatum* div.
 Koštàn (divji) — *Aesculus hippocastanum*
 Koštàn pitomi — *Castanea sativa*
 Kravlja siska — *Asarum europaeum*
 Kravlje oko — *Sempervivum tectorum*
 Kravlje sise — *Sedum maximum*
 Krstavče divjo — *Ecballium elaterium*
 Krvomočica — *Hypericum perforatum*
 Krlešče — *Ricinus communis*
 Kromid, kromit — *Allium cepa*

- Kukòlj, uròd — *Agrostemma githago*
 Kùkureg, kùkurek — *Helleborus odoratus*
 Kukuta — *Conium maculatum*
 Kučèški dren — *Cornus sanguinea*
 Kučèški luk — *Allium ursinum*
 Kùčeško velikdanče — *Pulmonaria*
 Lazàrče — *Narcissus pseudonarcissus*
 Lala — *Papaver rhoeas*, *Tulipa*
 Laskavac, l'skavac — *Vicia aphaca*, *Lathyrus aphaca*
 Leska — *Corylus avellana*
 Lijandra, lijandro cveće — *Nerium oleander*
 Limun — *Citrus limonum*
 Lipa — *Tilia div.*
 Liša trava — *Hieracium pilosella*, *Chelidonium majus*
 Loboda divja — *Atriplex patula*
 Lobode — *Chenopodium*, *Atriplex*
 Ložica, slatka ložica — *Convolvulus arvensis*
 Lopen — *Petasites*, *Verbascum*
 Lopenče — *Tussilago farfara*
 Lubènče — *Sanguisorba*
 Ludica, ludaja, ludača, ludajka, ludo žito, luda trava — *Lolium temulentum*
 Ludo bilje, luda trava — *Atropa belladonna*
 Ludo žito — *Secale cornutum*, *Lolium temulentum*
 Lužanja — *Colchicum autumnale*
 Lupa — *Datura stramonium*
 Ljubičica — *Viola tricolor* (Izumno), *Viola odorata*
 Ljutići — *Ranunculus div.*
 Magarički trn — *Eryngium campestre*
 Mak — *Papaver somniferum*
 Malina — *Rubus idaeus*
 Mamijagnje — *Capsella bursa pastoris*
 Mamùrza, mumùrza — *Zea mays*
 Maslenka — *Thalictrum flavum*
 Materka divja — *Thymus serpyllum*
 Matočina, materka, matka, pčelinja trava, limun-trava — *Melissa officinalis*
 Matruna — *Acanthus longifolius*, *A. mollis*
 Medoniče — *Tussilago*, *Pulmonaria*
 Mentol-nana — *Mentha piperita*, *Mentha crispa*
 Mentolče — *Mentha piperita*
 Metla — *Sisymbrium sophia*
 Metlak, metlica — *Xeranthemum annuum*
 Metlar — *Artemisia scoparia*, *Kochia*
 Mirišljava trava — *Anthoxanthum odoratum*
 Mleč — *Sonchus oleraceus*, *Lactuca*
 Mlečajka, mleč'k — *Euphorbia*
 Mlečka, mlečajka — *Taraxacum officinale*
 Mrazovac, jesenji kaćun — *Colchicum autumnale*
 Mrtva kopriva — *Lamium*, *Marrubium*, *Ballota*
 Mumùrza — *Zea mays*
 Mumuruzarska trava — *Capsella bursa pastoris*
 Muruz — *Zea mays*
 Mušmula — *Mespilus germanica*
 Naval — *Aspidium filix mas*
 Nanè, divjo nanè, džodžàn, đodàn — *Mentha div.*, *Mentha crispa*
 Nunuška — *Narcissus pseudonarcissus*
 Obrtenče — *Bellis perennis*, *Taraxacum*, *Tragopogon*, *Leontodon*
 Ov's, ovas — *Avena sativa*
 Ovče crevo — *Convolvulus sabotius*
 Ogroz' — *Ribes grossularia*
 Odolenče — *Valeriana officinalis*
 Oman — *Inula helenium*
 Orà — *Juglans regia*
 Otrovan vrtipop, ljuti vrtipop — *Anthemis cotula*
 Oću-neću — *Capsella bursa pastoris*
 Očac — *Euphrasia*, *Anagallis*
 Palamida — *Cirsium arvense*
 Paprat — *Pteridium aquilinum*
 Paprat slatki — *Polypodium vulgare*
 Paprika — *Capsicum annuum*

- Paradajz — *Solanum lycopersicum*
 Pelin — *Artemisia absinthium*
 Penilče — *Herniaria hirsuta*
 Pepeljuga — *Chenopodium album*,
Ch. glaucum, *Ch. bonus* **Henri-**
cus, *Atriplex*
 Perunika žuta — *Iris pseudacorus*
 Perunika, ruža — *Iris div.*
 Peršun — *Petroselinum sativum*
 Pečènka — *Cucurbita pepo*
 Piperovina — *Capsicum annuum*
 Pir — *Cynodon*, *Triticum*
 Pirovina — *Cynodon dactylon*, *Tri-*
ticum repens
 Pitoma ljubičica — *Viola odorata*,
Vinca minor, *Vinca major*
 Pitomo ili pitomno zelje — *Rumex*
domesticus
 Pitomo ili pitomno nanè — *Mentha*
crispa, *Mentha piperita*
 Plava ljubičica (žut cvet) — *Viola*
sp.
 Povit — *Clematis vitalba*
 Podbel — *Tussilago farfara*
 Podlanica — *Caucalis daucoides*
 Podrumče — *Matricaria chamomil-*
la, *Anthemis cotula*
 Podùbica — *Teucrium chamaedrys*
 Požarka — *Prunus domestica*
 Požega — *Prunus domestica*
 Popadijka — *Matricaria chamomilla*
 Posekljiva ili posikljava trava —
Hypericum perforatum
 Praska — *Prunus persica*
 Puavica — *Lycoperdon bovista*
 Pukniče — *Silene vulgaris*
 Pupice — *Prunus domestica* (šljiva
 ranka)
 R'ž, raž — *Secale cereale*
 Raskov — *Laserpitium siler*, *Siler*
trilobum
 Raspukniče — *Digitalis lanata*
 Rast, hrast, cer — *Quercus div.*
 Raška — *Lathyrus tuberosus*
 Ren — *Cochlearia armoracia*
 Repa — *Helianthus tuberosus*, *Beta*
 Repica — *Brassica napus*
 Repušljak — *Arctium lappa*
 Rženi glam, ržena gvamnja — *Claviceps purpurea*
 Ribizla — *Ribes rubrum*
 Ripovina — *Verbascum*, *Lappa*
 Ricinus — *Ricinus communis*
 Rotkva — *Raphanus sativus*
 Ružica — *Althaea rosea*
 Ruzmarin — *Rosmarinus officinalis*
 Rusa — *Chelidonium majus*
 Rusa trava — *Chelidonium majus*,
Galium cruciata
 Sabur — *Aloë*
 Salata — *Lactuca sativa*, *Lactuca*
div.
 Samobajka — *Glechoma hederace-*
um
 Samovilska mlečka — *Convolvulus*
 Samovilski bosiljak — *Thymus ser-*
pyllum
 Sasa — *Pulsatilla*
 Svinjarka — *Lepidium rudera-*
le
 Svinjska banica — *Convolvulus ar-*
vensis
 Sevdè — *Artemisia abrotanum*
 Selim, selin — *Levisticum officina-*
le
 Seruša — *Salvia verticillata*, *S. pra-*
tensis
 Silina, silinka — *Levisticum officina-*
nale
 Sitan vrtipop — *Matricaria chamo-*
milla
 Sitni čičak — *Xanthium strumarium*
 Skoruša — *Sorbus domestica*
 Slatki paprat — *Polypodium vulgare*
 Slez, crveni slez — *Malva silves-*
tris, *M. neglecta*
 Sl'z, slez — *Althaea*, *Malva*
 Smakniče, sm'knìče — *Hypericum*
perforatum
 Smilj, smilje — *Helichrysum are-*
narium, *Helichrysum sp.*
 Smolica (Kumarevo) — *Lolium te-*
mulentum
 Smrdljika — *Sorbus aucuparia*
 Smreka — *Juniperus communis*
 Sovarka — *Origanum vulgare*
 Spanać, zelje — *Spinacia oleracea*
 Sramiče, sramnjiva trava — *Dauc-*
us carota

- Tikva — *Cucurbita pepo*
 Topola — *Populus div.*
 Trava od liše — *Chelidonium majus*, *Hieracium pilosella*
 Trava od usòv — *Sisymbrium officinale*
 Trator — *Amaranthus*, *Celosia*
 Trešnja, crešnja — *Prunus avium*
 Trn — *Prunus spinosa*, *Crataegus*
 Troska, svinjska trava — *Polygonum aviculare*
 Tuòvina — *Thuja*
 Turski karanfil — *Dianthus superbus*
 Tursko žito, uròd — *Scabiosa succisa*
 Turče — *Papaver rhoeas*
 Turčinče — *Papaver rhoeas*
 Ceremika — *Veratrum album*
 Uròd — *Agrostemma githago*
 Usovača — *Sisymbrium sp.*
 Usòvka — *Sisymbrium officinale*, *Potentilla div.*
 Fenigl — *Foeniculum*
 Hajdučka trava — *Achillea millefolium*
 Cvekla — *Beta vulgaris* var. *rapacea* f. *rubra*
 Cermice — *Polygonatum officinale*
 Cikovac — *Eryngium campestre*
 Cikorija — *Cichorium intybus*
 Crvena vrba — *Salix purpurea*
 Crvena detelina — *Trifolium pratense*
 Crvena ljubičica — *Viola sp.*
 Cremuš, kučèški luk — *Allium ursinum*
 Crešnja — *Prunus avium*
 Crna kopriva — *Ballota nigra*
 Crni vr', crnovr' — *Origanum vulgare*
 Crni jasen — *Fraxinus ornus*
 Čemerika — *Veratrum album*
 Četke — *Carlina acaulis*
 Češljika — *Dipsacus laciniatus*
 Čičak — *Arctium lappa*
 Čubrika — *Thymus*, *Satureja*
 Čukundejka — *Anemone*, *Adonis vernalis* (žena rodòm iz okoline Ražnja)
 Džastil — *Acer tataricum*
 Džodžan — *Mentha div.*
 Šajtanka — *Melampyrum arvense*
 Šp'k, šipàk, šipke, šip, kučèška ruža — *Rosa canina*, *Rosa div.*
 Štavinjak — *Rumex crispus*, *R. pulcher*, *R. conglomeratus*
 Štir — *Amaranthus retroflexus*, *Amaranthus div.*

HEMIJSKI SASTAV NAJČEŠĆE UPOTREBLJAVANIH LEKOVITIH BILJAKA

Na proučavanom području nađeno je nekoliko stotina vrsta lekovitog bilja, koje pripadaju raznim hemijskim grupama: alkaloidnim, heterozidnim, saponozidnim, taninskim itd. Na osnovu široke ankete utvrđeno je da planinci i brđani za lek najčešće upotrebljavaju mirisno bilje. Anketom u Osmogodišnjoj školi u Vranjskoj Banji od 4. do 7. juna 1956. god. utvrđeno je da narod okolnih sela poznaje i za lek korsiti 82 biljne vrste. Od 71 anketiranog domaćinstva koristi se: u 18 kamilica i hajdučica, u 15 lipov cvet i list žilovlaka, u 11 zova, u 7 crni slez, u 6 kopriva, u 5 nana i majkina dušica, u ostalima drugo bilje.

Slični rezultati dobijeni su i u drugim anketiranim selima.

Miris nekoliko stotina nađenih mirisnih biljnih vrsta potiče od isparljivih, tzv. **etarskih ulja**, manje-više prijatnog mirisa svojstvenog za svaku biljnu vrstu. Aromatično bilje je oduvek privla-

čilo pažnju čoveka i on ga je od davnih vremena počeo upotrebljavati kao miris, lek, začim, za aromatizaciju raznih napitaka, sredstava za kićenje, ulepžavanje i druge svrhe. To se čini i danas. Dokaz je i vranjski kraj, gde se mirisno bilje ne samo **mного ceni i voli**, nego se i **gaji**. Ni najsiromašnije domaćinstvo nije bez nekoliko strukova ruže, kadulje, muskatle, bosiljka, nane, selena, kalopera i dr., bilo u baštici ispod prozora, bilo u nekom starom loncu na prozoru. To bi bila jedna vrsta arhaičnog kulta **mirisnog i ukrasnog bilja**.

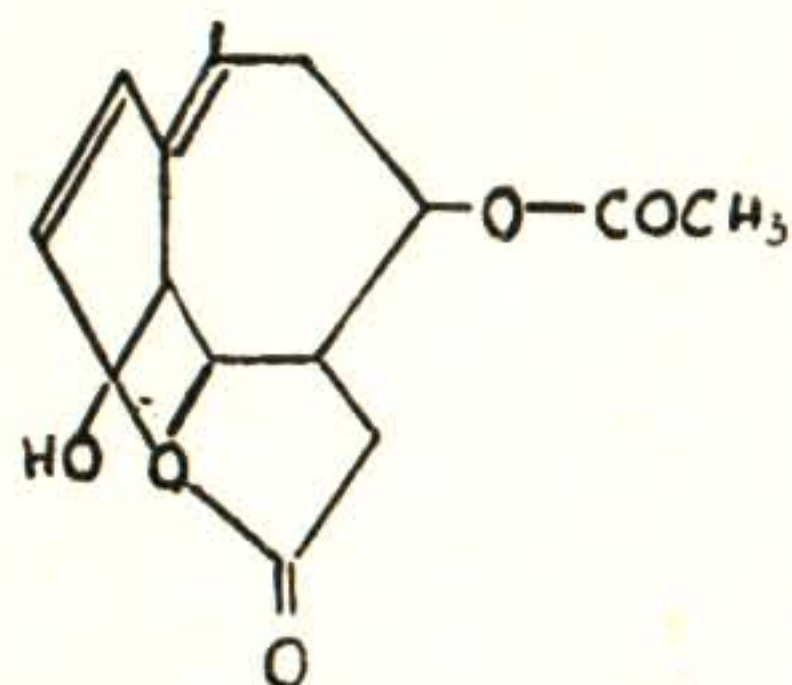
Zbog ograničenog prostora, ovde se ne mogu dati rezultati višegodišnjih hemijskih ispitivanja lekovitog bilja sa proučavanog područja. Spomenuće se samo ono koje se u narodu najčešće upotrebljava.

MIRISNO BILJE

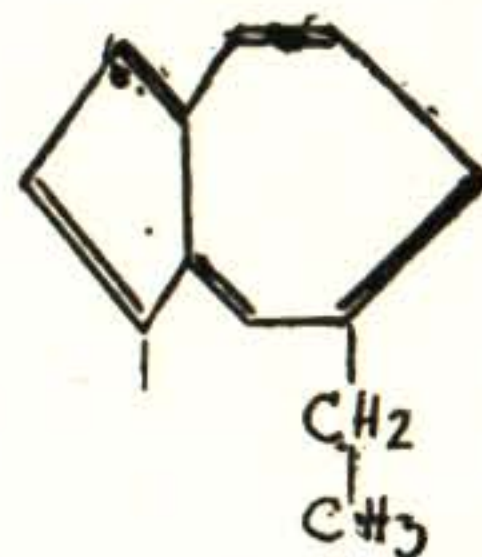
K a m i l i c a i h a j d u č k a t r a v a se najčešće upotrebljavaju. Obe biljke su složenog hemijskog sastava, ali im je glavni lekoviti sastojak etarsko ulje i u njemu **azulen**, zbog čega su ova dva ulja plave boje. Ukoliko je ulje tamnije plave boje, utoliko je lekovitije, jer više ima azulena, pa se zbog toga više ceni i skuplje plaća u apotekama i industriji kozmetičkih preparata.

Da bi se odredila lekovita vrednost **kamilice** studenti su 1956. god. u raznim selima nabrali veliki broj uzoraka njenog cveta. To je činjeno i kasnijih godina. Laboratorijskim ispitivanjima u Beogradu nađena je u kamilici, iz raznih mesta, različita količina (0,18% do 0,72%) etarskog ulja. Sem toga, primećeno je da oko 23% analiziranih ulja nisu obojena plavo, što znači da nemaju azulena. Uzroke ovih kolebanja treba tražiti u uticaju **unutrašnjih** (naslednih) i **spoljnih činilaca** (klima, tlo i dr). To je predmet daljih proučavanja.

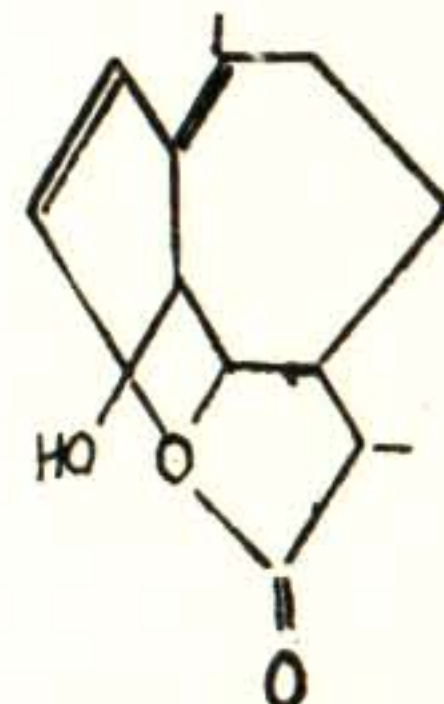
Na taj način se može objasniti zašto kamilica iz raznih mesta ima različito lekovito dejstvo na upaljenu kožu, sluzokožu itd. Sem toga, mnogi neupućeni mesto kamilice upotrebljavaju slične kompozite (**Anthemis, Bellis**), koje imaju sasvim drugi hemijski sastav i dejstvo.

Matricin

Hamazulen

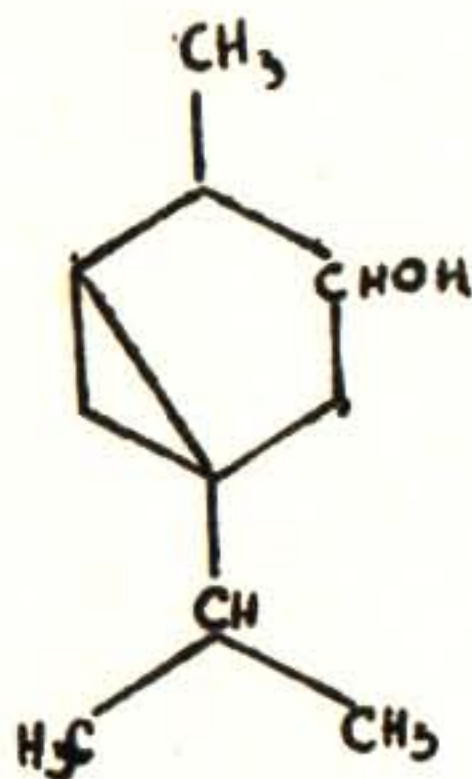
Apsintin

Azuleni potiču od složenih jedinjenja, tzv. **proazulena** ili azulenogenih seskviterpena. Tako je npr. **matricin**, gorka neotrovna supstancija kamilice, zapravo od proazulena hamazulena, glavnog lekovitog sastojka etarskog ulja kamilice. Hamazulen je intenzivno plave boje i nosilac je lekovitih svojstava cveta kamilice.

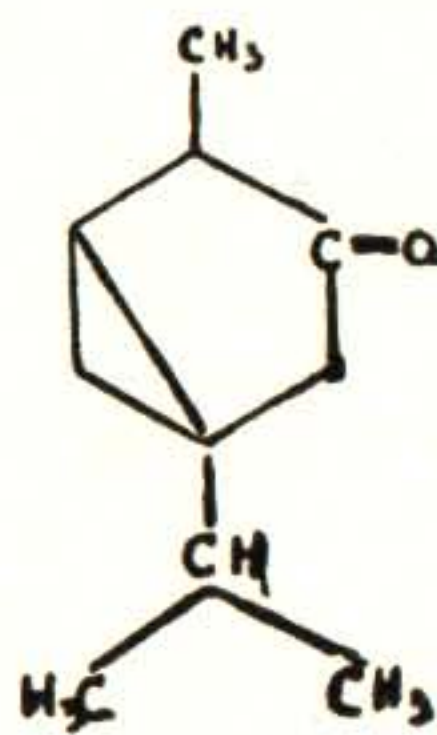
Hajdučka trava je mnogo rasprostanjenija nego kamilica i narod je dobro poznaje, tako da tu ne greši kao u slučaju s kamilicom. Ona raste svuda, a kamilica samo po naseljima. Hemijskim ispitivanjima je utvrđeno da svega 7% hajdučice daje zelenkasto, ili u najboljem slučaju, zeleno-plavo etarsko ulje. Ni jedan primerak nije dao plavo ulje. Svi ostali uzorci dali su bezbojno ili bledo žućkasto ulje, znak da nemaju azulena. I količina etarskog ulja u hajdučici branom na raznim mestima nije ista; koleba se u dosta širokim granicama, od 0,07% do 0,38%. Količina etarskog ulja i u njemu azulena, zavise od fiziološkog varijeteta biljke, od vremena berbe i načina destilacije etarskog ulja. Tome treba dodati i uticaj klime, i drugih spoljnih činilaca.

Lekovitost hajdučice potiče i od gorke materije ahileina, flobatanina, cijanogenetskog glikozida, gume, vitamina K i drugih sastojaka.

Nešto malo azulena nađeno je i u **pelenu**, **odoljenu** i **omanu**, biljkama koje se takođe, upotrebljavaju u tamošnjoj narodnoj medicini, a osobito pelen. I danas skoro svaka kuća na selu ima nabranog i osušenog pelena. To je glavna gorka droga narodne medicine i ovog kraja. Upotrebljava se uglavnom: kao **amarum aromaticum**, kao sredstvo za izazivanje apetita, kao sredstvo za jačanje i kao **digestiv** i **karminativ**. Gorčina pelena potiče od dve kristalne supstancije: **apsintina** (artapsina) i **anapsintina**, a miris od etarskog ulja. Apsintin je glavni lekoviti sastojak pelena. To je proazulen koji se pod određenim uslovima razlaže na azulen i jedan lakton. Analiziran je veliki broj uzoraka pelena branog na raznim mestima i dobijeno je svega 29% ulja plavkaste ili zelene boje. Količina etarskog ulja u uzorcima sa raznih nalazišta kreće se u granicama od 0,32% do 0,47%.

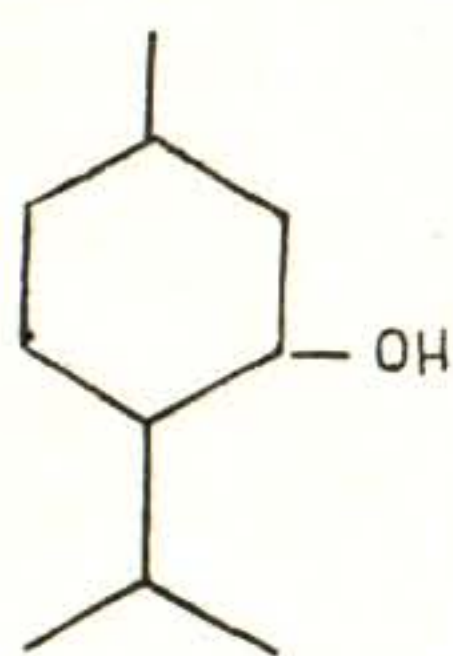
Tujol

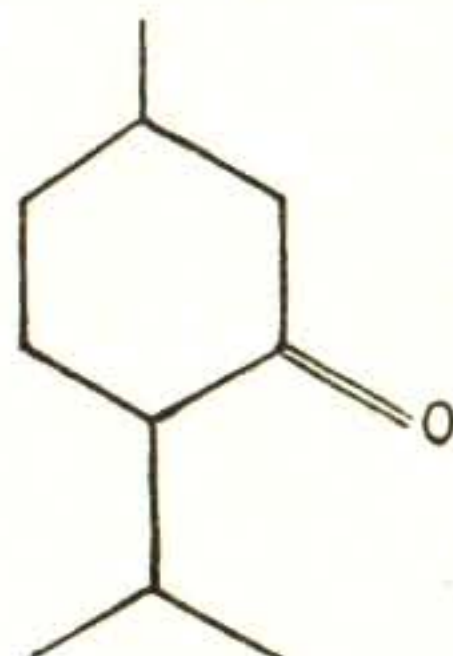
Tujon

Miris, lekovitost, a osobito otrovnost pelena (s dužom stalnom upotrebom) potiču od terpenskog alkohola *t u j o l a* (slobodnog i esterifikovanog) i njegovog ketona *t u j o n a*:

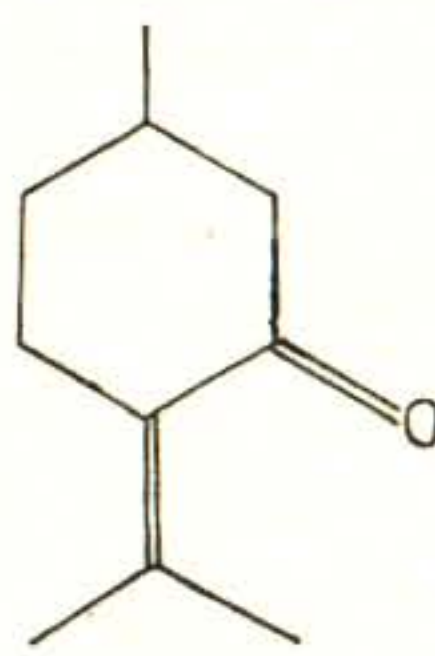
P i t o m o n a n e je omiljen narodni lek, miris i začin, više u Vranjskoj Banji i Vranju nego po selima. U mnogim varoškim vrtovima nađe se po neki busen nane, a po selima se koriste divlje vrste nane i to roda *Mentha*. Sve vrste nane se upotrebjavaju u obliku toplog čaja, uglavnom za lečenje organa za varenje. *M e n t o l* je glavni sastojak ulja pitome nane, a *k a r v o n* divljih vrsta; *p u l e g o n* preovlađuje u ulju metvice ili sitne barske nane (*Mentha pulegium*) od koje se u avgustu i septembru plave i mirišu plavna mesta duž Morave i njenih pritoka.

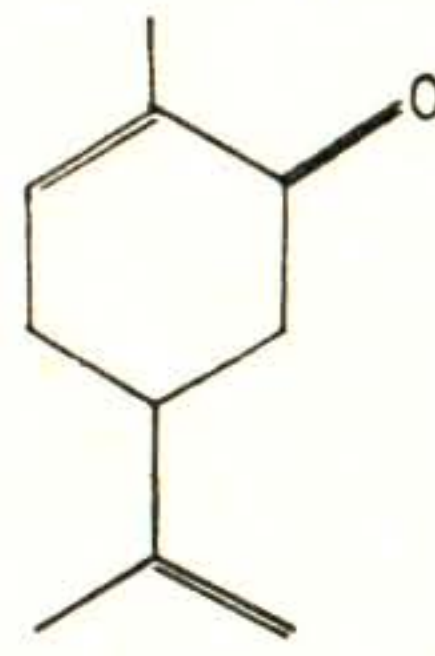
Mentol

Menton

Pulegon

Karvon

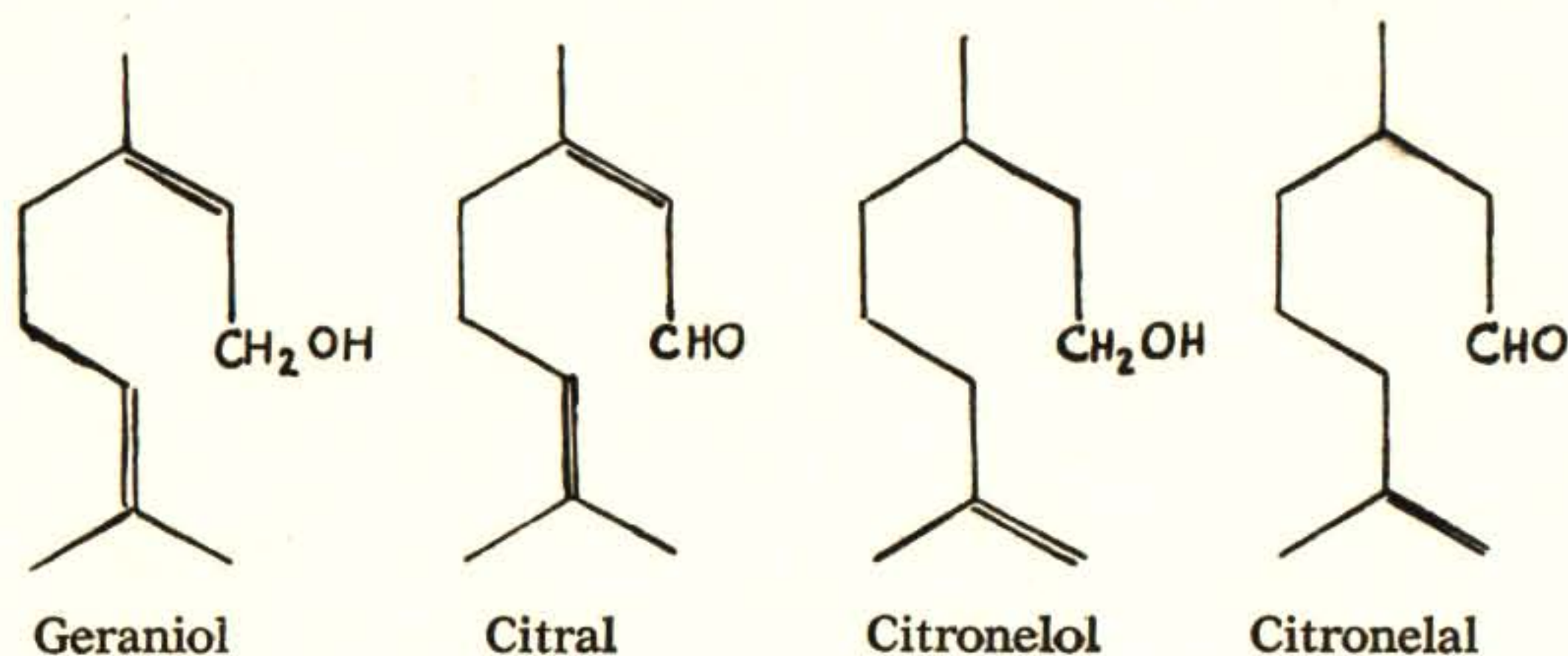
Starije Vranjanke održale su nekadašnji običaj da u pasulj pri kraju kuvanja stave malo nane. Ovo je vrlo korisno, jer nana deluje kao vrlo prijatan začin, kao **blag i neškodljiv lek za umirivanje protiv: gasova, nadimanja i grčeva, teškog varenja** koje selima.

U nani, uglavnom u listu, ima i drugih korisnih sastojaka nastaje stalnom ishranom pasuljem, glavnom hranom, pogotovu u među kojima su najvažniji *t a n i n i*, zbog čega je potpuno opravdana upotreba ove mirisne biljke protiv **proliva**, redovnog oboljenja dece tokom leta.

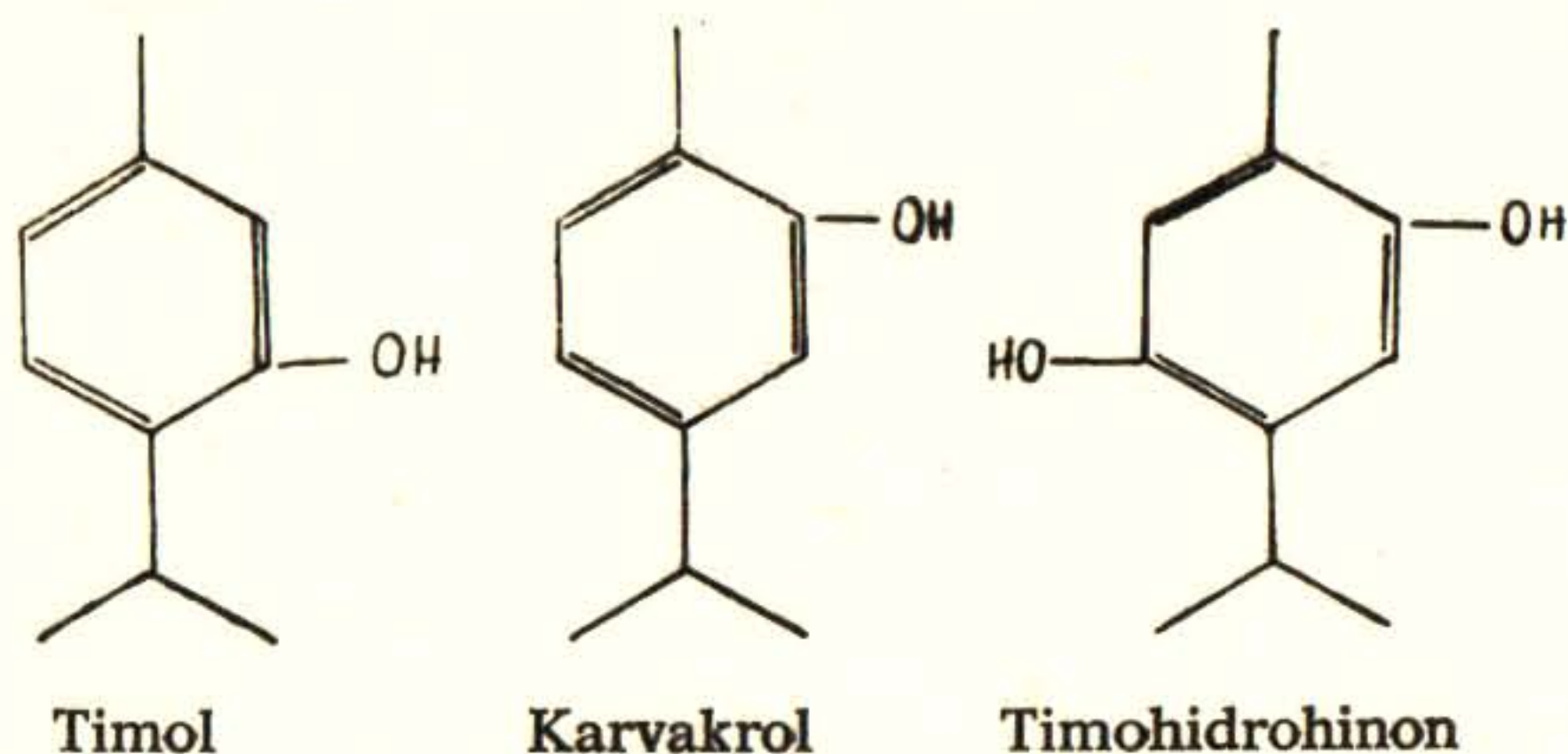
M a t o č i n a je nalažena, ne samo po obodima šuma, već i u kovanlucima gajenja pored košnica da im pčele ne odbegnu i da ih vrata ako roj nekud krene. Nijedna naša biljka ne privlači maticu pčela tolnko, kao matičnjak. Otud joj je i ime, kako narodno, tako i latinsko (*mel* = med). I danas, kao i u stara vremena, narod u ovom kraju udara lisnatim grančicama matičnjaka po ruci, baca prašinu i prska vodu oko roja obešenog na nekoj grani, i svi ukućani ponavljaju kao molitvu matici »**mat, mat, mato, vrati nam se mato**«, da bi se ona sa svojim porodom vratila u košnicu iz koje je odbegla. Udaranjem matičnjaka oslobađa se mirisno ulje iz mnogobrojnih mikroskopski malih sekretornih žlezda na listu i cvetu, a taj divan, vrlo prijatan i osvežavajući **miris privuče maticu**, te

pobegulja sa svojom uskovitlanom vojskom za domaćinom vrati se polako, po mirisu u svoj dom.

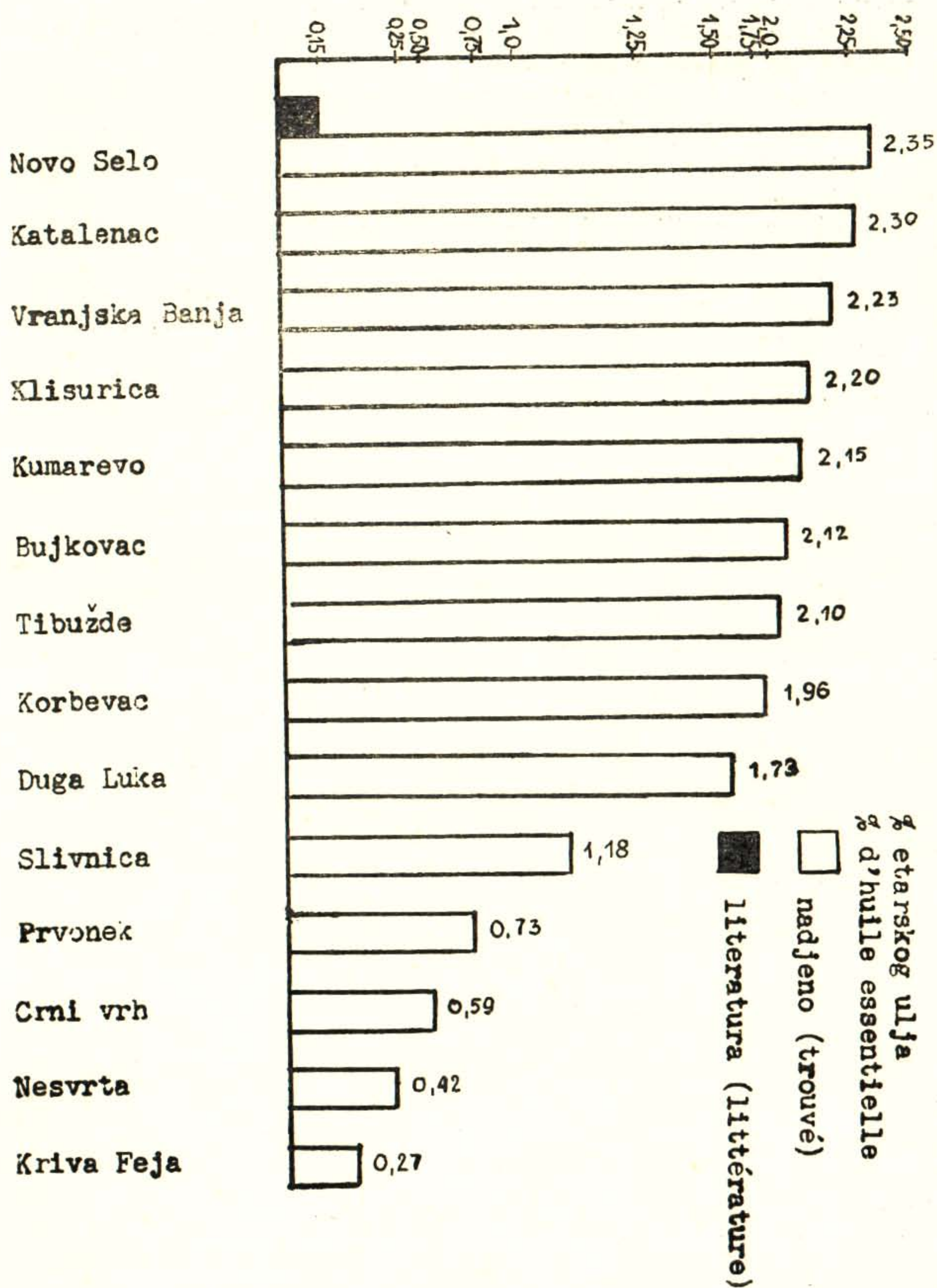
Nažalost, sem nekih školovanih varošanki, retko ko upotrebljava matičnjak za lek, iako je to izvrstan, vrlo prijatan i potpuno neškodljiv lek za umirivanje živaca, pre svega, karminativa, stomahika, aromatika, antispazmodika, antihisterika, a pogotovu to je prijatno sredstvo za osvežavanje protiv gađenja i povraćanja. Nosilac lekovitosti matičnjaka je etarsko ulje sa ovim hemijskim sastojcima:

Majkina dušica čubar, crnovr' i još neke druge mirisne biljke lekovite su zbog tanina i drugih sastojaka, a pre svega zbog etarskog ulja, svojstvene i prijatne arome, u kome su glavni lekoviti sastajci **fenoli**:

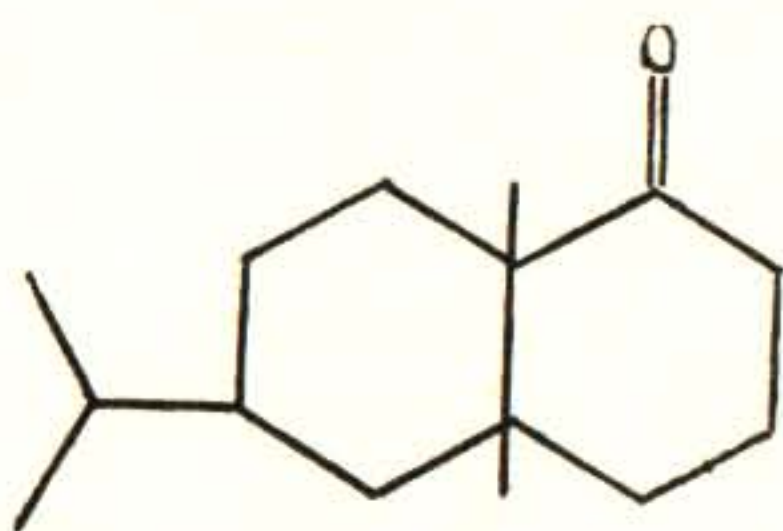
Sve ove tri droge cene se prema sadržaju etarskog ulja i u njemu, pre svega **timola**, jer on ima izrazita **antiseptična svojstva**. Karvakrol, izomer timola, takođe, deluje antiseptično, ali slabije, dok slični derivati para-cimena još slabije. Prisutni tanini (5—10%) i srodna polifenolska jedinjenja deluju kao farmakodinamski sinergisti timola i karvakrola.

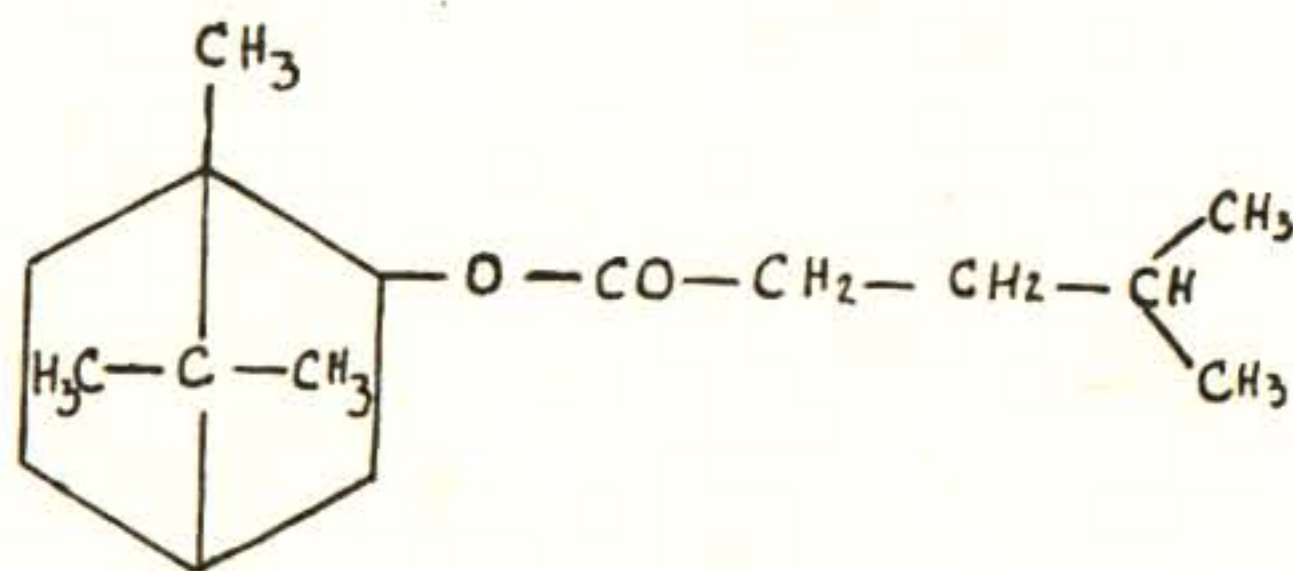
Gr. 1. Procenat etarskog ulja u majkinoj dušici branoj jula 1957. god. sa raznih mesta od 400 do 1500 m nadmorske visine.

Majkina dušica je vrlo rasprostranjena na celom području. Ima je svuda. Vrlo je polimorfna. Mirisom se razlikuju pojedini varijeteti i forme. Analiziran je velik broj uzoraka branih sa raznih mesta i nađena različita količina etarskog ulja (od 0,27 do 2,35%). U ulju preovlađuje para-cimen i karvakrol. Upotrebljava se kao i nana, a ređe i protiv kašlja. — Slično se upotrebljava i crnovr'ali ređe.

O d o l e n č e ili **o d o l e n**, vrlo rasprostanjena lekovita biljka pored Morave i njenih pritoka, tek u novije vreme počinje da se koristi kao sredstvo za umirivanje i to, uglavnom među varošankama pod uticajem zdravstvenog prosvetavanja. Inače, u narodu se vekovima odoljen koristi samo kao **amajlija**, **simbolična biljka** i kao **psihosugestivno zaštitno sredstvo za odojčad i decu** »da **odole** vidljivim i nevidljivim zlim silama«. Odoljen u naučnoj medicini ima široku i svakodnevnu upotrebu kao staro, oprobano, neškodljivo sredstvo za umirivanje nervnog sistema. U podzemnim organima oboljenja sa raznih mesta, nađeno je od 0,38% do 2,76% etarskog ulja. Svega nekoliko uzoraka dalo je ulje plavkaste ili zelenkaste boje od prisustva malih količina azulena. Glavni lekoviti sastojak odoljena je etarsko ulje i u njemu **bornilizovalerijanat**, zatim neki drugi estri, fenoli, ketoni (jatamanson ili valeranon), alkaloidi, heterozidi i dr.

Valeranon

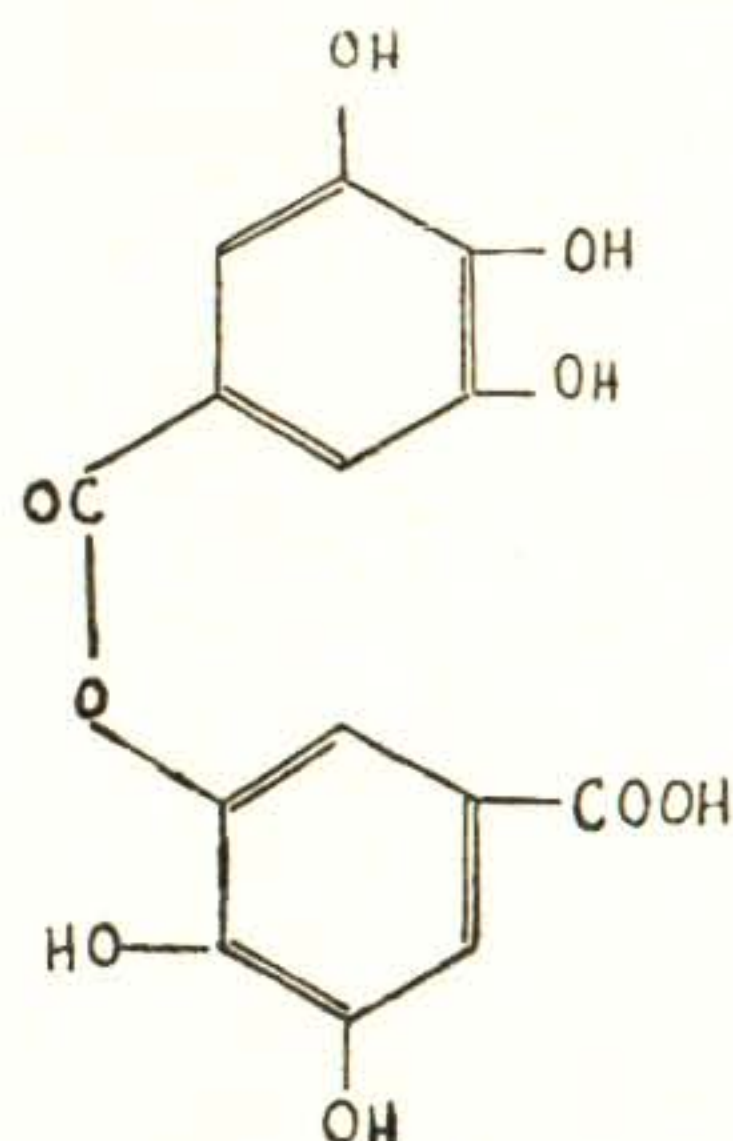

Bornilizovalerijanat

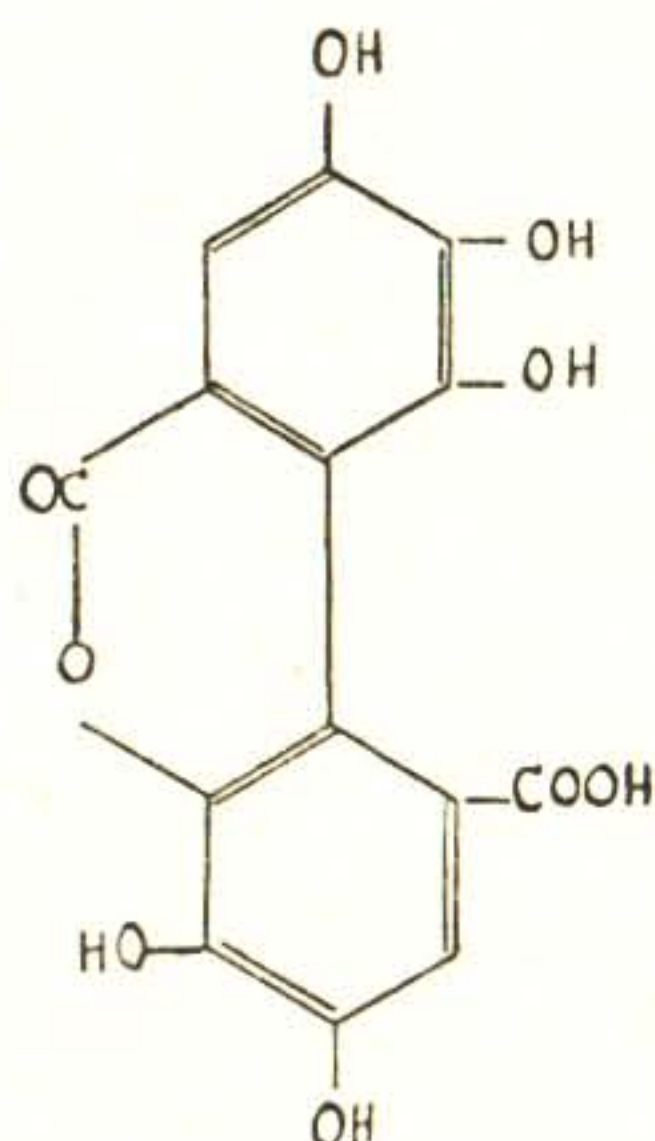
OPORO BILJE

Oporost i lekovitost hrastove, cerove, orahove i jovove kore, korena koprive, srčenjaka i drugog bilja potiče od **tanina** ili **štavskih materija**. Tanini su polifenolski jedinjenja složenog sastava. Tanini sa belančevinama kože i sluzokože se sjedinjuju i daju nerastvorljiva jedinjenja koja ne primaju vodu i ne trule (princip štavljena koža). Na ovom svojstvu zasniva se i **dezinfekciona**, **adstringentna**, **antidiaroična**, **hemostatična** i **anestetična** moć tanina i opravdanost vekovne upotrebe i velikog poverenja naroda u domaće biljke oporog ukusa. Šišarke hrasta i drugog drveća sadrže najviše tanina. Rujevo lišće, trava od srdobolje (**Tormenti-**

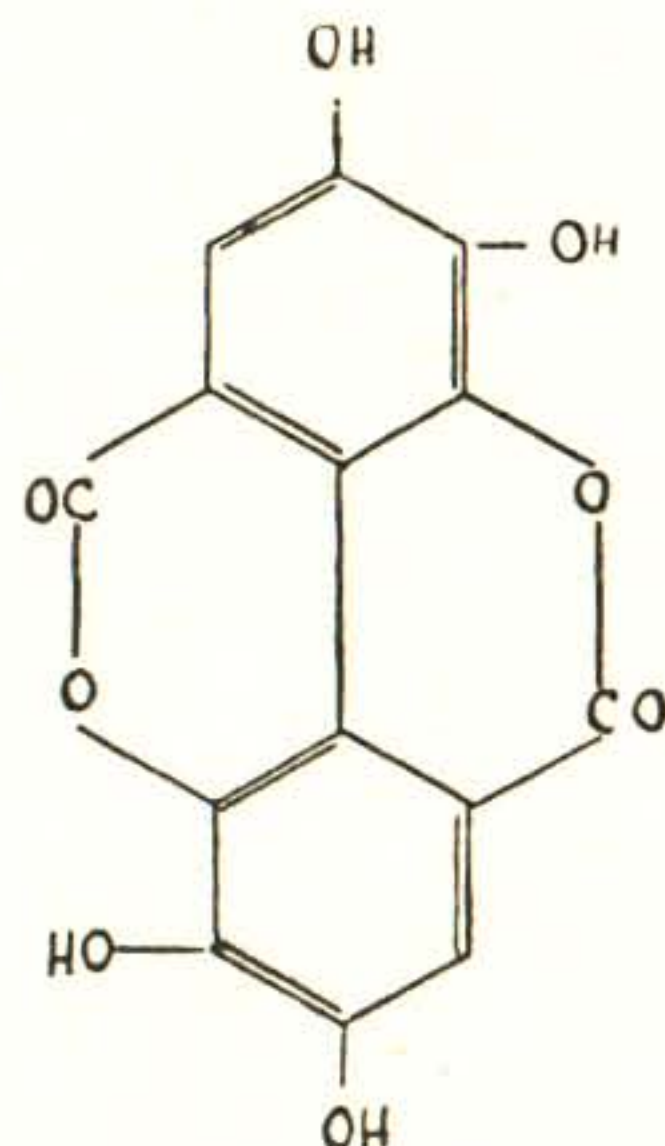
lla), srečnjak (*Bistorta*), šumsko voće, razne vrste štavolja (*Rumex*), lubeničarka (*Sanguisorba*), borovnice, kantarion i mnogo drugo oporo bilje ima i do 20% tanina. Glavni sastojci tanina u nađenim biljkama bila bi uglavnom ova fenolska jedinjenja, nosioci njihove lekovitosti:

Digalna kiselina

Luteolna kiselina

Elagna kiselina

Nesumnjivo je da taninsko bilje ima najveći značaj za proučavanje i bolje poznavanje narodne medicine jednog tako zaostalog i siromašnog kraja kao što je područje Besne Kobile. Potpuno je opravdana vekovna upotreba oporog bilja za lečenje organa za varenje, posekotina rana, raznih kožnih bolesti i dr. U dodiru s kožom, a pogotovu sa sluznicom, tanini grade nerastvorljiva jedinjenja velikih molekula, taloga, kompleksa, slične onima koji se javljaju pri štavljenju kože, zbog čega suše sluznicu, očvršćavaju epidermu i smanjuju sekreciju i osećaj bola i preteranu osetljivost obolele, upaljene sluzokože, pogotovu creva i usta. U slučaju opekotina tela, pomoću tanina se može načiniti jedna vrsta zaštitnog filma od nagrađenog kompleksa protein-tanata. Ispod te »veštačke pokožice« postepeno se gradi nov epitel.

Anketom je utvrđeno da brđani i plananci ne znaju za čist tanin u apoteci niti ga upotrebljavaju. I to je dobro jer je dejstvo čistih tanina drukčije od delovanja taninskih biljaka. Ovo zbog toga, što u biljnim organima sem tanina ima i mnogih drugih sastojaka koji ublažuju i produžuju dejstvo tanina. To su, pre svega, sluzi, gume, pektini, skrob, inulin i drugi polisaharidi.

Donedavna isključiva upotreba oporog bilja u narodnoj medicini protiv proliva, a često i protiv srdobolje, nalazi i svoje naučno objašnjenje i opravdanost. Taložeći belančevine i razna sluzna, koloidna jedinjenja na oboleloj sluznici creva, tanini doprinose postepenom mehaničkom odstranjenju zaraznih klica iz crevne

sluzokože, čime se može objasniti vekovna upotreba oporih droga za ublažavanje i lečenje bacilarne dizenterije, a pre svega letnjih proliva, od kojih umiru deca. Taložeći belančevine tanini imobilišu razne klice i toksine, te tako zaustavljaju i lokalizuju njihovu aktivnost.

Opravdanost upotrebe oporih biljaka za zaustavljanje krvi iz posekotina i rana, osniva se na **hemostatičnom** svojstvu tanina, jer oni izazivaju stezanje, sužavanje krvnih sudova i grade čep od zgrušane belančevine krvnog seruma.

Kao i druga felonska jedinjenja, i tanini imaju **redukciona** svojstva, zbog čega deluju kao **antioksidansi**.

Tanini **talože alkoloide** (trovanje tatulom, bunikom, velebiljem, čemerikom, jedićem...) i teške metale (trovanje solima olova, žive, bakra...), zbog čega se upotrebljavaju kao **antidoti** pri trovanjima ovim supstancijama.

Prostor ne dozvoljava objašnjenja nepravilne ili pravilne, neopravdane ili opravdane, upotrebe mnogog drugog bilja na osnovu njihovog hemijskog sastava. Hemija i farmakodinamija biljaka jakog fiziološkog dejstva, pre svega, tatule i bunike, dve otrovne i lekovite biljke koje se najčešće nepravilno upotrebljavaju u narodnoj medicini, pa dolazi i do trovanja, mora ostaviti za drugi put. I to bi bio prilog boljem poznavanju **etnomedicine, etnoformacije, etnoveterine, etnobotanike i fitotoksikologije** tog kraja.

FARMAKODINAMSKA I TERAPIJSKA PODELA NAĐENIH BILJAKA

Fiziološko dejstvo nađenih biljaka vrlo je složeno i raznovrsno, jer svaka biljna vrsta u sebi ima i po nekoliko desetina različitih hemijskih supstancija. U većini slučajeva te materije imaju sinergično dejstvo, tj. međusobno se farmakodinamski dopunjuju i potpomažu jedne druge. Međutim, ima i obratnih slučajeva, tj. da se u istoj biljnoj vrsti nalaze farmakodinamski antagonisti (razne vrste rodova **Rhamnus, Rumex** i dr.). Pored aktivnih principa, u svakoj biljci se nalaze i mnoge balastne materije, supstancije bez terapijske vrednosti.

Zbog svega toga, farmakodinamska i terapijska klasifikacija ovih biljaka je složena i nije potpuno tačna. Zbog složenosti hemijskih sastava, jedna ista naći će se u nekoliko grupa.

I. DROGE KOJE DELUJU NA ORGANE ZA VARENJE

Širokom anketom, neposredno među planincima, utvrđeno je da se na proučavanom području najveći broj biljnih vrsta upotrebljava za lečenje poremećaja organa za varenje i zbog toga se ova grupa stavlja na prvo mesto. Objašnjenje za ovo nalazi se u činjenici, da zbog opšte, a posebno **zdravstvene zaosta-**

losti i siromaštva stanovništva ovog kraja veliki broj građana i seljaka, pati od raznih gastrointestinalnih poremećaja nastalih neracionalnom ishranom, osobito krajem zime i u proleće.

U novije vreme, pogotovu mlađi svet, više pazi na ishranu, pa su i oboljenja ređa.

Sk. 9. *Herniaria glabra* L. — pokriva peskovita korita isušenih reka

Sk. 10. *Primula vulgaris* Hudson

1. Amaro-tonika, stomahika, eupeptika, gastrična stimulancija

Achillea clypeolata
Achillea millefolium
Agrimonia eupatoria
Allium sativum
Anemone pulsatilla
Angelica silvestris
Artemisia abrotanum
Artemisia absinthium
Cochlearia armoracia
Foeniculum vulgare
Gentiana asclepiadea
Gentiana cruciata
Geum urbanum
Humulus lupulus
Inula helenium
Juglans regia
Marrubium album
Matricaria chamomilla
Melissa officinalis
Mentha aquatica
Mentha crispata

Artemisia annua
Artemisia camphorata
Artemisia vulgaris
Brassica nigra
Capsicum annum
Centaureum umbellatum
Cichorium intybus
Citrus limonum
Mentha longifolia
Mentha piperita
Mentha pulegium
Origanum vulgare
Peucedanum div.
Rosmarinus officinalis
Ruscus aculeatus
Satureja hortensis
Satureja montana
Taraxacum officinale
Teucrium chamaedrys
Teucrium scordium
Vincetoxicum officinale

2. Karminativa

Znatan je broj biljaka koje svojim sastojcima umanjuju i ublažuju tegobe nastale nadimanjem, a nadimanja izazivaju nago-milani gasovi koji se stvaraju prilikom teškog varenja kabaste hrane bogate celulozom (npr. pasulja, glavne hrane na selu).

Anethum
Angelica
Anisum
Calamintha
Carvum
Chamomilla
Coriandrum

Foeniculum
Levisticum
Melissa
Mentha div.
Ocimum basilicum
Origanum vulgare
Satureja

3. Sijalagoga, sudorifika

Topli čajevi od raznog bilja najčešći su galenski oblici koji se i ovde u narodu primenjuju. Mirisne i ljute droge se najčešće upotrebljavaju za izazivanje pojačanog lučenja pljuvačke i znojenja.

Aconitum lycoctonum
Aconitum variegatum
Allium div.
Asarum europaeum
Capsicum annuum

Geum div.
Sambucus nigra
Saponaria officinalis
Tilia div.
Veratrum

4. Antisekretorna sredstva (antisijalagoga, antisudorifika, antiacida)

To su sredstva vrlo jakog fiziološkog dejstva, tako da neoba-veštenošću i nesmotrenošću mogu izazvati slabije ili jače znake trovanja, pa i smrt (midrijatične solanacee).

Atropa belladonna
Datura stramonium

Hyoscyamus niger

5. Purgancija, laksativa

Ima droga koje deluju sporo, tek posle 8 do 10 sati, kao što su antrahinonske droge koje se koriste kao blaga sredstva za čišćenje protiv hronične konstipacije (vrste roda *Rhamnus*, *Rumex*). Naprotiv, *Bryonia*, *Ecballium*, *Aristolochia*, *Tamus* i neke druge deluju drastično, a seme ricinusa može izazvati smrt zbog prisutnog toksalbumina ricina.

Aloë
Aristolochia clematidis
Bryonia alba
Bryonia dioica
Cichorium intybus
Euphorbia div.
Morus alba et nigra

Phytolacca decandra
Rhamnus cathartica
Rhamnus falax
Rhamnus frangula
Ricinus communis
Tamus communis

6. Emetika

Manje-više sve otrovno bilje čovekov organizam ne podnosi i jedan od upadljivih znakova nepodnošljivosti je povraćanje. Neke biljke se daju otrovanim osobama da povraćanjem izbace otrov i da se na taj način spase.

Asarum europaeum
Bryonia alba et dioica

Phytolacca decandra
Primula div.
Saponaria officinalis
Tamus communis
Veratrum
Viola div.

Sk. 11. *Primula veris* Hudson

Sk. 12. *Tanacetum vulgare* L.

7. Antiemetika

Protiv gađenja, muke i povraćanja, koriste se uglavnom biljke koje svojim prijatnim mirisom i ukusom osvežavaju (kiselo voće, aromatično bilje).

Calamintha officinalis
Citrus limonum
Cornus mas
Malva silvestris
Melissa officinalis
Mentha piperita

Prunus avium
Prunus cerasus
Prunus domestica
Ribes grossularia
Ribes rubrum

8. Adstringencija, stiptika, konstipancija, antidiaroika, tonika

Vekovno ropstvo i težak život, uzrok su loših higijenskih prilika u ovom kraju, pogotovu u selima. Neracionalna, oskudna i loša ishrana, nemanje vodovoda i kanalizacije i drugo, doprinose čestim pojavama trbušnih oboljenja. Proliv je jedan od prvih znakova crevnih poremećaja. Ranije je bilo i dizenterije. Pomor dece tokom leta bio je veliki. U narodnoj medicini još uvek se često troše i veoma mnogo cene opore biljke, tj. one koje sadrže, pre svega *tanine* ili štavske materije, zatim *sluzi*, *pektine* i slična *poliuronska jedinjenja* koja povoljno deluju na upaljenu sluznicu creva.

Najvažnije biljke iz ove grupe na proučavanom području bile bi, pre svega one iz familija *Rosaceae*, *Polygonaceae*, *Fagaceae*, *Labiales* i dr.

Acer tataricum
Achillea clypeolata
Achillea div.
Achillea millefolium
Agrimonia eupatorium
Alchemilla vulgaris
Alnus div.
Artemisia div.
Calamintha acinos
Calamintha officinalis
Carum carvi
Crataegus div.
Helichrysum sp.
Hypericum perforatum
Hyssopus officinalis
Juglans regia
Juniperus communis
Juniperus nana
Lamium album
Lamium purpureum
Marrubium div.
Melissa officinalis
Mentha div.
Ocimum basilicum

Cydonia oblonga
Foeniculum vulgare
Fragaria div.
Fragaria vesca
Fraxinus excelsior
Gallae quercinae
Geranium div.
Geranium macrorrhizum
Geranium robertianum
Geranium silvaticum
Geum div.
Gnaphalium div.
Potentilla tormentilla
Prunus div.
Prunus spinosa
Quercus div.
Rosa div.
Rubus div.
Rumex div.
Salix div.
Salvia div.
Satureja hortensis
Satureja montana
Sorbus div.

Origanum vulgare
Pirus div.
Plantago div.
Polygonum aviculare
Polygonum bistorta
Potentilla div.

Stachys div.
Teucrium div.
Thymus div.
Tilia div.
Urtica div.
Vaccinium div.

9. Holagoga i holeretika

Allium div.
Artemisia div.
Chelidonium majus
Cuscuta europaea
Evonymus europaeus

Helichrysum sp.
Mentha piperita
Rhamnus div.
Taraxacum officinale
Teucrium div.

Sk. 13. *Chelidonium majus* L.

10. Antispazmodika, gastrointestinalna sedativa

Atropa belladonna
Calamintha div.
Carum carvi
Datura stramonium
Foeniculum
Humulus lupulus
Hyoscyamos niger

Matricaria chamomilla
Melissa officinalis
Mentha div.
Origanum vulgare
Papaver somniferum
Valeriana officinalis

11. Anthelmintika, vermifuga i intestinalna dezinficijencija

Allium div.
Allium sativum
Artemisia absinthium
Aspidium filix mas

Cucurbita pepo
Daucus carota
Punica granatum
Tanacetum vulgare

II. DROGE KOJE DELUJU NA SRCE I KRVNE SUDOVE

1. Kardiotonika, kardiokinetika, kardijačna analeptika

Cheiranthus
Convallaria majalis
Crataegus div.
Digitalis ambigua

Digitalis ferruginea
Digitalis lanata
Helleborus odoratus
Nerium oleander

2. Kardijačna sedativa

Aconitum sp.
Crataegus div.

Leonurus cardiaca
Marrubium div.

3. Vazokonstriktori i hipotensori

Aesculus hippocastanum

4. Vazodilatatori i hipotensori

Allium sativum
Allium ursinum
Capsella bursa pastoris
Crataegus div.
Fagopyrum esculentum
Hypericum perforatum
Matricaria chamomilla
Polygonum persicaria

Prunus persicaria
Ruta graveolens
Sambucus nigra
Sophora japonica
Tilia div.
Veratrum album
Viscum album

5. Antivarikoza, antihemoroidalija

Achillea div.
Aesculus hippocastanum
Marrubium div.
Matricaria chamomilla

Potentilla div.
Quercus i neke druge biljke koje
sadrže tanine i plava (azulenska)
etarska ulja

III. DROGE KOJE DELUJU NA ORGANE ZA DISANJE

1. Antiseptika i balsamika

Abies alba	Juniperus div.
Allium div.	Malva div.
Althaea div.	Mentha div.
Asarum	Nasturtium
Brassica nigra	Origanum vulgare
Calamintha div.	Pinus div.
Cheiranthus	Satureja div.
Cochlearia lapathifolia	Thymus div.
Hybiscus div.	Tropaeolum
Hypericum div.	

2. Ekspektorancija i emolijencija

Allium div.	Ophrys div.
Althaea div.	Orchis div.
Asarum	Platanthera
Helichrysum	Primula div.
Inula helenium	Sambucus div.
Iris div.	Saponaria
Linum div.	Tilia div.
Malva div.	Verbascum div.
Marrubium div.	Viola div.

3. Bronhijalna spazmolitika, bronhodilatatorija, antiastmatika

Atropa belladonna	Helichrysum div.
Datura stramonium	Hyoscyamus niger

4. Sedativa respiratornog centra

Aconitum div.	Phytolacca decandra
Crataegus div.	Prunus spinosa
Papaver somniferum	Solanum nigrum

5. Sedativa običnog i velikog kašlja

Castanea vesca	Prunus persica
Inula helenium	Thymus div.
Papaver somniferum	

IV. DROGE KOJE DELUJU NA UROGENITALNE ORGANE

1. Diuretika

Adonis div.	Ononis div.
Agrimonia	Pinus div.
Allium div.	Plantago div.
Arctium lappa	Polygonatum div.
Asparagus officinalis	Prunus persicaria
Betula div.	Raphanus div.
Cochlearia div.	Ruscus aculeatus
Convallaria div.	Sambucus div.

Fraxinus div.
Gnaphalium div.
Helichrysum div.
Herniaria div.
Inula helenium
Juniperus div.
Nasturtium
Nerium oleander

Saponaria
Sophora
Taraxacum
Thuja
Tilia
Vaccinium div.
Zea mays (stylli)

2. Antiseptika mokraćnih puteva

Arctostaphylos uva ursi
Betula
Juniperus

Ocimum basilicum
Pinus
Satureja

3. Spazmolitika i sedativa mokraćnih puteva

Betula
Zea mays (stylli)

Gossypium herbaceum
Lamium album

4. Antihemoragika

Berberis vulgaris
Capsella bursa pastoris

Claviceps purpurea

5. Emenagoga

Apium
Aristolochia clematidis
Artemisia absinthium
Calendula
Crocus

Juniperus sabina
Matricaria chamomilla
Petroselinum
Rosmarinus
Ruta

6. Anafrodizijaka

Humulus lupulus
Melissa
Mentha

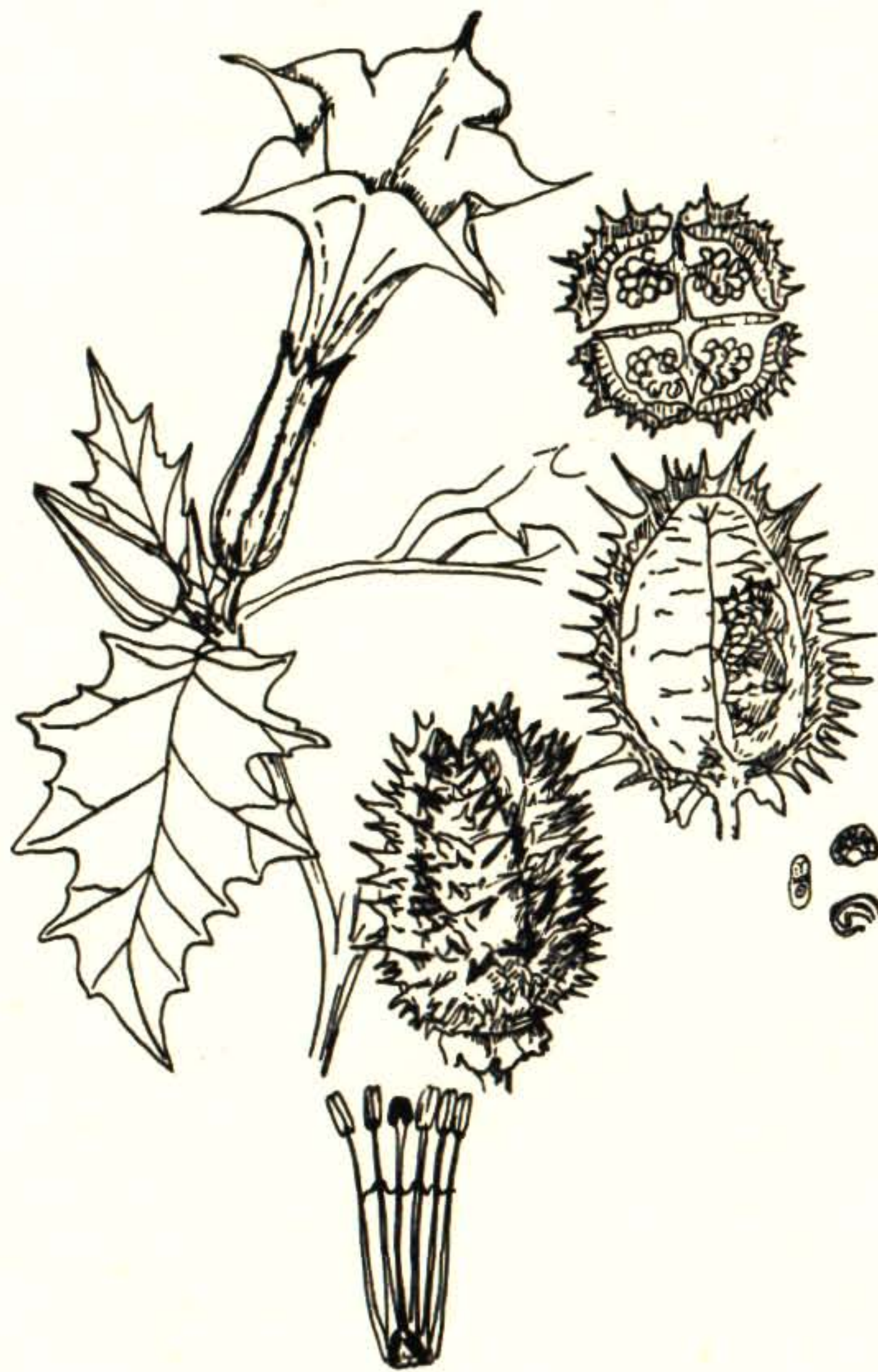
Salix
Solanum dulcamara

V. DROGE KOJE DELUJU NA CENTRALNI I PERIFERNI NERVNI SISTEM

1. Sedativa i kalmancija

Aconitum
Anemone pulsatilla
Atropa belladonna
Cannabis sativa
Corydalis div.
Datura stramonium
Humulus lupulus
Lactuca
Leonurus cardiaca

Matricaria chamomilla
Melissa
Mentha
Papaver somniferum
Salix
Salvia
Satureja
Solanum dulcamara
Valeriana

Sk. 14. *Datura stramonium* L.

2. Hipnotika i narkotika

Anemone pulsatilla
Cannabis

Papaver somniferum

3. Antineuralgika, analgetika, lokalna anestetika

Aconitum
Cannabis
Colchicum autumnale

Papaver somniferum
Solanum nigrum

VI. DROGE KOJE DELUJU NA AUTONOMNI NERVNI SISTEM

1. **Deprimiraju:** *Atropa belladonna*, *Hyoscyamus*,
Datura stramonium

2. **Spazmolitika:** *Chelidonium*, *Matricaria chamomilla*, *Melissa*,
Mentha, *Papaver*

VII. DROGE ZA LEČENJE KOŽNIH I SRODNIH BOLESTI

1. Adstringencija i antiflogistika

Taninske i azulenske droge

2. Emolijencija i sedativa

Slezovi, salep, zodbel i druge biljke sadrže sluzi, gume, pektine i druga poliuronska jedinjenja koja sa vodom daju koloidne rastvore i vlaže kožu i sluznicu. Ovakvih biljaka ima mnogo na proučavanom području.

3. Vulnerarija i sikatrizancija

Achillea div., Agrimonia, Hypericum, Plantago i mnoge druge biljke sadrže tanine i slična stiptična polifenolska jedinjenja, zatim etarska ulja plave ili zelene boje (azuleni), fitoncide i neke druge sastojke, čije prisustvo objašnjava vekovnu upotrebu izvesnih biljaka za lečenje i zaraščivanje posekotina i rana.

4. Sredstva koja draže kožu (rubefacijencija, revulziva, vezikancija)

Agrostemma
Allium div.
Brassica nigra
Bryonia
Capsicum
Cochlearia
Daphne mezereum
Dictamnus albus

Euphorbia
Helleborus
Primula
Saponaria
Sinapis alba
Tamus
Urtica

5. Dijforetika

Fraxinus, Salix, Sambucus, Tilia i neke druge droge izazivaju znojenje, pogotovu kad se piju u obliku što toplijeg čaja.

6. Antidijforetika

Atropa belladonna, Datura stramonium, Hyoscyamus, Salvia officinalis

7. Paraziticidi

Helleborus, Humulus lupulus, Nicotiana tabacum, Veratrum, Verbascum

8. Insektifuga

Artemisia div.
Inula helenium
Juglans regia

Mentha pulerium
Phaseolus
Tanacetum

VIII. ANTIHISTAMINIKA

Atropa belladonna
Calamintha
Datura stramonium
Humulus lupulus

Hyoscyamus
Matricaria chamomilla
Valeriana
Viscum album

IX. ANTIDIJABETIKA

Allium div.
Artemisia absinthium
Cannabis
Cichorium
Galega

Inula helenium
Morus
Phaseolus
Salvia officinalis
Vaccinium myrtillus

X. GALAKTAGOGA

Carum carvi, *Foeniculum*, *Peucedanum*, *Siler* i neke druge štitarice. *Galega vfficialis*, *Lactuca*.

XI. FITONCIDNE DROGE
(antibiotici u višem bilju)

Čovek je na osnovu vekovnog iskustva upotrebljavao sa manje ili više uspeha lišće i druge biljne organe, biljne sokove, kašice, meleme i ekstrakte za lečenje raznih bolesti, ne znajući za hemijski sastav tih prirodnih lekova, ali je uočio blagotvorno dejstvo raznog bilja.

Otkriće antibiotika u gljivama i mikroorganizmima predstavlja u medicini pravu revoluciju i istorijsku prekretnicu. Veliki i vrlo brzi uspesi postignuti u terapiji sa antibioticima poslednjih nekoliko decenija, privremeno su zapostavili proučavanje antibakterijskih svojstava višeg bilja (spermafita) i uopšte bilja s hlorofilom.

U novije vreme kod nas i u svetu ponovo počinju da se proučavaju antibakterijska svojstva belog i drugih vrsta luka, hajdučice, bokvice, kantariona, bora, jele i mnogog drugog bilja koje

Sk. 15. *Hyoscyamus niger* L.

se u narodnoj medicini vekovima koristilo za lečenje rana, posekotina, opekotina, kožnih i drugih bolesti.

Na proučavanom području Besne Kobile i Vranjske Morave nađen je znatan broj biljaka sa slabijim ili jačim antibakterijskim svojstvima. One pripadaju pre svega ovim botaničkim familijama: **Cruciferae**, **Tropaeolaceae**, **Resedaceae**, **Plumbaginaceae**, **Juglandaceae**, **Droseraceae**, **Compositae**, **Ranunculaceae**, **Liliaceae**, **Apocynaceae**, **Plantaginaceae**, **Guttiferae**, **Rosaceae**, **Polygonaceae**, **Fagaceae** i dr. Važnu grupu čine i naše crnogorice.

Ova proučavanja su tek u početku. To je novo istraživačko polje u oblasti fitohemije, farmakodinamije i terapije. S obzirom na ograničen prostor, rezultati ovih istraživanja biće objavljeni

Sk. 16. *Atropa belladonna* L.

kasnije. Oni su snačajni za bolje poznavanje, naučno objašnjenje i opravdanost vekovne upotrebe raznog bilja u narodnoj medicini, u jednom kraju koji je do druge polovine XIX veka bio upućen isključivo na sopstvene prirodne lekove, pre svega na lekovito bilje koje raste svuda kuda se planinac kreće, živi i radi.

NARODNA MEDICINA

Upotreba bilja za lečenje je u opadanju, uostalom kao, i u drugim delovima Jugoslavije. Koristi ga još samo stariji svet. Međutim, ovo važno i interesantno pitanje ostaje da se objavi kasnije, jer je vrlo složeno i zanimljivo, tako da iziskuje mnogo prostora.

Prikupljeni materijal je bogat prilog boljeg poznavanja zdravstvene kulture naših predaka.

Obrađeno je nekoliko narodnih lekara, njihove psihičke i fizičke osobine, načini kako se postaje vrač, kako i kad valja brati, sušiti, čuvati i spravljati bilje za lek. **Beleženi su i psihosugestivni elementi u narodnoj medicini tog kraja, petrificirani etnomedicinski fosili arhaičnog načina ohrabrivanja i ulivanja samopouzdanja da se bolest i smrt mogu pobediti.** Kažu izvesno bilje da ima uspeha pri bajanju, osobito osobama slabih živaca i onima koji su se uplašili bolesti i stalno misle na smrt.

Zabeseženo je i više primera homeopatije.

TROVANJA BILJEM

Beleženi su slučajevi trovanja ljudi i domaćih životinja toksičnim biljem. Najviše trovanja ljudi bilo je za vreme I svetskog rata, osobito u gladnoj 1917. god. To su bila mahom alimentarna trovanja. O tome je već pisano (1).

Sk. 17. *Colchicum autumnale*

Sk. 18. *Veratrum album* L.

Medikamentoza trovanja su ređa. Nepravilna upotreba tatalinog lista i bunikinog semena najčešći su uzroci intoksikacija. Trovanja drugim biljem su ređa.

Stoka se najčešće truže čemerikom i mrazovcem, uglavnom rano u proleće, odmah posle snega. U slučaju čemerike ima i medikamentoznih trovanja (lečenje šuge i vašljivosti).

Kriminalna trovanja biljem jakog dejstva nisu sa sigurnošću mogla biti utvrđena. Najviše sumnje pada na list lijandera!

Ovo važno i vrlo delikatno pitanje etnotoksikologije ostaje da se objavi kasnije.

Najviše, ponegde isključivo (Kriva Feja), trovanja nastaju iz neznanja!

OGLEDI GAJENJA LEKOVITOG BILJA U VRANJSKOJ BANJI

5. juna 1956. god. postavljeni su ogledi 28 biljnih vrsta. Rasad je donesen iz Farmakognoskijskog vrta Farmaceutskog fakulteta Beogradskog univerziteta. Tadašnji upravnik Vranjske Banje, pokojni Mr Ph Canko Devedžić, odobrio nam je parcelu oko 200 m² na samom ulazu u Banju, između glavnog puta i reke. Studenti farmacije su ledinu prekopali, očistili od korova i u 11 leja posadili lekovito bilje, a zatim postavili drvene tablice sa latinskim nazivima biljaka. Bilje je ovako raspoređeno:

I leja	Hyssopus officinalis (iz Sićevske klisure)	29	strukova
	Althaea officinalis (iz Čuruga)	20	„
II leja	Melissa officinalis (sa Avale)	19	„
	Taraxacum officinale (iz Holandije)	25	„
III leja	Valeriana officinalis (iz Belgije)	31	„
IV leja	Mentha piperita (iz Engleske)	49	„
V leja	Pyrethrum cinerariifolium (iz Dubrovnika)	100	„
	peska)	16	„
VII leja	Levisticum officinale (sa Zlatibora)	23	„
VI leja	Atropa belladonna (sa Miroča)	24	„
	Gypsophila paniculata (sa Deliblatskog Satureja hortensis (iz Tetova)	12	„
	Mentha pulegium (Banatska Palanka)	16	„
	Geranium robertianum (Rudnik)	19	„
VIII leja	Digitalis lanata (okolina Kalne, Timok)	56	„
	Angelica archangelica (Francuska)	23	„
IX leja	Calendula officinalis (Holandija)	16	„
	Ocimum basilicum (Beograd)	15	„
	Glycyrrhiza glabra (Slankamen)	10	„
	Digitalis purpurea (Francuska)	9	„

X leja	Herniaria glabra (Svrljiški Timok) . . .	13	„
	Salvia officinalis (Sićevska klisura) . . .	12	„
	Rumex alpinus (Golija—Jankov kamen) . . .	15	„
	Primula veris (Šar planina)	9	„
XI leja	Carum carvi (Javor — Vasilijev vrh) . . .	16	„
	Lavandula vera (Hvar)	14	„
	Chenopodium bonus Henricus (Korab) . . .	19	„
	Saponaria officinalis (Stara planina) . . .	11	„
	Malva arborea (Ulcinj)	15	„

Ogledi su uspeli. Prinos i kvalitet pojedinih biljaka objaviće se kasnije.

Ovaj orijentacioni ogled imao je za cilj da vidi koje se domaće i strane lekovite biljke mogu uspešno gajiti u tom kraju.

Ovo je verovatno prvi botanički i farmaceutski vrt u tom delu Srbije. Godinama su se škole snabdevale semenom i rasadom iz ovog vrtića.

GAJENJE LEKOVITOG BILJA

Na osnovu dobijenih rezultata napred pomenutih oglada Institut za proučavanje lekovitog bilja SR Srbije iz Beograda, sklopio je ugovor sa bivšim vranjskim srezom o plantažnom gajenju lekovitog bilja. O tome postoji izrađen elaborat na više stotina strana koji se čuva, 1 u Vranju, a 1 u Institutu u Beogradu.

(Iz Instituta za farmakognoziju Farmaceutskog fakulteta Beogradskog univerziteta i Instituta za proučavanje lekovitog bilja SR Srbije u Beogradu).

LITERATURA

J. Tucakov: **Dopunska ishrana planinaca divljim biljem u nerodnim i ratnim godinama na Besnoj Kobili.** — Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje medicinskih nauka, knj. 17, Beograd, 1964. god.

R é s u m é

PLANTES MÉDICINALES DES VERSANTS OUEST DE BESNA KOBILA

Communication préliminaire

Depuis 1934 jusqu'à 1967 on a étudié la flore médicinale et similaire dans une région très arriérée et pauvre de la montagne Besna Kobilica située à l'est de Vranje et la rivière Morava en Serbie.

Au cours de ces recherches complexes l'équipe la plus importante avait travaillé dans cette région de 31 mai à 12 juin 1956: 87 étudiants en pharmacie en III année et 12 assistants de l'Institut des recherches des plantes médicinales, de l'Institut de Pharmacognosie de la Faculté de Pharmacie et de la Faculté forestière de l'Université de Beograd; on a étudié l'ethnobotanique, l'ethnomédecine et l'ethnopharmacie de plus de 20 villages. On a aussi orga-

nisé dans le même but une large enquête dans l'école à Vranjska banja et dans les villages environnants.

Dans la médecine populaire prédomine l'usage des plantes aromatiques, avant tout *Matricaria chamomilla*, *Achillea millefolium* et *Tilia*, puis *Mentha* div., *Thymus serpyllum*, *Sambucus nigra* et quelques autres plantes à huiles essentielles très répandues dans la région explorée. Vient ensuite les plantes à tanins, telles que *Potentilla tormentilla*, *Urtica dioica*, *Gallae*, *Teucrium chamaedrys*, *Hypericum perforatum* etc. *Plantago major* et *P. lanceolata*, *Malva silvestris* et *M. neglecta* sont souvent utilisées. L'usage anthelmintique et magique de *Tanacetum vulgare* diminue, surtout après la guerre. La jeune génération utilise moins les plantes médicinales que la vieille.

Plusieurs centaines de plantes médicinales trouvées sont étudiées de l'aspect phytogéographique, chimique pharmacodynamique, thérapeutique, pharmacognosique, toxicologique et ethnomédical et on a fait de telles classifications.

On a noté et analysé de nombreux échantillons de plantes à alcaloïdes, hétérosides, saponosides, tanins, huiles essentielles, mucilages, vitamines, phytoncides, lipides et autres.

Dans le domaine d'ethnomédecine on a pu noter de vieillards illettrés des nombreux documents précieux qui nous donnent une vague idée de la médecine, la vétérinaire et la pharmacie primitives de nos ancêtres, une psychothérapie magique, suggestive et homéopatique, une médecine mystico-philosophique d'une valeur ethnomédicale et ethnosociale.

On a noté de nombreux nouveaux noms des plantes, ce qui représente l'enrichissement de notre terminologie botanique.

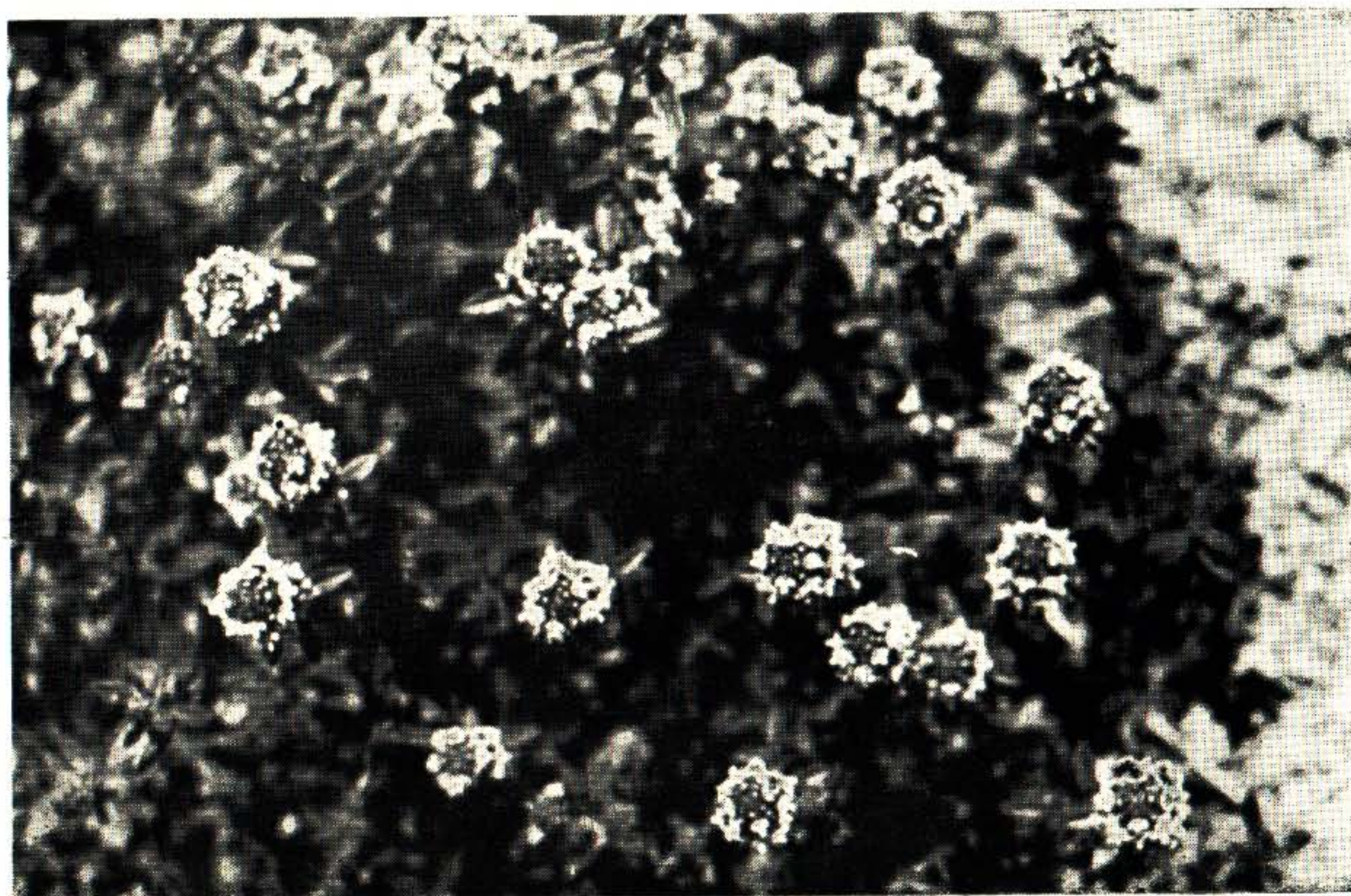
Il est à noter que l'usage des plantes à forte action physiologique est rare, sauf dans certains cas *Helleborus odoratus*, *Datura stramonium*, *Hyoscyamus niger*, *Veratrum album* et quelques autres.

On n'a pas pu noter des cas d'intoxications criminelles. On n'a noté que quelques rares cas d'intoxications médicales avec les feuilles de stramoine et les graines de jusquiame.

(De l'Institut de Pharmacognosie de la Faculté de Pharmacie de l'Université de Belgrade et de l'Institut de recherche des plantes médicinales à Belgrade)

J. Tucakov

- Cr. 1 La région explorée
- Cr. 2 *Mentha longifolia* L.
- Cr. 3 *Mentha pulegium* L.
- Cr. 4 *Melissa officinalis* L.
- Cr. 5 *Origanum vulgare* L.
- Cr. 6 *Teucrium chamaedrys* L.
- Cr. 7 *Centaureum umbellatum* Gilib
- Cr. 8 *Hieracium pilosella* L.
- Cr. 9 *Herniaria glabra* L. *Herniaria* couvre des lits sablonneux de rivières desséchées.
- Cr. 10 *Primula vulgaris* Hudson
- Cr. 11 *Primula veris* Hudson
- Cr. 12 *Tanacetum vulgare* L.
- Cr. 13 *Chelidonium majus* L.
- Cr. 14 *Datura stramonium* L.
- Cr. 15 *Hyoscyamus niger* L.

Sl. 1 *Thymus serpyllum* L. — pokriva hiljade hektara goleti i pašnjaka

Sl. 2 Čudan oblik grančice ruja služi šarlatanima u psihosugestivne svrhe (orig.)

Sl. 3 Hrastove šišarke — najbogatija galotaninska droga

Cr. 16 *Atropa belladonna* L.

Cr. 17 *Colchicum autumnale* L.

Cr. 18 *Veratrum album* L.

Fig. 1 *Thymus serpyllum* L. Serpolet couvre des milliers hectares de terrains dénudés et de pâturages.

Fig. 2 Forme bizarre de la branche du sumac serve aux charlatans dans le but psychosuggestif (orig.)

Fig. 3 Galles de chêne — la plus riche drogue gallotannique

Graf. 1 Pourcentage d'huile essentielle dans le serpolet récolté en juillet 1957 dans divers lieux de 400 m à 1500 m d'altitude

Клишеи Шт. предузећа „Гоце Делчев“ из Скопја
Илустрација на омоту корице: Касноантички портрет из Моштанице
код Брања

Тираж: 700 примерака

Опсег: 25 табака текста и 2 табака прилога

Штампање завршено марта 1968. год.

